Afscheid van Europa

Leven tegen het leven

Jan Greshoff

bron
Jan Greshoff, *Afscheid van Europa. Leven tegen het leven*. Nijgh & Van Ditmar, Den Haag / Rotterdam 1969

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/gres002afsc01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

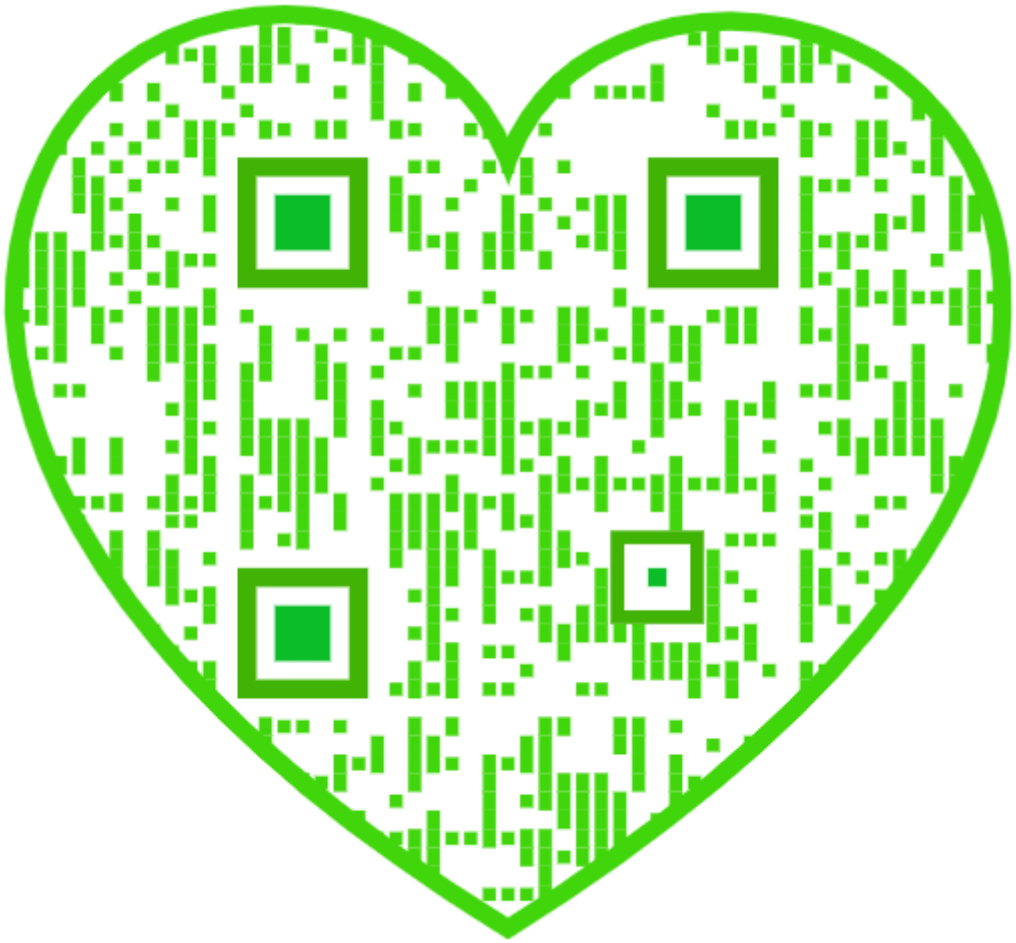

Le peuple c'est une collection d'individus ignorants et passionnés qui n'agissent jamais que poussés par un sentiment aveugle.
Maine de Biran

La littérature c'est la plus agréable facon d'être ailleurs.
André Billy

Je hais les croyances à la valeur du neuf en tant que neuf, du vieux en tant que vieux.
Paul Valéry

Aan haar die een mensenleven lang met mij en voor mij geleefd heeft.

Inleiding

I

In dit boek zijn, met de neiging tot van de hak op de tak springen mij van jongs af eigen, een aantal herinneringen verwerkt welke niet uitsluitend maar wel in verband staan met twee aangelegenheden welke mijn leven verrijkt en verfraaid hebben: de letterkunde en de schilderkunst. Natuurlijk komen daar ook schrijvers en schilders bij te pas. Ik moet, zonder schaamte of spijt, melding maken van het feit dat, behalve kunst in al haar uitingen, in mijn allerpersoonlijkste besloten leven heel weinig mij de moeite waard leek om ernstig aandacht aan te besteden. Al wie op zijn tijd weleens, om met de dichter Laurillard te spreken, een lief vers maakt, leidt uit hoofde daarvan nog geen boeiend bestaan. Wat het algemeen nogal gewaardeerde avontuurlijke betreft, werd ik slecht bedeeld. Ik heb ook nimmer naar buitenissige gebeurtenissen verlangd en deze dus ook niet gemist. Ik heb mijn ervaringen en ontdekkingen zoveel mogelijk beperkt tot gebieden aan geen wetten onderworpen dan die van de een of andere willekeurige schoonheidsleer. Mijn mensenkennis, voor zover ik mij die eigen heb gemaakt, deed ik op uit de allerbeste bron, de letterkunde. De mensen in de werkelijkheid, bovenal wanneer zij in meervouden optreden, stoten mij af omdat zij mij vrees aanjagen. Ik vind mijn voldoening in een beperkte kring van vertrouwden. En dan nog bevinden er zich in deze kring slechts zeer enkelen met wie ik mij zo volledig op mijn gemak gevoel, dat ik mij zonder voorbehoud geheel kan geven. Het goede mixerschap is alleen weggelegd voor personen behorende tot een slag dat ik geringschat. Ik heb echter, voor zover ik kan nagaan, in mijn leven nooit iemand ooit werkelijk haat toegedragen. En ik ben, zoals ik later herhaaldelijk en opgewekt zal vaststellen, begenadigd met een zwak geheugen, dat mij in staat stelt al wat mij onaangenaam was, snel en afdoend te vergeten. Ik bedoel dat niet in overdrachtelijke zin van ‘vergeven en vergeten’, maar als een nadrukkelijke werkelijkheid. En bij het laatste afscheid zal ik naar waarheid kunnen getuigen: niemand heb ik ooit vervloekt. Ik ga heen zonder énig wezen op aarde ooit een kwaad hart toe te dragen.

Dit betreft alleen de enkelingen. Met losse mensen kan ik altijd alles wel min of meer afhandelen, doch de mensheid als slordig ensemble gaf mij nimmer en geeft mij ook nu nog geen enkele reden tot toegeeflijkheid. Tien lieden, ieder op zichzelf

vol goede bedoelingen en inschikkelijk, vormen, wanneer zij door het een of ander beginsel samenklitten, een kleine, maar daarom nog niet ongevaarlijke massa. Ik vertrouw zelfs de goedaardigste kegelclub niet. Club is en blijft club: de kern van een menigte.

Politiek stuitte mij van mijn jongelingsjaren af tegen de borst en toen was zij, wat slechtheid betreft, kinderspel bij wat tegenwoordig onder die naam verwoestend optreedt. Ik was nimmer bij enige partij aangesloten, en heb daarom nimmer van mijn stemrecht, dat door een dwingeland in miniatuur tot stemplicht bedorven werd, gebruik wensen te maken. Ik ben, alleen naar wat ik in de uitoefening van mijn beroep van de politiek bemerkt heb, tot de overtuiging gekomen dat het niet mogelijk is die met goed fatsoen en onschuldig te behartigen. Ik verfoeide en verfoei daarom dit bedrijf in al zijn vormen, ook als het zich, om de goegemeente te bedriegen, nogal schappelijk schijnt voor te doen. Alleen heb ik, onder de invloed eerst, in mijn jongelingsjaren, van de dichter Stefan George, later van een schrijver van prachtig proza als Charles Maurras, een tijdlang geloofd in een staat welke een hoge geestelijke hiërarchie zou vormen. Ik heb mij zelfs in de eerste jaren van het Italiaanse fascisme laten wijsmaken dat die verheven samenleving daaruit zou kunnen voortvloeien. Hoe bitter was mijn ontgoocheling! Het was die plof, gepaard aan zelfverwijt en mijn diepgewortelde afschuw van alles dat naar aanrandigen zweemt, die mij in de moeilijkste jaren van mijn leven in de wereld de politiek, geweld geworden, deed háten, als ik het tevoren nimmer nog had gedaan. Het is de afschuwelijke politiek die mijn droom van een samenleving, gebouwd op liefde, stilte en schoonheid, tot een aanfluiting maakte. Ik had mij al bijna dertig jaar geleden losgemaakt van de leer van Charles Maurras, wiens politiek in de praktijk ik onmogelijk volgen kon, doch het geloof dat hij in mij wekte, wens ik niet te verloochenen.

Dit geloof maakte deel uit van de onveranderlijke verering van mijn leven: die van de Schoonheid. Men vergeet maar al te gaarne dat het nazisme, en in grote mate het fascisme, zeker het postmatteotiaanse, verschijnselen van verwording zijn. Maurras was, vooral in het begin van zijn apostolaat, een onbaatzuchtig man, bezield door een onmiskenbaar idealisme. En onder zijn jeugdige volgelingen werd de overgrote meerderheid bewogen door een zuivere, meeslepende geestdrift voor een eerlijk, rechtschapen bestaan. Ik heb verscheidenen van nabij gekend en bewonderd om hun offervaardigheid, om de eerlijkheid en de kracht van hun overtuiging. De oppervlakkige conformisten, die met de linkse wind meewaaien, scheren alles wat tegen hun opvatting indruist over één kam. Zij verklaren wat hen niet aanstaat misdadig; fnuikende vereenvoudigers als zij zijn, blijken zij niet in staat het onderscheid tussen Gobineau en Hitler te zien, daar zij niet weten dat, volgens alle gegevens waar wij over beschikken, de theoreticus van ‘L'Inégalité des Races Humaines’ de ontaarde dwingelanden, die zich op hem beroepen, verloochend en verfoeid zou hebben.

Er was voor mij geen sprake van politiek in de vorm waarin die thans haatdragend bedreven wordt. Doch van een geestelijke atmosfeer, van een wijze van denken en doen. De vereenvoudigers, met de botheid die hen tot het vereenvoudigen voorbestemde, kunnen zich geen denkbeeld vormen van de rijke schakering van gevoelens en gedachten die zich toen zocht uit te drukken. Zij kennen het begrip calender niet. Ik vrees dat zelfs het woord hun onbekend is. Mij, die Gobineau reeds voor de eerste wereldoorlog (in een Duitse vertaling) ontdekt had, was het zeer vertrouwd. En veel later werd het, gelijk uit de brieven blijkt, in onze intieme kring ook door Du Perron en Ter Braak te pas gebracht. Dit calender-begrip vormde voor mij de kern van een levensbeschouwing, welke later eerst door de fascisten, daarna door de nazi's bezoedeld, vervormd en daardoor onherroepelijk onmogelijk gemaakt zou worden. De calenders ‘Fils des Rois’, ‘voulaient établir que si une évolution historique fatale condamne les élites à être peu à peu submergées dans l'océan de boue du monde moderne, elles peuvent malgré tout résister et retarder, en se maintenant, le plus possible l'universelle décadence’ (Jean Mistler). De ontwikkeling der gebeurtenissen heeft mij de ijdelheid van elke weerstand doen inzien. Wij leven reeds in de ‘océan de boue’, welke tot onze kin gestegen is. Elite is een scheldwoord geworden. Van de calenders heeft niemand horen reppen. En ‘hij heb’ is door een hooggeleerde filoloog, ten behoeve van de naaste toekomst, tot algemeen beschaafd Nederlands uitgeroepen. De weinige ‘Fils des Rois’ hebben het, hoe dapper ook, af moeten leggen tegen de legerscharen van Jan Rap.

Er is een heerlijke wereld ten onder gegaan waar zij, die nu met het heft opzichtig in handen het gestoelte der ere tot een chaise percée hebben laten verbouwen, even weinig begrip van kunnen hebben als van Atlantis. Niets is ervan overgebleven als de lieflijke herinnering aan hen, de zeer enkelen, die er nog de nadagen van beleefden. Wat wij, de laatsten, met onze grootvaders gemeen hebben en, zich op het verleden bezinnend, nog hebben, is: ‘une certaine qualité humaine’, welke door de Nieuwe Volksverhuizing doelbewust en doeltreffend vernietigd is. Waar de wachtwoorden zijn: vervlakking, gelijkmaking, aanpassing, waar de naijver het ideaal door verving en waar het pocketboek het boek overwoekert, kan men bezwaarlijk een beschaving verwachten. Het spreekt vanzelf dat de jongelingschap, die onbewust naar het verleden terugverlangt, de ouderen benijdt (en dus hoont), voor wie dit verleden heden was en uit hoofde daarvan weten wat het betekende.

Deze uiteenzetting dient slechts om duidelijk te maken dat een vaag begrip thans in ongebruik geraakt, in al zijn vaagheid heel duidelijk mijn leven beheerst heeft, ik herhaal het nadrukkelijk: de schoonheid. Ik kan het niet omschrijven. Ik kan het zelfs niet aanduiden. Toch is het voor mij een werkelijkheid waarin ik al mijn dagen geleefd heb en waarin ik mijn ware vrienden ontmoette. Het is in dit boek te doen, werkelijk allereerst te doen om de schoonheid in letterkunde en schilderkunst.

Ware het mogelijk misverstand te voorkomen, ik zou bereid zijn daar een wanhopige poging voor te wagen. Bijvoorbeeld door met enige nadruk te verklaren dat dit boek niet geschreven is door een kunstcriticus, nog veel minder door een literatuurhistoricus. Het is zeer duidelijk niet van de hand van een doorgewinterde kunstkenner. Het werd samengesteld door een kijker, tot kijken geboren en die geen groter vermaak dan kijken kent. Hans Andreus heeft de taal verrijkt met een heerlijk woord: kijkdier. Heerlijk, omdat daarin niet alleen het kijken wordt uitgedrukt, maar het dierlijk kijken, het bekijken met ogen door een schaamteloze begeerte helder gemaakt, het bekijken 'met ogen van aandacht enorm', om Falkland aan te halen.

Het is gedeeltelijk een kroniek van kijkplezier. En ik schreef die om een verleden mij lief, voor mijzelf, wakker te roepen en het, als een lafenis voor mijn laatste dagen, te bestendigen. Doch ik was steeds en ben nog daarenboven een leesdier. Ik ben bereid, bij wijze van spreken, en in staat aldoor van alles te lezen. Ik ben met al mijn beroepen op de esthetica eigenlijk in het geheel niet kieskeurig. Ware ik dat, dan zou ik niet jarenlang, tot mijn schande, met enig welbehagen van verdacht allooi 'France Soir' en 'France Dimanche' gelezen hebben. Er schuilt iets zeer boeiends in de soevereine minachting voor de waarheid, welke door vele bladen schaamteloos aan de dag wordt gelegd. Men noemt dit kennis van de gele pers om vast te stellen hoe diep de mens kan zinken. Maar helaas ook, in mijn geval, omdat men door die dagelijkse sensatie onbetamelijk geprikkeld wordt. Nu ik toch aan het biechten ben, deel ik mede dat ik uren zoet kan zijn met 'World almanac' en 'Information, please', beide tot de nok toe gevuld met de wetenschap van het nietwetenswaardige.

Uit het navolgende zal dus blijken dat dit kijkdier, dit leesdier, een estheet is. Hofmannsthal zei: 'Ein Ästhet ist naturgemäsz durch und durch voll Zucht.' De estheten zijn met een zo brutale nadruk naar het verdomhoekje verwezen door de menigte, die ik minacht, dat het mij een eer en genoegen is mij als geboren, getogen, doorgewinterde en doelbewuste estheet op te werpen. Ik bedoel een estheet als Robert Tailhade, die na een bomaanslag, waar hij zelf ernstig bij verwond werd, het klassieke en heldhaftige woord sprak: 'Qu'importent les victimes si le geste est beau. Qu'importe la mort des vagues humanités, si, par elle, l'individualité s'affirme.'

Ik ben een estheet die het misdadig vindt als men in een oorlog een kunstwerk vernietigt om enige mensenlevens te redden. Een kunstwerk is onherhaalbaar en onvervangbaar. Mensen worden er méér geboren dan de wereld ooit lief kan wezen. Allen zijn bovendien, tot overmaat van ramp, nog vrijwel gelijk en gelijkvormig. Als ik, voor mij, voor de ongerijmde keuze gesteld werd tussen de vernietiging van Chartres of het leven van een aantal Moskovieten of Panamezen, offer ik die 'vagues humanités' volgaarne op, zonder een zweem van twijfel of gewetenswroeging, met een toegift Bulgaren of desgewenst een bont allegaartje van vreemdelingen, rastas dus, en enige landgenoten incluis.

Men heeft mij in de loop der jaren herhaaldelijk om een nadere bepaling van het begrip ‘estheet’ gevraagd. Ik kan geen beter woord vinden dan het allereenvoudigste: ‘de estheet is hij die niet de een of andere zedenleer tot grondslag kiest van zijn handelen of denken, maar de een of andere schoonheidsleer.’ Of: ‘de estheet is hij die *tot elke prijs* en onder alle omstandigheden mooie dingen boven lelijke verkiest’. En ik sluit hierbij aan de uitspraak van René Boylesve, een onderschat en dus een blijvend schrijver: ‘Si je dis: j'aime l'art mieux que la nature, cela fait bondir un auditoire ordinaire; mais pourtant cela signifie simplement que je préfère le fruit de l'homme, le fruit de l'esprit humain, le fruit du génie, au fruit du pommier.’

Van het een komt het ander. Over deze mijns inziens onaanvechtbare stelling nadenkende, dacht ik opeens (hoe en waarom weet ik niet, en wie heeft ooit een rechte lijn in mijn mijmeringen ontdekt) aan O.W. de Lubics Milosz, met wie ik in 1919 veel verkeerde. Of hij toen al gezant in Litouwen was, herinner ik mij niet meer, maar hij had wel iets met de conferentie van Versailles uit te staan. Wij ontmoetten elkaar meestal in het vroegere hotel particulier Dufayel, dat van protspaleis van een warenhuiskoning tot het Maison de la Presse verbouwd was. Zijn ‘Miguel Mañara’, dat voor de oorlog bij de NRF verscheen, vond ik toen, en vind ik nu nog, een ongewoon en aandoenlijk dramatisch werk. Milosz en ik plachten in het Maison de la Presse, of wandelend door Parijs, eindeloze gesprekken te houden. Altijd over poëzie. Ongeveer twintig jaar later, 10 Augustus 1938, schreef hij aan Gengenbach (een wonderlijk ietwat griezelig persoon, althans naar zijn geschriften te oordelen): ‘La nature (si belle aux yeux de la plupart des hommes) cette nature au sein de laquelle nous vivons depuis des millénaires et des millénaires est une sorte d'absolu de la laideur et de l'infamie. Nous ne la supportons que parce que, tout au fond de nousmêmes, survit le souvenir d'une première nature qui est divine et vraie. Dans cette seconde nature qui nous entoure tout est mauvais indiciblement. Rien de bon ne peut venir de l'homme, parce que l'homme est un produit de la seconde nature.’ Deze aanhaling helpt mij mijn titel te verklaren.

Ik ben, om de onderscheiding van Kassner te volgen, een oogestheet, dit in tegenstelling met de oorestheten, die talrijker zijn. Wat de geluiden betreft, verkies ik natuurlijk de aangename boven de hinderlijke, maar bovenal de afwezigheid ervan. Ik geloof dat voor een ogenmens de stilte noodzakelijker is dan brood. Zonder het zwijgen, zelfs van de natuur, is beschouwen uitgesloten. Plaatjes kijken en *tegelijkertijd* plaatjes draaien vormt voor mij een der dieptepunten van de hedendaagse schijnbeschaving. Om goed te kijken of te lezen, dat wil zeggen nauwkeurig en op de juiste wijze, moet het héél stil zijn, zodat er een medeplichtigheid tussen het zien en het niet-horen tot stand komt. Of juister: er gebeurt iets anders, het werkloos geworden oor stelt zich vrijwillig in dienst van het oog. Men hoort een schilderij; men proeft ook een gedicht wanneer men deze heerlijkheden zo ziet en leest als zij gezien en

gelezen willen worden. En wanneer men er zich in oplost, teneinde zich later weer ontsteld doch verrijkt terug te vinden. Er zijn kleuren die op een bepaalde plaats, in een bepaalde dichtheid en in een bepaalde verhouding tot andere kleuren heel duidelijk een klank en een smaak bekomen, met geen andere klank of smaak te vergelijken. Als het schilderijen betreft waarmee men tot een diepe, innerlijke verhouding opgegroeid is, bestaat Jules Romains' 'vision extraordinaire' ongetwijfeld. Men kan, met gesloten ogen voor zulk een doek of paneel gezeten, het niet alleen tot in bijzonderheden en met een bovenwerkelijke duidelijkheid zien, men kan het horen, men kan het met een verheven welbehagen proeven op de tong. Doch ja, voor zulke buitensporigheden moet men estheet en dus bereid zijn de lachlust op te wekken van lieden die in het kunstleven de tijdelijke toon aangeven en die ik (al ware het alléén dáárom) niet liefheb.

Voorts ben ik ervan overtuigd dat het kijken meer en meer het horen vervangt. Of dit een zegen is, kan ik op dit ogenblik nog niet voor mijzelf uitmaken. Het staat alleen vast dat, als er iets goeds uit wil voortkomen, er zich een nieuwe fantasie moet ontwikkelen welke niet gewekt wordt door symbolen, maar door voorstellingen. De romancier van 'Le Clown', Alfred Kern, schreef: 'Wij staan op de overgang van twee tijdperken, dat van het Teken en dat van het Beeld.' Maar wat is het ideale schilderij: Beeld of Teken? Of beide in één?

2

Het spreekt vanzelf dat er verwarring ontstaat zodra de grenzen worden opgeheven. In die verwarring heb ik een leven lang geleefd, er mij wèl bij bevonden. De wanorde biedt overal en altijd tal van voordelen. En het lijkt mij niet alleen vermakelijk, doch ook gerechtvaardigd poëzie en schilderkunst zo door elkaar te leven, dat men niet meer weet waar de een ophoudt en de ander begint.

Het opschrijven van wat ik mij herinner, een belachelijk klein deel van wat ik beleefde, bracht mij het verleden nabij en verschoof de toekomst naar de onbereikbare verte. Het gebeurt mij inderdaad dikwijls dat ik met de tijd overhoop lig.

La vie est brève... Nee... Het leven duurt lang, eindeloos lang. Lang genoeg voor duizend fouten en duizend teleurstellingen, lang genoeg voor ontelbare angsten en zorgen. Het is niet het verdriet dat ons kwelt, noch de vreugde die ons bang maakt, het is de opeenhoping ervan die ons verplettert, het feit dat zij zo onverbrekelijk verbonden geraakt zijn dat ik, bij het schrijven van dit boek, geen dogmatische scheiding kan veinzen. Het verschil tussen kijken en lezen gaat herhaaldelijk verloren. En zo wil ik het. Het is de enige wijze om een juiste indruk te geven van de ontwikkeling van een kijk-lees-mens in een al te zichtbare wereld.

Het wezenlijke verschil tussen kijk- en hoordieren ligt dus daarin dat hoordieren,

die dikwijls heel diep en scherp zien, al wat zij zien in muziek omzetten. Terwijl kijkdieren met werkzame en goed toegespitste oren al wat zij horen tot beelden maken. De leesdieren verrichten door de werkzaamheid van de verbeelding beide functies.

Ik hoop met deze uitvoerige waarschuwing allen van mij verwijderd te hebben die verachten en kleineren wat mij lief en onontbeerlijk is, dat wil zeggen: het leven in een tweede, zelfgeschapen wereld, waarin de illusie de mogelijkheid tot onaards geluk opent. Zelfs al is het schijngeluk, ik ben ermee tevreden.

De eerlijkheid gebiedt mij te zeggen tot de mannen van de stoere handeling, de realisten die hun wensdroom voor werkelijkheid verklaren, tot allen die te laf zijn om alléén te blijven en schijnhelden worden als de menigte hen onzichtbaar maakt, tot de 'poètes engagés', die de poëzie voor een schotel linzenbrij verkocht hebben, tot alle mannen en vrouwen die met hun beide voeten vast in de aardkorst gepoot staan, dat dit werkje níét voor hen geschreven werd.

Mag ik dit een autobiografie noemen? Daartoe mist het volledigheid. Over mijn intieme leven bevat het niets. Wat er tussen de regels door mocht blijken van mijn karakter en mijn neigingen, is dunkt mij voldoende en behoeft geen onbescheiden aanvulling. Tal van niet onbelangrijke gebeurtenissen en levensfasen pasten niet in het geheel, tal van mensen, aan wie ik goede herinneringen heb, kon ik niet kenschetsen zonder mijn boek meer dan enige malen zijn huidige omvang te geven.

Ik zou het dus willen noemen: enkele biografische fragmenten aangevuld met meestal korte beschouwingen over een bonte verscheidenheid van onderwerpen welke ermede in een dichtbij of ver verband staan.

Men moet zich niet verbazen dat er bitter weinig of liever niets over muziek in geschreven wordt. Hoewel ik van een goed concert ten zeerste geniet, ben ik op dit goddelijke gebied zozeer een vreemde, dat slechts eerbied geboden is.

Dat het boek werd zoals het hier aangeboden wordt, ligt in het verdrietige feit dat het vermogen om een geschrift van enige omvang volgens een vooraf bepaald plan stelselmatig op te bouwen, mij onthouden werd. Wat ik hier verzamelde, zijn, om er nogmaals duidelijk de nadruk op te leggen, flarden uit mijn verleden, aangevuld met overwegingen en invallen min of meer ter zake. Mijn hoop is dat het door deze manier van werken, de enige waartoe ik in staat ben, aan afwisseling wint wat het aan degelijkheid verliest. Ik heb, tussen al mijn dwangarbeid en mijn briefwisseling door, mij hier jarenlang mee beziggehouden. Ik ben dikwijls opnieuw begonnen in de hoop er een samenhangend geheel van te maken. Tot ik, wat laat, tot de ontdekking kwam dat het geen samenhangend geheel kòn noch mòcht worden, wilde ik mijzelf trouw blijven, aangezien ik zèlf geen samenhangend geheel vorm. Een staat van zaken welke mij tot genoegdoening stemt. Mijn oordeel over monolieten, de zogenaamde mannen uit één stuk en van stavast, steekt scherp af bij wat mijn ideaal is: veelvuldigheid, beweeglijkheid, vrijheid van regels en reglementen.

Voorts moet de lezer bedenken dat het met herinneringen een wonderlijk geval is. Tal van voorvallen en overwegingen uit onze jeugd blijven in ons geheugen bewaard. Maar die ontwikkelen zich, in ons, mèt ons. Wanneer ik dus in 1965 het een en ander uit mijn bestaan van laten wij zeggen 1927 te goeder trouw mededeel, dan geeft die mededeling niet een fotografisch juiste weergave van wat er toen, meer dan vijfendertig jaar geleden, plaatsgreep, doch wel vrij nauwkeurig de illusie van de ruim zeventigjarige over wat hem als veertigjarige overkwam. De feiten gingen gedeeltelijk in de vergetelheid verloren. Wat daaruit gered werd, sierde ik op door er hier een wat blijder, daar een wat somberder tint aan te verlenen. Juist op dezelfde wijze waarop een beeldhouwer door het met zorg afwegen tegen elkaar van licht en donker de treffende werking van het reliëf tracht te bereiken.

Als iemand, onkundig van de eisen welke ieder letterkundig genre stelt en bezield door het zo innig menselijk verlangen onaangenaam te zijn mij op de man af vraagt: is dit nu alles en is uw boek eerlijk, volkomen door en door waar?, zou ik in staat zijn hem er eerst op te wijzen dat het stellen van vragen op de man af tot voor kort nog steeds als één der gruwelijkste inbreuken op de wellevendheid gold, om hem tenslotte het navolgende toe te voegen: aangezien er geen waarheid bestaat, is de inhoud van dit, mijn boek, niets anders dan de rangschikking en interpretatie van wat het noodlot mij toestond te bewaren van wat ik ééns, langer of korter geleden, voor werkelijkheid aanzag. Het verleden is ten onder gegaan. Ik heb als een strandjutter jaar in jaar uit alle aangespoelde stukken en brokken verzameld en daarvan, met wat nieuwe grondstof teneinde de ernstige leemten aan te vullen, een nieuw verleden gebouwd, dat op zijn beurt weer in het stof der bibliotheken zal vergaan.

Wil ik het boek zó maken dat het mijzelf enig genoegen en een lichte voldoening schenkt, dan ben ik verplicht hier en daar fragmenten te herdrukken uit vorige verzamelingen van mijn hand. Wanneer men noodgedwongen zoveel schrijft, is het dikwijls onmogelijk het geschrevene doeltreffend te verdelen. Men denkt dat een bepaalde aantekening op haar plaats in boek A zal zijn, terwijl later blijkt dat zij onmisbaar is in boek B. En zo heb ik, zonder gewetensbezwaren, enkele bladzijden uit vorige publikaties in dit boek, waar zij mij onontbeerlijk bleken, overgenomen. Ik ging hierbij uit van de overtuiging dat het niet wel mogelijk is een gebeurtenis tweemaal te schrijven. Ik verkoos dus (en verkies in beginsel) herhaling boven parafrase. Zo vindt de lezer met een goed geheugen hier iets van mijn Portugese reisindrukken weer, in 1936 geschreven en gedrukt in een sedert meer dan vijfentwintig jaar uitverkocht boekje. Aangezien ik de Portugese reis als het belangrijkste keerpunt in mijn overigens zo rustige leven beschouw, moet er in dit boek de aandacht op gevestigd worden. Dit viel samen met de moord op de Spaanse republiek, waardoor het mij verschrikkelijk duidelijk werd dat het in politiek alleen om macht en niet om een semi-poëtische droomconstructie te doen is. Was het niet Castelreigh die eens en

voor al als een waarheid formuleerde dat de volstrekte macht volstrekt corrumpeert!

Verder bracht de kennismaking met de manuellijnse stijl de bevestiging van mijn innerlijke verwantschap met de barok die ik, na onder leiding van Verhaeren de Rubensen in München bestudeerd te hebben, eerst recht leerde liefhebben in Dresden. En later kon bewonderen in Portugal en Brazilië.

Ook van de episode Maurras kon ik geen afstand doen, omdat hij een wezenlijk deel van mijn vorming uitmaakte.

Wanneer dus de speurders een herhaling ontdekken, ben ik tot mijn spijt verplicht een domper op hun vreugde te zetten: die herhaling bracht ik welbewust, schaamteloos en met plezier aan, omdat zij nodig was.

Mijn herinneringen aan Van Schendel, Ter Braak, Du Perron, Marsman zouden eigenlijk hun plaats in dit boek moeten hebben, maar dan zou het in meer dan één deel moeten uitkomen. En dat kan tegenwoordig niet meer. Terwijl veel wat ik over hen als vrienden en letterkundigen schreef gemakkelijk bereikbaar is in mijn 'Volière' en mijn 'Menagerie'.

En tot zulke getrouwen als Pierre Dubois, Adriaan van der Veen, Ab Visser kan ik nog onvoldoende afstand nemen. Zij vormen te veel een deel van mijn daagse leven.

Ik zou deze aarzelende inleiding, die toch weer niet helemaal een inleiding is, niet gaarne besluiten zonder twee aanhalingen. Zelf onzeker en zonder autoriteit beroep ik mij gaarne op hen van onbelast gezag. A tout seigneur tout homme, allereerst de meester Baudelaire. Hij verklaart wat ik hem eerlijk na kan zeggen: 'Le droit le plus sacré de l'homme est celui de se contredire.' Zei in een later tijdperk niet Paul Claudel: 'J'ai tenu fermement à me réserver le droit de me contredire.' Ten slotte de onvergetelijke Bernanos: 'J'aime mieux voir mes contradictions sans les résoudre et les reconnaitre, que de tricher en les niant.'

Ik ben het bovendien lang niet altijd met mezelf eens in de zin die mevrouw de Sévigné bedoelde toen zij meesterlijk formuleerde: 'Je suis loin d'abonder dans mon sens.'

Ik eindig dus, om misverstand vooraf de kop in te drukken, met de verklaring dat dit boek geen aanspraak maakt op wetenschappelijkheid, noch op de (door bescheiden gestaafde en op een goudschaaltje gewogen) nauwlettendheid welke daarmee altijd gepaard gaat. Het is niet evenwichtig, het mag niet bogen op een weloverwogen architectuur, het is rommelig, maar daar staat tegenover dat het, gelukkig, in het geheel niet objectief is. Mijn neiging tot overdrijven, schoon manmoedig bedwongen, doet zich hier en daar nog sterk gevoelen; zo ook, ditmaal tot mijn ongenoegen, het verminderen van mijn geheugen. Ik heb eigenlijk maar één wens: dat het onderhoudend mag blijken en dat zij die het lezen zich kunnen voorstellen dat zij mij de inhoud met dagelijkse stem horen *vertellen*. Ik hoop tenslotte ook nog dat zij er de gebreken en deugden, welke mijn persoonlijkheid uitmaken, onmiskenbaar in ontdekken kunnen.

I

1

Het begint altijd ergens mee, al is het maar met opstaan. Ook de gelukkigste mens, die volgens de volksmond geen geschiedenis heeft, doorleeft toch het gruwelijk drama waar niemand aan ontkomt: de geboorte. Op dat ogenblik ontstaat in hem de zekerheid dat hem een onrecht wordt aangedaan. Zonder mogelijkheid tot verweer moet hij verduren dat hij schuldeloos wordt uitgestoten. Hem wacht het bestaan op aarde, dat hij in angst, tekort en pijn moet doorworstelen, tot hij in een drama van geringer strekking, de dood, eindelijk bevrijding vindt. Ik ben overtuigd dat de vrees der stervenden voor het Onzekere minder nijpend is dan de doodsangst van die geboren worden voor wat wij (zelfbedriegers, die wij moeten zijn) het Zekere noemen. Maar dat wij, waar wij er maar gelegenheid toe zien, ontvluchten voor het verheven kansspel der kunsten. Hoe weinig de korte tijd op aarde biedt, blijkt uit de eenparigheid waarmee allen, die geloven aan een hiernamaals, dit ons aanprijzen als een beter of hoger leven. De eerste kreet van een kind kan niet anders zijn dan een protest tegen het leven. Het protest krijgt, naarmate het bewuster wordt, meer belang voor ons. Ons doen en laten wordt er meer en meer, tenslotte geheel, door bepaald. Het schept de drang welke ons aanzet tot overpeinzing of helaas tot daad. Het neemt bezit van ons. Zij die het wèl menen, worden het belichaamd protest. En als wij nieuw leven willen scheppen, worden wij gedwongen onze toevlucht te nemen tot de nagebootste moord in bed, die angstwekkende vereenzelviging van afwijzing met aanvaarding.

Zij die zich argeloos of doelbewust afsluiten tegen de stem uit hun diepste diepte, maken van hun verblijf op aarde een min of meer rooskleurig misverstand. Zij gaan daar prat op en dartelen er lustig op los. Bij de aanvankelijke leugen zinken alle latere leugens in het niet. Zij echter die er zich steeds bewust van blijven dat zij alleen onder krachtige tegenwerping de Donkere Last aanvaarden, blijven tot hun laatste snik in de gezegende contramine. Aan dat innerlijk verzet tegen de wereld ontlenen zij de voldoening en de waardigheid huns levens.

Wanneer Anatole France gelijk heeft als hij, in een gedicht dat mij is bijgebleven, slaap en dood twee zusters noemt, is het dunkt mij ook gepast, of sterker, gewènst,

noodzakelijk, onvermijdelijk, zowel onmiddellijk als krachtig, te protesteren tegen het ontwaken. Het wakker worden is immer een rampzalige aangelegenheid, en het valt buiten mijn begrip hoe iemand er zich ooit op verheugen kan. Hij die wakker wordt, kan zich, als ik afga op mijn ervaring, nooit anders dan benadeeld voelen. Hij is ervan overtuigd dat hij beroofd wordt van de zalige vergetelheid die zijn verblijf op aarde draaglijk maakte. Ik ben van nature geen langslaper, maar voel mij niettemin iedere morgen opnieuw te kort gedaan, en ik hunker ernaar 's avonds de sponde weer te betrekken. Al te dikwijls wil de slaap, zo vurig begeerd, mij niet ontvangen. Ik ben, op grond van hoogmoed, geneigd de slapeloosheid te beschouwen als een verschijnsel aan vernuft verbonden, terwijl een vaste slaap in verband behoort te staan met domheid en ongetwijfeld met een gebrek aan gevoel. Het is ons immers nooit te doen om wat niet bestaat, zoals een waarheid, doch om een lucide voorstelling welke ons eminente diensten bewijst in de strijd voor een draaglijk bestaan. Ik, een slecht slaper, heb behoefte aan slaap, een behoefte meer geestelijk dan lichamelijk. Ik kan een nacht lang wakker liggen en 's morgens fris van lijf en leden opstaan. Maar gekweld daarbij door een diep invretende onvrede. Men kan de dag alleen verdragen door het vertrouwen dat er een nacht op volgen zal. En als die nacht dan slechts een schijnnacht is, weet men dat men wéér bedrogen werd. Meestal ben ik de teleurstelling voor. Slaapmiddelen zijn noodlottig. Maar ik verkies dit noodlot boven insomnia. Ik zweer bij een ouderwets brouwseltje, verfoeilijk van smaak, waarin broom, valeriaan, chloraal en opium verwerkt zijn. Het schijnt voordelen te bieden boven de gebruikelijke barbituurschakeringen. Het bezit echter, wat mij betreft, het nadeel dat het langzaam en langdurig nawerkt, zodat ik de volgende ochtend in een staat van lichte versuffing doorbreng, welke gepaard gaat met een, eveneens lichte, wijziging ten kwade van mijn overigens zo zonnig humeur. Ook wanneer ik voldoende slaap, met of zonder farmaceutische versnapering, heb ik, onder het opstaan, de hinderlijke overtuiging dat mij weer niet genoeg werd toebedeeld van het beste mij bekend: de Afwezigheid. Mijn dag begint dus, om zeven of halfacht uiterlijk, met protest, zoals die van mijn gelovige tijdgenoten met gebed aanvangt. Protest en gebed hebben hetzelfde doel: de overgang te vergemakkelijken van de rust die een zaligheid is naar de gemelijkheid van het dagelijks doen en laten. Is het gebed, welbeschouwd, niet een vorm van protest? Wanneer wij *alles* bezitten wat er met de beste wil ter wereld ook maar begeerd zou kunnen worden, blijft er niets over dat wij zouden kunnen afsmeken. Wij bidden dus om op de een of andere wijze verbetering van onze toestand hier, nu, of later, te verkrijgen, hetgeen bewijst dat die toestand allesbehalve volmaakt is. Daar ons *alles*, het denkbare en het ondenkbare, toekomt als gedeeltelijke schadevergoeding voor het feit dat wij ongevraagd tot leven gewekt zijn, bezitten wij geen enkele reden om voor wàt ook dankbaar te zijn.

Ik bewonder steeds opnieuw mijn inschikkelijkheid wanneer ik vaststel hoe, in normale omstandigheden, het ochtendhumeur mij vreemd is. En ieder heeft, gezien de onlust welke met het ontwaken gepaard gaat, recht daarop. Zij die van dat recht geen gebruik maken, behoren door hun naasten geëerd te worden. De dagelijkse, zij het heel wat verzachte, herhaling van de geboorteschrik, de snelle aanpassing aan de vijandigheid van het licht, de zelfoverwinning om bij zoveel ongemak redelijk te blijven, dit alles vormt gezamenlijk een vermoeiende bezigheid. Om het innerlijk evenwicht daarbij te bewaren, moet men een duidelijke leefregel volgen. Om te beginnen moet men *niet*, na een ongekauwd ontbijt, zich, overweldigd door de haast welke het zenuwstelsel sloopt, reppen naar een vervoermiddel dat overvol is met lieden, zich bevindende in dezelfde staat van misnoegen en beverigheid. Wie van zijn dag nog iets wil maken, moet zich doen wekken zó dat hij tijd te over heeft voor de kleine rituelen: het manmoedig aanvaarden van een stortbad, bij voorkeur ijskoud, het poetsen van de tanden, het handenwassen en scheren. Zindelijkheid en enige frisheid zijn, in de vroege ochtend, wel aangenaam als men er zich aan weet te wennen. Ik heb altijd een flauw vermoeden dat mijn onmiskenbaar welbehagen in wassen en plassen niet in overeenstemming te brengen is met mijn opvattingen over de wijze waarop men behoort te leven. Ik bemin het vuil der eeuwen bovenal. Wat zou Parijs zijn zonder pâte? En Mamre zonder de met mos begroeide daken! En de heel oude, beduimelde boeken! En die heerlijke, vormeloze, dierbare oude schoenen! Ik geloof dat ik, als ik eerlijk zou zijn, een capharnaüm moest bewonen. Een huis als Vadertje Faguet bijvoorbeeld, in een vervallen wijk gelegen. Ik erger mij altijd als brave burgers van het land, waar ik te gast ben, van een spoedreis door Europa terugkerende, Nederland hemelhoog prijzen om zijn zindelijkheid. Londen, Parijs, Venetië, al deze steden vallen onder de groep: vuil en rommelig. Zij zijn daarmee voorgoed afgedaan. Maar het 's-Gravenhage van weleer, lang, o lang geleden, was zindelijk. En daarom alleen reeds tegelijk fraai en aangenaam. Als ik bij uitzondering de mededeling waagde dat deze zindelijkheid en wat erbij behoort aan benepenheid en pietepeuterigheid nu juist was wat mij in het vaderland mishaagt, oogstte ik slechts verontwaardiging. Wat Nederland altijd gemist heeft en in steeds sterker mate mist om een werkelijk door en door beschaafd land te zijn, is een juister gevoel voor de schoonheid en de betekenis van het verval, de verwaarlozing, de wijze onverschilligheid, die lacht om de wonderen der techniek en om het ijdel verlangen naar geverniste en gepolijste doeltreffendheid. Wij hebben van ons morsen met water een bezienswaardigheid voor vreemdelingen gemaakt, zonder ons af te vragen of het bestaan te midden van zoveel helderheid nog de moeite waard is. De strijdleus van de oude Brusselaars klinkt mij als muziek in de oren: ‘ousqu'il y a de l'hygiène, il n'y pas de plaisir’.

2

Desondanks verdoe ik, inconsequent als ik ben, veel tijd met de verzorging van wat voor de gelovigen slechts het verachtelijk omhulsel is. En ook ben ik zo netjes dat een scheef potlood, of een misplaatst boek, mijn zielsrust stoort. Mijn handel en wandel zijn keurig als de gestrengste zedenmeester het slechts wensen kan, maar ik droom van Murder Incorporated, van Frank Castello, van alles wat op ieder gebied niet door de beugel kan. De bodem van het helderste meer is modder. Ik ben daarom in beginsel een voorstander van huichelarij. En ik pas die met overtuiging en genoegen toe.

Om op de dag en zijn indeling terug te komen, zeg ik: men moet de dag niet beginnen met kippedrukte. Van alle ellenden welke wij te verduren hebben, is de haast de vernederendste. Zij die zich haasten, horen achter zich het knallen van de zwepen der onzichtbare slavendrijvers. Zij zijn de onvrijen, die het recht verbeurden het ritme van hun leven zèlf te bepalen. De gezonde, natuurlijk, eerlijke, verstandige mens is traag. Hij geeft zich de gelegenheid na te denken over het ‘waarom’ en ‘hoe’ van wat hij verricht. Hier kom ik, dat weet ik, mijzelf kennende, nog op terug.

Laten wij langzaam opstaan!

De reiniging is bovendien van oudsher, mits niet te ver gedreven, een vrome handeling. Daar mag men zich niet met een vloek en een zucht van afmaken, onder het belachelijke voorwendsel dat men tòch al zo laat is. Ook het ontbijt eist aandacht en daarom rust. Het is een ernstige maaltijd, waaraan men te zelden recht doet wedervaren. Kenners en zogenaamde kenners (de laatsten het talrijkste) worden zangerig als het over diners gaat, zijn bereid een lichte aandacht aan de lunch te besteden, doch zelden hoorde ik iemand met verstand van zaken geestdriftig over het ontbijt spreken, nimmer van de liefhebber van het goede, die zijn genoten rondom een ontbijttafel verenigde. Mij lijkt het aan te bevelen de dag onder levendige kout te beginnen ingezelschap van enige uitgeslapen, fris gewassen vrienden met schone en ongekreukte hemden aan. Zo van acht tot halftien. En liefst buiten. En dan een ontbijt waar evenveel verbeelding, vernuft en verstand van zaken aan besteed wordt als aan de sacrosante, wellicht overschatte zogenaamde ‘hoofdmaaltijd’.

Ik verlang niet elders te zijn, ik ben het, en ik word nergens verwacht. De tijd heeft weinig vat op de indeling van mijn leven. Doch indien ik aan een werkrooster gebonden was, zou ik een verkorting van de slaap, hoezeer ook bemind, steeds verkiezen boven de haast. De haast maakt mij ongezond. Ik haat de haast. Ik vind het afschuwelijk anderen zich te zien haasten. Ik stel uitsluitend vertrouwen in trage mannen.

Als ik om halfacht opsta, zit ik om ongeveer negen uur voor mijn schrijftafel. Het kost mij immer enige zelfoverwinning aldaar plaats te nemen. Het schrijven zou mij

wel aanstaan, zo ik het ongedwongen mocht verrichten. Het maakt een hemelsbreed verschil of men zich geheel voor zijn vermaak en innerlijke voldoening met iets bezighoudt (gelijk ik nu met dit relaas) of dat men er voor den brode toe verplicht wordt. Dwangarbeid valt zwaar. Oók met de pen. Alleen wat het kenmerk draagt van het plezier van de maker, kan fraai, zinrijk, blijvend zijn. Wie spreekt over het heilige móéten, weet niet waar hij het over heeft. Het moeten is altijd vernederend, fnuikend, altijd onheilig. Hier doet zich alweer de noodzaak tot protest voelen. En vooral tegen de bewuste leugenaars die, om der wille van de smeer, de arbeid verheerlijken om hem aan te bevelen, ja op te dringen. Er schijnt een partij van de arbeid te bestaan. Als ik niet tegen partijen was, zou ik lid willen worden van de partij tégen de arbeid. Wij zijn het aan ons zelf verplicht iedere dag opnieuw te protesteren tegen een arbeid waartoe wij veroordeeld worden.

Als het zomer is, zoals nu (ik schrijf dit in een smoorhete februarimaand) ben ik gekleed in ‘blue jeans’. Ik vind dit een luchtig kledingstuk, dat weinig zorg vereist. Ik kocht het eigenhandig bij Macy's toen het nog betrekkelijk kort in de mode was. Oude heren dragen het vrijwel nooit. En ofschoon ik niet gaarne afwijk van de goede gebruiken, stel ik mijn gemak toch altijd boven alles. Bij deze broek draag ik een linnen jasje uit Parijs, of een van kardinaalrode pilo uit New York, die beide lezen en schrijven kunnen. Voorts draag ik, als het niet te warm is, gaarne een doek om de hals. In het onvolprezen verleden zou ik dozijnen van deze versierselen bezeten hebben. In de averechtse tijden mag ik blij zijn dat ik er een tiental op na kan houden. Eén daarvan is zwart met een bescheiden wit ornament. Ik kocht die op Capri, juist als mijn groene pilo jasje, dat aan mijn kardinaalrode voorafging. Een tweede halsdoek, effen parelgrijs, werd te mijnen behoeve eigenhandig vervaardigd door een lieve vriendin. Ik wil de dingen levend houden door mij te herinneren hoe en waar zij in mijn bezit kwamen.

3

Als het aan de kille kant is, sluit ik mij, aldus uitgedost, in mijn bibliotheek op. Zodra het warm wordt, trek ik mij terug in mijn werkhuisje dat ik in mijn achtertuin liet optrekken. Daar heerst een vrijwel volkomen stilte. Door het venster zie ik uit over een moestuin, met daarachter een bos. Het huisje is verdeeld in drie kleine ruimten. Die waarin ik zit te schrijven bevat een divan, een kastje gevuld met schrijfbehoeften, een tafel en een stoel. De aloude en onvolprezen werkcel. Op het kastje staan bont dooreen de portretten van vrienden en bekenden. Aan iedere kant van de tafel is een boekenkast gebouwd. Beide zijn uitsluitend met tijdschriften gevuld.

Ik houd ervan portretten, als herinnering aan hen voor wie ik een genegenheid

koester, in mijn omgeving te hebben. De verzameling in mijn werkcel is niet volledig, enkele goede getrouwen ontbreken op het appel. De afgebeelden hier aanwezig hebben op een bepaald ogenblik betrekking op mijn leven gekregen, doch lang niet allen, mij lief, zijn hier aanwezig. Met enkelen sta ik nog in geregelde verbinding, met anderen wissel ik slechts zo nu en dan een levensteken. Zo staat er een portret van A. Roland Holst, die in weerwil van iedere afstand welke ons scheiden moge, al meer dan vijftig jaren tot mijn zeer menselijke huisgoden blijft behoren; dat van prinses Marie van Griekenland, dat zij mij gaf bij mijn eerste vertrek naar de Verenigde Staten in 1942; met haar, zo intelligent, zo hartelijk, zo belezen verkeerde ik in 1941 en 1942 tot mijn genoegen en lering, maar nadien heb ik haar door een van die onnaspeurbare spelingen van het lot niet meer gezien. Mijn gestorven vrienden zijn er vertegenwoordigd; onder hen noem ik allereerst mijn dagelijkse vriend Regnier van Swinderen. Het doet mij altijd goed, het is mij een levensnoodzakelijkheid om mij heen kijkend een bevriend gelaat, zij het slechts in druk, te zien. Soms ook kan ik lang, lang op zulk een afbeelding staren, terwijl bij mij allerlei bijzonderheden terugkomen welke ik verloren waande, ondervindingen te zamen opgedaan. Daar staan alleen de portretten van hen die werkelijk iets, of meestal heel veel, gedurende mijn zijn op aarde betekend hebben, vrienden die, ook al zijn zij niet meer hier, deel uitmaken van mijn verleden en heden, figuren, ingeweven in het patroon mijns levens: Van Schendel, Holst, Bloem, Van Eyck, Van Nijlen, Binnendijk, Du Perron, Marsman en Ter Braak; Sander Stols, mijn onvergetelijke Joseph Kutter, Kobus Prampolini, Liesbeth Eybers, N.P. van Wyk Louw. En ook mijn trouwe Dirk Opperman, die, toen ik dit schreef, maar zeven minuten gaans van mij verwijderd woonde, Bert Goris, Pierre Dubois, Adriaan van der Veen, Ab Visser. Niet schrijvers alléén! Wijlen Ries bezette, wat de afschuwelijken van nu een ‘toppositie’ noemen, in mijn kleine behaaglijke wereld van vele genegenheden. En zou ik Nijkerk, de oude vertrouwde boezemvriend, vergeten, op wie ik bouwen kan als op een rots. Er staan nog andere fotografieën in mijn werkcel. Daarover later meer.

4

Toen ik besloot het rammelende Europa te verlaten, wist ik niet welk een bittere beslissing dit zou blijken. De laatste dagen in Parijs waren nu achteraf gezien de zwaarste in mijn leven van komen en gaan. Dit leek toen onherroepelijk en bleek ook onherroepelijk te zijn. Het Europa dat ik verliet, stierf zonder één kans op wederopstanding. Wij joegen geen twijfelachtig vermaak na, hoezeer een langzame vaart langs Afrika's oostkust ons ook aantrok; wij ondernamen een stap welke de zin en de vorm van ons bestaan zou wijzigen. Zo bezit ik nu drie groepen van

vrienden en bekenden, door de geschiedkundige ontwikkeling van elkaar gescheiden. Allereerst de oude beproefden van vóór mijn afscheid van de oude wereld. Vervolgens die mij met hartelijkheid en tact de ellende van de verwijdering en de eerste oorlogsjaren hielpen dragen en tenslotte de enkelen die in mijn geest en gevoel onherroepelijk met New York verbonden zijn. Iedere vriend is omgeven door een eigen atmosfeer, welke mijn verhouding tot hem, de zijne tot mij bepaalt. Van mijn levensleerjaren had ik altijd een kleine groep om mij heen met wie ik mij verwant gevoelde, zonder wie ik het bestaan niet kon denken, omdat zij met hun rijke gaven mij het vertrouwen schonken dat ik broodnodig had. Ik overdrijf niet wanneer ik zeg dat mijn jeugd voor een belangrijk deel door mijn vriendschappen gemáákt werd. Ik kan mij met de beste wil niet voorstellen wat er van mij geworden zou zijn, hoe ik er nu uit zou zien als ik om en bij 1908 niet Van Eyck, Bloem, Holst, Besnard, Van Nijlen had leren kennen; later niet zoveel met Van Schendel verkeerd had, vervolgens niet mijn bondgenootschap met Du Perron, Ter Braak, Binnendijk, Marsman gesloten had; als Van Wyk Louw en Marnix Gijsen, Ries en Opperman; als van der Veen, Dubois, Vroman, Ab Visser niet in mijn leven getreden waren. En ik begrijp de waarde van dit alles, daar ik sedert lang reeds het ogenblik bereikt heb waarin, volgens een wijs man als Courteline: ‘l'on n'éprouve plus que trois désirs: avoir les mêmes pays, relire les mêmes livres, garder les mêmes amis’.

Werkelijk, ik kan het zonder mijn portretten niet stellen! De herinnering is een onvolmaakt werktuig, onbetrouwbaar en weinig standvastig. De werkelijkheid is vluchtig als ether. En het is zaak die zo snel mogelijk te bestendigen in een voorstelling welke wij onveranderlijk wanen, doch die inderdaad haar wezen en vorm mèt de wisseling van ons innerlijk leven wijzigt.

Als mijn oog van een boek of een schrijfboek opkijkend toevallig op het portret van Bloem valt, gaan mijn gedachten sterker dan mijn wil naar een verleden, rijk aan velerlei geval en ongeval, gezamenlijk doorleefd. Een ander maal valt mijn blik toevallig op het ronde hoofd van dr. Giacomo Prampolini, (over wie ik reeds in ‘Menagerie’ schreef) door ons, de Van Schendels en mij, nooit anders dan Kobus genoemd. Ik maakte lang voor de tweede wereldoorlog kennis met hem door bemiddeling van Henriëtte Roland Holst. Ik verbleef geruime tijd buiten het seizoen in een groot en dus leeg hotel te Brunate boven Como. De énige medegast, een ziekelijke jonge vrouw, die ik mij alleen herinner op een rustbank uitgestrekt, toonde mij een exemplaar van een nieuw letterkundig maandblad dat, naar zij meende, het beste in Italië was, ‘Il Convegno’, onder leiding van Enrico Ferrieri. In de aflevering die zij mij liet zien, ontdekte ik enige gedichten van Henriëtte Roland Holst, in het Italiaans vertaald door Giacomo Prampolini, over wie geen andere bijzonderheden verstrekt werden. Toen ik in Milaan kwam, vele weken later, maakte ik kennis met Ferrieri, die mij het adres van Prampolini gaf. Kort daarna woonden wij met de

Van Schendels te Alassio, en mijn vrouw en ik besloten vandaar uit een bezoek te brengen aan de vertaler van deze, en wellicht nog andere Nederlandse gedichten. Hij verbleef te Arenzano. Deze eerste ontmoeting werd door vele gevolgd. Ik logeerde bij Prampolini's ouders, Kobus bij ons te Brussel. Later waren wij zijn gasten in Spello, waar dr. Elsa Prampolini, medica, de communistische burgemeesteresse van was. En het was ook in Spello dat ik hem in 1960 voor het laatst bezocht heb. Van zijn werkkamer af heeft hij over olijfboomgaarden heen een verrukkelijk gezicht op Assisi, met verder nog, maar zeer duidelijk, Perugia. Tot heden staan wij gelukkig nog schriftelijk met elkaar in verbinding.

Italië is voor mij onverbrekelijk verbonden met Van Schendel, die, als gezegd, Prampolini de vertrouwde naam van Kobus gaf, een naam die onverwoestbaar bleek. In ons gesprek en onze briefwisseling noem ik hem nooit anders, en hij tekent zijn brieven ook altijd Kobus. En als ik met gemeenschappelijke vrienden spreek, is het altijd over Kobus.

Arthur van Schendel was een der grote figuren in mijn leven. Wij waren, gelijk ik in ‘Het Boek der Vriendschap’ vertelde, vele, vele maanden samen, bijna altijd in Italië: te Alassio, Rapallo, te Sestri Levante, te Florence. Een lange stoet van heerlijke herinneringen, onderbroken door de drie jaren te Bellevue (Seine et Oise) die, hoe gaarne ik ook in het oude, vervallen huis aldaar te gast was, niet de geur en de lieflijkheid van een gemeenschappelijk verblijf in Italië bezat. Jan van Nijlen roept in De Gids van 1956 de herinnering op aan de jaren te Brussel. Ik was met de Van Schendels in Arnhem, in Amsterdam, in Brussel, in Parijs, en wij hebben daar genoten en gelachen en wij zijn er gelukkig geweest. Doch nooit zó volledig en op zulk een verheerlijkte wijze als in Italië.

Toen ik in 1947 Europa bezoekende Arthur van Schendel niet meer onder de levenden aantrof, ontbrak mij iedere lust een bezoek aan Italië te brengen, wetende dat het, zonder hem, althans voor mij, het oude en het ware Italië niet meer zou zijn. Het is mij bekend dat Arthur van Schendel vóór zijn dood het verlangen uitsprak mij nog eenmaal terug te zien. Ditzelfde verlangen bezielde ook mij. Vriendschap en bewondering waren in de loop der jaren samengegroeid tot een prachtig gevoel, dat zowel eerbied, ja verering, als hartelijkheid en intimiteit omvatte. Dat ik te laat kwam voor dit laatste wederzien, betreur ik dieper dan enig ding in mijn leven, waarin ik zoveel te betreuren heb.

Hier staat Joseph Kutter. Ik bezit helaas maar één lelijk en karakterloos ‘artistiek bijgewerkt’ burgerberoepsfotografenportret van hem. Maar ook dit (zèlfs dit) is in staat de verbinding met het verleden tot stand te brengen. Kutter is de eerste schilder met wie ik zó innig verkeerd heb dat ik mij op den duur volkomen in zijn gevoelsleven en uitdrukkingswijze leerde indenken. Door hem, mèt hem heb ik voor het eerst het scheppen erkend als een verschrikkelijk drama, waarin, als in

Kutters geval, de kunstenaar geestelijk en lichamelijk te gronde kan gaan. Hij stierf na een afschuwelijk lijden, jong (gedurende de oorlog), en geen dokter heeft ooit de aard van zijn ziekte, de oorzaak van zijn marteling nauwkeurig en juist kunnen vaststellen. Dokters weten niet hoe verschrikkelijk het gevecht met de engel kan zijn. Juppes Kutter heeft daarin al zijn krachten geofferd, en werd tenslotte verslagen. De engel kent geen genade: wie het onderspit delft, wordt afgemaakt. Door mijn jarenlange omgang met Kutter heb ik Luxemburg en het schilderachtige, burgerlijke patergoedlevenbestaan aldaar grondig leren kennen. Aanvankelijk was mijn vriend zeer rijk, maar zijn bezittingen bevonden zich in Beieren. Toen de beestenboel begon, werd hem geen geld meer toegezonden en hij weigerde zijn renten in het duizendjarige rijk te gaan verteren. Zo leefde hij, zeer bemiddeld, in een aanzienlijk huis, als een arm man. Kutter vergezelde mij naar Amsterdam, waar hij verrukt van de stad onder andere een zwaar machtig schilderij van de groene Koepelkerk maakte. De schilder dacht terecht dat dit werk nergens zó op zijn plaats zou zijn als dáár. Hij bood het aan voor een som welke niet een vijfde vertegenwoordigde van de toen geldende handelswaarde van zijn werk (vijfhonderd gulden). Dit voorstel werd door de heer Baard, directeur, afgewezen.

Hier staat prinses Marie, van wie ik reeds met enkele woorden repte. Een treffende schoonheid nog toen zij de zestig reeds voorbij was. Ik denk aan de boeiende gesprekken en tal van zorgvuldig bereide maaltijden, aan de tafel van prins George genoten, welke in de sombere eerste oorlogsjaren geestelijke hoogtepunten in mijn bestaan vormden.

Dikwijls werd ik opgebeld met de vraag of ik zin in praten had en of ik dan maar zo spoedig mogelijk wilde overwippen. Ik herinner mij het allerbest een late namiddag in de villa, die prins George gehuurd had, in Retreat. Toen ik aankwam, deed hun dochter, prinses Eugénie, mij open en vertelde mij dat de gehele benedenverdieping door een kinderpartij onbewoonbaar gemaakt was en zij vroeg mij naar boven, naar haar moeders kamer, te gaan. Het was geen kamer. Het was een kamertje, een kabinet. Daar stond een breed bed, tegen één der muren en daarnaast een nachtkastje met een radiotoestel erop. En verder was er een ouderwetse wastafel aanwezig met kom en kan, karaf en glas en de bekende zeep- en tandenborstelbakjes. Ruimte voor een stoel was er niet. Prinses Marie en ik namen plaats op het bed, dat als sofa dienst deed, met tussen ons in een taart. De thee werd van beneden aangevoerd. Na de eerste verwondering over de kleinbehuisdheid vergat ik onmiddellijk alle wereldse gebeurtenissen, om geheel op te gaan in één van die snelle, rijkgeschakeerde gesprekken waar prinses Marie in uitblonk. Ook in het huiselijk verkeer beheersten haar levendige geest en welbespraaktheid iedere situatie. Aan tafel moest ik mijzelf voortdurend bewust blijven van het feit dat ik door een vraag of onderbreking ook prins George eens gelegenheid moest geven zich uit te laten over de

onderwerpen welke hem vervulden. Meestal zaten prinses Eugénie en haar toenmalige man, Dominik Radziwil, mee aan. Radziwil, die niets uitvoerde en weinig lust voor dienst in enig leger aan de dag legde, was niet één, maar dè nagel in prins Georges doodkist. Zo nu en dan verzuchtte hij: 'Hélas, vous savez, ce sont des grands viveurs ces Polonais!' En toen hij hoorde dat Radziwil met Swinderen en mij in de doodsimpele, voor zijn doen bijna armelijke Nederlandse Club gegeten had, sloeg hem de schrik om het hart: 'Encore un club!'

Zijnerzijds vreesde Radziwil zijn schoonvader zeer. Jaren later, toen hij reeds lang van Eugénie van Griekenland gescheiden was en hij, zowel als zij, een nieuwe verbintenis had aangegaan, ontmoette ik hem op een thee bij Czensky op 'Lormarin' te Franschhoek. Nadat ik enige tijd met Radziwil had zitten praten, stond hij op en vroeg met verschrikte stem aan Jacques Malan, met mij aanwezig, of ik nog steeds een goede vriend was van prins George. Pas toen Jacques hem geruststelde, zeggend dat ik een objectief man was, keerde hij tot mij terug en wij maakten een aangename wandeling over het goed van de Czensky's ...

Prinses Marie woonde na de oorlog in Saint Cloud of in Saint Tropez, en sedert mijn vertrek naar de Verenigde Staten in 1942 bleef ik nog slechts schriftelijk met haar in verbinding.

Kort na de oorlog bezocht zij voor het eerst New York. Zij schreef mij dat zij, in letterlijke zin, uit deze stad gevlucht was, alleen omdat zij niet tegen het tempo was opgewassen. Ik antwoordde naar waarheid dat ik, hetzij in Gasselternijeveen, hetzij in Manhattan, altijd en onder alle omstandigheden *mijn* tempo handhaaf en dat de traagheid of de snelheid van de omstanders mij wellicht kan verbazen, doch nimmer bekeren.

Haar dochter, prinses Eugénie, hertrouwde met een Turn y Tasso. Zij bezitten, voor zover mij bekend, nog altijd het befaamde kasteel Duino.[1] Toen ik er kort na het oorlogseinde een bezoek wilde brengen, was het nog in gebruik tot huisvesting van een Engels hoofdkwartier.

Prinses Marie stierf op hoge ouderdom.

Ik ben van nature zo hardnekkig behoudend dat ik geen afstand kan doen van wàt ook. Ik schrijf nimmer een mens af met wie ik in enig tijdvak van mijn bestaan gevoelens heb uitgewisseld. Het is mij onmogelijk een brief te verscheuren. Zelfs in het vluchtigste kattebelletje heeft zich nog iets, hoe weinig ook, van de schrijver verborgen. Het is niet aan mij dit te vernietigen. Ik bewaar ook gaarne voorwerpen welke hun bruikbaarheid verloren. Het feit dat zij hun diensten verricht hebben, is nog geen reden ze naar de belt te verwijzen. Ik neem node afscheid van oude schoe-

1 Historisch omdat daar, dit voor onwetenden, drie van Rilke's Duïner elegieën geschreven werden.

nen en kledingstukken. Als ik ze wègdoe, met een bloedend hart, is het alleen omdat mijn tuinman ze nog opperbest gebruiken kan. En dan die roerende oude pijpen met hun zwarte, verweerde koppen en hun mondstuk waar door mijn eigen tanden op den duur een gat in gebeten is. Er bestaan naar mijn weten weinig betrouwbare gegevens over de verhouding van de man en zijn pijp die, naar ik door ervaring weet, zeer innig en rijk geschakeerd kan zijn. Daarom verfoei ik, als geboren bezitter, sigaretten. Men kan niet spreken van zo'n flutding als van míjn sigaret. Men gewaagt wel met trots en liefde van míjn pijp. Want de pijp behoort tot het beste dat het leven te bieden heeft, het Bezit, een woord dat altijd uit hoogachting met een hoofdletter geëerd moet worden.

Op het kastje in mijn werkhokje staan geen portretten van beroemdheden. Wel staat er ergens in mijn boekenkast, half verborgen, maar toch steeds binnen het bereik van mijn ogen, een afbeelding van Maine de Biran. En als ik een fraaie gelijkenis vind, ga ik er Joseph Joubert naast zetten. Het zou mij in het geheel niet verbazen als een beroepszielenontrafelaar mij verzekerde dat het zorgvuldig bewaren van afbeeldingen van afwezigen de een of andere vorm van fetisjisme vertegenwoordigt. Maar wat is er eigenlijk tegen fetisjisme in te brengen? Ik ben aan mijn fetisjismen gehecht! Ik sta op mijn fetisjistische rechten! Nog dezer dagen las ik, door bevoegde zijde meegedeeld dat allerhande aangename aangelegenheden, onherroepelijk verouderd, uit de mode zijn en dat de ouden zich daarbij moeten neerleggen. Tot die verlorenheden zouden behoren zowel het esthetisme als de sentimentaliteit, zowel het zojuist met lof vermelde fetisjisme als de behoudzucht, welke ik in mijn onschuld steeds beschouwd heb als de natuurlijke aanvulling van de genegenheid. Wie en wat men werkelijk diep en waarachtig liefheeft, wil men bezitten om nooit weer af te staan. Mijn aangeboren drang om te behouden betrekt zich op denkbeelden en mensen, op omstandigheden en voorwerpen, en in een belangrijke mate op het van God gegeven geld, dat uitsluitend door botteriken en huichelaars het slijk der aarde genoemd wordt.

5

Uit bovenstaande blijkt alweer overduidelijk dat ik geen voet bij stuk kan houden. Dit is een ernstig gebrek, waar ik zeer mee in mijn schik ben. Ik heb uit zelfbehoud van de nood een deugd gemaakt. Wij, die ons aan de schone letteren gewijd hebben, behoeven immer alleen maar rekening te houden met het onberekenbare, het berekenbare behoort tot het uitgestrekte vijandelijke gebied. Ik keer nu tot mijn dagelijkse bezigheid, het schrijven, terug.

Wanneer ik mijn zin volg en het nalaat, krijg ik nog meer last van zelfverwijt dan

ik reeds heb. Doe ik mij geweld aan en dwing ik mij tot mijn plicht, dan schenkt deze kloekmoedigheid mij niet de bevrediging waar ik aanspraak op maak. Dus: werk ik wèl, dan betreur ik de uren daaraan verdaan, werk ik niet, dan bederft mijn onvoldaanheid de vrije tijd welke ik mij toeëigende. Het gevolg van deze ongemakkelijke keuze is, dat ik tenslotte toch altijd tot de arbeid verval. Voor zover dus de lichte huiselijke bezigheden welke een schrijver verricht, en die hij arbeid kan noemen. Ik kan mij voorstellen dat een schilder in zijn handwerk behagen schept. Het lijkt mij wel prettig zo nu en dan met vette kleuren te knoeien. Doch welk genoegen kan men ooit ontlenen aan het priegelen met een pennetje op papier?

Ik begeer met het stijgen der jaren eigenlijk meer te lezen dan ik mijn leven lang deed. Aan tijd ontbrak het mij in mijn bestaan nooit. Maar wel aan geestkracht. Ik behoor tot de ongelukkigen die zich innig en geheel kunnen overgeven aan wat zij verrichten, doch slechts voor beperkte duur. De spanning breekt, de aandacht verzwakt en sterft. Een algehele moeheid maakt zich van mij meester. Ik kan mij daarvan slechts herstellen door een hartgrondig niets-doen. Als ik twee à tweeëneenhalf uur ingespannen en ononderbroken heb geschreven of gelezen, is het mij onmogelijk verder te gaan. De uiterste grens welke ik ooit bereikt heb, was drie uur. En soms treedt de vermoeienis al na één uur in.

Ik zou natuurlijk meer willen lezen om meer te kunnen herlezen. Er zijn landschappen (en nog meer steden, bijvoorbeeld Chartres, waar ik in 1964 voor de laatste maal was in gezelschap van mijn vriend Jan van den Berg) welke mij zó treffen, dat ik altijd het verlangen naar een weerzien blijf behouden. Zo zijn er enkele schrijvers die mij een zo buitengewoon genot schenken, dat ik steeds hoop de gelegenheid te vinden tot hen terug te keren. Eén van hen is Joseph Joubert. Meer nog dan zijn geschriften, die men niet mag onderschatten, is het zijn persoonlijkheid die mij boeit en aantrekt, zijn leven dat mij voorbeeldig lijkt.

André Baunier schreef een tweetal goede boekjes over zijn beginjaren, welke mij een sterke indruk van Jouberts innerlijke rijkdom, beminnelijkheid en karaktervastheid gaven. Tot mijn stomme verbazing en niet-stomme ergernis ontdekte ik in 1938 dat zelfs voor een uitgebreide encyclopedie als de Winkler Prins Joseph Joubert niet bestond.

Voor een jonge doctorandus of -da, die gevoel heeft voor en begrip van het eind der achttiende eeuw en de overgang naar de negentiende, kan ik mij geen aantrekkelijker onderwerp voor een proefschrift bedenken. Hij moet dan volgens mijn smaak vooral studie maken van het zeldzame en merkwaardige mensentype dat Joubert zo prachtig vertegenwoordigt. Bij zijn werk zou hij niet alleen de literair-historie, maar ook, en misschien vooral, de psychologie moeten betrekken. ‘L'Empire n'a eu que deux poètes et ce sont des prosateurs: Chateaubriand et Joubert’. Maar als onze criticus gelijk heeft, wat ik zeker geloof, dan

schuilt Joubert's dichterschap in de wijze waarop hij zijn bestaan tot een kunstwerk maakte, meer nog dan in zijn teksten, waar men inderdaad dichterlijkheid niet aan ontzeggen kan.

6

Daar zit ik dus, goed getemd als ik ben, om omstreeks negen uur voor mijn schrijftafel, van plan om mijn plicht te doen, maar niettemin onrustig en tot niets goeds in staat zolang de post niet geweest is. Zijn komst werd vroeger aangekondigd door het geblaf van wijlen mijn lieve hond Frits, een taks, nú zou men zeggen 'van groot formaat', die daartoe gedreven werd door een ingeschapen afkeer van alle uniformen. Ik kon hem dit bezwaarlijk ten kwade duiden. Maar ik misprees mijn hond omdat hij ook nog blijk gaf van kleurgevoeligheid. Hij was tenslotte zèlf ook bruin. Wanneer men in een verre uithoek woont, beseft men pas recht de betekenis der posterijen en betreurt men hartgrondig dat zij hun bedrijf niet beter, dat wil zeggen sneller, nauwkeuriger, uitoefenen. Ik zal nooit leren begrijpen waarom een vliegbrief, welke van Amsterdam naar Kaapstad maar een twintigtal uren vliegt, zes dagen of langer nodig heeft om mij te bereiken. Ik zal ook nooit gemakkelijk leren inzien waarom zovele, overigens goedgunstige personen, brieven niet of veel te laat beantwoorden. Het is volgens mijn ervaring van jaren maar weinig vrienden en bekenden gegeven een geregelde briefwisseling vol te houden. Ik voor mij vind het steeds een vreugde mij schriftelijk in verbinding te stellen met wie mij lief zijn. Maar zij op hun beurt, schoon vol van de beste bedoelingen, komen op den duur tot de slotsom dat niet schrijven minder hoofdbrekens kost dan schrijven. Sommigen leven in de waan dat zij het te druk hebben om er nog een particuliere correspondentie op na te houden. Voltaire, die tienmaal meer volbracht dan mijn allerijverigste kameraad, had het niét te druk om zoveel brieven te schrijven dat de verzameling ervan het levenswerk van vrijwel al onze tijdgenoten in omvang overtreft. Nu, met het onstuitbare stijgen der jaren, ben ik schromelijk lui geworden op het verloren terrein van de briefwisseling.

Ik houd in het geheel niet van mensen die het druk hebben. Het is altijd hun eigen schuld. Zij zijn te voortvarend of te eerzuchtig. En misschien ook missen zij de kennis en het vernuft onmisbaar voor de godengave die luiheid heet. Meestal komt het erop neer dat zij niet de kunst verstaan hun werk en hun tijd doelmatig te verdelen. Ik was, in het verleden, korte tijd op een dagblad en ook weleens op een regeringsbureau aangesteld. Hoezeer ik ook de kantoordwang verfoeide, mag ik toch niet zeggen dat ik er met werken overstelpt werd. Men heeft het namelijk altijd juist zo druk als men het zich maakt. De overladenheid, waar tallozen over klagen, komt

voor een belangrijk deel voort uit het feit dat zij zich niet weten te beschermen tegen de dwaasheden van deze opvallend dwaze tijd. Zij laten zich, voor zover het mijn vakgenoten geldt, lijmen voor duizend dingen waar een rechtgeaard schrijver geen belang bij behoort te hebben. En deze gewilde veelzijdigheid, welke tot versnippering van krachten leidt, treft men niet bij schrijvers alléén aan. Ik meen mij te herinneren dat Pierpont Morgan de man was die beweerde dat een bedrijf alleen goed georganiseerd mag heten wanneer een man, hoog of laag geplaatst, op ieder gegeven ogenblik kan verdwijnen zonder dat dit enige stoornis, hoe gering ook, verwekt. Hij placht zelfs (of juist) in tijden van crisis in zijn beroemde boekerij patiences te leggen en dit spel slechts zo nu en dan te onderbreken om aan een stenograaf enige onherroepelijke beschouwingen te dicteren. Wanneer een man met zulke overweldigende verplichtingen van de meest uiteenlopende aard zijn werk uitstekend kan verrichten, tussen twee puzzels door, lijkt mij de ontembare arbeidsdrift, de luidruchtige ijver van velen, die ik van nabij en uit de verte gadesla, slechts kippedrukte.

Ik verwacht van een schrijver dat hij stil schrijft en de schrijverij niet in opspraak en in diskrediet brengt door middel van verenigingen, commissies, jury's of letterkermissen. Men moet mij niet aankomen met sociaal gevoel. Dit is één van die griezellegenden waar ik niet in geloof. Ik neem wel ijdelheid, gewichtigdoenerij, misplaatste eerzucht waar.

Jonger en vuriger, dus in het verleden, wees ik iedere inmenging van de staat in het geestelijk leven af, op grond van het feit dat die staat uit zijn aard tegengesteld was aan het musische. Ik geloof nu dat de staat wel mag ingrijpen, maar zich dan alleen bezighouden met het scheppen van mogelijkheden om onverkoopbare meesterwerken toch in het licht te kunnen brengen. En ook met het verlichten van de laatste levensjaren van enkele kunstenaars die zich enigermate verdienstelijk maakten. Ik ben daartoe niet gekomen omdat ikzelf nu tot de begenadigden behoor, maar omdat ik de onvermijdelijkheid van een cultuurpolitiek inzie. Innerlijk bevredigt dit nieuwe inzicht mij echter niet. En verborgen tussen de vele heerlijkheden van het verleden koester ik nog steeds het ideaal van een volstrekt vrije dichter, die zijn boeken uitgeeft in zeer beperkte oplagen om die uit de klauwen der barbaren te houden. Een bibliofilie uitsluitend ten bate der calenders. Zo dacht ik als jong man, en zo denk ik nu nog. Maar de ontwikkeling, de verschrikkelijke ontwikkeling heeft mij mijn ideaal doen verraden. Uiterlijke verandering, innerlijke onveranderlijkheid. Nu over dit verdrietige verloop van zaken nadenkend, moet ik toch vaststellen dat ik onder een bedrieglijke oppervlakte veel minder weerhaans ben dan welmenende omstanders mij wilden doen geloven. Tot mijn verbazing... èn teleurstelling. Want het lijkt mij goed en prettig om zéér veranderlijk te zijn. Het blijkt mij heel duidelijk dat ik van mijn eerste herinnering af geprotesteerd heb en dat ik ook nú nog aan het protest mijn bestaansrecht ontleen. Niet lang geleden las ik een lijvig

proefschrift, dat ik in weerwil van vele vervelende gedeelten van het begin tot het eind heb doorgewerkt, omdat het onderwerp mij aantrok en omdat ik, al lezende, gevoelde hoe mijn positie in dit leven, in deze samenleving, steeds duidelijker voor mij werd. Over de wetenschappelijke waarde van dit geschrift kan ik niet oordelen. Maar ik weet zeker dat de lezing ervan mij veel goed deed. Het heet 'L'Histoire du Mouvement Anarchiste en France', door dr. J. Maitron. De theoretische beschouwingen der anarchisten leken mij niet altijd van belang, hoewel ik indertijd Jean Grave met geestdrift las; maar van onschatbaar en blijvend belang is, wat het wezen der anarchie en de kern van alle anarchistische geschriften uitmaakt: het protest. Ik zou willen zeggen: het volstrèkte protest. Wie het anarchisme als een politieke beweging verklaart, doet het onrecht en is ernaast. Anarchie is slechts als eeuwige tegenstelling in enig verband onder te brengen. Zij is de anti-politiek. Zij is het nadrukkelijke, doelbewuste protest tegen iedere vorm van politiek. De vroegere en tegenwoordige partijen gaan zonder uitzondering uit van de, mijns inziens onhoudbare, stelling dat er iets te verbeteren valt. De bestaande toestanden zijn hun niet aangenaam, maar met grote of kleine wijzigingen stellen zij zich voor die aangenaam te maken. Alle sprekers, links en rechts, vertrouwen dat zij tot hervormen geroepen werden. Zij willen de maatschappelijke rangschikking, de wijze van voortbrengen, de verdeling der rijkdommen, de geestelijke orde, zij willen iets, soms zelfs alles, veranderen en daardoor, naar zij menen en hopen de wereld verbeteren. De anarchisten echter, en daarin liggen zij mij na aan het hart, willen in het geheel niets wijzigen, omdat zij ontdekt hebben dat niets de moeite van een wijziging waard is. Zij richten zich niet tegen een bepaald stelsel, doch tegen alle stelsels van verleden, heden en toekomst. De huidige maatschappijvorm staat hun gewis niet aan. Maar hij laat hen vrij onverschillig, daar zij tegen alle maatschappijvormen gekant zijn. De anarchisten, onder wie tal van waardige en verstandige lieden, haten of liever verachten de samenleving, iédere samenleving, omdat niemand zich deze ooit zonder gezag heeft kunnen denken en het gezag de mens in zijn aard aantast en schendt. Het gezag is voor hen en voor mij de verschrikkelijke verschrikking. Het zou mij tegenvallen indien niet in deze verwrongen en vervloekte wereld miljoenen in sterker of geringer mate die ingeschapen afkeer koesterden voor de hoge en lage dragers van dit gezag. Wie durft met de hand op het hart verklaren dat hij genegenheid koestert voor de heilige Hermandad, van hoofdcommissaris tot leerling-verkeersagent toe? Voor ambtenaren van invoerrechten en accijnzen, voor paspoortneuzers en controleurs op de tram? Het is een boos volkje. Ik ben van nature wellevend en daarbij nog goed gedresseerd en daarom neem ik, als het pas geeft, mijn hoed voor alle hoogwaardigheidsbeklèders af. Zinnebeeldig, want ik bezit geen hoed! Wat ik daarbij denk, blijft verborgen in het binnenste van mijn binnenste.

Het gezag, óók in zijn meest aangelengde uiting, bederft hem die het uitoefent en

vernedert hem die er het slachtoffer van wordt. De anarchie nu is het natuurlijke en noodzakelijke protest tegen ieder gezag, omdat er nimmer zedelijke rechtvaardiging voor bestaat. Wie geeft de ene mens het recht een ander, op welke wijze en in hoe bescheiden mate ook, te kapittelen of te dwingen? Wie geeft de rechter het recht zogenaamd recht te spreken? En hoe kan men dat 'recht', zoals het nu overal wordt toegepast, ooit goedpraten? De anarchie is het protest van de mens, die zich, van zijn natuurlijke beperking bewust, zijn mens-zijn boven alles stelt en iedere aanslag daarop beschouwt als het ergste wat hem kan overkomen; het protest tegen iedere verdrukking, beknelling, beknotting, beperking, aantasting, van de enkeling; tegen iedere organisatie, vereniging, afspraak of overeenkomst nu die, in hun simpelste vormen zelfs, concessies eisen. De anarchie is het protest tegen staat, maatschappij, overheid, volksvertegenwoordiging, kerk, huwelijk, wet en dus ook tegen rechtspraak. De anarchie is de enige geestesgesteldheid welke niets ter wereld erkent dan de mens alléén en verder *alles*, goed of kwaad, beschouwt als een bestendig gevaar voor hem. Velen onzer hebben, ook al zijn ze er zich onbewust van, iets, heel wat, van deze eigenaardigheid in zich. Shaw zei terecht, naar Augustus John vermeldt: 'Àlle kunstenaars zijn anarchisten.' Hij sprak uit wat vrijwel niemand zichzelf durft te bekennen en dus nooit in het openbaar zal uitspreken. Ik ben een verbeten vijand van geweld. Ik verafschuw oorlog, dwang, marteling, bedreiging en natuurlijk alles wat onder de vakterm natte misdaad valt. Ik ben een gedwee burger, gehoorzaam aan de wetten en voorschriften van het land waar ik toevallig verblijf. Ik heb bij mijn weten geen medemens te kort gedaan of bedrogen voor een cent. Ik bezit geen strafregister. Ik herinner mij geen andere overtreding dan mijn uit beginsel, niet ter stembus gaan. Kortom en zonder mijzelf in de hoogte te steken: ik ben een vrij net persoon. Te net om niet een beetje vervelend te zijn. Maar dit belet niet dat de aanschouwing van een klabak mij (niet altijd, maar wel meestal) een gevoel van lichte weerzin bijbrengt. Ik smokkel nooit. Maar niets zou mij, als ik het maar durfde, groter voldoening schenken dan de fiscus te bedotten. Het denkbeeld dat een tollenaar mij, met het gelijk aan zijn zijde, tot de orde zou kunnen roepen, is mij ondraaglijk. Als die heren aan de grens met hun ongewassen grijpklauwen in mijn bullen graaien, bekruipt de lust mij hen te lijf te gaan. Ik merk telkenmaal opnieuw op dat deze afschuwelijke mannen zich een duidelijk merkbare, droge voldoening bezorgen door hun ambtelijke handtastelijkheden op vrouwenondergoed bot te vieren. Het ergert mij als een man in een apepakje mijn kaartje komt knippen, omdat hij uitgaat van de beledigende veronderstelling dat ik zònder kaartje zou reizen. Alle lieden zijn mijn vijanden die mijn persoonlijkheid aantasten in opdracht van een fictie, een mensonterende, welke men staat noemt. Een ieder die zich achter een loket bevindt, staat mij tegen, ook al verricht hij niets ergers dan mij postzegels te verkopen. Een dwaasheid? Nee, helaas. Want het loket bezit nu eenmaal de noodlottige eigenschap

dat het een ieder, die zich bevindt aan de ambtelijke zijde ervan, een waan van gezag, een overdreven besef van eigenwaarde verstrekt, zodat hij dikwijls onbeschoft en immer hooghartig wordt. ‘Wat mot je,’ vroeg een van die ‘heren’ aan een argeloze bezoeker. ‘Ik mot niks, maar jij mot mij een postzegel van een halve cent verkopen,’ luidde het (enig juiste) antwoord. Ik weet echter dat ik tot zulk een antwoord nooit in staat zal zijn, mijn énig wapen is de koude beleefdheid.

Ik kan geen muis vermoorden. Iedere aanslag op het leven of de vrijheid doet mij gruwen. Niettemin kan ik niet anders dan genegenheid en vooral bewondering en erkentelijkheid gevoelen voor hen, die hun onbaatzuchtige protest tegen de algemene laaghartigheid in een wat al te brutale vorm kleden. Ik zou liegen als ik mijn bewondering voor de moedige scherpzinnigheid van een Emile Henry verloochende. Ik zie met eerbied op tegen een Vaillant en Ravachol. Voor Marius Jacob neem ik, als niemand erop let, mijn denkbeeldige hoed af. En de durf van een Callemin (Raymond la Science) en vrijwel al zijn kameraden grenst aan het bovenmenselijke. Ik herinner mij nog als de dag van gisteren hoe ik het wilde bedrijf van de ‘bande à Bonnot’ (de zogenaamde autobandieten) tot in alle bijzonderheden volgde en hoe redeloos, maar oprecht, ik hoopte dat zij op de een of andere wonderbaarlijke wijze zouden ontkomen aan de heilige (zo onheilige) Hermandad.

Allen naar wie ik terloops verwees, kozen een verkeerde wijze van protesteren. Ik herhaal dat ik uit mijn aard en in beginsel *tegen* iedere vorm van geweld gekant ben. Doch dat kan mij niet beletten het protest te waarderen, ook als het zich op een verfoeilijke wijze openbaart. Het protest is, voor een man die eerlijk poogt te leven, het begin en het einde van alle dingen. Men is mens naar de mate waarin men protesteert. Wie zich bij enige stand van zaken neerlegt, verliest daarmee zijn menselijke waarde. Het protest behoeft zich niet noodzakelijkerwijze in bloed te uiten, het behoeft zich zelfs in het geheel niet te uiten. Het protest der beschaafden is een innerlijke Afwijzing, een zeer bewust *niets* te maken willen hebben met alles wat van verre of nabij in verband staat met staat, gemeenschap, maatschappij, samenleving of vereniging. Terwijl zij daarbij, voor de schijn, alle verplichtingen, welke hun worden opgelegd, stiptelijk naleven.

De anarchie is geen politiek stelsel, doch een manier van zijn. Anarchist is hij die welbewust leeft naar het voorschrift van de grote en daarom allang vergeten Roemeense romancier Panait Istrati als ‘l'homme qui n'adhère à rien.’ Dat is: de man die zich bij alles neerlegt, hoezeer hij het verachten moge, maar die niets als waar en goed erkent, die géén voorschrift, en zeker geen hemelse of aardse autoriteit, innerlijk aanvaardt; de man die in niets gelooft, aan niets enig wezenlijke of volstrekte waarde en betekenis toekent.

Díé man komt in zijn absoluutheid niet voor.

Doch velen onzer hebben enige vezelen van hem door hun wezen verweven.

En dat zijn werkelijk de slechtsten niet: een neenbroer heeft uiteraard meer karakter dan een jabroer. Maar wie zijn verstand gebruikt, kiest niet: hij zegt, met een wellevende bedeesdheid, ja, en denkt van binnen, met heel zijn wezen: néé!

II

1

Ik denk zonder vreugde of dankbaarheid aan mijn kinder- en jongensjaren terug, doch deze waren nu ook weer niet zó ellendig dat ik, als Jules Renard, er een roerend relaas over zou kunnen opstellen. Zij vormden geen tragedie, hadden zelfs niets dramatisch, omdat ik toen reeds, door mijn ingeschapen nuchterheid alles, wat een ander tot wanhoop zou brengen, tot een aangelegenheid van beperkt belang herleidde. Verder dan talloze botsingen met mijn moeder, de volgende dag weer, door mij althans, vergeten, heb ik het in dat opzicht nooit gebracht.

Deze meningsverschillen hadden vrijwel immer dezelfde oorzaak. Zij sproten voort òf uit mijn natuurlijke tegenzin in geijkte meningen en gebruiken, òf haar wantrouwen tegen alles en iedereen. Inzonderheid tegen mij. Het gebeurde dikwijls dat ik argeloos iets naliet wat in dezelfde omstandigheden ‘men’ gedaan zou hebben. Of omgekeerd: dat ik (even argeloos) deed wat ‘men’ niet doet. Die argeloosheid heeft niet lang standgehouden. Zodra ik begreep, bitter jong nog, dat men mij opvattingen wilde bijbrengen welke niet met mijn aard strookten en dat men mij meningen en handelwijzen afstreed welke uit mijn wezen voortsproten, heb ik vanzelf geleerd dat er slechts één middel is om zich in een vijandige wereld staande te houden en daarbij zo min mogelijk schade aan geest en gemoed op te lopen. En dat middel heb ik met steeds meer vaardigheid in toepassing gebracht. Alleen door een verstandig, met mate en welwillend toegepaste huichelarij kan men het leven leefbaar maken. En dit geldt zeker het meest voor kinderen en jonge mensen die zo volkomen weerloos staan tegenover de krankzinnige wanorde welke de handhavers ervan een samenleving noemen.

Ofschoon ik immer heb moeten rekenen (en het niet immer deed), kan ik mij toch niet herinneren dat het mij ooit ontbroken heeft aan iets anders dan buitensporige weeldevoorwerpen, waar ik nu juist vanwege hun buitensporigheden mijn zinnen op gezet had. Ik heb dus nimmer honger of koude geleden, ging ook nooit in lompen gehuld en kende gelukkig ook niemand in die toestand verkerende. Ik zou dus met de beste wil van de wereld niets van mijn prille jeugd weten te vertellen dan dat deze geleek op de prille jeugd van vrijwel àlle jongetjes, tot de min of meer gegoede

burgerij behorende. Ik was wellicht iets beweeglijker omdat ik, naar men volhield, ‘een nerveus kind’ was. Deze vaststelling zonder goede wetenschappelijke gronden diende alléén als verontschuldiging van lastigheden. De heer Freud was gelukkig nog niet tot mijn familie doorgedrongen.

Het verheerlijken van de jeugd is trouwens één van de leugenachtigste laag bij de grondsheden mij bekend. Ieder normaal gezond kind snakt ernaar zo snel mogelijk man of vrouw te worden. Deze natuurlijke neiging wordt door de ouders helaas niet in de hand gewerkt. Helaas inderdaad. Want ik heb nu genoeg van de wereld gezien om te weten dat het kind-zijn een lamentabele staat vertegenwoordigt. ‘Hij is al een hele man,’ zegt de trotse moeder. ‘Wees een man,’ vermaant de vader lichtelijk berispend. Kinderen zoeken wel, als men hen naar hun toekomstidealen ondervraagt, de meest onverwachte beroepen uit, maar niet één zal zeggen: ‘Ik wil blijven wat ik ben: onvolwassen!’ En voor de derde maal, helaas, dat is nu juist wat het vaakste voorkomt: een tot de dood verlengde onvolwassenheid. Een samenleving als de onze, die op iedere denkbare en ondenkbare maar altijd onredelijke wijze de jeugd verheerlijkt en vertroetelt, verkeert in een staat van ontbinding. Verachtelijk is een politiek stelsel waar een misdadiger gebruikmakende van onervarenheid, onrijpheid, onevenwichtigheid en mateloze zelfoverschatting, stemmen hoopt te winnen door politieke rechten te verlenen aan minderjarigen, nog nat achter de oren en die, hoe vol beloften hun aanleg ook moge zijn, als het erop aankomt, toch nog van toeten noch blazen weten.

Mijn eerste bezoek aan een school was het begin van één ononderbroken reeks van ongerijmdheden. Ik geloof dat die eerste martelgang uitliep op een klasselokaal van een gemeente-inrichting in de Jonker Fransstraat te Rotterdam. In de vakantie logeerde ik bij mijn oom en tante De Bloeme in het Van Stolkpark te Scheveningen. Daar de vakanties niet gelijk vielen, werd mij een schort aangeboden en vergezelde ik mijn nichtje De Bloeme naar de inrichting van mademoiseelle Cafarel, dicht bij hun huis gelegen. Daarna heb ik mij, jaar in jaar uit, zonder schort, maar met een standvastige en steeds stijgende tegenzin naar klasjes en klassen te 's-Gravenhage, Apeldoorn, Oosterbeek en Voorburg begeven. Ik heb nooit begrepen wat ik er doen moest, daar ik er mij bewust van was dat men mij met kracht en geweld trachtte in te wijden in aangelegenheden waar ik niet toe voorbestemd was en die mij onwezenlijk toeschenen. Ook bleek ik in zoverre van mijn medescholieren af te wijken dat ik geen onderscheid kon maken tussen ‘aardige’ en ‘nare’ onderwijzers. Ik vond ook de àlleraardigste náár, op grond van het blote feit dat zij zich met mij bemoeiden. Ik werd natuurlijk onmiddellijk gerangschikt onder de kinderen die wel kùnnen maar niet wìllen leren. Zo was de toestand, wat mij betreft, inderdaad. Waarom zou ik willen leren wat mij overbodig en onzinnig leek? De fout lag niet bij mij (en ik zeg dat waarlijk niet om mij zeventig jaar na dato te verontschuldigen) doch bij het

onderwijsstelsel dat geen rekening hield (en waarschijnlijk nòg niet houdt) met de aard der leerlingen en de bijzondere eisen gesteld aan leerstof en methode welke daaruit voortvloeien. Pietje zou en moest dezelfde kost eten als Wimpie. En als Pietjes maag er niet tegen bestand bleek, was Pietje een heel ondeugend jongetje dat wel kòn, maar niet wìlde eten. Als ik het woord school hoor, denk ik onmiddellijk aan vakanties door strafwerk en herexamens verpest, aan zwoegen onder toezicht over een huistaak waar ik geen touw aan vast kon knopen; aan extra-lessen, waarvan de kosten aanleiding gaven tot extra-verwijten; aan de doodsangst welke aan de uitkering der rapporten voorafging, zonder dat ik iets had kunnen doen om, door ijver en oplettendheid, de cijfers op te voeren. En dit alles had plaats volgens een stijgende lijn. De lagere school, hoe akelig ook, bleek een tuin van Eden bij de Hogere Burgerschool vergeleken. Ik beschouw deze nog steeds, ten onrechte, maar des te hardnekkiger als een werktuig voor stelselmatige volksverdomming. Men brengt er de jeugd een overdaad van technische bijzonderheden bij, maar verzuimt zijn geest en gemoed van het onontbeerlijke voedsel te voorzien. Het gevolg is een menigte halfontwikkelden, voor wie de natuur- en scheikunde het begin en het einde aller dingen vertegenwoordigen, maar die van wijsheid en schoonheid geen benul hebben. Men heeft ons opgeleid tot een volk van machinisten en elektriciens, zonder nieuwsgierigheid naar wat er, behalve windassen en wisselstromen, tussen hemel en aarde te ontdekken valt. De gemoedsverarming, welke mij gaandeweg duidelijker werd naarmate men het onderricht méér bij de afschuwelijke praktijk des levens aanpaste, schiep een brede klasse van bekwame en welonderlegde ongeletterden. Hoe dit ook zijn moge (iedere hervormingsijver is mij vreemd), ik stel eenvoudig vast dat er tussen 1900 en 1910 geen enkele inrichting bestond voor jongelui, afkerig van de wetenschap van het nietwetenswaardige en die hongerden en dorstten naar alles wat door de goegemeente als ijdel spel, dwaasheid en verspilling verworpen werd.

Ik heb op drie verschillende instellingen middelbaar onderwijs genoten. Dat is niet het ware woord. Van genot, hoe gering ook, was geen sprake, en met het middelbaar onderwijs liep het ook zo'n vaart niet. Mijn ingeschapen tegenzin uit zelfbehoud tot een beginsel verheffend, nam ik geen kennis van wat door bevoegden en deskundigen als het merg van het onderwijs beschouwd werd: wis-, natuur- en scheikunde. Ik bleef eveneens ontoegankelijk voor de beginselen der stadhuishoudkunde, een vak, hoog in aanzien en ernstig opgevat, terwijl het geloof ik tegenwoordig door tal niet-economen als een pijnlijke scherts beschouwd wordt. Van handelsrekenen en boekhouden zwijg ik. Ik beschouwde het als een persoonlijke belediging dat van mij verwacht werd er mij mee in te laten.

Wat hier in enkele bladzijden wordt samengevat, vertegenwoordigt vele jaren van ellende, welke alleen nagevoeld kan worden door hen die, als ik, onder de slechte leerlingen gerangschikt, voor zichzelf de overtuiging hadden dat zij, onder gunstiger

omstandigheden, behoorlijke leerlingen geweest zouden zijn.

Ik kan geen volledige opgave verstrekken van alle mogelijkheden die er met mij geprobeerd werden tussen de bewaarschool en als eindpunt de vierde klas van de h.b.s. aan het Blijenburg te 's-Gravenhage. Die vele jaren heb ik in een woestijn geleefd. En van de tientallen onderwijzers en leraren die hun tijd en kennis op mij vermorst hebben, herinner ik er mij slechts een enkele.

Men heeft een aantal bekende schrijvers (gelukkig mij niet) gevraagd: herinnert ge u een (school)meester aan wie ge veel te danken hebt?

Ik antwoord lekker tòch.

En wel met: ja! Daaraan toevoegend: Daar ik, zoals ik reeds biechtte, altijd en overal een onmogelijke leerling was, neem ik achteraf beschouwd geen onderwijzer of leraar kwalijk dat hij mij verfoeide. Zij konden bezwaarlijk anders doen. Eigenwijs en tegen de keer in nam ik uitsluitend in mij op wat mij aanstond. Al het andere verwaarloosde ik, tegelijk argeloos en stelselmatig. Met het noodlottige gevolg dat mij tot op de huidige dag het besef van tucht ontbreekt en dat mijn kennis pijnlijke leemten vertoont. In dit ongunstige begintijdperk van mijn bestaan kon ik natuurlijk nog niet inzien dat de houding van mijn meesters op een natuurlijke wijze bepaald werd door mijn houding tegenover hen en hun taak. Ik vond dat zij mij verkeerd en onrechtvaardig beoordeelden en behandelden, dat zij niet genoeg aandacht aan mij schonken, dat zij niet waardeerden wat mij in mijzelf zo wonderwel beviel. Kortom: de heren vonden mij terecht een vrij rustige, maar op die rustige wijze toch zeer dwaze, eigengereide kwastelorum en ik vond hen, ten onrechte, benepen, bevooroordeelde pestkoppen, die mij niets te leren hàdden. Tòt ik in de vierde klas van de h.b.s. aan het Blijenburg een leraar Nederlands kreeg die mij van het begin af níét behandelde als het zwarte schaap, die geen rekening hield met de ongunstige voorstelling van mijn gedrag en mijn verstand welke de rapporten gaven, noch met de zo mogelijk nog ongunstiger toelichtingen daarbij van zijn collega's; een man die bovenal mij nimmer de overtuiging trachtte bij te brengen dat ik een hinderlijke buitenissigheid was. Hij behandelde mij gewóón, sprak tegen mij van mens tot mens en trachtte tegenover mijn talloze fouten en tekortkomingen, welke hij bezwaarlijk kon ontkennen, enkele kleine bekwaamheden en deugden in het licht te stellen. Hij zocht naar een evenwicht tussen voor en tegen.

Ik geloof niet dat ik later ooit iemand zó dankbaar ben geweest als tóén deze leraar in de Nederlandse taal en letteren. Hij was de eerste in school en huis, blijkbaar níét van oordeel dat ik voor galg en rad bestemd was. Hij heeft alleen reeds daardoor een grote en blijvende invloed op mij uitgeoefend. Hij heeft mij teruggegeven wat de anderen mij ontnomen hadden: mijn klein beetje zelfvertrouwen.

Ik heb hem nooit vergeten.

Hij heette Raadgeep.

2

De eerste sterke verbijstering begon op de h.b.s. te Apeldoorn. Zodat men al spoedig zijn toevlucht nam tot een kostschool.

Voor mijn eerste verbanning naar Oosterbeek plaatsvond, had ik reeds op een vage en onschuldige doch onweerstaanbare wijze kennis gemaakt met het verschijnsel letterkunde. Eerst legde ik de hand op een roman, welke als een openbaring op mij werkte. Kort daarop ontdekte ik de verzamelde dichtwerken van Bennink Jansonius. Ik geloof dat deze uit twee delen bestond. Ik heb er nadien nooit meer in gebladerd. Ik vrees dat ik er nu weinig van mijn gading in zou vinden. De roman die, naar ik veronderstel, geen letterkundige waarde bezit, was 'Hilda van Suylenburgh'. Ik geloof dat de vergetelheid zich heeft meester gemaakt van deze titel en de schrijfster. Boeken als deze verliezen elk belang, wanneer het vraagstuk, dat zij aan de orde stellen, opgelost is. In de dagen echter dat mevrouw Goedkoop-Van Beek en Donk haar stem verhief, ontstond er een ware strijd tussen hen die zich een juist en natuurlijk begrip vormden over de plaats van de vrouw in de samenleving en hen, die zich wanhopig aan redeloze vooroordelen vastklampten. Ik weet niet wat in het bijzonder in Hilda van Suylenburgh zulk een diepe indruk op mij, twaalfjarige, maakte. Maar ik ben ervan overtuigd dat mijn latere houding ten opzichte van het vraagstuk, daarin aan de orde gesteld, voortsproot uit de wijze waarop de schrijfster haar zaak stelde en verdedigde. Ik heb van de intellectuele of welke andere minderwaardigheid ook van de vrouw, namelijk als een algemeen verschijnsel, nooit het geringste spoor ontdekt. Ik heb nimmer begrepen hoe een redelijk mens het verschil in status en recht tussen man en vrouw kan en wil verdedigen. Een biologische variatie mag nooit aanleiding geven tot verguizing noch verheerlijking. Ik verfoei echter de vrouw die van twee wallen wil eten: hoofdambtenaar zijn of een belangrijke zaak drijven en toch behandeld worden met de bijzondere onderscheiding en met de laatste overblijfselen van middeleeuwse ridderzwier. Ik heb iets tegen de vrouw (geen zeldzaamheid, eerder regel) die zich (terecht) mijn gelijke acht, maar niettemin en alléén op grond van haar vrouw-zijn aanspraak maakt op vele voorrechten. Ik verfoei als iedereen de keiharde 'zakenvrouwen', die uit angst voor haar overwicht agressief en brutaal worden. De ontwikkeling vooral der laatste jaren heeft bewezen wat ik op grond van mijn (natuurlijk beperkte) levenservaring altijd heb volgehouden, te weten: dat na de emancipatie de vrouwen geleidelijk meer het sterke geslacht geworden zijn. Een natuurlijke ontwikkeling, omdat ik een gezonde gevoeligheid en zelfs een beminnelijke sentimentaliteit zelden bij een vrouw, veelvuldig bij mannen ontdekte. En het lijkt mij toe dat het enige tijd eist om te wennen aan het naar bed gaan met een kolonel, zij het dan ook bij een vrouwelijke militaire afdeling. Sedert ik mijn houding tegenover de vrouw als

maatschappelijke verschijning bepaald heb, heb ik deze aangelegenheid als afgehandeld beschouwd.

Ik wil, nu ik er mij zover van verwijderd heb, ongaarne terugkeren op de schoolellenden. Ik besluit met vast te stellen dat ik een over het algemeen gezeglijke deugniet was. En dat ik, hoe grondig ik mijn jeugd ook verafschuwde, er toch íéts uit meegenomen heb (in de zin van Wim Kan) waar ik mijn leven lang zowel baat als genoegen uit putte. De onwankelbare wetenschap van nergens bij te behoren. Ik ben nooit ontrouw geworden aan het ideaal dat het ideaal was van Panait Istrati en diens spreuk die ik reeds in mijn vorige hoofdstuk aanhaalde: 'L'homme qui n'adhère à rien.' Men mag deze uitspraak niet anders duiden dan hij door Istrati bedoeld werd. Hij en ik (en gelukkig nog vele anderen) willen ons vrijhouden van alle maatschappelijke en politieke groeperingen, het 'rien' omvat niet gezin en beperkte vriendenkring.

3

De mens is blijkbaar niet gemaakt om rechtop te staan en zeker niet om zich in die houding, zowel onnatuurlijk als ongemakkelijk, te verplaatsen, door middel van even tegenstrijdige als potsierlijke bewegingen der ledematen. Wij werden door een ellendige samenloop van omstandigheden vervreemd van onze enige bestemming: de rust. Het hoogste verlangen van de mens die denken kan en over verbeeldingskracht beschikt, is: niets doen, teneinde zich geestelijk te oefenen. Kan men staande niets doen? Nee, men moet zitten of, veel beter nog, uitgestrekt terneerliggen, om te kunnen verrichten waar wij toe geroepen zijn: nadenken, afgewisseld door vele uren van niet nadenken. De doldriftigen, die niets zozeer vrezen als het innerlijk en innig overwegen, beweren met het harde stemgeluid hun eigen dat arbeid levenslust wekt. Geloof mij, het is niet wáár. Het is in elk geval niet waar voor hen die door de goden gezegend zijn met de gave om langdurig en aandachtig stil te zitten. Het roken, maar dan alleen van een pijp, kan daarmee samengaan.

De liefde voor eenzaamheid en traagheid is mij niet komen aanwaaien. Ik heb er jaren en jaren voor nodig gehad om die te verwerven. Enige vurigheid misstaat de jeugd niet, en niemand verwacht van hem dat hij onmiddellijk de ijdelheid van alle daden doorziet. Ik denk met vertedering terug aan de kippedrift waar ik het leven en de letterkunde mee instormde, heilig overtuigd dat zowel het leven als de letterkunde op mijn verschijning wachtten om de hoogste stijging te bereiken. Het is juist mijn éígen dwaasheid die mij in de jeugd van nu tegenstaat.

Ik keer, omdat ik mijn vurigheid voor een superieure Luiheid moet verdedigen, terug tot het boek dat een uitgangspunt vormde. Hilda van Suylenburgh bracht mij

dus in aanraking met wat ik voor letterkunde versleet èn leidde er mij van af. Ik haast mij ertoe terug te keren.

Te Oosterbeek begon het na de faux pas met Bennink Jansonius pas recht met de poëzie. Daar ontving ik Duitse les van een ouderwets degelijke leraar, die nog geloofde in de opvoedkundige waarde van het opzeggen van gedichten. Ik was en ben het achteraf nog met de brave man eens wat betreft het uit het hoofd leren. Maar met de declamatie heb ik het nooit kunnen vinden. In elk geval heb ik hem te danken een besef waar ik veel vreugde aan beleefde en dat mij veel verdriet bezorgde, het besef van de onschatbare betekenis van de vraag: waarom? Die behoort men zich als denkend en weldenkend man ettelijke malen per dag, ernstig en nadrukkelijk, te stellen. Het waarom is de kern van het protest. En het einde van het protest betekent het begin van de aftandsheid en dus van het compromisme. Die Duitse leraar liet mij namelijk 'Het Lied van de Klok' uit het hoofd leren en telkens weer herhalen, tot ik in staat was het ieder uur van dag en nacht in zijn geheel en met de gewenste toonschakeringen in een snel tempo op te zeggen. Daar ik echter van jongs af met een weinig vasthoudend geheugen gezegend ben, vervaagde Schiller's burgerlijke bombast al spoedig echter, met uitzondering van zes regels welke ik nu nog op ieder gewenst ogenblik bij de hand heb. Deze bepaalde uitspraak bleef voor mij behouden, terwijl de context verloren ging, alléén omdat hij een speciale betekenis voor mij had en nog steeds heeft. Het brokstuk luidt:

> 'Den slechten Mann muss man verachten
> Der nie bedacht, was er vollbringt.
> Des ist's ja was den Menschen zieret
> Und dazu ward ihm ihr Verstand
> Dass er in innern Herzen spüret
> Was er erschafft mit seiner Hand.'

Het kan zijn dat zij, die door een wilde scheppingsdrang worden voortgejaagd, er niet aan denken zichzelf vragen te stellen. Zij zijn de gedrevenen die niet weten willen wat hen drijft. Doch een doorgewinterde 'Letterkundige', die vakman en geen ziener is, behoort zich wèl, voor hij een taak op zich neemt, rekenschap te geven van een aantal voorwaarden en eisen. Wil hij, als hij de leeftijd daartoe bereikt heeft, zich aan een theoretische beschouwing, een roman, een autobiografie wagen, zo moet hij zich afvragen: waarom, waarom moet ik juist en nú al mijn tijd, aandacht en geestkracht daaraan offeren? En op welke wijze moet hij het werk aanvatten, wanneer hij meent over voldoende stof te beschikken? Ik vrees dat ik geen steekhoudend antwoord kan geven als iemand mij nu eens met mijn eigen wapen aan zou vallen en de noodlottige vraag aan mij stelde: waarom?

Reeds vele jaren geleden bespeurde ik in mij het verlangen gebeurtenissen van mijn

bestaan te boek te stellen. Dit kwam bij mij op toen ik mij, plotseling en pijnlijk, bewust werd van de snelheid waarmee het leven zich heenspoedt. Zolang men nog werkelijk jong is (en niet van hart alléén) denkt men geen ogenblik aan de vergankelijkheid en de daaraan verbonden bezwaren. Men leeft dan van de hand in de tand, en met hart en ziel in het heden en bedriegt zich half opzettelijk door zich de toekomst onbegrensd voor te stellen. Zodra men echter waarneemt dat men enig belang gaat stellen in wat voorbij is en het verleden begint te betreuren, behoort men dit als een ernstige waarschuwing op te vatten. Jarenlang leidt men dan een rijk bestaan, waarin toekomst, heden, verleden op de wonderlijkste en boeiendste wijze vermengd zijn en aldus een eenheid vormen zonder daarbij hun afzonderlijkheid te verliezen. Maar het einde is altijd dat het verleden de overhand krijgt. Als het eenmaal zó ver is, zijn illusies overbodig en belachelijk. Tussen de tijd van komen en de tijd van gaan handhaaft zich, voor de een langer dan voor de ander, de tijd van zijn. Als die nabij is, ontstaat de natuurlijke wens alles vast te leggen dat wij zo vurig bemind hebben en dat ons onherroepelijk ontglippen zal. Dat is het ogenblik enkele losse levensherinneringen te boek te stellen.

Ik ondervond benauwend duidelijk dit gevoel van onweerhoudbaar verloren te gaan.

Is dit nu alles? vroeg ik mij angstig af.

En zo ontstond vanzelf de begeerte, door een relaas van het verleden, te bewijzen dat het ‘alles’ uit die smadelijke vraag heel wat kan zijn.

Waar een plan rijpt, behoort onmiddellijk de twijfel als criticus op te treden; de twijfel die de vriend is der redelijken en de doodsvijand van ‘de emotionelen’, die ik verfoei. Hij zegt: een ieder min of meer in staat een pen te voeren, kan enkele van zijn levensfeiten te boek staven, doch zijn die levensfeiten van voldoende algemeen belang om geboekstaafd te worden? Deze nieuwe vraag, waar alles om draait, heeft mij in het geheim al jarenlang beziggehouden en verlamd. In de loop mijns levens heb ik mijzelf ontelbare malen een steeds ander ‘waarom?’ voorgehouden, de wijze woorden van Pierre Besnard (de oudere broer van Albert) eraan toevoegend: ‘Over honderd jaar zijn we toch allemaal dood.’

Het ‘waarom’ moet ons voorzichtig maken, doch mag ons niet terneerslaan. En zo zette ik mij tot deze onderneming welke ik driemaal begon, telkens in een andere vorm. Driemaal onderbrak ik het werk, dat reeds ver gevorderd was. Dit is mijn vierde en laatste poging. Gelukt dit niet, dan besteed ik mijn laatste aandacht aan andere, wellicht betere zaken, als bijvoorbeeld navelstaren.

Ik ben er mij van bewust dat ik voor moeilijkheden en bezwaren kom te staan alles te herleiden tot één feit waar niets meer aan te veranderen valt: dat ik bitter weinig beleefd heb. Minder wellicht dan hij, die ik reeds noemde en wiens voorbeeld ik van jongs af volgde: Joseph Joubert. Met dit verschil dat hij bezat wat ik steeds

betreurd heb: genie en fortuin. Overigens leefde ik, zoals hij, afgezonderd met slechts enkele vrienden, welke hij onveranderlijk trouw bleef. Hij maakte een cultus van de vriendschap, hield van alle goede dingen, maar van de stilte bovenal. Maar deze ‘égoïste qui ne pensait qu'aux autres’ bezat in laatste aanleg één drang, die hem geheel en vurig ter harte ging: ‘il n'est jamais aussi passionnant que lorsqu'il s'occupe de son seul métier, de sa seule passion violente: la littérature’. (Raymond Dumay). En ik moet nu denken aan de Sainte-Beuve van: ‘j'ai une grande passion, une seule, la passion littéraire’.

III

1

Het bleek een onherstelbare fout dat ik, in tegenstelling tot Joubert, van een vurige liefde een vak maakte. Achteraf beschouwd kan ik een jonkman, ook al bezit hij het tienvoudige van de gaven mij toebedeeld, slechts raden alles liever te ondernemen dan te leven van zijn pen. Voor mij echter was er geen terug. Wat ik begon, moest ik noodlottig beëindigen en toen ik mij op mijn achttiende jaar zonder enige geldige reden als ‘schrijver’ verklaarde, stond het in de sterren geschreven dat ik op mijn tachtigste (als ik zo oud word) nog ‘schrijver’ zou zijn. A wiser and a sadder man, heb ik begrepen waarin mijn levensfout bestond. En wel dat ik tot loopbaan koos een bezigheid welke zich daar in het geheel niet toe leent, omdat zij alle bekoring verliest wanneer zij ophoudt liefhebberij te zijn. Wie van de letterkunde een beroep maakt, doet als de man die beweert de roos bovenal te vereren, maar zich niet weerhoudt rozen per mud in een molen te gooien, er rozenolie uit te persen teneinde die tegen hoge prijs van de hand te kunnen doen. Ik ben als dilettant geboren, als liefhebber in de strikte zin des woords, en ik had dilettant behoren te blijven.

2

Mijn levensbeschrijving zou kunnen luiden: in 1905 begon hij zo'n beetje te schrijven en in 1965 schrijft hij nog zo'n beetje. Wat hij in die jaren te boek stelde, zou vele tientallen delen beslaan, terwijl slechts enkele tientallen bladzijden daarvan, en dan nog misschíén, de moeite van het herlezen lonen. Ik heb nooit de bittere pijn van miskenning of onderschatting geleden. Integendeel. Dankbaar voor de ontvangst van mijn voortbrengselen, heb ik mij er immer over verbaasd hoe iemand er behagen in kon scheppen. Sommige mensen lezen gaarne wat ik op papier zet, en dat vind ik prettig. Ik ben er tot heden nooit in geslaagd mij werkelijk boos te maken op iemand die mij zonder omhaal, ja kwaadaardig, de waarheid zei. Ik begin met te denken: hij zal wel gelijk hebben, want wáárom zou hij geen gelijk hebben. En àls zijn betoog fouten en leemten bevat, ontdek ik die altijd veel later. Ik laat mij dan ook nimmer

besprekingen zenden. Luiden zij gunstig, zo maken zij mij verlegen, in het tegenovergestelde geval onzeker. Ik verricht mijn werk zo goed mogelijk en de mening van een ander kan het beter noch slechter maken. Dat een schrijver enige baat aan een kritiek zou kunnen ontlenen is een sprookje. Kritiek wordt nooit ten behoeve van de scheppende kunstenaar geschreven, doch alleen als broodwinning en, bij uitzondering, om het lezersvolk te leiden of te goeder trouw te misleiden.

Als er sprake is van schatting, voel ik mij eerder over- dan onderschat. Aanleiding tot wrok of naijver is dus niet aanwezig. Maatschappelijke en persoonlijke bezwaren werden mij bespaard. Wij (dat wil zeggen mijn gezin, bestaande uit vier personen, twee zoons en gedurende vele jaren nog een engel van een hond) werden niet door rampen geteisterd. Ziekten bleven zeldzaam en van voorbijgaande aard. Avonturen te land en te zee, buitens- en binnenshuis, in de kroeg of in de bedstee van de buurvrouw, heb ik niet beleefd. Een knaap nog, maakte ik kennis met haar die mij thans nog vergezelt. Ik herinner mij geen ernstig misverstand ooit, in welhaast vijftig jaar, tussen ons gerezen. Zelfs het echtelijk kibbelen dat, wil men bevoegde kenners geloven, onvermijdelijk is, hebben wij door de aanminnigheid onzer wederzijdse inborsten tot een verwaarloosbaar minimum beperkt. Mijn huwelijk geeft dus geen aanleiding tot mededelingen aan derden. Ik werd ook nooit in de nor opgesloten. En ik ben bij mijn weten nooit anders bekeurd dan wanneer ik bekeurd wilde worden. Ik heb namelijk als nuchter en eenvoudig man nooit mee willen doen aan het ongerijmde bedrijf dat men verkiezingen noemt. Ik was op geen enkele wijze betrokken bij wereldoorlogen, tot welker ontbranding ik nimmer de geringste aanleiding gaf. Lensvergroeiing bespaarde mij legerdienst. Nooit bespeurde ik in mij een ernstige neiging om mee te doen aan een georganiseerde opstandigheid welke mij met de, overigens innerlijk diep verachte, prinsemarij in botsing kon brengen. Kortom, het zal moeilijk vallen een rimpellozer, meer Joubertiaans bestaan te bedenken. Trouwens, Joubert was in zijn jonge jaren op zijn manier een schuinsmarcheerder. Men komt niet ongestraft in het vaarwater van Restif de la Bretonne. Hij werd pas op ietwat rijpere leeftijd de ware Joubertiaanse Joubert. Stof tot treffende onthullingen ontbreekt hier dus te enen male. Alleen heb ik, door de omstandigheden en mijn aanleg genoopt, mij dikwijls en met genoegen verplaatst. Ik was echter nimmer een zogenaamde ‘globetrotter’. Een reis om de wereld (toen) in tachtig dagen, lokte mij evenmin aan als het vooruitzicht ‘Met een kwartje de wereld rond’, een boek waar ik echter in ieder opzicht en heftig van genoten heb. Reizen, als ik het versta, en ik kom hier zeker later op terug, eist een overdaad van tijd en een behoorlijk gevulde buidel. Van tenteboel heb ik nooit iets moeten hebben en ritjesbedelen acht ik mensonwaardig. Deze verschijnselen deden zich trouwens in mijn jeugd niet voor. God lof. Ook zou slechts de uiterste nood mij kunnen dwingen mijn intrek te nemen in een ongerieflijk en vuns logement. Waar ik van houd? Van weelde, helderheid,

eerbiedige, muisstille bediening, van in ieder opzicht het beste van het beste. Ik ben ook van mening dat mij dit toekomt omdat ik de ervaring en de geestelijke middelen bezit er tot in de geringste bijzonderheden met hart en ziel van te genieten.

3

De natuurlijke slotsom uit al wat ik hierboven opsomde, zou moeten luiden: schrijf dan geen autobiografie, niemand vraagt je ernaar, niemand zit erop te wachten. Hier valt weinig of niets tegen in te brengen, slechts één feit, dat eigenlijk voor niemand dan mijzelf van belang is: in weerwil van alle geldige tegenwerpingen gevoelde ik de *drang* dit werk te ondernemen. Ook in dit geval, als te dikwijls, delft de rede het onderspit. Ik zou niet driemaal, na er al die jaren aan geploeterd te hebben, een arbeid neergooien en weer opvatten als ik daartoe niet door een innerlijke noodzaak genoopt werd. Ik ben een luie man en spoedig ontmoedigd. Maar het schrijven van dit boek werd een nijpende persoonlijke aangelegenheid voor mij, welke veel op een obsessie ging lijken. Ik kon er jarenlang mijn gedachten niet van af trekken, en ook in tijdperken dat ik er geen letter aan schreef, was ik er voortdurend mee bezig.

In de loop der tijden heb ik vele autobiografieën gelezen en natuurlijk bevond zich daaronder een aantal van werkelijk belang: geschriften welke mij boeiden om inhoud en uitdrukking, welke ik bewonderde om de stof en de verwerking daarvan. Vele echter lieten mij onaangedaan. De schrijvers ervan hadden inderdaad veel beleefd, waren van nabij betrokken bij allerhande belangrijke en wonderbaarlijke, meestal ongerieflijke, aangelegenheden, hadden deelgenomen aan het maken van geschiedenis en van al wat men verder in het vage maar wil, niettemin bleken hun geschriften vervelend, ‘gering van bediedenis en van weinigen profijte’. Er werden steeds, en er worden nog dagelijks, belangrijke aanleidingen tot waardeloze boeken verwerkt. Daarbij verbaas ik mij er dagelijks over dat er nog méér kostelijke grondstof ongebruikt blijft liggen. De wereld is vol verhalen, welke nog niet verteld zijn.

IV

1

Ik sta immer verbaasd wanneer ik iemand de jeugd in het algemeen, de eigen jeugd in het bijzonder, hoor prijzen. Ik kan als oude man slechts met afkeer aan mijn vorming terugdenken. Mijn allereerste herinneringen zijn reeds vermengd met twee gevoelens, welke een belangrijk deel van mijn bestaan vergald hebben: de angst en de overtuiging dat mij een bestendig onrecht werd aangedaan. Het heeft mij veel geestkracht gekost deze te overwinnen. En ik vrees dat ik er nooit geheel in geslaagd ben. Als kind leefde ik in een staat van voortdurende en algehele bangheid. Ik was natuurlijk zeer bevreesd voor alle grote mensen, in het bijzonder voor mijn ouders. Maar óók voor dingen, geluiden, bewegingen en, niet te vergeten, voor de ontelbare, gevaarlijke onzichtbaarheden, welke ik overal om mij heen vermoedde. Als ik de ogen sluit en poog een vroeg beeld van mijzelf uit de diepten op te roepen, zie ik mij altijd opgerold en zo diep mogelijk weggedoken onder de dekens. Zij, die er onbewust bezwaar tegen hebben op deze aarde aanwezig te zijn, kunnen niet anders doen dan zich verstoppen en zich zo klein mogelijk te maken: het verlangen naar de terugkeer naar het moederlijk lichaam. Men schept zich een duisternis om erin te vluchten voor de vijand die zich altijd en overal in onze nabijheid dringt. Is het niet in bed, dan in een door ons zelf gegraven hol in de tuin. Later wordt het een hoekje van de zolder, door een dikke deken afgesloten. Nog later een eigen kamer die men op slot kan doen. Het slot heeft altijd een belangrijke functie in mijn leven vervuld. Nog steeds kan ik alleen rustig en overgegeven slapen (àls ik slapen kan) achter een gegrendelde deur.

Ik denk mij een kort ogenblik terug in de slaapkamer, op de tweede verdieping, van het grootouderlijke huis in Den Haag, Laan van Meerdervoort 97. Ik lig daar diep onder het dek verstopt. Wanneer het een ogenblik heel stil is, kom ik als een slak uit mijn huisje, heel voorzichtig, heel traag te voorschijn. Maar dan begint het opeens weer. Een lichtstreep geworpen door wijlen de stoomtram van de Anna Paulownastraat naar Seinpost. Ik hoor nu ook het nare puffen van het lokomotiefje. Of er kraakt een balk op zolder. Of ik meen voetstappen te horen en telkens is het alsof iemand met blote voeten op het zeil loopt. Alleen een angstig kind weet hoe

akelig levend de dode dingen zijn, welke gevaren er van de zijde van onwelwillende meubelen dreigen en welk een druk verkeer er op lege vlieringen plaatsvindt. Met de bonheur du jour stond ik op goede voet, die was mij van den beginne af welgezind; maar de grote klerenkast had, zonder dat ik er ooit aanleiding toe gaf, het land aan mij en stak dat niet onder stoelen of banken. En die afgrijselijke klokken. Toppunten van geniepigheid. Overdag maken zij zich vrijwel onhoorbaar, maar 's avonds gaan ze, om mij schrik aan te jagen, als gekken tekeer. Er waren er drie op die kamer. Een hangklok, een wekker en één onder een stolpje, die aan mijn overgrootmoeder, toen nog in leven, toebehoorde. Als men, van angst verstijfd, in het donker ligt te staren, dan valt het pas op hoe onregelmatig klokken lopen. Nu eens tikken zij krachtig en nadrukkelijk, dan opeens vaag en aarzelend.

Maar het ergste waren de straatventers!

Zelfs die bij klaarlichte dag hun waar luidkeels aanprezen en die men dus zien kon om er zich van te vergewissen dat zij mensen en geen duivels waren. Ik begon te huilen zodra ik maar, heel in de verte, ‘nuwearebeie’ hoorde. Ook ‘voddenenbeine’ was verschrikkelijk. Maar de onverkwikkelijkste man was hij die ik nooit aanschouwd heb en die vroeg in de avond, toen ik al geacht werd te slapen tussen achten en negenen, zijn ‘rabbidera-rabbidas’ deed weerklinken. Ik wist wat aardbeien waren. Ik wist ook dat er vodden en benen bestonden. Maar van het gewas rammenas had ik nooit gehoord en ik maakte mij dus de gruwelijkste voorstelling van wat de avondman wilde, van de slechte macht die hij met zijn eindeloos, klagelijk rabbidera-rabbidas òpriep.

De grote-mensen, met de bekrompenheid het slag eigen, meenden iets te bereiken met mij feitelijke bijzonderheden over de straathandel en het venten te verstrekken. De brave zielen begrepen niet dat mijn angst niet veroorzaakt werd door deze handelslieden en hun bedrijf, maar door de *klankwerking* van ‘nuwearebeien’, ‘voddenenbeine’ en ‘rabbidera-rabbidas’. Deze kreten hadden zich zelfstandig gemaakt, drongen mijn kamer en mijn stilte binnen en richtten daar de schrikkelijkste verwoestingen aan. En als het geluid langzaam wegstierf, dacht ik niet aan een koopman die zich verder en verder bewoog, maar zag ik die kreten op eigen kracht wegvliegen, als een nachtvogel de nacht in.

2

Maar de belleman was een dagman. Een godsgruwelijke man!

De belleman is reeds lang verdwenen uit het stadsbeeld, dat met de dag grauwer wordt. Hij was altijd mager en gehuld in een ongewoon lange jas, een soepjas, wellicht eertijds zwart, maar al sinds mensenheugenis vaalgroen. Na het terrein verkend

te hebben, wierp hij plotseling die jas af. Telkens als ik getuige was van deze bruuske onthulling sloeg mij de schrik om het hart. Hij reikte de jas over aan een jongetje of een vrouw, bij hem behorende. En daar stond hij dan in een strak tricot, van huis uit helder van kleur, maar door de jaren in samenwerking met weer en wind groezelig en smoezelig geworden. Op dit extra-vel waren tientallen bellen van verschillende grootte vastgenaaid. Door zich op een drafje te zetten, liet de belleman zijn klokjes luiden. Na wat heen en weer gedribbeld te hebben, nam hij, van de vrouw of het jongetje, een vette pet in ontvangst teneinde daarmee de omstanders in de gelegenheid te stellen hun instemming met zijn verrichtingen te betuigen. Wanneer aan de horizont een agent van politie bespeurd werd, de vrouw en het jongetje keken scherp toe, verdween tot mijn verbazing èn voldoening de man op een wijze welke mij wonderbaarlijk toescheen: het was alsof hij door het trottoir werd opgezogen. Men wilde, om mijn vrees opvoedkundig te overwinnen, mij telkens dwingen nader te treden om een vierduiten-stuk in het gore hoofddeksel te werpen. Ik heb dit, steeds meer achteruitdeinzend, steevast geweigerd. Toen ik wat later een en ander over de duivel vernam, heb ik hem onwillekeurig met de belleman vereenzelvigd. Ik was ervan overtuigd dat ik de Boze met eigen ogen, in die rinkelende gedaante, gezien en aan het werk gezien had.

De duivel stond ook op de een of andere wijze in mijn verbeelding in verband met ‘Het Boek der Martelaren’. Dat was een statig en lijvig werk, door mijn grootvader gebruikt voor de zedelijke en stichtelijke opvoeding van kinderen, mijn nichtjes en mij, beneden de schoolplichtige leeftijd. Lezen konden wij nog niet. Doch dat was voor deze inleiding tot de heerlijkheden des geloofs overbodig. De prenten, in kopergravure met een zeldzame nauwkeurigheid uitgevoerd, spraken voor zichzelf. Ons werd daarop duidelijk vertoond welke bewerkingen de protestante geloofsijveraars ten vermake van de inquisitie ondergingen. Verbranden behoorde tot de gematigde daaronder. Radbraken en vierendelen leverden al dadelijk veel opvallender schouwspelen op. Maar het boeiendste was ongetwijfeld het zorgvuldig en langzaam ontdoen van de opperhuid. Ik herinner mij niet dat deze voorstellingen ons bijzonder schrikwekkend voorkwamen. Wij waren er zó mee vertrouwd, dat ze ons natuurlijke verschijnselen toeschenen, de enige manier om op een doeltreffende en eervolle wijze martelaar te worden. Mijn grootvader stelde zich waarschijnlijk voor dat wij op deze grondslag al vroeg de Roomsen zouden gaan haten en een diepe en blijvende bewondering zouden gaan koesteren voor de bovenmenselijke zielskracht waar Onze-Lieve-Heer zijn toegewijde dienaren gelukkig mee maakt. Deze opzet moet als mislukt beschouwd worden. Ook ik ben er geen antipapist door geworden, hoewel het boos opzet van de vervolging er duimdik op lag. En ik twijfel er sterk aan of ‘Het Boek der Martelaren’ enig aandeel heeft gehad in de vorming van mijn overtuiging dat niet de r.-k. kerk, maar alle kerken, niet het r.-k. geloof, maar alle

geloven, niet de r.-k. priesters maar àlle geestelijken gezamenlijk een bezoeking voor de mensheid zijn, die zich heel wat rustiger en gelukkiger ontwikkeld zou hebben zonder godsdiensttwisten, haat tegen andersdenkenden, onderdrukking van 's naasten overtuiging, zonder de schijnheiligheid, de angst, de vernedering onvermijdelijk met deze aangelegenheden verbonden. ‘Het Boek der Martelaren’, als een opvoedend werk bedoeld, behoorde tot een verouderde school. De pedagogen van nu verheffen hun stemmen tegen zulk een prentenboek der menselijke wreedheden. Maar aangezien ik er geen enkele schade door ondervond, er wreed noch fanatiek door geworden ben, geloof ik dat de pedagogen oudergewoonte maar wat bazelen. Wel echter behoorden deze kopergravures tot mijn eerste kennismaking met de grafische kunsten.

3

In die eerste jaren, veelal ondergebracht bij mijn grootouders, gevoelde ik mij uitsluitend ontspannen en gelukkig in het gezelschap van dieren, meestal honden. Eén kortharige foxterriër staat mij nog duidelijk voor de geest. Hij heette 'n Foemoe Tanghoe, zonneprins, een naam welke de Congonegers voor mijn oom Anton bedachten. Met hem, met de fox (zeker niet met oom Anton) speelde ik dezelfde grom- en bijtspelletjes als later met mijn huisvriend Frits, die de hoogste staat van hond, die van dashond, bereikt had. Zelfs als heel klein kind, bevend en bibberend voor alles en nog wat, ben ik nooit bang geweest voor het hartelijk geknor en geknauw van een hond, hoe groot hij ook was. Tussen mijn omgang met 'n Foemoe Tanghoe en mijn samenwonen met Frits ligt een kleine zestig jaren, en het valt mij nu op hoe weinig in zulk een lang tijdvak de gewoonten, vermaken en geluidenschat der honden veranderd zijn. Zij zijn terecht nog behoudender dan ik en zij strekken mij, ook in dit opzicht, tot voorbeeld.

Met vreemde kinderen kwam ik slecht op dreef. Verkeer buiten de familiekring werd niet aangemoedigd. De mijnen waren sterk tegen straatjongens gekant. Buiten een zeer kleine groep mormels en wichten van ons bekende gezinnen, leverde de stad uitsluitend straatjongens op. Alle verkeerde uitdrukkingen, (die thans onze literaire meesterwerken opluisteren) toen reeds door mij met genoegen gebruikt, alle verkeerde handelingen waar ik mij opgewekt aan schuldig maakte, werden aan de noodlottige invloed der schoffies toegeschreven. Een schoffie was niet noodzakelijk de zoon uit een arm en verwaarloosd gezin. Zijn vader kon een eerbaar en aanzienlijk man zijn. Het feit dat hij zich te veel en te vrij buitenshuis bewoog en het onoverkomelijke nadeel had niet Greshoff of De Bloeme te heten, maakte dat de omgang, zelfs oppervlakkig, als ongewenst beschouwd werd. Iets later, toen ik al op school

was, kwam ik in aanraking met een jongen wiens ouders recht tegenover ons op de Laan van Meerdervoort woonden. Hij heette Jan Werre en werd onmiddellijk als een niet-schoffie erkend en dus met vreugde ontvangen. Deze Jan Werre, die mij het eerst het gevoel van vriendschap bijbracht, stierf heel jong aan tering. Een vriend, dat begreep ik als enig kind dadelijk, is de vervanger van de ongeboren broer. Ik ben mijn weinige vrienden trouw gebleven en ik heb *altijd* broeders in hen gezien. Zij waren en zijn mij zo dierbaar omdat zij mij in een gemis, waar ik mij immer van bewust was, tegemoet kwamen.

Het grootouderlijke huis bezat helaas geen zalen, maar was gelukkig wel buitenissig. Het portaal, de gang, het trappehuis waren zwaar behangen met schilden, zwaarden, strijdbijlen, werpsperen, maskers en andere exotische voorwerpen. Als de straatdeur even open stond om een van de leveranciers in de gelegenheid te stellen zijn waren af te leveren, bleven er altijd mensen bevreemd en bewonderend staan kijken naar dit Afrikaans arsenaal in een toen stille, vrij nette Haagse straat. De liefhebberij voor primitieve kunstuitingen was toen, althans in Nederland, nog onbekend. En niemand heeft ooit kunnen vermoeden dat de houten poppen waar wij, dikwijls ruw, mee speelden, eens tientallen jaren later, verkoopwaarde zouden bezitten.

Van mijn lagere schooltijd herinner ik mij bitter weinig. Zelfs uit een latere periode zijn mij geen namen meer bijgebleven. Het deed mij iets toen ik, in 1946-1947 voor het eerst na de oorlog terug in het vaderland, logeerde bij een kostschoolvriend, Henri van der Borch. Door mijn gesprekken met hem werden tal van vergeten kleine bijzonderheden weer levend voor mij, levend en vol zin. Behalve hem heb ik niet één van mijn schoolkameraden ooit weer in mijn later leven ontmoet.

In de Beknopte Geschiedenis der Letterkunde van De Vooys en Stuiveling lees ik, mij betreffende: geboren te Nieuw-Helvoet in 1888. Dit is niet meer waar... Verder lees ik ‘na middelbaar onderwijs...’ Dit is grootspraak, zoals uit mijn desbetreffende mededelingen reeds duidelijk blijkt. Gelukkig beweren de heren niet dat ik onderwijs genoten heb, want dit zou ik als een leugen moeten brandmerken. En tenslotte: ‘...journalist in binnen- en buitenland’. Dit is natuurlijk in beperkte en oppervlakkige zin waar. Ik heb gedurende een aantal jaren mijn brood als dagbladschrijver verdiend. En nog houd ik mij in het leven met de opbrengst van schrijfwerk, dat ik tegen een zacht prijsje lever. Dit alles neemt niet weg dat ik nimmer met hart en ziel aan dit bedrijf heb deelgenomen. Ik beschouwde het als een broodwinning, nooit als een roeping of een vermaak. Ik was ‘journalist in binnen- en buitenland’ alléén omdat mij door mijn onvolledige, onvoldoende opleiding (als gebleken aan eigen dwaasheid te wijten), de mogelijkheid was afgesloten op een lieftalliger wijze in mijn onderhoud te voorzien. Wat men zonder innerlijke drang en zonder liefde verricht, verricht men slecht. En ik ben dan ook nooit een èchte, en nog minder

een echte góéde journalist geweest. Ik deed wat mij opgedragen werd en zó, dat men er geen aanmerking op kon maken. Maar ook niets méér. Ik ben mijn loopbaan, om dat ietwat gewichtige woord toch maar te gebruiken, begonnen aan het sinds lang verdwenen ‘Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage’. En voor deze en tal van andere kranten ben ik getuige geweest van de opening van nieuwe winkelzaken, van ambtelijke en half-ambtelijke en niet-ambtelijke bijeenkomsten van de meest uiteenlopende aard; van branden, van relletjes en optochten. Ik heb verslag uitgebracht over ontelbare vergaderingen en ontelbare nutteloze lezingen verkort weergegeven. Ik heb berichten op politiebureaus en koffiehuizen verzameld. Ik heb voorlichtingen verstrekt betreffende tentoonstellingen, voorstellingen, concerten, balletten, modeparades en boekwerken. Ik heb met allerhande beroemdheden vraaggesprekken gehouden. Ik heb hoofdartikelen geleverd over alles en nog wat, ja, tot over de diepste geheimen der wereldpolitiek toe. En zelfs heb ik mededelingen en beschouwingen over de vredesonderhandelingen van Versailles gepubliceerd. Ik kan alleen, met de hand op het hart, als verzachtende omstandigheid verklaren dat ik nooit, op welke wijze ook, mij heb ingelaten met sport- en geldwezen. Ook in mijn persoonlijk bestaan namen deze aangelegenheden geen plaats in. Ik heb mij éénmaal, in een ogenblik van zwakheid, laten verleiden tot het bijwonen van een voetbalwedstrijd. Het was te Antwerpen en het ging tussen een stelletje Nederlandse en een stelletje Belgische jongens. Ik heb mij toen verveeld en geschaamd. Op een paar tippelaars achter een bal raakt men, dunkt mij, na enkele minuten uitgekeken. Ik stond steeds op het standpunt van een sjah van Perzië, die terecht de renbaan ontweek omdat hem van ouds bekend was dat het ene paard harder kon lopen dan het andere. Als men dan om zich heen jong en oud in staat van hysterische opwinding ziet geraken, heeft men waarlijk geen reden op zijn mens-zijn prat te gaan. Wat mij eigenlijk de laatste slag toebracht was de vaststelling dat de tierende menigte níét de overwinning wenste van de sterkste, de bekwaamste, best geoefende groep, maar alléén die van hun landgenoten: ‘right or wrong, my country’. Het was dus niet om het hooggeroemde spel te doen, doch om de bevrediging van de allerlaagste chauvinistische instincten. Het is mij bij die gelegenheid duidelijk geworden dat ik mij verre moest houden van iedere wedstrijd, indien ik de resten van mijn laatste idealen over de mensheid en het mens-zijn zo lang mogelijk wilde bewaren.

4

Ik was een slechte leerling en een middelmatige dagbladschrijver door dezelfde oorzaak: een onoverwinnelijk gebrek aan belangstelling voor de onderwerpen waar ik mij gedwongen mee bezig moest houden. Alléén voor de letterkunde en de schilder-

kunst kon ik mij warm maken, alleen in de schilderkunst en de letterkunde ging ik op. Nu ik dit neerschrijf, wordt het mij duidelijk dat mijn aard en mijn bestaan volledig en naar waarheid verzinnebeeld worden door het Eiland, een onderwerp dat mij van mijn kinderjaren af onafgebroken geboeid en beziggehouden heeft. Van nature heb ik er altijd naar gestreefd, meestal bewust, soms onbewust, alleen gelaten te worden. Ik heb mij afgezonderd van mijn familie, van de school, van mijn beroep. Ik heb mij teruggetrokken op een eiland met meer dan één naam. Het heette Liefde, Vriendschap, Poëzie, Eenzaamheid, maar het was steeds hetzelfde kleine gebied aan alle zijden door het water der onverschilligheid omspoeld en daardoor vrijwel onbereikbaar geworden. Ik heb mij opgesloten in de liefde voor één vrouw, in de vriendschap voor één kleine groep zielsverwanten, in de overgave aan één wonder, dat der poëzie. Men miskent mij als men mij op grond daarvan, gelijk al te dikwijls voorkomt, cynisme verwijt. Ik begrijpt nooit goed wat bedoeld wordt wanneer men over cynisme praat. In cynisme herkent men de wortel 'hond'. De naam werd oorspronkelijk gegeven aan een sekte welke erop stond vormelijkheid in de omgang met mensen te laten vallen. Later kreeg het woord de ruimere, meer alledaagse, betekenis van onbeschaamdheid en obsceen. Nu wil het geval dat ik van nature vormelijk en innige vijand der Horden ben: het tegendeel dus van de cynicus. Ik ben nu eenmaal zó geschapen dat ik alles op één kaart zet. Wanneer ik volhield de mensheid te beminnen, tot grotere offers bereid te zijn voor de bestrijding van leepogen bij Siamese tweelingen in de republiek Equador; mijn tijd, mijn vindingskracht, mijn levenslust volgaarne ter beschikking te stellen van de van ouds om hun rampen befaamde Armeniërs, zou ik een weerzinwekkende leugenaar zijn. Ik houd zielsveel van enkele enkelingen. In diepe ernst beken ik dat een onstuitbare sterfte onder de inwoners van het voormalige Brits-Indië of China en Japan niet in staat zal zijn ook maar de allergeringste gemoedsbeweging bij mij te veroorzaken. En om nog eerlijker dan eerlijk te zijn, wil ik er wel aan toevoegen dat zeer waarschijnlijk door een wantrouwen, achter in mijn hoofd verborgen, deze opruiming, mits tot het uiterste doorgevoerd, met welbehagen door mij aanvaard zou worden als de oplossing van vele moeilijkheden.

Niet zelden vraag ik mij af of ook bij een ieder de scheiding tussen de begrippen eigen en vreemd zo onoverkomelijk is. Waarbij dan vreemd steevast een zekere mate van vijandigheid veroorzaakt. Ik heb nooit belangstelling gevoeld voor 'vreemde' vrouwen, kinderen, mensen, dieren, bezigheden en dingen. Maar ik ben met hart en ziel verslingerd aan *mijn* vrouw, *mijn* gezin, *mijn* vriendenkring, *mijn* hond, *mijn* huis, *mijn* boeken, *mijn* werk. Een boek uit een openbare verzameling schenkt mij minder genot dan hetzelfde wanneer het mijn eigendom is. Het bezitsinstinct, onverbrekelijk verbonden met het eilandswezen, is bij mij buitensporig ontwikkeld. Wanneer een voorwerp mijn aandacht trekt en ik het fraai vind, ontstaat onmiddel-

lijk een violente begeerte het te hebben, een begeerte die soms, wanneer ik het begeerde niet krijgen kan, als een lichamelijke pijn werkt. Ik, die over het algemeen een slecht geheugen heb, herinner mij nog dingen waar ik tientallen jaren geleden naar hunkerde en die ik niet verkrijgen kon. Ik herleef nog dikwijls die éne avond (van vele) in Sanoer, waar wij bij Lien Dinger logeerden. Wij zaten buiten en zwegen. De heerlijkheid van een avond op Bali is zó overweldigend dat men tot stilte genoopt wordt. Praten is op dit eiland der eilanden eigenlijk altijd misplaatst. Plotseling stond een Baliër naast mij die mij een kris te koop aanbood. Een juwéél van een kris. Een kris als ik maar zelden zag. En vijfentwintig gulden voor dìt voorwerp was te geef. De moeilijkheid was echter dat ik juist toen die vijfentwintig gulden niet missen kon. Nu nòg, op dìt ogenblik, begéér ik dit wapen. Werkelijk, nú nòg voel ik het als een onoverkomelijk gemis dat ik het in 1942 aan mij liet voorbijgaan. Nú nòg ben ik er, in zekere mate, bezeten van. Juist omdat ik het níét verwierf. Het bezit werkt meer dan men wil toegeven op de oordeelskracht. Een mooi en belangrijk schilderij uit een museum zou voor mij (en met wie kan ik anders rekening houden?) oneindig mooier en belangrijker zijn zo het als mijn eigendom in mijn huiskamer hing. Alles wat van mij hoort is, door dat feit alléén, fraaier, aangenamer, nuttiger dan wàt ook buiten mijn bereik.

Ik moet wel tot de slotsom komen dat ik geboren ben met een ‘one track mind’. Deze uitdrukking wordt in Amerika als een blaam gebruikt. Ik bezit dan nog bovendien een ‘one track heart’ en ben er niet rouwig om. De gebieden van mijn geest en gemoed zijn zonder twijfel beperkt van omvang, maar ik kan ze tenminste overzien. En ter zelfverdediging kan ik verder aanvoeren dat ik waarlijk niet de enige ben die scherpe lijnen verkiest boven vlakken, welke zich in vage verten verliezen. Als kind heb ik geleerd dat wie niet vóór mij, tegen mij was. Mijn familie, mijn lagere en middelbare schoolmeesters, mijn werkgevers, mijn vakgenoten waren uit hoofde van hun en mijn aard, ik zou haast zeggen: ex officio, tegen mij. Toen ik ouder werd, smolten die verschillende groepen samen tot één vijand: de maatschappelijke orde, welke in geen enkel opzicht overeenstemde met mijn opvatting van rede en recht. Nog later verloor ik mijn belangstelling voor orde en wanorde, en kende ik nog maar één verschrikking: de mens, die zich belachelijk en verachtelijk deed gelden in de democratie der halfbeschaafden en misdadig in de totale staat der onbeschaafden. De enkeling is mèt de enkelen, die hij tot zich trok, te midden van de altijd en in iedere vorm afschuwelijke massa, het Eiland door een sombere, gevaarlijke zee omgeven.

5

Zoals allen wier karakter door de angst gekneed werd, was ik, aanvankelijk meer

dan later, door en door verlegen. Ik herinner mij geen afzonderlijke gevallen meer, doch wel dat iedere noodzakelijkheid om mij in een uitgebreid gezelschap of naar de woning van een onbekende te begeven, een ware marteling voor mij betekende. Er was aanvankelijk dwang, later een beroep op mijn plicht en tenslotte zelftucht toe nodig om mij op mij onbekend terrein te wagen. Zij die niet verlegen zijn, kunnen zich de kwellingen der bedeesden niet voorstellen. Ik beschouw deze bepaalde soort van onzekerheid en terughoudendheid als onafscheidelijk met beschaving verbonden. Het doortastend optreden, het quasi natuurlijke gemak, de verschrikkelijke, niet genoeg te smalen en alleen voor handelsreizigers bruikbare flux de parole, de losse houding, de gemeenzaamheid, het doen uitkomen hoezeer men 'frère et compagnon' met de gastheer en de aanzienlijke gasten is, dit alles behoort tot het verschijnsel der laag bij de gronds-heid, eens algemeen verfoeid, thans tot een algemene regel verheven. Wat ik als vulgair leerde verachten, is thans gebruik in huizen die, verbaasd en verontwaardigd, mij zouden uitwijzen indien ik liet doorschemeren dat de opmerkingen en manieren om mij heen, volgens mijn opvattingen, strijdig zijn met de meest aanvankelijke voorschriften der goede smaak. Maar ik ben te welopgevoed om ooit iets daarvan te laten blijken. Zo heb ik mij ten slotte tot een beginselvaste toeschouwer opgewerkt. Nee, ik ben geen zedenmeester! Bovendien, wanneer ik mij zou wijden aan het wijzen op slechte gewoonten en manieren, had ik daar dagwerk aan en wel van het opstaan tot het naar bed gaan. Het kan tot troost strekken aan allen, die zich van hun tekortkomingen op dit gebied bewust zijn, dat ik, bij een lieve koninklijke hoogheid dinerend, verstijfd van schrik waarnam hoe zij er, in het vuur van haar gesprek, niet tegenop zag met het mes in de hand druk te gesticuleren.

De verlegenheid bij kinderen is een zaak waar men vooral niet te licht over moet oordelen. Het is een bron van bitter leed. Ik heb nimmer enig genoegen aan een kinderpartij beleefd. Ik rilde als een juffershondje voor ik er, zinnebeeldig gesproken, met de zweep heen gedreven werd. Ter plaatse had ik slechts één zorg: mij zo afzijdig mogelijk te houden. Eén verlangen: van deze verschrikking verlost te worden. Tegen het einde der vreugde, wanneer bij de andere kinderen de opwinding een toppunt bereikte, stond ik te wachten op de bel, in de hoop dat ik het eerst afgehaald zou worden. Wat een verdriet als de juffrouw, de meid of de koetsier op zich liet wachten. Van buitenpartijen had ik een zeer bijzondere afschuw. Niet zelden gingen zij met braken gepaard. De enige tegemoetkoming bestond in de toestemming in de kattebak te mogen plaats nemen. Ten eerste was ik daar in een klein gezelschap en werd niet verplicht met leuke liedjes in te stemmen; ten tweede had ik gelegenheid over te geven zonder extra schaamte en extra schuldgevoel, voortspruitende uit de bevuilde kledingstukken der omzittenden. Ik ben nooit dol geweest op sport. Dus ook niet op schommelen, wippen, draaien en bovenal niet op het dalen en stijgen van de 'montagne russe', een kindervermaak waar destijds op Scheveningen druk

gebruik van gemaakt werd. Ik had ook overwegende en onoverkomelijke bezwaren tegen het ezelrijden. Het was mij onmogelijk rechtop in het zadel te blijven zitten. Er half afglijdend, klemde ik mij om de hals van de begeleider, in doodsangst gillende: 'Ezelemannetje, help, help ezelemannetje!' Het gevolg van mijn geringe instemming met de genoegens welke volgens de opvatting van de volwassenen voor kinderen uitgedacht en geschikt waren, bewerkte een versterking van mijn twee gekoesterde hoofdgevoelens: dat van verongelijkt, dat van alléén te zijn. De moeilijkheden der kinderen zijn zeer ingewikkeld. Soms zag ik zó tegen de een of andere feestelijkheid, bijvoorbeeld een rijpartij, op, dat ik driftbuien kreeg van stampvoetend: ik-wil-niet-mee; afwisselend met verdrietig smeken van: waarom-moet-ik-numee? Wanneer mijn moeder dan ten einde raad en zeer ontstemd proclameerde: 'Nu màg je niet meer mee,' begon de twééde ellende. Ik gevoelde mij plotseling verongelijkt, te kort gedaan, miskend, mishandeld. Iedereen was tégen mij. En men zwoer samen om mij van alle pretjes wèg te houden. In een hévig verlangen om niet buiten gestoten te worden begon ik dan te smeken om tòch mee te mogen rijden, verzekerend dat ik het heus niet zo bedoeld had, dat ik uit rijden gaan werkelijk, heel heel prettig vond. Maar mijn moeder hield immer voet bij stuk, een handelwijze die ik uit protest niet van haar heb overgenomen. Vele malen bleef ik alleen achter, door een kier tussen de gordijnen de vertrekkenden nakijkend. Zelden of nooit heb ik de stilte en de angst zo beklemmend gevonden als dàn in het lege huis. Liet het weer het ook maar enigszins toe, dan wachtte ik in de tuin op de terugkeer der huisgenoten. De eerste woorden van mijn moeder waren dan steevast: 'Wat sta je daar als pietlut, wat doe je buiten?'

7

De buitenangst is van een geheel andere aard dan de binnenangst. Ten eerste doet hij zich op open ruimten voor, zodat men om zich heen het terrein kan overzien, ten tweede houdt hij zich afzijdig zolang het licht is. Hoewel het ook bij dag, midden in een laag kreupelbos en zonder dat men ergens in de verte iets van weg ziet, verbazend griezelig kan zijn. Maar in het donker is de binnenangst kinderwerk vergeleken bij de buitenangst. Duisternis in een bos overleeft men niet. Wat er dan losbreekt, wat er dan kraakt, piept, gilt, zucht, huilt en knort, ik moet er niet aan denken. Nu, met mijn grijze haren, mijn levenservaring en mijn en-wat-dan-nòghouding, zou ik voor geen geld een nacht in een bos doorbrengen. Ik bezit te veel verbeelding om al die geluiden en beweging aan natuurlijke oorzaken te kunnen toeschrijven. Van mijn kindervrees voor schemering en donker buiten (even iets uit de tuin te moeten halen is een expeditie in een oerwoud vol slangen en panters) stamt

mijn wantrouwen tegenover de natuur. Ik ben een stadsmens geworden, omdat ik door mijn gehele bestaan mij heb afgevraagd: ‘wat voert die geheimzinnige natuur nu weer in haar schild?’ En alsof stortregens, rukwinden, onweders, aardbevingen, overstromingen, uitbarstingen, droogten en bergstortingen niet genoeg zijn, is zij bovendien nog verantwoordelijk voor alle persoonlijke rampen, voor alles wat ik, jaar in jaar uit, moet bestrijden om voor mijzelf overtuigd te blijven dat ik aan mijn menswording werk.

De opvoeding in die dagen was een ongerijmd wanverschijnsel. Wanneer een volwassene lust heeft om te gaan rijden, belt hij zijn koetsier en beveelt hem met de victoria voor te komen. Vergaat de lust hem, om de een of andere reden, welke niet noodwendig van belang hoeft te zijn, dan belt hij zijn koetsier weer en beveelt hem paard en koets op te bergen. Niemand ziet er enig bezwaar in van plan te veranderen. Maar als een weerloos knaapje eerst niet wil rijden en, zich bedenkend, op zijn besluit terugkomt, en wèl wil rijden, wordt hij dikwijls met een pak slaag gestraft, alsof hij iets zeer onbehoorlijks, ja gemeens deed door te doen wat iedere volwassene tienmaal per dag onderneemt: zijn voornemen wijzigen. De heren en dames ouders, alleen door hun paskwillige zelfoverschatting, schreven voor wat kinderen mooi, leuk, gezellig, aardig, prettig, dolletjes moesten vinden, en wee het kereltje, dat er over fraai en vermakelijk een andere opvatting op na hield. Zij maakten van feesten dwangarbeid. Terwijl al hun streven gericht was op het onderdrukken van alles wat naar eigen ondernemingsgeest, eigen voorkeur, eigen opvatting zweemde. De kinderen toen waren in de volstrekte zin des woords dingen van hun ouders die er (natuurlijk voor het kinderlijk bestwil) mee konden handelen naar hun, der ouders, bon plaisir. Ik ben van mijn geboorte tot mijn vrij worden in mijn lichaam en mijn ziel gedwarsboomd. En dat alleen omdat niemand belangstelde in hoe ik nu eenmaal door een gril van de natuur wàs, doch slechts in wat er uit mij, door middel van alle vormen van geweld, gemaakt moest worden, teneinde aan de willekeurige eisen van de familie, beroep en samenleving te voldoen. Ik kan mij niet herinneren dat zich wie ook ooit bekommerde om mijn geluk of mijn plezier. Maar wel werden voorschriften vastgesteld betreffende rare bedoeningen, door volwassenen ontworpen, voorbereid en daarna tot genoegens, kindergenoegens verklaard. Van het begin tot het eind: dwang, gegrondvest op eigenwijsheid. Nu ik volwassen, en meer dan dat, overrijp ben, weet ik op welk een zwendel het ouderlijke gezag berust. Men schrijft de kinderen voor wat zij eten en dragen, verrichten en niet verrichten moeten en men handelt zelf daar rechtstreeks tegenin. Eenmaal steunpilaar der maatschappij geworden, verricht men wat men laten, laat men wat men verrichten moest; eet men met de opgewektheid der onwetenden wat de gezondheid vernietigt en draagt men wat de schoonheid geweld aandoet. Op welke grond beknotten en beknibbelen, onderdrukken en treiteren kinderen van veertig jaar, kinderen van tien? De deugd

van het nagerecht blijkt pas als men ervan smult. Een opvoeding en een onderwijs welke in samenwerking er níét in slagen ongeveer tachtig ten honderd van allen die eraan onderworpen worden tot evenwichtige, beheerste, verdraagzame mensen, kortom tot volwassenen te maken zijn op een belachelijke wijze ontoereikend. In de New Yorkse bussen las ik een ernstig gemeend plakkaat met de hupse mededeling dat 10% van de Amerikanen gek zijn. Ik ben ervan overtuigd dat duizenden mij kunnen nazeggen: thuis en in de klas heb ik niets geleerd dat bruikbaar was voor de opbouw van mijn persoonlijkheid. Al wat ik daarvoor nodig had, heb ik, met schade en schande, mijzelf moeten verwerven. De overheid, die met volwassenen geen weg weet, fokt stelselmatig soldaten en stemvee. Waar moet men persoonlijkheden onderbrengen? Familie en staat zijn doelbewust erop gericht nette mensen en vooral algeheel neutralen te kweken. Men heeft mij, zonder het te weten en dus zeker zonder het te willen, het leven ingestuurd met een verbeten afkeer van onvolwassenen die de volwassenheid veinzen. Bedriegers! En daarbij dan te bedenken dat zij, vrijmoedig geschat, vier vijfden van de binnenlandse en buitenlandse bevolking beslaan, terwijl het vijfde vijfde geen slag beter is. Het kneuzen van kinderen leidt bij de gekneusden tot mensenhaat. Terwijl de hemel, en enkele afzijdigen als ik, alléén weten welk een zielskracht ervoor nodig is die te overwinnen.

V

1

Ik kan mij mijn jeugd en dus mijn leven niet indenken zonder exotisme, zonder op de achtergrond Congo, zonder op de voorgrond een kippenhok met papegaaien. In dit beeld heeft alles zijn plaats: de krijgshaftige versieringen in het grootvaderlijke huis, de vreemde vruchten, die wij nimmer elders dan bij ons zagen; tante Sjolle, een statige, ebbehouten dame; Stanley, die in Den Haag de groeten kwam brengen van ‘good friend Antoine’, die niemand anders dan mijn oom Anton was. Uit deze gedeeltelijk vage, gedeeltelijk nog zeer duidelijke herinneringen heb ik een wereld opgebouwd waarin waarheid en verbeelding argeloos dooreengemengd zijn. Maar ik geloof dat ik toch in hoofdzaak ware gegevens verwerkt heb, wellicht alleen door de tijd wat meer bijzonder, wat fraaier gemaakt.

Ik stelde mijn relaas op, uitgaande van een natuurlijke vraag: kan de ongedurigheid, die mijn jeugd kenmerkte, in verband staan met mijn afkomst? Van de erfelijkheidsleer weet ik bitter weinig af. Ik weet van bijna àlles bitter weinig. Het is verbazend met welk een minimum aan kennis men door het leven rolt.

Het standpunt dat de geleerden van nu tegenover de erfelijkheid innemen werd mij nimmer geopenbaard. Alleen valt het mij moeilijk alle overeenkomsten tussen familieleden, alle gemeenschappelijke eigenaardigheden uitsluitend aan het toeval te wijten. De gevaarlijke dwaasheden over bloed en bodem, welke onder verbijsterde dwingelanden opgeld deden, maken mij huiverig voor alles wat daar ook maar in de verste verte mee in verband staat, en niettemin gevoel ik sterk de behoefte een deel van mijn verantwoordelijkheid van mij af te schuiven en mijn onvrede uit die van mijn voorouders te verklaren.

Terwijl ik dit schrijf, komt mij een uitspraak van Julien Green in gedachten. Deze past, dunkt mij, in dit verband en sluit bij mijn ervaringen aan: ‘Je n'ai jamais ajouté grande foi aux théories de l'héridité, leur ingéniosité me rend sceptique. Et pourtant, que n'aurait-il à dire sur mes origines...’

Volgens een familie-overlevering zouden drie Greshoff's uit Quedlinburg, die waarschijnlijk niet deugen wilden, zich op het eind van de zeventiende eeuw hebben ingescheept met bestemming naar de Oost. Dit klinkt wel aangenaam romantisch,

doch valt moeilijk met de bescheiden te rijmen. De enige die wellicht voor deze legende in aanmerking zou kunnen komen, heette Albrecht Lebrecht. Hij vertrok wel in 1720 naar Indië, doch betreffende zijn levenswandel werd niets ongunstigs vermeld. Johann Christian, die op 20 september 1698 te Quedlinburg geboren werd, volgde in 1722 zijn voorbeeld. Diens jongste broeder Johann Karl voer in 1771 uit en nog wel als predikant, zodat ik hem voor een achtenswaardig man verslijt. Kenners houden vol dat de Nederlandse tak ontsproten is uit Johann Joachim Siegfried, ook al te Quedlinburg geboren, en wel in februari A.D. 1721. Deze heer betrad in 1746 de Nederlandse bodem, vestigde zich aldaar en verwisselde deze in het jaar 1798 voor beter oorden. Al deze landverhuizers stamden uit een geslacht van Rittergutsbesitzer, geheten in Greshave, dat van circa 1150 tot 1400 te Halle aan de Saale tierde en van 1286 slechts gedeeltelijk te Quedlinburg. Ik ga er prat op niet thuis te zijn in de familiewetenschap sinds deze, in primitieve, agressieve, nationaal-socialistische samenlevingen en met slechte bedoelingen bevorderd werd. Ik raak ogenblikkelijk in de takken verward. Het is ook niet bevorderlijk voor het aanzien zoveel Duitse voorvaderen te moeten bekennen, maar eerlijk duurt het langst. Diep trof mij echter toen ik eens (vóór 1930) een stamlijstje toegezonden kreeg door een familiezieke apotheker, toen nog in Quedlinburg woonachtig, en daarin aantrof de voornaam Marquarth, welke een Greshoff, die in 1515 te Eusen het levenslicht aanschouwde, van zijn vader Johann-in-Greshave meekreeg. Ik vond dit een statige aanspraak en oneindig indrukwekkender dan Jan of Kees. In elk geval blijkt uit de geschiedkundige gegevens dat de heren Greshoff, in weerwil van de meer dan ooit hooggeroemde Duitse hokvastheid, zich binnen Quedlinburg weinig behaaglijk voelden, hetgeen ik mij begrijpen kan, al ben ik er nooit geweest, nooit zal komen, al was het er toen zeker beter dan thans.

Zij gingen dus de wijde wereld in. Zonder aarzeling en radicaal sneden zij de banden met hun moederland door. Volgens mededelingen, welke mij lief zijn om hun laconiekheid, heeft Johann Christian na 1729 niets meer van zich laten horen en verzond Johann Karl in meer dan dertig jaren niet één brief. Van die kant is mij de neiging tot schrijven blijkbaar niet aangewaaid.

Al wat ik ooit van mijn familie gehoord heb, komt op reizen en trekken neer, en mijn eerste herinneringen zijn met tekens uit verre gewesten verbonden. De zoons van mijn grootouders was geen rust beschoren. De oudste was een der pioniers van Midden-Afrika, en hij werkte reeds lang in het Congobekken (en onder welke omstandigheden?) vóór koning Leopold II van België met grote moeite die streken op België afschoof. De volksvertegenwoordiging aanvaardde het geschenk met één stem meerderheid. Men placht dit dom te vinden van de volksvertegenwoordiging. De toekomst zou bewijzen dat het wijze mannen waren. Mijn vader koos zee, vertoefde na zijn ontslag uit de marine geruime tijd in Canada. De krankheid, welke

hem op jeugdige leeftijd velde, openbaarde zich in de trein welke hem van Berlijn huiswaarts reed. Zijn broeder, dr. Maurits, trok naar Indië en Pieter Marinus leefde meer dan vijftig jaar in Afrika. Hij stierf in een der ongezelligste kwartieren van Angola in 1939.

Het huis van mijn grootouders, Laan van Meerdervoort 97 te 's-Gravenhage, geleek, zoals ik reeds eerder schreef, een museum van uitheemse merkwaardigheden. Tegen de muren van de gangen en het trappehuis hingen, naar de wansmaak des tijds geschikt, schilden, speren, pijlen, bogen, bijlen. In de kamers olifantstanden, al dan niet voorzien van ingesneden figuren, welke een legende voorstelden; vlechtwerk, voorwerpen in hout gesneden; wonderlijke schelpen. Mijn moeder en mijn tantes droegen bij wijze van doekspelden een tijgernagel in goud gevat; deze deed zich ook in kleiner formaat als dasspeld voor. Op de grond en op de sofa lagen bewerkte huiden van roofdieren en hinden. De kleinkinderen, de De Bloemes en ik speelden met afgodsbeeldjes welke een zestigtal jaar geleden nog niet konden dromen dat zij eens door de schilder Vlaminck ontdekt en tot hoge kunst verklaard zouden worden. In het bijzonder gevoelde ik mij aangetrokken door hun ogen, welke door witte gekartelde schelpen weergegeven werden. Mijn grootste genegenheid ging uit naar een roodbruin gedrocht met een ronde bak voor zijn buik; deze deed dienst om de kaartjes van de bezoekers te verzamelen. Ook herinner ik mij de gasten die ons zeer boeiden. Ik schreef reeds dat de ontdekkingsreiziger Stanley meer dan eens in het huis van mijn grootouders welkom geheten werd. Een deftige negerdame, zéér zwart en met doorzichtig grijs haar, mochten wij tante Sjolle noemen. Zij was, als ik mij niet bedrieg, in een zendingsziekenhuis werkzaam en naar Europa gezonden om nieuwe werkwijzen te onderzoeken. Met mijn bloedeigen tante, Zacharija geheten, de vrouw van mijn oom Piet en keurig koffiekleurig, had ik, voor een kind, indrukwekkende ervaringen. Wie zou ooit vergeten als het tweede meisje de dienst opzegt om de inderdaad geldige reden: mevrouw Zacharija bijt me telkens! Oude Hagenaars zullen zich nog herinneren hoe eens hagelstenen als duiveëieren neersloegen en alle ruiten van Bronovo vernielden. Dit was een hoge dag in het bestaan van tante Zacharija. Zonder op pijn te letten, danste zij in de tuin van louter verrukking over dit ongekende natuurwonder en vulde glazen met hagelstenen en bier.

Op een gegeven ogenblik werd het kippenhok bij mijn grootouders bezet door een twintigtal papegaaien, overgezonden om onder vrienden en bekenden te verdelen. Hetgeen in werkelijkheid minder gemakkelijk uit te voeren viel dan op schrift. Verder bezochten wij dikwijls de Rotterdamse diergaarde om een bezoek te brengen aan Joseph en Joséphine de la Hollandaise, het chimpansee-echtpaar door mijn oom Anton aldaar ondergebracht. Joseph, die na de maaltijd gaarne een goede sigaar rookte, bezat, naar toentertijd in goede families gewoonte was, een prentbriefkaartenalbum en wij, kinderen, verzuimden, op reis zijnde, nimmer hem onze

groeten te zenden; voor figuur toonde hij levendiger belangstelling dan voor landschap. Wij aten bananen, welke toen nog tot de zeldzaamheden behoorden, en ik was reeds als knaap, evenals nu, dol op de zoete terpentijnsmaak van mango's.

2

In juli 1937 bood de Cercle Royal Africain zijne excellentie mr. J.A.N. Patijn, toen Nederlands gezant bij het Belgische hof, een eremaaltijd aan. Ik, toen in Brussel woonachtig, was er als verslaggever aanwezig. De voorzitter van deze vereniging Gaston Périer, laste in zijn toespraak een zinsnede in welke mij, als te begrijpen valt, bijzonder trof. Hij zei: 'Enfin au Congo même, l'aide des colons hollandais fut pour nous infiniment précieux. La "Afrikaansche Handelsgenootschap" que les boursiers appelaient la N.A.H.V. et les colons, tout simplement, la maison hollandaise, fit flotter l'oranje, blanje bleu déjà en 1868 sur les rives du grand fleuve. Stanley déjà vante son activité et la douceur de son acceuil. Certains d'entre nous, Messieurs, n'ont perdu le souvenir de ce colon hollandais et hardi, Greshoff, qui amait s'entendre appeler Le Roi Soleil et qui battit jetons de troc à sa propre effigie.'

De mededelingen betreffende de speelmunt met de beeldenaar waren gloednieuw voor mij, en ik betreur het dat daarvan geen monsters in mijn familie bewaard zijn gebleven. Wel bezit ik een lelijke gedenkpenning, geslagen toen Anton Greshoff vijfentwintig jaar in Congo verbleef. Doch deze vertoont geen menselijke trekken, slechts de voorstelling van een olifant, aan de rand van het woud. Dáár is geen aardigheid aan! Nee, dat gemunte portret, dáár is het mij om te doen. Het vervaardigen van duimkruid met eigen gelaat en voor eigen gebruik moet, daar ben ik heilig van overtuigd, een diep indringende voldoening schenken, al is het ook in het dagelijks bedrijf geen oortje waard. Althans voor hen die behoefte gevoelen aan, en genoegen nemen met zulk een schijnbare en dus ijdele zelfbestendiging. Het was, heel vroeg al, mijn liefste wens, en des te liever omdat hij niet voor verwezenlijking vatbaar bleek, mijn eigen postzegel met portret te mogen gebruiken. Ik heb dit verlangen tot de huidige dag in stand gehouden, ofschoon ik geen enkele hoop meer koester deze verwezenlijkt te zien. Enige jaren nadat ik deze verzuchting geslaakt had, liet mijn vriend Bert Goris, die deftigst uw vriend Marnix Gijsen is, zulke postzegels langs fotografische weg vervaardigen. Heel mooi, maar geldig werden ze, helaas, en ten onrechte, nimmer. En om van dit bijzondere geval op een algemene gesteldheid te komen, moet ik bekennen dat alle Greshoven, ongeacht hun geslacht of beroep, verslaafd waren aan het genot zichzelf afgebeeld te zien. Andere gezinnen, en dan nog niet eens altijd, bezitten een familiealbum. De Greshoffs vulden een kist met foto's waarvan de inhoud gelijkstond met die van twintig albums op zijn minst.

Mijn oudere ooms en tantes hebben, alleen of in vereniging, op alle leeftijden, in de meest uiteenlopende standen, doch steeds met een in de gelaatstrekken zichtbaar welbehagen, zich laten vereeuwigen en hervereeuwigen. Ik behoef mij geen geweld aan te doen om deze overlevering met opgewektheid voort te zetten.

Toen deze zware man, mijn oom Anton, uit Afrika betrekkelijk jong nog, maar door en door ziek in een ruim huis, zich in de stille Heemskerckstraat te 's-Gravenhage terugtrok, voelde hij zich, en zagen wij hem, als een verbannen vorst. Ik bezit een portret van hem in het uniform van consul der Nederlanden, waarop hij er aldus uitziet. De tegenstelling was te kras. Hij was Europa, en wat erger was, het hoogste goed, de ledigheid, ontwend. Ik mocht hem niet lijden omdat ik een der bitterste teleurstellingen van mijn kindsheid aan hem beleefd had. Hij was een te deftig heer om ook maar in de allergeringste mate te kunnen beantwoorden aan de romantische voorstelling welke ik mij gemaakt had, van een ontdekkingsreiziger in het algemeen en een oerwoudontginner, die bovendien nog mijn óóm was, in het bijzonder. Veel later pas, toen ik mij van zijn levensloop op de hoogte stelde, bemerkte ik hoeveel dieper de afkeer wortelde, niet alleen van hem, maar van het mensensoort dat hij vertegenwoordigde.

Anton Greshoff, zoon van een streng calvinistische vader, aan wie een zweem van geestdrijverij niet vreemd was, stond in Afrika op goede voet met de r.-k. zending. Ja, hij schonk uit zijn persoonlijke middelen een Mariabeeld aan de kerk te Brazzaville. Dit volkomen gemis aan eigengereidheid, althans op de terreinen des geloofs, staat mij opperbest aan en ik vlei mij er een familietrek in te herkennen. Ik veronderstel dat deze man zich zonder uiterlijk vertoon, maar uit volle overtuiging aangesloten heeft bij de énige partij welke ook mijn politieke en godsdienstige aanspraken volkomen bevredigt: die der Gematigd Onverschilligen. Hij had de zwartrokken nodig, zij hem, op die grondslag kwam er, gelijk immer in zulke gevallen, een rustige, duurzame, vruchtbare samenwerking tot stand. Zij waren natuurlijk begonnen, de bisschop en hij, met elkaar wantrouwend op de proef te stellen. Toen bleek dat ze beiden van wanten wisten, de een noch de ander bereid was zich knollen voor citroenen te laten slijten, kwamen zij, door een tijdperk van gewapende vrede heen, tot wat men in de koophandel vriendschap noemt, een soort belangengemeenschap welke hoegenaamd niets met enig menselijk gevoel van doen heeft. De bisschop toonde zich, als het behoort, een welbespraakt man, die in zijn eerste gemeenplaats niet gestikt was. Dit ontdekte ik in een Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage, volgens een gedrukte mededeling aan de kop verschenen op Zaterdag 6 oktober 1900 7.45 uur.

Men hield toen blijkbaar van nauwkeurigheid; doch overigens was de dagbladschrijverij in die dagen al even wezenloos als nu. Ik lees daar: ‘Aan het dessert hield de Bisschop een treffende toespraak tot de even actieven als intelligenten directeur...’

De dagbladen zouden aan kluchtigheid en goede trouw winnen wanneer zij bij feestelijke gelegenheden waarderingen van deze aard hun lezers voorlegden. ‘Aan het dessert hield de bisschop, die niet praten kan, een stomvervelend toespraakje tegen de domme luilak, die zich directeur waant...’ Wij weten immers wel, ook zònder dat de pennelikker het ons nog eens nadrukkelijk voorliegt, dat alle officiële toespraken, en zeer zeker die door hoge kerkelijke ambtenaren gehouden, treffend, en alle jubilarissen ongeacht de werkzaamheid in welke zij zich opgestuwd hebben, ijverig en scherpzinnig zijn. Waren zij dat niet, dan zouden zij nooit jubilarissen geworden zijn, laat staan door een Herder toegesproken.

Monseigneur Angouard wond er geen doekjes om: ‘Vóór alles mijn dank voor de hartelijke betrekkingen welke gij sedert uw komst in Afrika met de missiën onderhoudt. Reeds te Chisamb waart gij de edelaardige vriend van de missie van Landana, die, nog na zovele jaren scheidens, zich uwer, met dankbaarheid herinnert. Te Boina waart gij de delicate weldoener der missie en gij hebt mij krachtige steun verleend bij mijn eerste reizen naar Stanley Pool. Later in de Opper-Congo hadden de missiën geen oprechter vriend dan gij, en uw naam, geschreven in ons gouden boek, waar hij de eerste bladzijde inneemt, zal nog bij onze opvolgers spreken van het goede hart, dat gij ons steeds hebt toegedragen. Allen, paters, broeders, zusters, missionarissen van Alima en Cubanhi, bieden u hun hartelijke gelukwensen aan en hopen dat gij nog lang en voorspoedig moogt leven...’

Vier jaar later was de jubilaris binnen en dood. En 's heren Angouard's welsprekendheid zal hem niet onsterfelijk maken.

Uit het verslag blijkt verder nog hoe de gevierde ‘zeer bewogen voor deze treffende bewijzen van genegenheid’ dankte voor de goede woorden tot hem gesproken.

Ik vraag mij bij zulke gelegenheden altijd af hoevele drama's, hoeveel misverstanden, oude veten, onoverwinnelijke afkeren, tegengestelde belangen, kwade humeuren er achter blinkende gevels van de rederijkerij verborgen blijven. Nooit voelt de leugen zich zo gezond en in zijn nopjes als bij bekroningen en herdenkingen. Ik begrijp niet dat er iemand nog aan meedoet of er zich toe leent. Het is daarom nodig om, bij wijze van tegengif, naast dat vergeelde leuterblad, ‘Tropenwee’ door Henri van Booven op te slaan om een tegengestelde indruk van Congo te krijgen. Deze schrijver ging als jongmaat naar Afrika in dienst van de Nieuwe Afrikaanse Handelsvennootschap, waardoor hij met mijn oom, zijn hoogste baas, in aanraking kwam. Zijn vrijmoedig oordeel over mensen en toestanden vervulde mij van meet af met welbehagen. Toen zijn boek verscheen, lang geleden, had ik mij nog niet bevrijd van mijn angst voor de ouderen, voogden en betuttelaars. Door dit optreden van Henri van Booven, dat ik in het geheim bewonderde en toejuichte, kwam de letterkunde in mijn kringen in een slechte reuk te staan en het schrijverschap, waar men van nature toch al vreemd tegenover stond, werd voor een wat opgedirkte vorm van

achterklap versleten. Ook bracht men er in een kwade luim de afpersing bij te pas. Het oordeel over één boek en één schrijver, vernietigend op gronden buiten de letterkunde omgaande, werd op het vak en de soort toepasselijk verklaard waarmee voorgoed en grondig met deze vorm van geestelijke bezigheid was afgerekend. De onredelijkheid van deze beslissingen vervulde mij met juichende vreugde, zoals alles wat het verschil tussen mij en de mijnen duidelijk en heftig deed uitkomen. In die tijd wenste ik kleurenblind te zijn, alléén om niet dezelfde indruk der verschijnselen te ontvangen als deze lieden. Mijn verwantschap met hen werd voor mij een schrikbeeld. De mogelijkheid van 'dezelfde stof' te zijn gemaakt, vervulde mij met bitter wezenlijke angsten. De toon waarop in de familie over Henri van Booven, steeds op laatdunkende wijze, terloops, gesproken werd, maakte hem voor mij tot een held. Ik genoot letterlijk van iedere volzin waarin hij zijn afschuw voor uitbuiting en uitbuiters uitspuwde. Met 'Tropenwee' gaf hij zijn eerste en laatste werk van betekenis. Deze man heeft één avontuur beleefd en maakte daar één boek van. Et tout le reste est littérature...

3

Het zilveren jubelfeest van de heer Anton Greshoff werd groots opgezet en voerde tot een volledig welslagen, geheel in overeenstemming met de zedenleer der mannen van de daad, welke alleen vraagt naar de einduitslag en nooit naar de wijze waarop die verkregen werd. Wie zich verbeeldt dat het doel de middelen niet meer heiligt, kent het grootbedrijf niet en heeft zich nooit met de politiek, die daar altijd afhankelijk van is, ingelaten.

Onpraktische en daardoor weinig bruikbare personen als ik daarentegen gaan uit van de overtuiging dat elk bereiken in zijn duur beperkt en dus tot ondergang gedoemd is. Hoe snel voltrekt zich meestal dat proces. Wat zijn honderd jaar op de eeuwigheid? Idealisten, zei ik, tellen uitsluitend de bedoeling waarmee en nog meer de manier waaròp iets tot stand gebracht wordt. Dit is een vraagstuk van de schoonheidsleer: een rechtschapen falen is oneindig fraaier dan een onedel welslagen. Het was toen daar in Congo een daverend feest ter bekroning van een daverende loopbaan. Alle verhalen en verslagen komen tot dezelfde slotsom: dat de blanke en halfblanke heren zich toen kostelijk vermaakt hebben in de Nederlandse nederzettingen van het Congobekken, en zulks vier daverende dagen lang, vermaakt zoals alleen Nederlanders dat kunnen, onmatig en luid. Een eenvoudige waarneming leert ons hoe mannen van de werkelijkheid, kerels als bomen, met snorren en baarden, jongens van stavast en De Witt, die voor de duivel en zijn moer niet opzij gaan, harde werkers, stoere drinkers, pioniers, kortom, in hun ontspanning en wat zij gezellige

kout noemen, zelden boven het peil van middelmatige schooljongens uitstijgen. Zij geven zich onbevangen over aan wijntje en trijntje, bulderen om een gepeperde mop of om niets, en als de heerlijkheid ten top gestegen is, wijden zij zich aan wat zij, openlijk of in het geheim, als de hoogste mannenvreugd beschouwen: het bakkeleien als spel of als katjesspel. Ik bezit, en nog wel op blank moiré gedrukt, het feestprogramma, vermeldende wat er van 15 tot 19 augustus voor de Hollanders van Brazzaville en Banana te genieten viel. Dit nu komt wonderwel en pijnlijk overeen met de oranjepret welke voorheen (ongevraagd, doch op vaste datum) over de Nederlanders werd uitgestort. Reeds als jongen leken mij deze dartelingen gedwongen, onoprecht en flauw: volksspelen, sportwedstrijden, zinnebeeldige optochten, gepaard gaande met het zingen van onoprechte liederen en drankmisbruik. Met het klimmen der jaren ben ik, tegen de gewone gang van zaken in, allerminst toegeeflijker geworden tegenover deze pret, algemeen oranjelol geheten. Integendeel. Mijn ingeschapen tegenzin is aangewakkerd tot een bewuste haat toen ik bemerkte hoe iedere dwingelandij zich voornamelijk van openbare vermakelijkheden bedient om zich een tijdje te handhaven. Het schrikbewind, dat eerst bij ons in de buurt en later bij ons helaas enige tijd in zwang was, poogde zich, vooral toen de borst nog hoog was, als een onafgebroken kermis voor te doen: optochten met fakkels en vaandels, verkleedpartijen, parades, lichte relletjes, oefeningen, wedstrijden en bevlagde vieringen van alles en nog wat: een bont en hol bestaan, een schijngeluk in een kunstmatige wereld, gelijk de windbuilen van iedere leeftijd en stand dat overal ter wereld beminnen en begeren. De apotheose van de markies van Carabas. In deze tijd worden zulke vaderlandse knalfuiven groots opgezet en met opoffering van veel geld, dat men niet bezit, tot een kolossaal kijkspel opgevoerd, waarin men, zo men erin slaagt één ogenblik de bedoeling te vergeten, wel zo iets als een knappe regie kan waarderen. Maar een volksfeest in het jaar 1900 en in het onontbolsterde midden van Afrika moet een potsierlijke bedoening zijn geweest, onbeschrijfelijk kinderachtig en alleen dáárdoor een beetje aandoenlijk.

Zijn programma, dorps en deftig, bekoort mij uitsluitend door de namen der tweeënveertig factorijen, door de jubilaris gesticht en beheerd. Deze vormen, rondom gedrukt, een typografische randversiering en klinken mij vriendelijk in de oren: Muena 'n Sita, Pania Matambo, Goibuingi...

Overigens valt er uit deze zakelijke vermelding niet veel te leren. Zoveel te meer echter uit de ‘Feestcourant’, uitgegeven Ter Gelegenheid van het Zilverfeest (toen reeds die verdoemde taalontaarding) van den heer A. Greshoff met Catrijntje Afrika, op zwaar kunstdrukpapier, dat heden nog niet vergeeld is, met bronsgouden kop, door D.G. Kröber te Middelburg gedrukt.

Vermeld wordt dat dit van de eerste en de laatste jaargang nummer *honderd* is. Die zit: je ruikt 'm, de mop! Met de sanitaire inrichtingen wordt het pas leuk. Verder

staat als directeur-uitgever vermeld, óók niet slecht: Jos Hutspot. Kortom, de geest spreekt hier een duidelijke taal en is niet van de lucht af. Tekst en aankondigingen wedijveren in doorgewinterde gein.

'Bij hoger besluit is, als blijk van afkeuring en ontevredenheid, een havanaplantje toegekend aan den slaperigen en teergevoeligen Robert van de Pokken, voor het onophoudelijk zingen van vuile liederen.'

'Opstand in Neerbosch. Voortaan krijgen de opgeslotenen nu geen slaag meer met karwatsen, maar zullen zij in bedwang gehouden worden door het toedienen van onrijpe vruchten.'

Onder de advertenties vind ik:

> Sterke waterpotten
> te koop
> Geen gevaar voor doorzakken
> M. Beckar
> Bij aanvraag kan men ze thuis krijgen
> om te passen. Desverlangd wordt ook
> iemand aan huis gezonden om de maat te nemen.

De rest is naar rato.

Had ik ongelijk toen ik het peil op ongeveer dertien jaar stelde?

Hetgeen mij ergert, is dat deze en soortgelijke, in hun ontwikkeling gestuite potelingen als 'ferme jongens, stoere knapen', moedige voorgangers en nuttige leden der samenleving, ten voorbeeld gesteld worden aan kinderen die niet zo doortastend, maar ook niet zo dom zijn. Hierin ligt het drama van mijn jeugd besloten. Na zoveel jaren kan ik, nu ik dit neerschrijf, nog bitter worden wanneer ik bedenk hoe de man, die in dit botte blaadje, deze sinistere feestcourant, verheerlijkt werd op een wijze welke ik in mijn onschuld niet voor mogelijk hield, hoe deze belangrijke avonturier, die over deze grappen en grollen gegierd heeft, door heel mijn familie als een zegen, een wonder geëerd, als orakel geraadpleegd en bijna dagelijks gebruikt werd om mijn kinderfouten en tekortkomingen, door de tegenstelling van stralend wit en koolzwart, zo verschrikkelijk mogelijk voor te stellen. Het is maar goed dat het kind wel vermoedt maar niet wéét hoe de grote mensen, die zichzelf voortdurend ten voorbeeld stellen, denken en hoe zij leven als zij onder elkaar zijn en lòskomen. En nu verkeerde ik nog in het gunstige geval dat ik mij met geen van deze lieden innerlijk verbonden voelde, zodat teleurstellingen, welke het verdere verloop van een leven bepalen kunnen, mij bespaard gebleven zijn. Ik zag hun bedrijf steeds met enige angst aan omdat zij macht over mij hadden en mij konden dwarsbomen onder het motto: bestwil. Maar ik voelde al heel vroeg, eerst onbewust, later steeds duidelijker, dat er tussen hen en mij geen overeenstemming,

nauwelijks een belangengemeenschap mogelijk was. Wie kan zich voorstellen hoe eenzaam een kind, dat nog geen eigen wereld heeft, zich voelt, wanneer het bemerkt dat het in de wereld van de zijnen niet thuishoort en node geduld wordt?

4

Maar al trek ik nu nuffig mijn neus op voor de opgewekte scatologie van dit jubelblad, het valt niet meer te ontkennen dat op 15 augustus 1900 ‘Catrijntje Afrika’ mijn tante geworden is. Ik aanvaard haar in die hoedanigheid zonder achterdocht en kritiekloos. Men kan ernstige bezwaren hebben tegen bloedverwanten en aangehuwden zoveel men wil en die nooit onder stoelen of banken steken, maar het is een bewijs van karakterzwakte en slechte smaak (en ik weet niet wat erger is) ze te verloochenen.

Ik erken haar dus, mijn goede, oude tante, in haar volle waarde en zoals ze reilt en zeilt... Ik kan niet zeggen dat ze het geslacht verheft, maar ze verhoogt zonder twijfel de schilderachtigheid ervan. En zoals het altijd gaat, men voelt zich nooit door zijn deugden tot zijn medemensen aangetrokken, doch om der wille van hun leemten en gebreken.

Bovendien voel ik iets voor haar naam. Catrijntje klinkt goed Hollands en vertegenwoordigt dus een element dat ik, in weerwil van de vele verre heren uit Quedlinburg, sterk in mij aanwezig voel. Ik neem aan dat in meer dan tweehonderd jaar het Pruisische gif uitgewerkt is. En wat betreft mijn Latijnse geest, waar ik in welmenende kritieken weleens over las, daar loopt het als puntje bij paaltje komt, zo'n vaart niet mee. Al raadpleegt men bij voorkeur een boek in de Franse taal geschreven en al heeft men enige broeken versleten op het moleskin van Parijse koffiehuisbanken, dan wordt men nog niet plotseling tot een Galliër omgetoverd. Ik heb mij nooit zo de Hollander uit Holland gevoeld als juist in een Franse omgeving. Wanneer men mijn vernis even met de nagel afkrabt, ondekt men als ondergrond het ware wezen dat van een nuchtere, eenvoudige Hollander, die zich niet gemakkelijk door leugens en leuzen (van hetzelfde laken een pak) in de luren laat leggen. Behoort het niet tot de oudvaderlandse deugden, waar wij prat op gaan, dat wij weigeren ons in het ootje te laten nemen? Dit is nu de grondslag van de Kritische Houding welke mij en enkele vrienden, door de standwerkers, die geramscht partijgoed veilen, telkens weer verweten wordt. Ik ben tot iedere vervoering bereid (en zelfs als het daarop aankomt met een natte vinger te lijmen) mits ik eerst voor mijzèlf de waarde erkend heb van de aangelegenheden waar ik mij druk voor maken moet. Wanneer een jonkman hysterisch gilt dat hij nog in het Leven, het diepere Leven, het schone, blije, vrije, etc. Leven gelooft... dan vraag ik mij, alvorens hem bij te vallen (waar mijn hart bij

voorbaat toe geneigd is) eerst even af wat dat Leven met een hoofdletter wel voor hem zou kunnen beduiden, en dan: of het voor mij dezelfde betekenis kan krijgen. Ik sta klaar om te juichen, maar niet om woorden en nog minder om hoofdletters.

Grote Pioniers, Kracht tot Daden, Heil der Mensheid, Mannen uit één Stuk, Levensdrift, Rechtschapenheid... al deze schoonklinkende termen uit gelegenheidstoespraken dienen alléén maar om een werkelijkheid-die-stinkt achter te verbergen. Rollende volzinnen en veel sterkedrank zijn er nodig om een ogenblik het drogbeeld te wekken van een zegenrijke arbeid, terwijl er slechts sprake kan zijn van de platste winzucht, van een uitbuiting tot de laatste druppel bloed. Wie zou het leven niet gaarne liefhebben zo het ook maar een beetje beminnelijk ware? En het pijnlijkste is, dat die verheerlijkers slechts zelden te goeder trouw, en als dat het geval is, onmenselijk dom zijn.

5

Nee, Catrijntje laat zich niet bedotten, al schreeuwen de Jan Klaassens en hun Hoeravrienden hun houten kelen schor.

Lieve Catrijntje, geranseld, maar onoverwinnelijk, van de poppenkast, die bij kinderfeesten uit het Lamgroen ontboden werd. Achteraf heb ik vernomen dat de taal der vertoners niet immer strookte met de stijl der keurige burgersalons waarin wij opgroeiden. Zelfs kwam mij ter ore hoe deze kunstenaars niet immer brandschoon bij hun klanten optraden. Daar heb ik nooit wat van gemerkt... Ik ging te zeer op in mijn angstige pret. Ik kon mijn ogen niet van de verschijnselen afhouden en tegelijk was ik bang tot in het bibberende binnenste van mijn buik. Ik werd sterk geboeid door de personen en gebeurtenissen waar ik een afschuw van had, van al wat toegetakeld werd en gerucht maakte.

De poppenkast, waar ik mij, veel later, op de Dam menig uur mee zou vermaken, is ook al door en door Hollands, al weet ik heel goed dat aanverwante afleidingen ook elders op prijs gesteld worden. Maar een poesjenellenkleder of een tschantsjetoneel is nog lang géén poppenkast.

En spreekt men niet bij voorkeur van een vrolijke Trien?

Ik houd van Catrijntje omdat ik (een beetje ànders, dus waarschijnlijk een beetje inniger, dan de beroepspatriotten) van Holland houdt.

De achternaam Afrika geeft de tweede wereld van mijn jeugd aan: de onuitputtelijke verhalenschat over de prachtige aangelegenheden door mijn ooms, drie in getal, daar ver in Congo en Angola beredderd; de gang met het trappehuis vol schilden, speren, strijdbijlen...; de afgodsbeelden; de ontzagwekkende bezoekers, blank en zwart.

Ook toen het heerlijke huis, Laan van Meerdervoort 97, het énige waar ik mij ooit thuis gevoeld heb, kort na de dood van mijn grootmoeder gesloten werd, bleef ik mij, allengs bewuster, met Afrika verbonden gevoelen. De angst voor de dood doet mij, gelijk ons allen, hunkeren naar een wederkeer der jonge jaren. Naarmate ik ouder word, voel ik dringender de noodzakelijkheid om de sfeer, waarin ik de eerste tien, twaalf jaar van mijn bestaan geademd heb, te hervinden. Vandaar mijn trekken her en der. Vandaar ook dat een gepoëtiseerd en dus leugenachtig Afrika mij tot een dwangvoorstelling geworden is. Een onmogelijk Afrika heeft in mijn leven een diepe betekenis gehad. Ik was er zeker van dat een brutale uiteenzetting met de werkelijkheid mij een diepe teleurstelling, doch tevens de bevrijding van een wezenloos ideaal zou brengen. En de ondervinding heeft mij gelijk gegeven.

6

Nu ik tante Catrijntje Afrika aangenomen heb, rest mij nog slechts met oom Anton af te rekenen.

Hij was dus, naar uit bovenstaande reeds overduidelijk blijkt, een nuttig lid van de samenleving. Het verslag in het ‘Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage’ laat aan duidelijkheid, op dit punt, niets te wensen over, en evenmin de, bij die gelegenheid, op de proppen gekomen gedenkstukken, welke ik mij nog duidelijk herinner, zo: een olifant in brons op marmeren voetstuk met inschrift, aangeboden door de heer William Guinet, lid van Congo, voor de Franse kamer van afgevaardigden: ‘A Monsieur Greshoff, directeur-général de la Maison Hollandaise, en reconnaissance de vingt-cinq années de services rendus au Congo Français. Le délégué de la Colonie: William Guinet, 15 août 1900’. Men kent deze monsterstukken, want ze verschillen zo bitter weinig, bij welke gelegenheid ze ook te pas gebracht worden. En het proza is al even banaal. Maar het hoogtepunt, gelijk het voor een Hollander betaamd, ligt voor mij in de zedenles waarmee de verslaggever zijn weergave bekroont: ‘Laat mij besluiten met dat ernstige woord van den heer Greshoff: er ligt een wenk in opgesloten voor onze Hollandse jongelui, die niet genoeg behartigd kan worden. In Afrika ligt ook voor Nederland een ontzaglijk veld voor ondernemingen van handel en industrie, maar die zullen slechts gedijen wanneer men erheen gaat, zoals onze Haagse jongen Greshoff indertijd, met het kloeke voornemen om er een tweede vaderland te vinden. Zijn 25-jarige carrière in Afrika's binnenlanden is zowel voor hem als voor de Nieuwe Afrikaanse Handelsvennootschap tot *groot voordeel* geweest.’

Ik haal deze regels niet aan als een aanbevelenswaardige staal van Nederlandse stijl, doch om der wille van de slotbekentenis, die ons na al die feestroezen weer met

beide voeten eindelijk op de begane grond terugbrengt. Want is het *voordeel* niet de kern van het zijn, waar ieder krachtig en roemrijk bestaan op gegrondvest is? Daden zijn zònder hun beloning nooit volkomen.

En daarom nu juist (al ware het alleen om anders te zijn dan zij uit wie ik ben voortgekomen) predik ik zo gaarne de waardeloosheid van de daad ten opzichte van de overpeinzing en maak ik van deze afschuw van voordeel de grondslag van iedere enigszins waardige arbeid. Ik ben dol op geld, maar vind het niet keurig het te verdienen. Ik verfoei de eigen kracht, doch sta open voor alles wat ik bezit en verwerf zonder dat het mij toekomt. Alleen wat nutteloos en onverkoopbaar is en *niet* in gezelschap beoefend kan worden, zoals bijvoorbeeld poëzie, trekt mij aan.

De negerkunst, waar jaren zulk een lucratief kunsthandelaarsbelang in gesteld zou worden, was mij van kindsbeen af vertrouwd. En op de een of andere wijze is deze exotiek, waar ik van heel jongs af in opgevoed ben, voor mijn gevoel altijd verwant gebleven met de ontdekking van wat toen de kunst van de dag was.

Ik heb deze negermaskers en poppen nooit ‘gek’ of griezelig gevonden. Ik herinner mij niet dat ze er níét waren! Maar ik heb er in dat eerste tijdvak ook nooit aan gedacht in verband met de vage notities van mooi of niet mooi. Pas later, toen ik, vooral in Tervueren, mij wat nader met deze kunstopvattingen in verbinding stelde, bleek mij hoe vertrouwd zij mij waren, hoe natuurlijk en vanzelfsprekend ik ze vond.

VI

1

Zover mijn herinnering teruggaat, stond ik in enige verbinding met de schilderkunst en schilders. En ik was daarmee in ieder geval vroeger vertrouwd dan met de letteren. In het huis van mijn jeugd, dat van mijn grootouders, was geen plaats voor voortbrengselen van vaderlandse kunst omdat alle wanden die daarvoor in aanmerking kwamen, als gezegd, van onder tot boven behangen waren met wapens, schilden, maskers en gebruiksvoorwerpen uit Congo. Doch de woning van mijn oom en tante De Bloeme te Scheveningen werd opgeluisterd door het werk van hen, die toen als de meesters van hun tijd golden. De verzameling bevatte een aantal fraaie stalen van de Haagse school. Reeds als kind keek ik mijn ogen uit naar wat er in Villa Andrea de wanden versierde. Er werd ook geregeld persoonlijk contact onderhouden met enkele schilders. Naast Villa Andrea op de Van Stolkweg lag Villa Johanna, en de achtertuinen van de villa's waren verbonden door een hekje, waar zowel de ouders als de kinderen over en weer een druk gebruik van maakten. Villa Johanna herbergde het grote, levendige gezin van de schilder B.J. Blommers. De families De Bloeme en Blommers waren door nauwe vriendschapsbanden verbonden. De vier kinderen van mijn oom en ikzelf spraken, toen wij allen nog kleintjes waren, nooit anders dan van opa en oma Blommers. De Nederlandse wereld was toen zo heerlijk klein, besloten en hartelijk. Jaren en jaren na de tijd waar ik nu van vertel, behoorde in Zuid-Afrika een kleindochter van onze opa Blommers tot onze trouwe en goede vrienden. Zij woonde daar als de vrouw van onze ambassadeur dr. Jan van den Berg. En altijd als ik te Pretoria of Oranjehof logeerde, zag ik haar omgeven door het werk van haar grootvader en haar vader, met in haar wezen en haar stem en voorkomen een verre naklank van haar kordate grootmoeder. Door haar trachtte ik mij als kleine jongen terug te vinden. En ik gevoelde ons beider herinneringen aan Villa Johanna, ook al is zij heel veel jonger dan ik als een gemeenschappelijk verleden. Als ik de ogen sluit, zie ik nog heel duidelijk, ja nu, na zoveel jaren, opa en oma Blommers voor mij en zie ik het hekje dat de twee tuinen verbond. En dit duidelijker nog wanneer ik met Erica van den Berg in haar zo sterk éígen omgeving samen ben. Haar aanwezigheid geeft aan mijn geheugen een warmer tegenstelling tussen licht en

donker en dus meer reliëf. En op Oranjehof te Pretoria werd in het derde geslacht de traditionele gulheid en gastvrijheid van Villa Johanna trouw bewaard.

Het pronkstuk van de verzameling van de Van den Berg's vormt een portret van de oude Jozef Israëls, geschilderd (en hoe geschilderd) door zijn zoon Isaäc. Het is dwaasheid te spreken van ‘het’ mooiste werk, maar dit behoort zeker tot de mooiste door Isaäc Israëls ooit vervaardigd. De wijze van schilderen hier meer ingetogen dan gewoonlijk bij Israëls junior, heeft bij alle virtuositeit een diepe menselijke tederheid weten te behouden. Ik zou dat zowel wat de geestelijke inhoud, de opvatting als de werkwijze het liefste een nobel portret willen noemen.

Na een tijdperk van wellicht overgrote bekendheid, is men Jozef gaan onderschatten, ja misprijzen. Ik zou niet gaarne zijn sentimentele, zo slordig gecomponeerde grote composities willen verdedigen. Maar hij heeft ook schilderijen van klein formaat gemaakt, die verrukkelijk zijn. Bij een vriend dinerend, viel mijn oog op iets paarlemoerigs, iets heel zachts en innigs. Van wie is dat? vroeg ik, want tot mijn eigen verbazing kon ik het niet thuisbrengen. Van Jozef Israëls!

Het zal mij nooit mogelijk zijn de kunst te verloochenen die ik in mijn jonge jaren met een zo spontane en natuurlijke vreugde bewonderde, met een geluksgevoel dat een wereld voor mij opende. Ik ben zo geschapen dat ik in Bissière, in Braque, in Ernst, in Brancusi kan opgaan, maar ook in een vroege Renoir, een Degas, een Géricault. Mijn gevoel is al even ondogmatisch als mijn geest.

Ik merkte heel jong reeds het verschil op tussen het conventioneel deftige van Villa Andrea en het artistiek deftige van Villa Johanna. Ik kon toen niet beschrijven waar het in bestond. Beneden de tien weet men niets van conventie, deftigheid en artisticiteit. Maar ik heb altijd uit mijn kinderjaren van Blommers' interieur een, wellicht verkeerd, door de verbeelding opgesierd beeld behouden van sombere statigheid met veel donkerbruin rood van Perzische tapijten, als tegenstelling tot het blijde blauw en wit van porselein. De beide villa's leken ons, kinderen van zes en acht, negen, grootste bouwwerken. Als ik nu, zelden, nog eens een enkele keer door het Van Stolkpark rijd, zie ik deze in hun juiste verhouding: bescheiden, ouderwetse buitenhuizen, uit een stijlloos tijdvak, welke geen indruk maken door omvang noch fraaiheid. Er werd in mijn omgeving nooit anders dan met de grootste eerbied over opa Blommers gesproken. De bewondering voor zijn werk was één geworden met de genegenheid voor zijn blijmoedige en open persoonlijkheid. Al heel jong merkte ik dus dat het iets bijzonders moest wezen kunstenaar te zijn. Kunstenaars waren om te beginnen, in staat iets te doen dat andere mensen met de beste wil van de wereld niet kunnen. In mijn naaste omgeving zag ik handelslieden, ambtenaren en een enkele geleerde. Zij waren in mijn verwonderde kinderogen grote mannen zonder meer. Opa Blommers was een groot-mens, ànders dan de andere grote-mensen. Ik ben later, toen ik mij zo diep mogelijk in mijn verleden trachtte in te leven, tot de ont-

dekking gekomen dat de schilder, en een goochelaar die mij op een kinderpartij verrukt had, zich in mijn geest vermengd hadden als verschijnselen van ongeveer dezelfde aard en waarde. Ook wist ik dat men met kunstenaars voorzichtig moest omspringen. Mijn ooms deden hun werk buitenshuis. Wanneer zij van kun kantoor thuiskwamen, lagen wij meestal in bed. Maar de kunstenaar is altijd thuis. Als wij wat luid in de tuin dartelden of Villa Jonanna argeloos spelend binnenstormden, duurde het geen minuut of een zware, vèrdragende stem riep ons tot de orde: 'Denk er toch aan, opa Blommers werkt, schiet op!' Onmiddellijk slopen we muisstil, haastig gang en tuin uit om ons stoeien in Villa Andrea voort te zetten. Dat ik zulke bijzonderheden altijd nog terug kan roepen, bewijst dat zij een ongewoon diepe indruk op mij maakten. Deze herinneringen, in een eigen vorm vastgelegd, kregen later een zinnebeeldige betekenis voor mij. Het beschermen van de werkstilte, waar een kunstenaar niet buiten kan, is een belangrijke opdracht en de zeer bepaalde wijze waarop een vrouw kan deelnemen aan het geestelijk leven van haar man. Later leerde ik in Annie van Schendel bewonderen de onnavolgbare vaardigheid waarmee zij, bijna zonder dat iemand er iets van bespeurde, een gordel van rust en stilte om Arthur wist te handhaven zolang zijn werk dat vereiste.

Mijn familie was om de een of andere reden gaarne bereid aandacht te besteden, eerbied te tonen voor schilders en wat zij voortbrachten. Er werd zo nu en dan een doek of een aquarel gekocht. Maar verder ging de belangstelling voor de hogere aangelegenheden niet. Over muzikanten en komedianten was men in het algemeen slecht te spreken, en om schrijvers met schrijverij bekommerden de dames en heren zich bitter weinig. Met uitzondering van een ongetrouwde tante, zuster van mijn vader, die te midden van de familie-onverschilligheid in stilte, alléén, genoot van haar boekenkastje met Streuvels, Couperus, Van Eeden en ik vrees Borel, want zonder 'Het Jongetje' ging het in die dagen niet.

B.J. Blommers schilderde mijn oudste nichtjes De Bloeme toen zij nog kleine meisjes waren. Wanneer ik die twee portretten terugzie (en ik zie deze nogal eens) vervult telkens en telkens opnieuw zijn meesterlijk vakmanschap mij met eerbied en bewondering. En ik krijg nooit genoeg van zijn subtiele en delicate oplossing van de moeilijkheden van het vraagstuk dat ieder kinderportret stelt. Blommers, zelf de vader van een groot, bloeiend gezin, wist zo volledig als ik maar zelden zag in het kindergelaat weer te geven de zuiverheid, de onzekerheid, het vertrouwen dat het kinderlijke in onze verbeelding kenmerkt. In ieder welgelijkend kinderportret schilderde hij hèt Kind, zoals wij het gaarne zien, dat is met alle aandacht op de angelieke kanten met het misschien wel onbewust verwaarlozen van de diabolische, welke meestal niet al te diep verborgen, ieder kind in zo hinderlijke mate en zo duidelijk bezit.

Blommers, van huis uit onbemiddeld, heeft als de meeste van zijn en onze tijd-

genoten gestaan voor de tragische noodzakelijkheid dat hij zijn kopers moest behagen om zijn omzet te handhaven. De liefhebbers kennen aan de schilders, die zij verkiezen eigenmachtig een genre toe. Wanneer zij enige welgeslaagde stillevens van één hand bezitten, willen zij die de mode volgen, van diezelfde hand alléén maar stillevens kopen. Men, de dwingeland bij uitnemendheid, noopt op die wijze de kunstenaars tot een beperking van hun gezichtsveld. Blommers, oorspronkelijk veelzijdig begaafd, moest zijn aanbod meer en meer gaan aanpassen aan de vraag. Van hem verwachtte men: òf vissersbinnenhuisjes, òf strand- en zeegezichten. Ook hierin heeft Blommers veel bereikt. Maar dit werk, ook het beste ervan, weerspiegelde niet de volledige overgave en die aandacht-der-liefde welke uit zijn kinderportretten spreken. In het laatste werk, schelpenkarren op het strand, dat ik op een tentoonstelling in Pulchri Studio zag, meende ik de vermoeidheid te ontdekken die vroeg of laat een ieder overvalt die niet meer zoekt.

2

De De Bloemes huurden iedere zomer een grote tent aan de Plank te Scheveningen. Wij kinderen gingen daar 's zomers, wanneer het weer het ook maar enigszins toeliet, dagelijks naar toe. Om tien uur precies reed het rijtuig voor om ons erheen te brengen. Het leverde ons, 's middags om vier uur precies, weer af. Een hoogst enkele maal mochten wij op gehuurde ezeltjes (die ik nog ruik als ik wil) van het strand door de nu bebouwde weiden tussen Haringkade en Belgische Park, naar de Van Stolkweg terugrijden. Voor mijn nichtjes, blijkbaar sportiever dan ik, was het een waar feest, voor mij, als ik reeds vermeldde, een ware marteling.

Wij moesten om halftwaalf de zee in. Doch onder geen voorwaarde langer dan tien minuten. Daarna werden wij verplicht drie kwartier doodstil op een klimaatschieter in de schaduw van de tent te gaan uitrusten. De onderdompeling werd in die dagen voorzichtig bevorderd, doch niettemin als een buitenissige handeling beschouwd: gedeeltelijk vermaak, gedeeltelijk therapie, waarbij in elk geval iedere overdrijving als gevaarlijk vermeden werd. Van alle niet strikt noodzakelijke lichaamsbewegingen stond het zeebaden als de meest uitputtende te boek. De aanraking met water en lichte golfslag was mij niet onaangenaam, doch ik verfoeide het blootsvoets lopen in warm mul zand. Vooral tussen de tenen kon ik dat in het geheel niet verdragen en ik maakte mij belachelijk door met hoog opgetrokken knieën zo snel mogelijk van het veilige natte zand naar de even veilige Plank te springrennen.

In de namiddag kwam in onze tent Isaac Israëls dikwijls een praatje maken, zeer tot genoegen van ons, kinderen, omdat hij, als de meeste mannen die nooit vader

waren, aangenaam en verstandig met ons praatte. Hij wist bij ingeving dat men ons, om vertrouwen te winnen, vooral niet moest aankomen met de kinderachtigheid en de eigenwijsheid waar alle ouders in uitmunten. Hij, Israëls, sprak ons aan in gewone, gezonde mensentaal, vroeg niet naar de bekende weg, liet niet doorschemeren dat wij, zoal niet achterlijk, dan toch heel dom waren, ging niet prat op zijn grote-mens zijn en viel ons nooit lastig met op- en aanmerkingen van zedekunstige aard. Wij waren ervan overtuigd dat hij zo dikwijls opliep omdat hij ons gezellige kinderen vond met wie het prettig praten was. Wij waren nog niet wereldwijs genoeg om te beseffen dat kinderen, hoe gezellig ook, in de ogen van een schoonheidslievende vrijgezel nooit zó gezellig kunnen zijn als een knappe jonge gouvernante.

Wij leefden toen onder de Tafelwet. Dit was een in het Frans opgesteld en berijmd document, waarin kunstig was samengevoegd al wat wij, onder alle omstandigheden, doch inzonderheid gedurende de maaltijden, beter na konden laten. Nadat Isaac Israëls ons dat enige malen tot zijn groot vermaak had laten opzeggen, hij kende dit stuk Franse huishoudelijke letterkunde blijkbaar niet, begonnen wij later al luidkeels met ons recitatief als wij hem uit de verte zagen aankomen. Isaac Israëls stond niet slechts bij ons en onze begeleiding, doch ook bij onze ouders hoog in ere. Hij was een groot en beroemd schilder, zoon van een nog beroemder vader. Hij was geestig en had een gezicht dat dikwijls een op vriendelijke wijze spottende uitdrukking droeg, die mij bijzonder aanstond. Op grond van gunstige ervaringen met opa Blommers en mijn genegenheid voor hem, die wij vertrouwelijk Ietje noemden, kwam ik, piepjong nog, tot het besluit dat schilders tot een buitengewoon aangename mensensoort moesten behoren. Een opvatting toen berustend op onvoldoende gegevens, maar die ik later door een rijke ervaring bevestigd vond. Ik kan naar waarheid getuigen dat ik van mijn zevende tot mijn zeventigste jaar een bijzonder behagen heb geschept in de omgang met schilders als zij toevallig intelligent waren.

Isaac Israëls was behalve een schilder, tintelend van leven, een ongewoon belezen man. François Erens, die hem goed kende en een betrouwbaar berichtgever was, schreef over hem: ‘De conversatie met Israëls was altijd gemakkelijk. Hij was op de hoogte van de meeste Europese literaturen. Toen hij zestien jaar oud was, had hij Leopardi en Dante in het Italiaans gelezen, uit Cervantes kende hij hele brokken van buiten. Hij verstond Russisch, en zo nodig kon hij zelfs Horatius in het Latijn opdreunen. Altijd op jacht naar iets goeds, schafte hij zich ongeveer alles aan wat uitkwam en wat hij dacht dat iets wezen kon. Zijn intellect en zijn intuïtie hadden meestal de nieuwe aankoop gauw gepeild en hij was enthousiast over de auteur of boog zich eerbiedig voor diens kunnen of smeet het produkt in een hoek, wanneer hij het ‘valse stenen’ vond, als het geval was met het werk van een bekend Nederlands letterkundige, die men al te veel in de lucht had gestoken’.

Ik kan de lust niet weerstaan Erens nog iets over Isaac Israëls leesgewoonten te

laten vertellen. Vooral ook omdat van zijn vader, de oude heer Jozef Israëls, bekend was dat hij, zodra hij twee bladzijden gelezen had, deze uit het boek scheurde en achteloos naast zich liet neerdwarrelen waar hij ook mocht zijn, in zijn atelier, in de tram of op straat ...

'De bibliotheek van Isaac Israëls bestond uit de meest geraffineerde werken van dichters en romanschrijvers. Hij zocht, aldus Erens, geen fraai verzorgde banden, hoewel hij ook keurige edities had, maar de boeken vlogen op goed geluk door zijn atelier. Enige trof het lot verschroeid te worden door een begin van brand, andere dienden als kussen voor het moede hoofd van een model uit de achterbuurten of als onderstuk voor een bord met een warm gebakken biefstuk. Hij zeide altijd dat hij geen boekenkast wilde aanschaffen, want dan zou hij zijn boeken gaan bewaren, dan zou hij langzamerhand een bibliotheek gaan krijgen en daar zou hij last van krijgen. Eénmaal gelezen, verdwenen de boeken onnaspeurlijk het een na het ander. Hij zeide, als een boek zó was dat hij het nog eens wilde lezen, hij het zich liever nog eens aanschafte, maar niet bewaren, o neen, dat niet! Voor bewaren en het zich bezwaren met allerlei voorwerpen had hij een dodelijke schrik, en ik geloof dat deze raskunstenaar misschien onbewust heeft gevoeld het vergankelijke van al het aardse, want los wilde hij zijn en niet vastgehouden door de dingen die het leven op ons stapelt en het 'ijdelheid der ijdelheden' moet in hem een goed verstaander gevonden hebben'.

Ik heb later Isaac Israëls nimmer teruggezien. Wel waren wij jaren later eenmaal schriftelijk met elkaar in verbinding. Ik moest toen verslag uitbrengen over tentoonstellingen in 'De Telegraaf'. Het zal dus geweest zijn in 1917 of begin '18. Over een bijzonder gelukkige en gave tentoonstelling van Ietjes' nieuwe werk bij Buffa in de Kalverstraat schreef ik, vol overtuiging, vol geestdrift, enige hartgrondige kolommen. Een paar weken na het sluiten van deze expositie belde de directeur van bovengenoemde kunsthandel, Slagmulder, mij op de krant op met het verzoek even bij zijn zaak te willen aanlopen. Hij zei: 'Ga eens mee naar boven.' Daar stonden naast elkaar in een halve cirkel acht kapitale Isaac Israëlsen. En daarvoor twee leunstoelen. 'Ga nu eens rustig zitten,' zei Slagmulder. En ik antwoordde: 'Met plezier, als je maar niet denkt dat ik weer over Ietje kan schrijven. Ik heb pas gezegd wat ik over hem te zeggen had!'

'Dat begrijp ik wel, maar lees deze brief.' En hij overhandigde mij die. Hij was van Ietje, waarin hij Slagmulder schreef dat hij zó blij was met mijn indrukken over zijn tentoonstelling, dat hij mij een herinnering daaraan wilde geven. En of hij maar een achttal, met name genoemde, doeken wou opstellen om mij daaruit te laten kiezen. Nooit van mijn leven heb ik mijn aangeboren schuwheid zó betreurd als toen. Eerlijkheid en onomkoopbaarheid spruiten altijd voort uit vrees of ijdelheid of uit beide ondeugden. Ik was dol op het werk. Het bezit van een grote Isaac Israëls ver-

tegenwoordigde voor mij een geluk waar ik mij geen voorstelling van kon maken. Ik dorst het echter niet te wagen. Was het geschenk niet zo kostbaar geweest, ik zou het aannemen ervan misschien nog overwogen hebben. Nu was het mij onmogelijk, niet bepaald vanwege gewetensbezwaren, alleen vanwege doodgewoon niet-durven. Ik stelde mijn weigering zo fraai mogelijk voor in een brief aan Ietje, welke onbeantwoord bleef. En zo ben ik oud geworden zonder een Isaac Israëls. Doch daarentegen met de nog steeds levende spijt dat ik op die middag bij Buffa niet toegetast heb!

VII

1

Ik kon mijn moeder, die alles herleidde tot de zekerheid van wat men toen een goede positie noemde, niet spreken over de wonderlijke ontdekkingen welke ik deed; over de vraagstukken welke mij bezighielden. Ik kon toch bij mijn ooms en tantes, de degelijkheid vererend, niet aankomen met de ondegelijke aangelegenheden welke mijn geest en mijn hart in beslag namen! Het zou niet in mij opgekomen zijn de (door de familie-overheid met zorg gekozen) speelmakkers op de hoogte te stellen van waar ik werkelijk in opging! Wie stelt zich vrijwillig bloot aan vernedering en spot? Gelukkig dat men zich kan beveiligen achter het barmhartig alsòf. De opvoeding, welke ik mijzelf gegeven heb, bestond uit een stelselmatige verdediging tegen de opvoeding welke mij van buiten en van boven af werd opgedrongen. Tot ik eindelijk mans genoeg werd om naar het Eiland te vluchten!

En dan moet men zich daar ook weer door middel van machtige kustbatterijen verdedigen. De noodzakelijkheid van verweer, eerst instinctmatig, later doelbewust, heeft mijn jeugd zowel bepaald als bedorven; doch, wat van meer belang is, mijn karakter gevormd. En eerst toen ik in 1907 háár leerde kennen, die nu mijn vrouw is, heb ik langzaam de waarde en het genot geleerd van het uitwisselen van gevoelens en opvattingen. De uitwisseling bleef beperkt tot het tweetal dat een nieuwe éénheid werd en, vanzelf en gelukkig, een nieuwe zelfzucht, égoïsme à deux, ontwikkelde. Nog steeds kost het mij enige zelfoverwinning om, wanneer het onvermijdelijk is, zelfs binnen die eenheid, iets van enig belang over mijzelf mee te delen.

Het is een tikje belachelijk en heeft toch iets heel liefs als Aarnummers hun hart aan Aarnum verpand hebben en Amersfoorters Amersfoort als de stad der steden beschouwen. Het lokaalchauvinisme van Amsterdammers en Rotterdammers gaat soms alle perken te buiten. Ik voor mij gevoel mij het innigst verbonden met Den Haag, waar ik wel niet geboren ben, maar waar zowel mijn geest als gevoel min of meer definitief gevormd is. Bovendien meen ik in Den Haag nog de laatste resten te bespeuren van les belles manières. Het stadsleven heeft nog een tikje meer stijl dan elders in den lande. Het zal mij niet gegeven worden in Den Haag te wonen en ook niet in het aanminnige Hoorn. Want boven alles gaan mij de mijnen, en die zijn

door hun werk zozeer gebonden dat mij het verlaten van hun huidige woonplaats in den vreemde onwaarschijnlijk lijkt.

Het is een van mijn grootste spijten van mijn leven dat mijn zoons niet als doorgewinterde Nederlanders in Nederland wonen. Zoals ik hen ken, zouden zij als ik er gaarne uitvliegen, maar om er telkens weer geërgerd en gelukkig terug te keren.

Ik heb ons land op 1 juli 1927 voorgoed verlaten omdat ik er mij beklemd gevoelde. Ik heb daarna een aanzienlijk stuk van de wereld doorgereisd. Ik woon elders, waar ik mij alleen kan handhaven door de aanwezigheid, beter nog de menselijke, dagelijkse nabijheid van de mijnen. Ik ben door de vele omzwervingen en verblijven in het buitenland vóór 1927, daarna mijn definitieve afschrijving in 1927, innerlijk weinig of niet veranderd. Ik ben en blijf Nederlander, ik denk ver weg met verlangen aan Nederland. Als ik er ben, gevoel ik mij teleurgesteld en zo weer, in mijn verre woonplaats, peins ik dagenlang over een nieuwe terugkeer. Men zal het begrepen hebben: ik zal tot mijn dood met hart en ziel gebonden blijven aan een ideaal Nederland dat nooit bestond en nooit bestaan zal. Ik echter kan niet anders denken dan aan een geïdealiseerd Nederland, dat van vóór mijn grote reizen, dat van mijn jongelingsjaren en van mijn Eerste en Enige Liefde. Hier zijn hoofdletters van pas. Ik zou kunnen zeggen: mijn vrouw en onze kleine familie vormen te zamen, met een niet bestaand stukje aardrijkskunde mijn vaderland.

Ik ben, zoals ik reeds meldde, inderdaad en indertijd op een eiland geboren. Ik heb geen herinneringen aan mijn geboorteplaats, waar zovelen aan gehecht zijn en prat op gaan. Het was, ofschoon ik er later nooit terugkeerde, voor mij immer lichtelijk belachelijk geboren te worden in een oord met een heel moeilijke naam voor beambten in dienst der paspoorten. Het is dan ook als overbodig en wegens gebrek aan belangstelling opgeheven. Ik weet dus niet wat ik voortaan desgevraagd moet opbiechten: geboren in het voormalig Nieuw-Helvoet? Hellevoetsluis heeft het dorp, waar eens mijn wiegje stond, zich wederrechtelijk toegeëigend. Moet ik mij nu Hellevoetsluizenaar noemen? Dit stuit mij tegen de borst. Nee, dat doe ik bepaald niet! Mijn vader, op veertigjarige leeftijd gestorven, was wat men toen machinist bij de marine, nu zo iets als officier bij de Stoomvaartkundige Dienst noemt. Ik kwam dus ter wereld in Nieuw-Helvoet en was een half jaar toen ik het eiland Voorne verliet en mij met mijn ouders te Nieuwediep vestigde. Dit alles weet ik van horen zeggen. Mijn moeder heette Buys, stamde naar men gaarne wilde geloven in die kant van mijn familie in rechte lijn af van raadpensionaris Paulus Buys, een bekwaam en corrupt man. Zij was de dochter van een kapitein op de grote vaart. Ik zou buiten kijf ook corrupt kunnen zijn, als de aangeboden sommen maar omvangrijk genoeg waren. Niemand heeft er belang bij gehad mij met een paar ton onschadelijk te maken. Mijn vader en mijn grootvader waren dus varensgezellen. Verklaart dit mijn genegenheid voor bootreizen? Mijn vader heeft ook in Atjeh gevochten, verwierf

er kruisen. Dit heeft mij toch niet tot een vechtersbaas gemaakt. De erfelijkheidsleer laat zich aardig plooien. Hij bewijst wat men bewezen wil hebben. Van het ongewenste wordt verder niet gerept. Maar het enige van werkelijk en overwegend belang, in verband met deze onsamenhangende aantekeningen, is het feit dat *ik op een Eiland geboren ben*. Waar, uit wie, onder welke omstandigheden doet er eigenlijk niet toe, omdat mijn wezen er niet afhankelijk van bleek. Het gevoel hier uitgedrukt vond ik later, krachtiger nog, terug bij Antonin Artaud, toen hij zei (ik haal uit mijn hoofd aan): 'Je ne suis pas conformé comme les autres hommes, parce que c'est moi qui m'ai fait et non un père et une mère.' Nimmer heb ik het verlangen gekend naar het gevoel waar men plotseling zoveel leuks in ontdekt en daarvan hoog opgeeft: to belong. Ik ben van nature niet hoogmoedig, maar ik ben er niettemin een beetje trots op: not to belong. Indien er één begrip mijn bestaan beïnvloed heeft, dan is het dàt, uitgedrukt in het woord hapax. Ik ben ervan overtuigd dat ik niemand werkelijk volledig en nauwkeurig ken en dat niemand mij, ietwat plat uitgedrukt, dóórheeft. Wij leven in deze wereld als onontdekbare geslotenheden naast elkaar. En wat wij liefde, vriendschap, haat noemen zijn ontmoetingen van twee oppervlakten. Geslotenheid des gemoeds eist ook dichte deuren en dikke gordijnen. Aan de Amerikaanse en Afrikaanse voorliefde voor open deuren heb ik nooit kunnen wennen, evenmin als aan de, na de oorlog, in Nederland ontstane gewoonte om 's avonds de gordijnen open te laten, teneinde voorbijgangers het hartverheffend schouwspel te gunnen van een bridgegroepje, een handwerkende huisvrouw en een reproduktie van Van Gogh. Dit is exhibitionisme, vulgair en onkies, als ieder rechtgeaard exhibitionisme nu eenmaal behoort te zijn.

Maar het Eiland als begrip en zinnebeeld is mij, op de meest natuurlijke wijze, geworden tot kerk en toevluchtsoord. Ik geloof in het Eiland, ik behoor aan het Eiland. Ook op een zo massaal vasteland als het werelddeel Afrika ben ik een overtuigd en beginselvast eilandbewoner gebleven.

Als ik op mijn voorterras een luchtje schep, zie ik over een deel van Kaapstad beneden mij uit op de Tafelbaai, welke in onmiddellijke verbinding met de open zee staat. Daarbuiten ligt Robbeneiland, dat eens aan de leprozen toebehoorde, daarna aan de matrozen. En nu aan strafgevangenen. Ik bezocht het niet, doch iemand die er gedurende de oorlog havenwerk verrichtte vertelde mij ervan. Uit alles wat ik erover hoorde en las ben ik tot de slotsom gekomen dat het niet geschikt is er hèt Eiland van te maken. Alleen reeds omdat het heerlijkste Eiland natuurlijk slechts in de Middellandse Zee gelegen kan zijn. Er is immers maar één Zee, verder slechts ongezeglijke, zinneloze wateren.

Arthur van Schendel en ik kwamen na omstandig onderzoek en ernstige overwegingen tot de beslissing dat Gallinaria, tegenover Alassio gelegen, voldeed aan alle redelijke eisen aan het Eiland te stellen. Het ligt niet al te ver van de kust en

toch ver genoeg om de illusie van een klein Eigen Rijk te wekken. Het is geen speelgoed meer, maar nog net niet 'ècht'. Het behoorde vroeger, ik spreek nu van omstreeks 1922, aan een verarmde markies, gelijk de dagelijkse romantiek dat eist. Het was onbewoond. Wij wilden er enige huizen bouwen. En er zou een haventje aangelegd worden. Deze haven werd onontbeerlijk geacht, niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats voor het motorbootje dat het voedsel van de vaste wal zou moeten halen. Wij wilden het om de schilderachtigheid en om er een klein koffiehuis-op-de-ka alléén voor eigen gebruik te kunnen openen. Alles moest ingevoerd worden, aangezien de landbouw en de huisvlijt niet met onze aard strookten. Onze besprekingen liepen in hoofdzaak over wie wij wèl en wie wij níét op het Eiland, dan òns Eiland, zouden toelaten. In die dagen bedacht ik een verhaal van twee jongelieden, een idealistische knaap en een dwepend meisje. Zij beminden elkaar zo vurig en zo uitsluitend, dat zij slechts één levensdoel aanvaardden: de wereld te ontvluchten om zich in een volstrekte eenzaamheid, uitsluitend aan elkaar, en aan de verheerlijking te wijden van de liefde en van hun liefde, die de volstrekte Liefde met een hoofdletter zou moeten worden. Zij kochten Gallinaria, lieten er een wit droompaleis bouwen en begonnen met tedere geestdrift hun sprookje te leven. Een paradijsbestaan! Tot de duivel Verzadiging zich aandiende met zijn knecht Verveling. Zij, die niet voor de eenzaamheid bestemd zijn, moeten vroeg of laat toch weer tot het verdoemde iets-doen vervallen. Mijn jongelieden vonden na allerlei proeven tenslotte het enige middel om bezig te zijn: elkander, voorzichtig, doch doortastend, het bloed onder de nagels weg te treiteren. Zij werden er zeer ervaren in. Zij bedachten steeds nieuwe, steeds verfijnder, steeds indringender wijzen van pesten. Zij groeiden uit tot veelzijdige deskundigen. Iets, wat men alleen kan worden door aandacht, genegenheid voor het werk waar men zich op toelegt en héél veel tijd. Zo hielden zij elkaar jaren bezig. Tot, als altijd, de man de zwakste bleek en zijn toevlucht nam tot het hulp-middel der zwakken, het geweld. In een vlaag van razernij over zijn nederlaag zette hij zijn aardse liefde om in een hemelse. Eigenhandig en nadrukkelijk worgde hij zijn innig beminde eilandgezellin, begroef en beweende haar. Daarna leefde hij tot op hoge leeftijd op Gallinaria, diep gelukkig in zijn hersteld zelfbewustzijn, tevreden omdat hij het ideaal, de Staat van Volstrekt Eenzaam Man, met eigen middelen en dank zij zijn ietwat late doortastendheid verworven had. Van het Graf maakte hij een bedevaartplek, welke hij alleen bezocht; van de Datum een feestdag, die hij alleen vierde. Leed en vreugde werden één voor hem, vernedering werd verlossing. Hij had de algehele eenzaamheid nooit bereikt indien hij zich indertijd als vrijgezel op Gallinaria gevestigd had. Alles moet gekocht en betaald worden. Een ieder is de handwerksman van zijn eigen geluk. En alleen eenzaamheid die men zelf vervaardigt, heeft betekenis en brengt geluk.

2

Veel later, in 1938, ontwierpen Ter Braak en ik, gedurende een onvergelijkelijke zomer in het huis ‘La Verne’ (gelegen aan de Chemin des Sables tussen Antibes en Juan les Pins) een nieuw Eiland. Wij gingen ervan uit dat Walcheren, de eeuwenlange onderdrukking van Nederland eindelijk moede, zich onafhankelijk wilde verklaren. Of het mogelijk zou zijn in de Noordzee het Eiland te stichten leek ons aanvankelijk twijfelachtig, doch het onderhavige gebiedsdeel bezat zóveel bekoring, dat er toch wel iets, zij het niet het volmaakte, mee te bereiken viel. De onkosten zouden gedekt worden door een speelzaal in Domburg. Wij droomden van een zinnebetoverend bouwwerk in de Stijl van de Stoomdraaimolen, met een overdaad van spiegels, luchters en pluche, een late vorm van barok, mijns inziens nog niet voldoende bestudeerd. Wij waren heftig tegen een republiek. Ook Menno. Doch hij weigerde, uit baldadige bescheidenheid, voor zich en zijn gade een vorstenkroon, zodat er onmiddellijk een vacature ontstond. Middelburg zou een universiteit krijgen en Vlissingen, huiselijk en met veel rood pluche een Rood Paleis om de haven aantrekkelijk voor zeelui te maken. Eindeloos werd geredekaveld over de voorwaarden van het staatsburgerschap. Het eerste vraagstuk was dit: wordt ieder die op de dag van de onafhankelijkheidsverklaring het Eiland bewoont vanzelf Walchenaar? Of moet er een nauwkeurige keuze gemaakt worden? Wij besloten tot het laatste. Het gevolg was dat M. Nijhoff over de grens werd gezet en zijn goederen te Biggekerke overgingen aan de nieuwe staat, doch tegen een bijzonder hoge vergoeding. Niet dat iemand onzer bepaaldelijk iets tegen Nijhoff had. Veeleer het tegendeel. Wij wilden echter ons nieuwe rijk vrijhouden van letterkundigen. Twee, Menno en ik, achtten wij ruimschoots voldoende, eigenlijk te veel. Bovendien zouden wij Eddy du Perron, zo hij naturalisatie aanvroeg, onmogelijk kunnen weigeren. Dan zouden wij een trio vormen en een tijdschrift daarbij onvermijdelijk worden. Ik voor mij mengde mij in deze politieke verwikkelingen, waar ik van nature een afschuw van heb, uitsluitend in de hoop later mijn portret op een jubileum- of weldadigheidszegel te krijgen. Met deze kinderachtige onzin hebben wij ons niettemin gedurende de laatste goddelijke zomer (1938) vóór de uitbarsting kostelijk vermaakt. Er is een groot verschil tussen het opgaan in spelen omdat men erin gelóóft en het meedoen aan een spel, wétende dàt men speelt en in staat is het vermaak elk ogenblik te staken.

Het eiland als ideaal heeft werkelijk in mijn leven een belangrijke plaats ingenomen. Ik geloof er nòg in. Ik geloof er meer in dan ooit tevoren. Want nimmer hadden de mensen van goeden wille een schuilplaats zó nodig als nu, nu wij vervolgd worden door de Ordenaren en de Statisticussen. Het is niet betamelijk in het openbaar te bekennen dat men de gemeenschap van harte verfoeit. Het is echter óók niet betamelijk in het openbaar te liegen. Als ik het vraagstuk van het Eiland (dat behoort

zowel tot de schoonheids- als de zedenleer en zelfs tot de wetenschap der zielsziekten) nader wil bestuderen, neem ik zo nu en dan eens het werk ter hand genaamd ‘Islands For Sale’, door Donald McComick, die alle aardrijkskundige mogelijkheden onder het oog ziet en een oprecht eilandgevoel paart aan de geest eens makelaars in vaste goederen. Van Walcheren wordt in dit handboek geen gewag gemaakt, waarschijnlijk om de gevoeligheid van onze regering te sparen en geen bisbieljes in het leven te roepen tussen Nederland en het Britse wereldrijk, dat ondertussen in stilte inkrimpt naarmate het heelal uitdijt.

VIII

1

Toen ik van de schooldwang bevrijd werd, kon ik niet vermoeden dat er een tijd zou komen waarin ik de onvolkomenheid van mijn opleiding bitter zou betreuren. Ik werd geheel vervuld van het dronken makende gevoel van eindelijk, eindelijk ontketend te zijn. Na enige mistastingen kwam ik terecht op een ruime achterkamer in de Bilderdijkstraat te 's-Gravenhage. Het huis is, naar ik meen, thans afgebroken. Ik betaalde daar maar bitter weinig voor kost en inwoning. Doch ik gevoelde wat mij immer gekweld heeft: de onmogelijkheid te verkrijgen wat men wenst. Ik wenste die kamer op te sieren, anders en beter in te richten, ik wenste fraaie dingen te kopen om de wanden te verlevendigen. Ik wenste ... ja, wat wenste ik níét? Deze verlangens zonder kans op verwezenlijking vormen het hoofdbestanddeel van mijn bestaan, toen zowel als nu. Met toen bedoel ik het jaar 1909. Wat mij daarvan na ruim vijftig jaar is bijgebleven, moet wel diepe indruk op mij gemaakt hebben. Welnu, dit is een gevoel van honger. Niet in de strikte zin des woords, want ik werd behoorlijk gevoed: honger naar ‘mooie dingen’, naar verre reizen, naar een groot huis met ruime vertrekken (tóén reeds), naar een rijkgeschakeerde garderobe, naar een levenswijze welke op zijn minst naar die van een renaissancevorst moest zwemen. Dit verlangen naar het onbereikbare maakte dat de lang begeerde vrijheid mij toch niet zó vrij maakte als ik mij had voorgesteld. Ik was niet meer gebonden aan school en familie, maar wel, en eigenlijk veel knellender, aan een klein inkomen, een heel kleine woonruimte, een heel kleine levenswijze. Uit afschuw voor het eigen bestaan las ik met gloeiend hoofd Gregorovius Borgia in de Bilderdijkstraat.

Op die kamer in die Bilderdijkstraat zijn vele vermetele dromen gedroomd, hebben vele vurige gedachtenwisselingen plaatsgevonden. Wat doet een jongeling, in menig opzicht nog een kind, die blind voor alles wat niet tot kunst en letterkunde behoort, plotseling op eigen benen komt te staan? Hij zoekt naar geestverwanten. Naar mensen van zijn leeftijd, ook geheel opgaande in een Schoonheid die toen, zo kort na de vergoddelijking van de Tachtigers, nog niet (als thans) alle aanzien en evenwicht verloren had.

De eerste dichter met wie ik in aanraking kwam was P.N. van Eyck. Dit ge-

schiedde door bemiddeling van een boekhandelaar, die zich ook met het vervaardigen van rijmen onledig hield. De firma, nu reeds lang verdwenen, heette Van der Haar en Van Ketel en was te 's Gravenhage in de Prins Hendrikstraat gevestigd, niet al te ver van het huis van Piet van Eycks moeder in de Columbusstraat. De heer Van der Haar publiceerde een aantal gedichten onder de schuilnaam Walter van Weide. Wij waardeerden hem niet. Misschien wel ten onrechte. Aangezien alles mogelijk is, is het niet uitgesloten dat een latere zoeker zijn werk in de Koninklijke Bibliotheek ontdekt en een uitvoerig artikel schrijft om hem in zijn poëtische eer te herstellen. Ik werd door hem, Van der Haar, in zijn winkel aan Van Eyck voorgesteld en kort daarna bracht deze mij een bezoek, naar aanleiding van een briefje waarin ik de mogelijkheid opperde tot het uitgeven van een maandblad. Want een eigen maandblad is nu eenmaal hier en elders het hoofdverlangen van menige, zo niet van iedere, jonge schrijver. Gelukkig wordt het slechts zelden verwezenlijkt.

Ik bezat bewondering en eerbied voor Van Eyck, die, toen ik hem leerde kennen, al verschillende bijdragen in de grote tijdschriften geplaatst zag en daardoor in de enge kring, die er voor mij bestond, die van de jonge letterkunde, een zekere faam bezat. Hij was in elk geval oneindig méér, en vooral veelzijdiger, belezen dan ik. Maar van groter belang: hij was rijper van geest, zijn oordeel was steviger gegrondvest en hij was oneindig wijzer. Ofschoon er in leeftijd niet meer dan enkele maanden tussen ons lagen, was hij mij, vrijwel in alle opzichten, jaren vooruit. Van het begin af ging mijn vriendschap voor Van Eyck gepaard met een mengeling van letterkundige waardering en opzien tegen zijn persoonlijkheid. De afstand welke er in 1909 tussen Van Eyck en mij bestond, heb ik nimmer ingehaald.

Van Eycks eerste gedichten en zijn uitvoerige opstellen over Franse dichters (ik herinner mij in het bijzonder zijn ‘Charles van Lerberghe’ in ‘De Gids’) maakten niet alleen op ons, zijn tijdgenoten, maar ook op reeds gevestigde letterkundigen diepe indruk. En terecht. Het is met Van Eycks faam dwaas verlopen. In zijn jongelingsjaren, nog als Leids student die zelden een voet in Leiden zette, was hij de hoop der toekomst, de leidende figuur onder de allerjongsten. Daarna is een tijdvak gekomen waarin men hem terzijde schoof, vergat en zelfs kleineerde. Ik kan dit verschijnsel niet beter toelichten dan door twee aanhalingen van Du Perron: ‘Van Eyck is een alleraardigste man, maar er is een onoplosbaar misverstand: hij neemt zichzelf als schrijver en dichter au sérieux, voelt zich mijlen verheven boven zulke, tenslotte maar begaafde, letterkundigen-in-het-journalistieke-genre als Menno en ik; en als ik hem nu eens precies ging uitleggen hoe volkomen onleesbaar ik zijn proza en hoe onbenullig ik zijn poëzie vind, ja, wat zou er dan nog te praten vallen?’ En elders: Met Van Eyck kan ik goed opschieten, het is een door en door prettig en eerlijk iemand. Vervelend is dat je hem nooit oprecht kunt zeggen wat je denkt van zijn poëzie. Hij is de professor en als zodanig een bovenste beste; en èrger: hij wil de

kunstenaar zijn, de poëet. Als Jany (Holst) en Jacques (Bloem) dingen zeggen die mij onjuist lijken, denk ik onderin: het doet er niet toe, want zij hebben toch verdomd goede gedichten geschreven. Dit ontbreekt, en op den duur merk je dat het gemis van die basis van aanvaarding pijnlijk is, bij Van Eyck.'

Ik verklaar met enige nadruk dat deze teksten alleen dienen om een zeer bepaalde houding ten opzichte van Van Eyck duidelijk te schetsen. Ik stem er, in een zo nadrukkelijke en uitsluitende woordenkeus, níét mee in. Maar hoewel ik niet in enige vorm van rechtvaardigheid geloof, moet ik tot mijn vreugde vaststellen dat in Van Eycks geval tenslotte de waarde en de betekenis van zijn persoonlijkheid en van zijn beste werk toch erkend worden. En wat mij daarbij het meest verheugt: door een geslacht dat na ons groot geworden is, door een Hendrik de Vries bijvoorbeeld. Ik heb de invloed van Van Eyck diep ondergaan. Niet in hoofdzaak van zijn poëzie, waar ik eens mee gedweept heb en die ik nog weet te waarderen, maar van zijn houding ten opzichte van het leven en van de letterkunde in het bijzonder. Hij leerde mij dat poëzie in haar wezen een en ondeelbaar en dus *onaantastbaar* is, dat de dichter ernaar moet streven dat óók te worden. De dichter behoort geen toegevingen te doen aan wie en van welke aard ook. Van Eyck, student, leerde mij bovendien dat de letterkunde noch de schrijver gediend wordt door het verenigingsleven. Hijzelf hield zich, en ik volgde hierin zijn voorbeeld, buiten vakbonden, kunstkringen, clubs, groepen of clans. Hij deed nimmer mee aan literaire bijeenkomsten of boekenfeesten. Hij leende zich niet voor reclamedoeleinden. Hij schuwde de faam op het forum. Hij huldigde, met zijn oudere vriend Verwey en met Stefan George, een opvatting van het dichterschap, dat zich met een geestelijk leiderschap vereenzelvigde, en daardoor een diepe invloed op mij uitoefende, zelfs al ging er een hiërarchische plechtstatigheid mee gepaard, welke weinig met mijn aard strookte. Na enige jaren van bijna dagelijkse omgang liepen onze wegen uiteen en wel in de letterlijke zin des woords. Van Eyck vestigde zich te Rome, terwijl ik in Europa rondreisde. Wij zagen elkaar een enkele maal. Ik logeerde later eens bij hem in Londen. Wij schreven elkaar ook een enkele maal. Doch deze verwijdering in ruimte en tijd bracht geen verwijdering naar de geest teweeg. En toen ik in 1947 enige weken te zamen met hem op 'De Pauwhof' vertoefde, bleek mij duidelijk hoezeer ons gezamenlijk verleden in mij en in hem levend gebleven was. Wij hadden ons sedert de jaren van onze jeugd geheel anders ontwikkeld; hij werd één van onze beste hoogleraren, ik werd een zwervend stukjesschrijver. Doch mijn oude genegenheid, mijn oude mengeling van bewondering en eerbied waren nog onaangetast en opgewekt in mij aanwezig.

In die verre dagen van vóór 1910 waagde Piet van Eyck zich aan een roman of liever een uitgewerkte novelle. De eerste, en naar ik meen de laatste, poging in die richting. 'Buveuse d'Absinthe' heette het voortbrengsel op zijn Baudelairiaans. Het verscheen in Johan de Meesters maandschrift 'Europa'. Ik bezit het, maar vond later

nimmer de moed het te herlezen. Het schijnt mij toe dat door een gril van de natuur mijn tijdgenoten en vrienden: Van Eyck, Bloem, Holst, Besnard, om er enkele te noemen, niet tot het epische proza waren voorbestemd. Nu, wat gelukkig niet kòn uitblijven, Van Eycks poëzie verzameld is, zal men wellicht tot de slotsom komen dat, zoals wij het in den beginne meenden en verkondigden, hij zeker de meest omvattende en rijkst gestoffeerde geest van zijn generatie en ondanks alles toch één der belangrijkste dichterfiguren, met de nadruk op figuur, daarvan is. Niet lang geleden herlas ik, voor een bepaald doel, 'De Getooide Doolhof' enige malen aandachtig door. Er staan enkele gedichten in welke te sterk het kenmerk van de tijd dragen en er valt een overdaad van smart en weemoed in te bespeuren. Doch daarnaast vond ik, vooral onder de omvangrijker bijdragen, heel veel dat niet alleen onaangetast bleef, doch in de jaren aan overtuigingskracht won.

Wij lazen elkaar, op Piets kamer in de Columbusstraat of bij mij, onze gedichten voor, héét van de naald. Ik kladde ze op ieder papiertje dat mij maar onder de handen kwam en soms, met een pen als een naald, op een visitekaartje. Van Eyck schreef ze in een barok handschrift, fraai, doch onleesbaar, in dikke schriften met een gevlamd lederen rug. Ik zie deze nog voor mij. Hoeveel waren er? Zes? In elk geval zullen, wanneer het tot een definitieve uitgave komt, deze schriften nauwkeurig bestudeerd moeten worden. Zijn eerste bundels werden samengesteld door gestreng schiften. Doch wie zegt ons dat wij over dat jeugdwerk nú op dezelfde wijze oordelen als hij het zelf ongeveer vijftig jaar geleden deed? Ontdekkingen zijn hier niet uitgesloten. Zelfs zéér waarschijnlijk. Vele nabestaanden of vrienden van een schrijver, belast met definitieve uitgave van zijn verzamelde werken, staan schuw tegenover de eerste jeugdproeven. Liefst zouden zij die verdonkeremanen en vergeten dat ze, voor wie ze nauwkeurig bestudeert, veel, zeer veel bevatten noodzakelijk voor de kennis van het latere werk. De posthume uitgave van een volledig oeuvre levert altijd grote moeilijkheden op. Doch een kind kan begrijpen dat een werkelijk volledige editio ne varietur van P.N. van Eyck een groter nationaal beschavingsbelang vertegenwoordigt dan een rijkssnoepreisje van de jonkman A. of de jongedochter B. naar Parijs of Rome.

De zogenaamde nabestaanden hebben in de letterkunde onnoemelijk veel kwaad gebrouwen. Zóveel dat, naar mij ter ore kwam, de Franse regering een wet overweegt hun, zodra er een redelijke kans op onbevoegd ingrijpen ontstaat, iedere zeggenschap over een nalatenschap te ontnemen. De literaire weduwen, kinderen, neven en nichten kunnen dan over de baten beschikken, maar voor de uitgaven van teksten worden oprechte deskundigen aangesteld. Alleen in de Franse letterkunde kennen wij talloze schandalen door liefhebbende nazaten bedreven. Er bestaan inedita van Diderot, die de bezitters nog steeds niet willen afgeven omdat zij er een aanslag op hun geloof in zien. Een geloof, dat blijkbaar weinig diep geworteld is.

Zo de weduwe (veuve abusive) van Jacques Rivière, die talloze teksten, waaronder een volledige roman, verborgen houdt omdat zij er prijs op stelt haar persoonlijke en eigenaardige opvatting van Rivière voor het nageslacht te bestendigen. De broeder van Drieu la Rochelle, een merkwaardig auteur, kenmerkend voor de geestesgesteldheid van een bepaald tijdperk, weigert zelfs de herdruk van reeds lang uitgegeven werken. De gravin douairière Maeterlinck weigert inzage in enig nagelaten geschrift van haar man en weigert eveneens de aan Maeterlinck geschreven brieven aan de briefschrijvers (die er het auteursrecht van bezitten) terug te geven. Nog enige namen van hen die na hun dood slachtoffer werden van beminde nazaten: de gebroeders Goncourt, Michelet, Renoir, Rimbaud. De teksten van Germain Nouveau zijn hier en daar postuum 'veranderd', evenals die van Jules Renard en Antonin Artaud.

Doch het toppunt wordt gevormd door Nietzsches zuster, die op de allerschandelijkste, ja bijna misdadige wijze met zijn nalatenschap omsprong. 'Familles, je vous hais!' verzuchtte Gide. Een verzuchting die menig onafhankelijk, onpartijdig man, voor en na hem, geslaakt heeft. In Van Eycks geval nemen wij het tegenovergestelde van dit verschijnsel waar. Daar willen de nabestaanden een werkelijk volledige uitgave, terwijl de 'deskundigen' behagen schiepen in besnoeiingen en hun zin kregen.

2

Kort na Van Eyck leerde ik Jacobus Cornelis Bloem kennen. Hij was en is, overal waar hij binnentreedt, onmiddellijk thuis èn onmiddellijk bemind. Bloems kenmerkende eigenschap (of moet ik zeggen deugd?) is, dat hij bij mensen van de meest uiteenlopende aard, bij een eerste kennismaking en zonder dat hij er de geringste moeite voor doet, een echte en blijvende genegenheid wekt. Zijn vrienden, oude en nieuwe, jonge en bedaagde, zijn bereid voor hem méér te doen dan voor wie ook, méér van hem te verdragen, méér in hem te verontschuldigen. Als men meent dat men zich over hem te beklagen heeft, en men neemt zich voor hem dat nu eens duidelijk en doordringend mee te delen, staat men, als het zover is, met de mond vol tanden, omdat alle bezwaren verdwenen zijn als sneeuw voor de zon, alléén door zijn verwarmende aanwezigheid. Wanneer er iemand echt kwaad wordt op Bloem, pleit dat niet tegen Bloem maar tegen de kwaadworder, hoe gegrond zijn klachten ook zijn mogen. Ik bezocht hem voor het eerst in 1910, en van dat ogenblik tot heden zijn wij niet alleen onafgebroken bevriend, doch ook in voortdurende verbinding met elkaar geweest. Nu eens meer, dan eens minder, al naar de levensomstandigheden en, vooral wat mij betreft, naar de verplaatsingen. Wij wisselen niet wekelijks een brief. Maar zo nu en dan laat de een toch iets aan de ander horen. Het zijn geen letterkundige ontboezemingen, waard om later in onze verzamelde

werken te worden opgenomen. Het zijn meestal kattebelletjes, juist van pas om door een hartelijke toon te doen weten dat wij nog voor elkaar bestaan en in weerwil van de afstand, zo nu en dan vriendschappelijk aan elkaar denken. Deze poststukken zijn niet zelden opgesteld in een taaltje, voor een buitenstaander onbegrijpelijk. Wij hebben in de loop der jaren een rijke woordenschat verzameld, uitsluitend ten behoeve van ons onderling verkeer en waarvan iedere klank doordrenkt is met herinneringen aan een gemeenschappelijk verleden. Hoe die woorden, woordverbindingen en uitdrukkingen ontstaan zijn, weet ik meestal niet meer. En het merkwaardigste is dat ik mij in het geheel niet kinderachtig voel wanneer ik hem, gelijk ik het bijna al meer dan vijftig jaar doe, in plaats van Jacques Bloem, Jeinse Bleinse noem, terwijl zijn brieven aanvangen met Beste Jein. Als ik er nu op een afstand over denk, is het toch inderdaad wèl kinderachtig. Wij allen hebben een paar van die vriendelijke kinderachtigheden nodig om ons te verbeelden dat wij niet stokoud zijn.

Wat wij in de dichter Bloem bewonderen, hebben wij in de mens Bloem lief. De warmte en zijn hunkering naar warmte, de eenvoud waarachter men een ingewikkeld en geteisterd wezen verborgen weet, de weerloosheid, de liefde voor de verlaten, bedrogen mens, dat wil zeggen voor ieder onzer, dakloos in de wereld, ook al bewoont hij een paleis. De poëzie van zijn latere jaren wordt steeds naakter, steeds zuiverder. Hij ging alle letterkundige effecten vermijden, om juist door een zo klein mogelijk aantal prosodische middelen een sterker werking te verkrijgen. Zijn thema's veranderden weinig, de handeling wordt dringender, onmiddellijker, maar zijn stof was nog immer dezelfde: de teleurstelling welke het gehele leven vult en vergalt van allen die het zich, kind nog, te heerlijk, te rijk en te schoon hebben gedroomd. Men kan Bloems ‘Verzamelde Gedichten’ op een willekeurige plaats openslaan en men is vrijwel zeker daar dan te vinden een treffende, ontroerende variatie op het eeuwige ‘es war so schön gewesen, es hat nicht sollen sein’. Hij gaat met een hartstochtelijke vasthoudendheid altijd maar weer op zoek naar geluk, genegenheid, schoonheid, rust, welbehagen. Hij blijft geloven dat het leven toch nog ergens iets verborgen houdt dat het inderdaad levenswaard zou maken. Maar steeds weer wordt hij gedwongen tot de slotsom dat het leven een hersenschim is, voor wie gedoemd zijn op de dag van hun geboorte met hun sterven te beginnen. Stof en as ... En dan wordt hij een luchtspiegeling gewaar, heeft hij een kleine vreugde, een kleine hartelijkheid ondervonden en onmiddellijk daagt in het vermoeide hart weer hoop: zou er werkelijk ergens diep verborgen een zin, een fundamentele vreugde, een belofte schuilen? Bloem is de grote-minnaar-zonder-ruste van het leven, duizendmaal bedrogen, duizendmaal weer tot nieuw vertrouwen bereid. De steeds ontgoochelde onontgoochelbare; hij die in elk woord, dat hij schrijft en soms ook spreekt het leven vloekt en verheerlijkt terzelfder tijd.

Ik erger mij over de legenden, Bloem betreffende, welke al sedert jaren de ronde

doen in de letterkundige onderwereld. Er bestaat geen bezwaar tegen dat men geestige invallen herhaalt of vriendelijk en onschuldig op de schilderachtige wijze van zijn bestaan voortborduurt. Wanneer men daarbij maar geen ogenblik vergéét dat het pittoreske dient om een menselijke tragedie aan het oog der onbescheidenen te onttrekken. Verder dat Bloem, behalve een groot dichter, onder alle omstandigheden zowel de nijpendste als de uitbundigste, daarbij een heer, in de strikte, ouderwetse zin des woords, is en blijft. Zijn vriendelijkheid en welwillendheid, die met zijn innerlijke trots stroken en dus slechts te danken zijn aan die onverschilligheid die wij allen behoeven om ons te beschermen; zijn belangstelling in mensen, gebeurtenissen, omstandigheden, maken hem bereikbaar. Tè bereikbaar mijns inziens, namelijk voor de geringen die het niet waard zijn zijn schoenriem te binden en die hun verwaarloosd zelfrespect wat opkalefateren door met hem als frère-et-compagnon om te gaan en hem te bejegenen met een jovialiteit welke voor mijn gevoel beledigend is. Bloem is onaantastbaar en steeds zichzelf gelijk, in een salon of in een proeflokaal, onder vrienden, schijnvrienden of vreemden, tussen ouderen en jongeren, kooplieden, kunstenaars, kaaiwerkers. Hij behoeft zich niet uit de wereld terug te trekken om zich te beveiligen. Hij verkeert in alle gezelschappen, doorleeft alle toestanden, maakt alle kattejachten mee zonder, als het erop aankomt, één toegeving, hoe gering ook, te doen. Alle sterke verhalen over deze dichter zinken in het niet bij het zwakste van zijn gedichten. Het zou mij niet moeilijk vallen hier tientallen hoogst vermakelijke geschiedenissen over of in verband met Bloem te vertellen, welke bovendien de deugd bezitten wáár te zijn. Ik logeerde herhaaldelijk in het gastvrije huis van zijn ouders op de berg te Amersfoort. Wij woonden enige tijd samen in het huisje van Holst aan de Noolseweg te Laren. Hij kwam geregeld bij mij ‘over de vloer’, gedurende de eerste jaren van mijn huwelijk, welke ik te Amsterdam doorbracht. Ik heb hem onder de meest uiteenlopende omstandigheden zien leven, horen spreken, zodat ik heel veel zou kunnen vertellen over hem, zoals hij in het dagelijks leven optreedt. Ik doe dat niet. Ik weiger het! Een figuur als Bloem kan niet door anekdoten gekenschetst worden. Hij stijgt ver uit boven kleine verwikkelingen, boven malle gevallen, boven geestige en guitige gezegden. Door dáár nu juist de nadruk op te leggen, tekent men (of men wil of niet) een karikatuur van zijn ware wezen. Wat wij, Bloem betreffende, weten mogen en moeten, ligt besloten in de twee delen van zijn verzameld werk, die aan duidelijkheid niets te wensen over laten, tenminste voor de enkelen die lezen zoals er gelezen moet worden, met algehele overgave, diepe aandacht. En daarbij bovenal: volmaakt onbevangen.

Over onze eerste ontmoeting heeft Bloem in 1948 enige bladzijden geschreven. Het is mij niet mogelijk die te verbeteren. Daarom haal ik enige regels, waar het op aankomt, aan:

‘Ik,’ aldus Bloem, ‘logeerde bij mijn grootmoeder, die woonde in de Zeestraat bij

de Laan van Meerdervoort, tegenover waar nu het flatgebouw Willemspark staat, maar toen nog een grote villa. Ik bedreef mijn studie van de klassieke letteren met een onoverwinnelijke tegenzin, die ik altijd gehad heb tegen alles wat ik doen móést, op een kamer die de kamer van grootpapa genoemd werd, hoewel deze er nooit in had gezeten. Midden in de kamer stond een groot bureau-ministre, waarachter mijn lijden zich voltrok. De deur van die kamer kwam precies tegen de trap in de gang uit en hoewel mijn visuele geheugen over het algemeen zeer slecht is, kan ik mij het moment dat ik Greshoff voor het eerst zag nog duidelijk voor de geest halen. Ik denk omdat hij de eerste schrijver was die ik zag. Dat wil zeggen de eerste van mijn eigen generatie met wie ik dus als gelijke kon omgaan. Hij kwam de trap op en op het moment dat ik de deur opendeed, wist ik dat wij verbonden waren. Waarover wij het gehad hebben na onze begroeting weet ik absoluut niet meer. Maar het zal ongetwijfeld wel over literatuur zijn gegaan. Want die zat ons beiden in onze jonge jaren heel hoog, veel hoger dan ik de indruk heb dat dit het geval is bij vele jongeren van nú.'

De literatuur was inderdaad het énige dat ons hoog zat. En ik weet zéker, al is mijn geheugen nog slechter dan dat van Bloem, dat wij op die gedenkwaardige dag over literatuur en niets dan literatuur gesproken hebben. Bloem werd van dat ogenblik af een getrouwe bezoeker van mijn kamer in de Bilderdijkstraat. Het duurde natuurlijk niet lang of het onmogelijke tijdschriftplan werd ook met hem ampel besproken. Zo waren wij op een sinterklaasavond samen. Mijn moeder had mij voor het feest een mand gezonden met zoute en zoete versnaperingen, waaronder vooral een Gelderse worst ons boeide. Onder het verorberen van het kapitale stuk en veel ander eetbaars kwamen wij, Bloem en ik, eindelijk tot een besluit. Wij stelden vast dat er genoeg maandschriften bestonden om de publikatiezucht van alle penvoerders, jong en oud, te bevredigen. Voorts, dat wij er nimmer in zouden slagen de geldelijke middelen voor het uitgeven van een behoorlijk tijdschrift bij elkaar te krijgen, zelfs niet in een tijd waarin men een vel druks, met bijlevering van papier, in driehonderd exemplaren voor twintig gulden kon krijgen, zo men tenminste een welwillend drukkertje in een afgelegen oord wist te ontdekken. Dit verklaart het feit dat van zoveel Nederlanders dichtbundels uit die tijd in Ooltgensplaat van de pers rolden. Deze slotsom, die te waarderen viel als de overwinning van het gezonde verstand, liet bij ons niettemin een pijnlijke leegte na.

3

Wij wilden met kracht en geweld het een of ander oprichten. Als het geen periodiek kon zijn, wat dan? Een eigen uitgeverij leek ons het minste wat ons te doen stond.

Zo, onder het gemeenschappelijke beschermheerschap van Anton Hunnink en sinterklaas, ontstond ‘De Zilverdistel’, een onderneming welke een grote betekenis zou krijgen in de ontwikkeling der Nederlandse boekkunst, doch níét dank zij Bloem en mij. Wij spraken af onze eerste oplage tot veertig exemplaren te beperken en vroegen een tekst van de tijdgenoot tegen wie wij toen het meest opzagen: P.N. van Eyck, die ons dadelijk het gedicht ‘Worstelingen’ afstond. Enschedé drukte het boek in een te groot formaat. Wij, die ons voorgenomen hadden de drukkunst te verheffen, toonden daarvan ook niet de allereenvoudigste beginselen, technisch noch esthetisch, te beheersen. Wij waren voor onze eerste proefneming geheel op de ervaring van de oude Haarlemse firma aangewezen. Vandaar dat de eerste Zilverdistels nog geen eigen karakter toonden.

Op ‘Worstelingen’ volgde de bundel van Jan van Nijlen, die toen in Antwerpen woonde en, ofschoon enkele jaren ouder dan wij, onmiddellijk als één der onzen herkend en aanvaard werd. Hierop volgde de eerste druk van een boek, dat er vele zou beleven en zich de plaats van één onzer klassieken heeft veroverd: ‘Experimenten’, door Geerten Gossaert, zijnde onze vriend Carel Gerritson. De oplage werd voor een werk dat wij zozeer waardeerden en waar wij grote verwachtingen van koesterden, opgevoerd tot zestig exemplaren.

Het bleek echter al dadelijk na het verschijnen van ‘Worstelingen’ dat Bloem noch ik de ware aandacht en de vlijt bezat, onmisbaar om een onderneming, hoe bescheiden ook, tot een succes te maken. Er viel, daar waren wij het roerend over eens, zo onnoemelijk veel te ervaren, te zien, te horen, te lezen, dat wij ons geen tijd mochten gunnen ons lang tot een technisch onderwerp te beperken. Wat mij alléén betreft, ik stelde vast dat vrijen, mits grondig aangepakt, een tijdrovende bewerking is. Aangezien wij er echter niets voor voelden ‘De Zilverdistel’ te laten verdwijnen, wendden wij ons tot iemand in wiens doorzettingsvermogen wij, terecht, een onbeperkt vertrouwen bezaten. Wij nodigden Piet van Eyck uit met ons *samen* de leiding van onze beginnende onderneming op zich te nemen. Het is geen overdrijving wanneer ik zeg dat, van dat ogenblik af, ‘De Zilverdistel’ zijn werk werd. Hij verrichtte het zoals hij alles verrichtte, met hart en ziel, rustig, doortastend en met een nauwkeurigheid welke ons jeugdig ongeduld weleens pietepeuterig noemde. Wij hadden groot ongelijk. Pietepeuterigheid is de conditio sine qua non voor volmaakt drukwerk.

Na enige tijd zagen Bloem en ik in dat het niet aanging de eer en de voordelen (voor zover daar al enige sprake van was) te delen met Van Eyck, die alléén alles deed wat er te doen viel. Ik zelf ging toen voor geruime tijd op reis door Noord-Afrika, en wij deelden Piet mee, dat wij ons terug wilden trekken, gelijk hij dat enige weken tevoren gevraagd had. Hij hoopte van ‘De Zilverdistel’ een bescheiden winstgevende uitgeverij te maken van uitsluitend mooie boeken. Dat was juist nadat wij besloten hadden ‘Les Fleurs du Mal’ uit te geven. Ik had kort tevoren kennis gemaakt

met Jan van Royen, één van de meest begaafde, meest beschaafde renaissancemensen die Nederland ooit heeft voortgebracht. Hij stelde groot belang in schilderijen en grafiek en bezat een aantal fraaie stalen. Zo herinner ik mij heel duidelijk een portret zijner moeder door Willem Witsen. Ik heb dat schilderij, dat mij een meesterwerk leek, nimmer teruggezien, doch het maakte zulk een indruk op mij, dat het mij na ruim vijftig jaar nog zeer duidelijk voor de geest staat. Ik vestigde de aandacht van Van Royen, die een grote algemene belangstelling bezat, op de herleving van de typografie als kunstvak. Hij begon toen een nauwgezette studie van die beweging te maken en deed, wat ik vóór hem reeds gedaan had: hij bracht te Londen een bezoek aan de onaangevochten Meester van het Nieuwe Boek: Cobden Sanderson. Ik heb nooit uit Van Royens mond een verslag over deze pelgrimstocht vernomen en ik weet dus niet of het hem verging als mij. Maar ik moet bekennen dat ik van de uren in zijn, Cobden Sandersons, nabijheid doorgebracht, niet het volle voordeel trok en niet alle vreugden genoot doordat ik, toch al niet zeer vertrouwd met de Engelse taal, voortdurend afgeleid of, sterker, gefascineerd, gebiologeerd werd door een monocle aan een breed lichtblauw lint bevestigd, waar hij sierlijk mee jongleerde. Deze oogdracht heeft altijd iets boeiends voor mij gehad. Het was, in zijn speelse jonkheid, een der meest geliefkoosde versierselen van Gino Antonini, die er mij mee overviel toen hij de Van Schendels, bij wie wij toen verbleven, in Florence kwam opzoeken. Hoewel ik, vooral vroeger, nooit afkerig was van allevel-altijd-wat-raars en mij als jonge jongeling aan menige buitensporigheid van kleding en uitrusting bezondigd heb, durfde ik nooit toegeven aan mijn hevig verlangen naar een oogglas. Ik heb het dus moeten zoeken in ongewone brillen, waarvan ik, vroeger, steeds goed voorzien was, omdat ik vond dat bij bepaalde pakken bepaalde brillen pasten.

Ik bracht Van Royen en Van Eyck tot elkaar. En kort daarna begon hun samenwerking, waaruit een reeks van de allerfraaiste boeken ontstond; een samenwerking die verder de aanleiding werd tot een verrukkelijk gedicht van P.N. van Eyck: ‘Broeder Bernard’. Nu nog, of misschien nu méér dan ooit, lijkt het mij een sprookje hoe, uit een onbezonnen sinterklaasplan van Bloem en mij, een onderneming kon groeien in de wereld bekend bij een ieder die belangstelt in ‘the book beautiful’. Wij hebben, zonder het te weten wat wij deden, enige spaden gronds uitgegraven voor een monument dat door Van Royen en Van Eyck ontworpen en gebouwd zou worden. De boeken van ‘De Zilverdistel’ waren, toen zij verschenen, voor de heersende verhouding duur. De ‘Fleurs du Mal’, de laatste door mij verzorgde Zilver-distel-uitgave, kostte vijfentwintig gulden, tóén een grote som. In 1918 bracht een exemplaar vijftig, in 1923 tachtig, in 1944 honderd gulden op. Wat het nu waard is, weet ik niet, want ik heb allang de belangstelling voor de bibliofilie verloren, een verschijnsel dat zich het best verklaren laat door een verwijzing naar La Fontaine: de druiven zijn zuur. Wat vroeger zelfs voor bescheiden beurzen verkrijgbaar was,

is sindsdien (door wat de dwazen prijzen als de herverdeling der rijkdommen) het uitsluitend voorrecht geworden van lieden die meestal niet van druiven houden. De kenners bezitten niet meer de middelen, en zij die over de middelen beschikken ontberen de kennis van wat fraai, edel, vermakelijk en begeerlijk is. Het mensensoort Jan van Royen is vervangen door Jan Rap en zijn maat, die nu de zogenaamde 'sleutelposten' bezet houden. De schoonheid, een aanfluiting geworden, is door het nut vervangen en de guitige arabesken, beginselvast overbodig, door de grauwe loden gaspijpen van het functionalisme. Van het onzalige ogenblik af dat het Driemanschap: Naijver, Achterdocht en Gemeenzaamheid de wereldheerschappij veroverde, begon geleidelijk doch onweerstaanbaar de Algehele Vervlakking, de Algemene Versimpeling, welke tot niets anders kon leiden dan tot het botte onrecht van de gelijkheid. Wij leven nu in wat Horace Amsley Vachell, een schrijver wiens dagboeken ik gaarne raadpleeg, 'Upsidonia' noemt, in de ongerijmde staat waarin tot schone, edele, bijzondere met opzet en stelselmatig onderdrukt, en de banaliteit tot onaantastbaar levensbeginsel verheven wordt.

Ik kom op 'De Zilverdistel' terug.

P.N. van Eyck, die later geheel opging in zijn eigen werk en zijn academische taak, welke hij (als alles wat hij volbracht) met de grootste ernst en nauwlettendheid opvatte, stond zijn aandeel in 'De Zilverdistel' aan Jan van Royen af, en de bibliofielen vergaten de juiste toedracht van de aanvankelijke ontwikkeling van 'De Zilverdistel'. Dit is niet te verwonderen. Veertig jaren vertegenwoordigen een groot tijdsverloop, waarin menig beeld vervormd wordt. Ik heb daarom zo nauwkeurig mogelijk te boek gesteld wat ik mij van deze zaak herinner, een zaak welke een ieder aangaat die belangstelt in het Nederlandse Boek.

4

Van Eyck deed gedurende de eerste wereldoorlog twee boekjes verschijnen, gedrukt in de letter van Schoeffer van Gernsheim. Deze letter, ontworpen kort na de uitvinding der boekdrukkunst, was door een samenloop van omstandigheden nooit toegepast tot (ook alweer meet dan een eeuw geleden) de firma Johannes Enschedé de matrijzen kocht. Ook deze maakte er geen afgietsels van tòt Van Eyck deze verlangde. Zodat 'Der Garten der Erkenntnis' door Leopold Andrian, naar wij hoopten en meenden, het allereerste boekje werd, gedrukt met een letter in de zestiende eeuw gesneden. 'Der Garten der Erkenntnis' is een novelle, oorspronkelijk als een onooglijk vlugschrift, verschenen bij S. Fischer, toen nog een piepjong uitgever. De schrijver ervan behoorde tot de kleine groep van Hugo von Hofmannsthal's boezemvrienden en was één der belangrijke jongeren uit de Weense kring. In Hofmannsthals ver-

zamelde brieven zijn er heel wat belangwekkende te vinden, gericht aan ‘Liebe Poldi’. Andrian loste zijn letterkundige belofte niet in. Na een aantal verspreide gedichten en de al spoedig uitverkochte novelle wendde hij zich geheel af van de schone letteren. Hij trad in de keizerlijke-koninklijke diplomatieke dienst, woonde geruime tijd te Rio de Janeiro en schreef politieke verhandelingen. De ondergang van de Donaumonarchie maakte van hem een zwerver en, wat erger was, een doodarme zwerver. De Nederlandse vertaling van deze novelle kan men vinden in Verwey's Verzameld Proza.

Laat in de winter van 1951, het zal einde februari zijn geweest, werd ik opgebeld door een der hoogleraren van de universiteit Kaapstad, die mij uitnodigde in zijn hotel ‘Hohenort’ in Wijnberg te komen eten. En daar vond ik als medetafelgast: Leopold von Andrian-Werburg. Welk een verrassing!

De tweede wereldoorlog had zijn moeilijkheden nog vergroot, hij was oud, vermoeid en reumatisch, welke omstandigheden, naar mij werd meegedeeld, een noodlottige werking op zijn humeur uitoefenden. Hij was, over de zeventig, een tweetal jaren voor de tweede wereldoorlog voor de tweede maal getrouwd en wel met de weduwe van een steenkoolmagnaat. Hoewel zij grote verliezen geleden had, was zij toch nog zeer vermogend. Zij was ook de zeven kruisjes voorbij en sloot dit huwelijk, naar zij mij zelf bekende, alléén om de voldoening te hebben als ‘Baronin’ te sterven. Welk een afstand: de Bilderdijkstraat ... De Zilverdistel ... een herdruk van ‘Der Garten der Erkenntnis’, een edition originale van ‘Gedichte’ ... en nu een bijeenkomst, vijfenveertig jaar later, in het ietwat landelijke, afgelegen hotel ergens bij de uiterste zuidpunt van Afrika! De oude heer was tegen zijn gewoonte zeer spraakzaam. Hij vertelde tal van mij nog onbekende bijzonderheden omtrent de jonge Loris (Hofmannsthal) en over Stefan George in zijn eerste tijd. Van de twee Zilverdistel-uitgaven van zijn werk wist hij nog alles en hij herinnerde zich levendig zijn briefwisseling met Van Eyck. Hij zei mij uit zijn hoofd en feilloos het enige gedicht op dat hij ooit schreef na zijn korte puberteitsproduktie, en wel ter gelegenheid van Hofmannsthals vijftigste verjaardag. De terzinen geven prachtig het gevoel weer van de voorgoed verloren wereld, ‘Die Welt von Gestern’; het gevoel dat vooral de oude Oostenrijkers zo nijpend kennen en dat Zweig in de dood dreef. Ik haal de eerste van het tweetal hier aan, voornamelijk omdat ook in mijn leven ditzelfde gevoel een steeds beklemmender betekenis gekregen heeft. Wat voor Oostenrijk geldt, is ook waar voor Nederland en voor de Nederlanders van de oude stempel:

> ‘Wir waren reich, wir konnten unser sagen
> So wie der Kaiser! was in Ostreich lebte
> Arm sind wir jetzt, denn unser Welt entschwebte.’

Ik bezit, ter herinnering aan deze merkwaardige ontmoeting, die mij meer dan iets anders uit de laatste jaren naar de kern van mijn jeugd terugvoerde: ‘Das Fest der Jugend’, zijnde een herdruk zowel van ‘Der Garten der Erkenntnis’ als van de ‘Jugendgedichte’, waaraan dit éne sonnet voor Hofmannsthal werd toegevoegd. Met beverige hand van een afgeleefde, door pijn gekwelde grijsaard staat daarin: ‘In dankbarer Erinnerung an die Zilverdistel-ausgabe und an einen gemeinsam verbrachten schönen Abend in Constantia’.

5

Het leven ook van de eenvoudigste mens wordt gedragen en levenswaard gemaakt door ontmoetingen. Met ieder mens waar hij kennis mee maakt, of dat een groot kunstenaar of een bekwame handwerker zij, wordt zijn persoonlijkheid verrijkt en dikwijls in groter mate dan hij in staat is te vermoeden. Mijn leven, dat er een van reizen en trekken was, heeft mij in aanraking gebracht met aanzienlijke en eenvoudige lieden uit vier werelddelen (Australië heb ik helaas nooit bezocht).

Ik betreur het dat ik niet heel veel meer aantekeningen maakte over mijn samenkomsten met mensen op mijn weg. Maar daartoe bezat ik tenslotte weer niet voldoende belangstelling, niet voor hen in het bijzonder maar voor de mensheid en het verdrietig fenomeen mens.

Sommige van mijn ontmoetingen waren kort en lieten toch een indruk bij mij achter, andere die zich in de loop der tijden dikwijls herhaalden oefenden niet zo'n sterke werking op mij uit. Ik schreef over deze ontmoetingen reeds hier en daar in mijn ‘Boek der Vriendschap’, ‘Volière’ en ‘Menagerie’.

Ik heb mijn ingeschapen onverschilligheid zelden betreurd. Maar toch heb ik andermaals mij tot verdediging genoopt gevoeld en mij met de hand op het hart de vraag gesteld: is onverschilligheid onder alle omstandigheden te verwerpen? Ik zou zeggen wij moeten ons een eng gebied afbakenen, dat wij voor onaantastbaar verklaren. Wie daaraan raakt, raakt aan ons innigste wezen en moet verdelgd worden. Doch overigens komt men het verste met de bekoorlijke glimlach welke aan een wijze onverschilligheid ontbloeit.

Er was een tijd dat ik mij de weelde gunde van een ganse dierentuin vol bêtes noires. Carel Scharten was er één van, Is Querido behoorde tot de meest verfoeide prachtexemplaren. En vergeet niet de breed gebaarde Adama van Scheltema.

Nu weet ik dat Carel Scharten geen puik poëet was, dat zijn verhalen niet erg best waren en dat men sterk ongelijk zou hebben zo men hem de vaderlandse Sainte-Beuve noemde, maar dat hij toch in de loop der jaren een aantal juiste, gezonde, ter zake dienende opmerkingen over letterkunde maakte, dat hij dus

een beoordelaar was met onmiskenbare, schoon beperkte, gaven.

Uit ik weet niet meer welk verhaal van Scharten had Van Schendel een vergelijking opgediept welke hem een onverslijtbaar genoegen verschafte en die hij dan ook jarenlang bij alle passende en onpassende gelegenheden aanhaalde. Het ging over een paard dat 'uit een caoutchoucken beursje gulden versnaperingen voor de mussen liet vallen'. De juiste bewoordingen ontgingen mij. Maar het ging technisch vrijwel toe zoals ik het hier aanhaalde.

Is Querido placht ik potsierlijk te vinden. Als schrijver en als man. Ik vergeet nooit hoe stomverbaasd ik als jongmaatje was toen Carel Gerritson en ik (met Querido en Frans Verschoren in een Antwerps koffiehuis samen zijnde) hem het voorstel om een partij biljart te spelen zagen afwijzen omdat hij alléén maar speelde als er ten minste twaalf toeschouwers waren. Het was mij een openbaring dat men de ijdelheid zó ver kon uitstrekken. Ik weet nu dat hij onleesbare 'historische' romans en daarnaast leesbare (ietwat moeilijk leesbare!) hedendaagse realistische schreef die men niet voor zijn genoegen ter hand zal nemen, maar toch nog in beperkte mate wel genieten kan, dat hij in zijn verregaand taalgebruik (vooral in Levensgang) een uitbundig voorloper van onze neorealistische loslippigen was en dat hij (wat ik al jaren geleden gezegd heb) als dichter, onder de schuilnaam Theo Reeder, een aantal niet wat men noemt 'mooie', maar wel merkwaardige proeven van lierdicht leverde, vooral merkwaardig zo vele jaren voor de nu reeds verouderende jongeren. Hij trad dus wederom als voorganger op. Mijn vermoeden werd bevestigd toen ik bemerkte dat Rodenko daar een plaats in zijn moderne bloemlezingen aan toekende. Na twee nadrukkelijk naturalistische romans wilde hij, wat hij verbruid had, door een idylle weer goedmaken. Hij schreef toen 'Zegepraal'. Mijn goede vriend Speenhoff sprak in verband hiermee van 'Levensstoelgang', 'Mensenweecee' en 'Zegepralines'.

En Adama van Scheltema, die ik als zestienjarige vereerden als twintig jarige verguisde? Men heeft zo vaak en misschien niet zonder goede gronden herhaald dat ik een verre naneef ben van De Genestet en van hem, dat ik het nu niet meer waag al te veel kwaad van hem te zeggen. Maar de eerlijkheid noopt mij desondanks te bekennen dat ik hem ongaarne herlees.

6

Ik heb nog de laatsten van het geslacht, dat aan 'Tachtig' voorafging, persoonlijk gekend en één ervan zelfs goed. En dat was de blinde dichter W.L. Penning jr. Hij is op hoge leeftijd te Rijswijk gestorven en ik heb hem daar als jongeling heel dikwijls bezocht.

'Die Meneir Pinning is een rozige, marsepeinige grijsaard', zei Boutens, en

Boutens was zijn gehele leven sterk in korte, scherpe karakteristieken. En inderdaad, de eerste indruk welke Penning maakte, was die van iets zachts en iets zoets, iets bloeiends en iets kinderlijks. Tot zijn laatste ogenblikken heeft hij een vriendelijke onbevangenheid bewaard. Ik had nooit het gevoel op bezoek te zijn bij iemand die mijn overgrootvader kon zijn. Penning gaf dan ook nimmer de indruk van geestelijk of lichamelijk verval. In weerwil van zijn grijze haren en zijn vermagerd gezicht behield hij in zijn prille gelaatskleur en vooral in zijn stem een onverwoestbare jeugd. Ik vond het altijd een merkwaardig gevoel te zitten praten met iemand die met Potgieter en Huët als vrienden verkeerd had.

Ook zijn geest was merkwaardig fris gebleven. In de vorige wereldoorlog leefde hij zó volkomen met de gebeurtenissen mee, dat hij een aantal tijdgedichten schreef, heel wat feller en levendiger dan ze in die dagen door jonge mensen werden voortgebracht, zoals bijvoorbeeld ‘Het Monster’.

Wat mij in de oude heer Penning, die ten onrechte verwaarloosde dichter W.L. Penning jr., als ik nu aan hem terugdenk, aantrekt, is bovenal zijn omgeving en levenswijs, die beide zo kenmerkend waren voor de negentiende eeuw. Penning werd geboren in 1840. Hij zou dus, zo hij in Engeland geleefd had, Victoriaans genoemd kunnen worden. En hij, hoe Hollands hij ook al wezen mocht, bezat vele van de beminnelijke deugden en niet minder beminnelijke opvattingen welke wij Victoriaans noemen.

Het spreekt vanzelf dat ik, broekje, toen de verrukkelijke ouderwetsheid van Penning niet, en althans niet op de juiste wijze, kon waarderen. Ik was natuurlijk verslingerd aan al wat modern was of scheen. Wat is de jeugd waard zonder haar begeerte tot omwenteling, haar lust tot beeldenstorm, haar onrechtvaardigheid tegenover het verleden, haar nieuwsgierigheid ten opzichte van de toekomst?

Als men jong is, loopt men veerkrachtig vooruit, doch als men hartstochtelijk jong wil blijven, moet men, zodra men het hoogtepunt des levens bereikt heeft, rechtsomkeert maken en aandachtig herleven wat men misschien al te vurig, en dus te snel en te vluchtig, heeft beleefd. Daarom heeft mijn herinnering aan Penning en wat hij vertegenwoordigde méér belang voor mij nú dan in de tijd toen mijn oordeel nog zwevende was, de tijd van mijn werkelijke omgang met hem.

De Echte Tachtigers heb ik vrijwel allen weleens ontmoet, doch met geen ervan intiem verkeerd. Hun beweging was in haar nadagen en had haar betekenis verloren toen ik mij met de letterkunde bezig ging houden. Ik dronk een paar maal thee bij Kloos, ontmoette Van Deyssel bij verschillende gelegenheden, onder meer toen ik met mijn vriend Karel van de Woestijne, een jaar voor diens ontijdige dood, enige weken door Nederland zwierf. Van Deyssel was toen op het diner, aan Van de Woestijne te Haarlem aangeboden, onbekwaam de held van de dag te verwelkomen. Bierens de Haan nam dit toen van hem over. Laatstelijk sprak ik Thym op een

cocktail bij de toenmalige gezant te Brussel, mr. J.A.N. Patijn.

Ik zat in een café te Bergen met Herman Gorter en bracht enige onvergetelijke bezoeken bij Verwey in zijn kluis in Noordwijk aan Zee.

Wat mij immer opviel, was de innerlijke en uiterlijke tegenstelling tussen Kloos en Verwey. Kloos Had wat men noemt een tragisch uiterlijk: een mager, doorploegd gezicht, diepliggende ogen, wilde haren. Maar in zijn gesprek bleek weinig van tragiek of diepte. Hij werd dan opeens een welwillende, vermoeide oude heer. Ik heb hem natuurlijk alleen in zijn nadagen gekend toen hij de sonnetten 'Binnen Gedachten' schreef, waar Marsman zo heerlijk brullend om kon lachen; en de even onleesbare boekbesprekingen, niet veel meer dan huiselijke prietpraat.

Bij Verwey het omgekeerde. Een uiterlijk, jong en gezond, ook toen hij al oud was, spottende ogen onder dikke, borstelige wenkbrauwen. Een ietwat boerse, opgewekte man, zou men zeggen. Doch bij hem bleek de innerlijke spanning, het langzaam overwegen, het innig beleven in zijn gesprek. Wanneer men, zoals ik, de oude Kloos en de oude Verwey, zij het oppervlakkig, gekend heeft, kan men zich niet voorstellen dat een goede veertig jaar daarvoor Kloos als meester gold. Deze voorstelling was inderdaad in strijd met de waarheid. In mijn jonge tijd was Verwey niet alleen voor al mijn vrienden een meester, doch hij bleef ook tot zijn dood een stuk levende werkelijkheid, terwijl Kloos nog slechts voortbestond als een pijnlijke herinnering aan zijn eigen verleden. Een uitspraak van Boutens, algemeen bekend, geeft de toestand onherroepelijk weer: 'Die mijnheer Kloos, die al vijftig jaar zijn eigen weduwe is...' Of van dezelfde: 'Die mevrouw Kloos heeft haar man van de drank en van de poëzie afgeholpen'. Boutens had het niet op die vrouw. Toen hij iets met haar bespreken moest in verband met het Willem Kloos-fonds, begon zij te huilen omdat hij haar zin niet wilde doen. Boutens kalmeerde haar met de verzekering: 'Mevrouw, ik laat mij niet bedillen en niet bekrokodillen'.

Dezer dagen bladerend in een verzameling brieven van Frederik van Eeden, Jacobus van Looy, Jan Veth en enkele anderen viel het mij op hoe onbeschrijfelijk kinderachtig deze heren met elkaar omgingen. De enige in dit gezelschap die zich rustig en waardig uitdrukte, was Alphonse Diepenbrock. Het wil er bij mij niet in dat mannen met snorren en baarden, die een eerste viool in het letterkundig leven beginnen te spelen, elkaar met verkleinnaampjes toespreken. Van Eeden is Keesje en Van Looy Kobusje.

De navolgende zinsnede was niet bestemd voor een stoute jongen van twaalf jaar, maar voor een talentvolle schilder die, vereerd met de Prix de Rome, in Italië werkte.

'Dag Kobusje, was je zo weinig bang om dood te gaan? Maar je moet toch niet weer van je verf likken. Je zou lamme handen krijgen en dat zou nog erger voor je zijn. Vaarwel jongen. Keesje.'

Gezegde talentvolle schilder richt zich tot de geneesheer aldus: ‘Keesje, wat ben ik blij dat ik je bakkesje voor mij liggen heb.’

Dr. Jan Veth is ‘Pietje Jan’, Isaac Israëls ‘Ietje’, Verwey ‘Albertje’, een mij onbekende particulier ‘Gerritje’.

‘En nu’, schrijft Van Eeden aan Veth, ‘nu Jantje Pietje, broekje bezorg je ons nu misschien nog eens een prettige post?’

Ik kan mij niet goed voorstellen hoe het er bij die zeurpieten van binnen uitzag en ik weet ook niet of zij zich mondeling even diminutief en infantiel uitdrukten als zij het deden met de pen in de hand. Ik zou mijn gezicht weleens in de spiegel hebben willen zien bij de ontvangst van een brief van Ter Braak met ‘Lieve Jantje’ of zo iets erboven. Of omgekeerd het zijne, wanneer ik het in mijn hoofd gehaald had hem schriftelijk als ‘Goede, beste, brave Mennootje’ aan te spreken. Stel je voor dat ik mijn oude vriend Jacobus Bloem tot Kobusje had doen verschrompelen. En Janussie schreef als ik A. Roland Holst bedoelde!

Ik heb mij, indertijd de brieven van Borel aan Van Eeden lezende, grondig verbaasd over de huilvaardigheid van die heren, toen toch al op een leeftijd dat zij over voldoende zelfbeheersing moesten beschikken om uiterlijk vertoon van onbehagen te voorkomen. Ook de heren Gide en Schlumberger waren in hun tijd ervaren weners. Zagen zij een schilderij dat hen aanstond: floep, daar kwamen bij beiden gelijktijdig de waterlanders te voorschijn. Schlumberger vermeldt dit feit zèlf en zonder schaamte.

Ik ben tot de slotsom gekomen dat het geslacht, aan het mijne voorafgaande, op bepaalde punten met opgewektheid onvolwassen bleef.

‘Dag Kobusje, hou je maar goed en groet de palmen van mij!’

Wat mij betreft, ik vind het griezelig.

IX

1

Ik ben sedert 1927 zelden of nooit langer dan een maand of drie achter elkaar in Nederland geweest. En onmiddellijk merk ik dan dat het Nederlandse leven (en het heerlijke polderlandschap en bovenal de provincie Groningen, die ik werkelijk met hart en ziel mooi vind) mij in hun greep houden. Ik word weer opgenomen, ik behoor weer ergens bij. En dan vertrekken wij, mijn vrouw en ik, omdat ik door niets en door niemand opgenomen wil worden, omdat ik niet aan wie of wat ook toebehoor, behalve aan de Ene, de Poëzie. Het is naar mijn opvatting niet waar dat men als dichter of romanschrijver de mensen en de landschappen moet liefhebben en liefderijk interpreteren; men moet een *nieuwe* wereld, scheppen met alles wat daarop leeft uit wat in de loop der jaren heel diep in ons welhaast verloren is gegaan. En om die elementen voor die nieuwe wereld uit de binnenste duisternissen op te delven, moet men zich zo volledig mogelijk opsluiten voor de gevaarlijke verleidingen die men te zamen de werkelijkheid noemt, maar die in wezen de ware werkelijkheid niet is.

Een motief van volkomen andere aard heeft mijn voorliefde voor het buitenland mee bepaald. In mijn jongelingsjaren was ik, zoals ik reeds in een vorig boekje opbiechtte, een vurig aanhanger van het nationalisme, zoals dit door Charles Maurras geformuleerd werd. Toen ik rijper geworden, de onmetelijke gevaren van die bekrompen levensopvatting leerde beseffen, meende ik niet zonder goede gronden dat aanvankelijk slechts een Europese eenheid gevormd kan worden wanneer iedere man zich er bewust van werd qu'il n'adhère à rien (Panaït Istrati). Om nooit meer te vervallen in de verdwazing van chauvinisme en nationalisme, om het in mij van jongsaf aanwezige kosmopolitisme tot zijn volle ontplooiing te doen komen, heb ik het verblijf ver van het vaderland verkozen. Wanneer ik zo nu en dan eens in Nederland kom, geniet ik van de hartelijkheid van oude vriendschappen, van onze oude steden (Hoorn heeft mijn voorliefde) en van de polder; maar ... ik gevoel mij er niet thuis, zomin als ik mij in Kaapstad thuis voel, zomin ik mij ooit ergens werkelijk thuis gevoeld heb. Ik mag niet generaliseren, maar ik veronderstel dat geen kunstenaar zich ooit wáár ook waarachtig

thuis kan gevoelen dan in de verboden wereld die zijn kunst is.

Voor mij is het elders zijn niet het gevolg van reislust of behoefte aan afwisseling. Het is een levensnoodzakelijkheid. En waar dat ‘elders’ gelegen is en hoe het eruitziet doet weinig ter zake.

Op een legpenning, geslagen ter gelegenheid van mijn zestigste verjaardag (lang geleden!) staat op de keerzijde afgebeeld een vurige Pegasus met de meest samenvattende leuze van mijn leven: ik ben elders!

2

De vrienden van mijn jeugd, waar allereerst Roland Holst toe behoort, vormden altijd, in mijn zwervend leven, een gehéél met mijn Nederlander-zijn, mijn herinneringen aan Nederland en mijn verbondenheid met de Nederlandse taal.

In dit boek, en in de boeken die eraan voorafgingen, sprak ik herhaaldelijk over de vrienden van mijn jeugd. Ik geloof echter dat ik aan A. Roland Holst niet genoeg aandacht schonk, terwijl hij mij zo na aan het hart ligt.

Het valt mij moeilijk mij ervan te doordringen dat er werkelijk een tijd was, weliswaar in de dagen van Olim, dat ik A. Roland Holst niet kende, dat ik argeloos bestond zonder dat hij dat bestaan deelde en er een wonderlijke kleur aan gaf. Jules Supervielle heeft dat gevoel van de immer en alom tegenwoordigheid, dat sommige sterke persoonlijkheden wekken zonder er zich bewust van te zijn, uitgedrukt op een wijze, welke mij steeds bijbleef en die mij nu hier goed te pas komt: ‘Je ne saurais même pas concevoir qu'il puisse ne pas exister. Sa présence a quelque chose de souverain, de prémédité, d'inévitable.’ In zijn duidelijk aanwezig-zijn schuilt het geheim van Roland Holsts speels doch pertinent overwicht. Hij is meer dan J.C. Bloem en Jan van Nijlen in de loop der jaren geleidelijk een bestanddeel van mijn wezen geworden, zodat ik mij mijn leven zonder zijn aandeel daarin niet kan voorstellen. Het zou anders en in elk geval veel armer geweest zijn. De vriendschap heeft op de liefde dit voor, dat zij in veel geringer mate van het samenzijn afhankelijk is. Het lot heeft gewild dat Roland Holst en ik elkaar betrekkelijk weinig zagen, zeker veel minder dan mij lief was, doch dit toeval heeft onze goede gevoelens nimmer aangetast. Wanneer ik eike drie, vier jaar naar patria terugkeer, vind ik hem alsof ik hem de dag tevoren lachend verlaten had. De ware vriendschap is een ononderbroken bestendigheid waarop de afwezigheid geen, of weinig, vat heeft.

Het behoort tot de eigenaardigheden van de oude dag welke, naar ik hoop, voor de omstanders niet al te hinderlijk zijn, dat ik, dikwijls tot beschouwelijkheid geneigd, voor mij oproep zoveel mij van het verleden rest. De afstand welke mij

scheidt van het oude Europa, waar ik met hart en ziel toe behoor, werkt het herdenken sterk in de hand. En ook de eenzaamheid waarin ik leef en die ik zo gaarne bevolk met de gestalten der herinnering. Bij sommige feestelijke gelegenheden blijkt immer hoe eigenmachtig en onverwoestbaar die enkele oude vrienden in mij aanwezig blijven. Ik hoor hun stemmen, ik glimlach om hun kwinkslagen van dertig, veertig jaar geleden. Ik zie hun gebaren en de kenmerkende uitdrukkingen van hun gezichten. Een geringe aanleiding, een valse gelijkenis is genoeg mij te doen denken aan de expressieve bovenlip waar Roland Holst, zo bedeesd en doeltreffend, mee weet te werken.

Het is dus natuurlijk dat, wat mij betreft, de band welke mij met Bloem, Holst, Besnard, Van Nijlen nog immer innig verbindt, vrijwel niets met de letterkunde van doen heeft. Het overkomt mij dikwijls, ook nú nog, dat ik over een vraagstuk of over een pas gelezen boek nadenkend, mij afvraag: 'hoe zou Eddy (Du Perron) daarop gereageerd, wat zou Menno (ter Braak) erover gedacht hebben?' Terwijl ik in zulke gevallen nimmer nieuwsgierig ben naar het oordeel van één van de oude Gemeenschap. In 1955 en 1956 was ik zo gelukkig weer eens enige dagen in Bergen door te brengen. Zonder mij de gesprekken met R.H. nog tot in bijzonderheden te herinneren, weet ik héél zeker dat de schone letteren er nauwelijks en terloops bij te pas kwamen. Hetzelfde verschijnsel doet zich voor wanneer ik met een der andere oude vrienden samen ben. Het is volmaakt ondenkbaar dat ik onverhoeds, op grond van Alan Tates bekende opstel, het onderwerp 'Tension in Poetry' zou aansnijden, of van Stageberg en Anderson uitgaande, een sterk bakje ging zetten over 'Poetry as Experience'. De letterkundige verhouding tussen ons onderling is natuurlijk niet geheel van onze menselijke verhouding te scheiden, doch de volle, zware nadruk ligt toch op de laatste. Dat wij belangstellen in de letterkunde, waar wij ons leven aan gewijd hebben, spreekt zó vanzelf, dat het onnodig en zelfs onbetamelijk wordt er onnodig woorden aan vuil te maken. De voorstelling, welke jongedochters koesteren, vroeger toen er nog poëziealbums bestonden, van dichters die te zamen in fluistertonen als metafysische samenzweerders de diepste dingen benaderen, behoort tot de gruwelsprookjes van het verleden. En wanneer men de bijeenkomsten der auguren op een band vastlegde, vrees ik dat eerbiedige luisteraars veeleer geschokt dan gesticht zouden worden. Laat er geen misverstand ontstaan: als enige belangrijke schrijvers bijeenzitten rond de vierkante pot geschaard, bestaat er een grote kans dat hun gesprek bitter weinig verschilt van dat onder dezelfde gunstige omstandigheden, door enige brave ambtenaren, leraren of bedrijfsleiders gevoerd.

Van deze vriendengroep, rond 1906 ontstaan, had ik, in weerwil van mijn buitenstaanderigheid, nog het meeste weg van de 'literaat'. Ik gebruik met opzet dit hatelijk germanisme om de algemene sfeer van deze mensensoort al te duidelijk te doen uitkomen. Roland Holst was er, heel jong reeds, wars van. Dit feit alleen gaf

hem in mijn ogen iets afzonderlijks, iets waardoor hij zich van Piet van Eyck, van Dirk Coster (die ik in die dagen veel zag) van mijzelf onderscheidde. Roland Holst, met wie ik, dank zij een halve eeuw van vriendschap, zeer vertrouwd ben, bezit toch nog altijd een eigenschap, welke ik bovenal waardeer: dat hij, meer dan wie ook, mij uit mijn dagelijks bestaan, dat een bestaan van pennelikker is, verlost, alleen door te zijn zoals hij is: gewoon en natuurlijk ànders. Hij werkt door zijn manier van zijn, zijn spreekwijze en zijn gebaren, als een vakantie, welke in mij het heimwee doet ontstaan naar een wonderlijk leven, waar ik mij geen voorstelling van kan maken, maar dat ik blijkbaar gemist heb. Ik heb vernomen en waargenomen hoe hij ook bij anderen zeer sterk de indruk wekt van de afgezant te zijn van een niet bestaande en daarom zeer machtige mogendheid. Hij gedraagt zich eenvoudig als immer, beheerst volkomen het arsenaal van traditionele wellevendheden waar iedere man van de wereld over beschikt, kortom hij onderscheidt zich in uiterlijk en optreden in niets van zijn medegasten.

Doch zij, die oog voor het onzichtbare hebben, bespeuren dadelijk dat hij behalve zichzelf nog iets anders vertegenwoordigt en dat dit ‘Iets’ (dat met een hoofdletter geschreven moet worden) van onschatbaar belang is. Toen Roland Holst in Zuid-Afrika reisde, heb ik meer dan eenmaal opgemerkt hoe hij in alle eenvoud, en zeer positief zonder opzet, mensen imponeerde die niet in staat waren zijn werk naar behoren te lezen, laat staan de strekking en waarde ervan te bepalen.

3

Ik herinner mij niet meer op welke wijze ik met Roland Holst voor het eerst in aanraking kwam, noch waar en wanneer dat geschiedde. Waarschijnlijk heb ik hem met veel jongelingsgeestdrift een brief geschreven en hebben wij elkaar voor het eerst van aangezicht tot aangezicht aanschouwd op mijn kamer in de Bilderdijkstraat te 's-Gravenhage. Hij vertoefde in die jaren, het zal in 1906 geweest zijn (dus meer dan zestig jaar geleden) veel buitenslands en had van nature een afkeer van het letterkundig ‘gedoe’ waar ik toen, naïef, onhandig en hartgrondig, in opging. Betrekkelijk spoedig daarna ondernam ik een langdurige reis door Noord-Afrika (in die heerlijke dagen, toen Touggourt nog buiten het bereik van reisverenigingsdag jesmensen lag). Onze verhouding was hartelijk, doch van een geregeld verkeer kon geen sprake zijn. Daar kwam nog bij dat Roland Holst, met zijn Engelse vorming, wat vreemd stond tegenover Piet van Eyck en mij, die in een verschillende richting belezen waren. Zijn levenswijze, zijn levenshouding week sterk af van de onze, voor zover er toen reeds, bij mij, van zo iets gekleeds als een levenshouding sprake kon zijn. Roland Holst debuteerde in de laatste aflevering van het tijdschrift ‘De XXste

Eeuw', onder leiding van Lodewijk van Deyssel. Dat moet dus geweest zijn op het einde van 1908, want in januari 1909 werd dit tijdschrift in 'De Nieuwe Gids' opgelost. Gedurende de maanden van september 1908 tot januari 1909 ontwikkelde zich de eerste briefwisseling tussen Van Deyssel en Roland Holst.

Ofschoon Roland Holsts gedichten, welke wij natuurlijk onmiddellijk in 'De XXste Eeeuw' ontdekt hadden, geheel anders waren, niet alleen dan onze jeugdproeven, maar ook aan de voorstellingen welke wij ons van de 'moderne' poëzie gevormd hadden, waren wij gelukkig niet zo leerstellig dat wij dit àndere niet waarderen en op prijs stellen konden. Men behoeft nu Roland Holsts eerste bundel 'Verzen' maar te vergelijken met P.N. van Eycks eerste bundel 'De Getooide Doolhof', om met één oogopslag te zien hoever wij van elkaar gescheiden waren. Ik vind alleen reeds in de keuze van de twee titels een onmiskenbare aanwijzing.

Terwijl Roland Holst in de Engelse dichters en bij voorkeur in Yeats opging, was toen voor mij de poëet bij de gratie Gods, Roland Holsts volmaakte tegenstelling: Stefan George. Ik was nog een schooljongen toen 'Der Siebente Ring' mij een openbaring werd. Zelfs Georges pseudo-priesterlijke plechtigheid schrikte mij niet af. Ook Hofmannsthal stond hoog in aanzien. Van een gedicht als 'Und Kinder wachsen auf mit tiefen Augen' kon ik letterlijk niet genoeg krijgen. Natuurlijk was ik het aan mijn verering voor George verplicht de medewerkers aan de 'Blätter für die Kunst' als een geheel te aanvaarden. Ik kende toen ook van Rilkes aanvangswerk alles dat voor 1909 ontstond. Wij beschouwden dat als 'gevoelig' (een toen zeer gangbare bepaling) maar ook als vaag, zonder omtrek, zonder scherpe lijnen welke ik onder de naam vormvastheid bovenal waardeerde. Ik wist toen niet wat vorm in wezen was. Ik weet dat nòg niet. Maar dit is een geheel ander soort van niet-weten. Alleen als men onrijp en bovendien ijdel is, beeldt men zich in te weten wat niemand weten kan.

Wanneer men bedenkt dat, in de jongste letterkunde van tóén, Piet van Eyck als de meest gevorderde mens en de meest begaafde dichter gold, kan men inzien dat ons onmiddellijk reageren op Roland Holsts eerste gedichten voor ons een spontane en onweerstaanbare zelfverloochening betekende.

Zoals het mij gaat, zal het de meesten vergaan. Men begint, ietwat schuw, Roland Holst te bewonderen. Men is er zeker van dat men tegenover een groot oeuvre staat, doch men begint er ietwat bevreesd zijn weg in te zoeken. Wie tot mij zegt dat hij de poëzie van Roland Holst a prima vista doorgrond en genoten heeft, kan ik slechts als een grootspreker, niet als een oprecht minnaar en kenner van de dichtkunst beschouwen. De kennismaking met de man verloopt evenwijdig met het ontmoeten van zijn werk. Bij een vluchtige eerste kennismaking lijkt hij zeer dikwijls absent. Op zijn best verkeert hij in een tussenstaat, welke hij geschapen heeft om tegelijk aanwezig en afwezig te zijn. Dit verschijnsel maakt de vreemdeling onzeker.

En wanneer er niet op zijn onverwachtst een vonk overvliegt, is het onwaarschijnlijk dat de dichter de ontmoeting herhalen zal.

Doch heeft men het geluk hem werkelijk, eenvoudig van mens tot mens te bereiken en alles wat met hem vergroeid is van hem afvalt, dan ziet men onmiddellijk hoe niet alleen de dichter, maar ook de man boeiend en bewonderenswaardig is. Hij is zo oprecht als men in een beschaafde samenleving zijn kan, bestendig in zijn vriendschap, volmaakt evenwichtig in zijn openbare en binnenshuise uitlatingen. En, op een verstandige wijze offervaardig, bereid om metterdaad te helpen waar hij hulp vereist acht. Hij doet zo weinig mogelijk toegevingen in het leven en geen enkele in zijn kunst: als mens en dichter loyaal. En niet alle ijdelheid, doch wel alle kunstenaarsijdelheid is hem te enen male vreemd.

Zo, zonder aanstellerij, los van zijn 'schrijverij', was hij als heel jonge man reeds. Toen Piet van Eyck en ik hem spraken over het uitgeven van zijn eerste proeven in boekvorm, wierp hij dat denkbeeld verre van zich. Hij achtte zo iets niet nodig, in elk geval voorbarig, en bovenal had hij geen lust om, wikkend en wegend, de bundel samen te stellen uit gedichten waarvan hij een gedeelte toen reeds overleefd achtte.

Roland Holst heeft altijd het vakbijwerk, waar de schrijver nu eenmaal niet geheel aan ontkomen kan, met tegenzin, morrend verricht. Wat hem in het geheel niet aanstond, was het gaan zoeken naar een uitgever. Niet alleen was iedere letterkundige eerzucht hem vreemd, niet alleen was hij niet aangelegd de rol van vrager te spelen, maar hij gevoelde zich ook, begrijpelijkerwijze, geremd door zijn naam, die door anderen vóór hem reeds befaamd gemaakt was. Hij wenste daar geen gebruik van te maken om zich, bij wie of waar ook, toegang te verschaffen. In Roland Holsts afwezigheid ondernamen Piet van Eyck en ik, buiten zijn medeweten, een tocht naar Bussum om de uitgever C.A.J. van Dishoeck te overtuigen van het voorrecht en het voordeel verbonden aan het in het licht zenden van zulk belangrijk nieuw werk.

Ik zal die overigens zo aangename dag niet licht vergeten. Van Eyck had reeds een overeenkomst met Van Dishoeck getroffen over zijn bundels na 'De Getooide Doolhof', en ik kende de uitgever doordat ik dikwijls in Bussum vertoevende, steeds even gastvrij door hem ontvangen was. De oude heer Van Dishoeck (alleen oud in onze piepjonge ogen) was een welwillend man van de wereld, die er behagen in schepte de beste Noord- en Zuidnederlandse schrijvers in zijn fonds te verenigen. Hij besteedde veel zorg aan de typografische uitvoering van zijn uitgaven, die ons nu wat uit de tijd lijken, maar reeds de bekoring van het ouderwetse beginnen te krijgen. Hij was de uitgever van Boutens, Teirlinck, Buysse, Van de Woestijne, Johan de Meester. Ik zie ze nog voor mij, omdat ze toen zulk een indruk op mij gemaakt hadden; de vierkante bundels gedichten van Annie Salomons, met een ongewoon grote letter gedrukt op fraai papier en in een soort fluweel gebonden.

Van Dishoeck heeft mij meer dan eens verzekerd, en mij ook met zijn cijfers bewezen, dat hij twee mensen in zich verenigde: de koopman en de mecenas. Hij moest zorgen voor behoorlijke bedrijfswinsten, en hij verkreeg die in ruime mate uit zijn schoolfonds. Zijn overwinst gebruikte hij om schrijvers van belang, in wie hij vertrouwen stelde en met wie hij bevriend was, de gelegenheid te geven hun werk bekend te maken. Zolang de uitgeverij van de schoolboeken goed bleef lopen, zag Van Dishoeck er niet tegen op aanzienlijke verliezen te lijden met zijn werken van letterkunde. In de tien jaren voor de eerste wereldoorlog heeft Van Dishoeck onnoemelijk veel goeds tot stand gebracht ten bate van de Nederlandse en de Vlaamse letterkunde.

4

Van Dishoeck was een gretig en ernstig lezer, doch hij gevoelde zich als het op waardebepalingen aankwam niet zeker van zichzelf en was dan niet immer gelukkig in de keuze van zijn raadslieden. Wanneer men zijn oude catalogussen doorkijkt, vindt men daar veel van het allerbeste dat in die dagen werd voortgebracht, met droevig daartussen een aantal boekjes en boeken allang en gelukkig vergeven en vergeten. Ik vrees dat men dit verschijnsel kan betreuren bij het doorbladeren van alle oude uitgeverslijsten. Het nageslacht heeft goed praten. Het bepaalt vijftig jaar na het verschijnen de waarde en plaats van een boek, doch de uitgever moet een beslissing nemen lang vóór dit gedrukt wordt! Op deze onzekerheid bouwde Piet van Eyck zijn pleidooi. Niemand kon toen in 1909 zeggen hoe Roland Holst en hoe de Nederlandse letteren zich ontwikkelen zouden. Maar waar de kans op welslagen zo groot was als in dit geval, mocht de uitgever deze niet voorbij laten gaan.

Van Dishoeck, van nature inschikkelijk, vrij gemakkelijk te overreden en praatgraag (een tikje tevredenheid met zichzelf was hem niet vreemd) bleek, eigenlijk zeer onverwackt, moeilijk in beweging te brengen. Doch het overwicht van P.N. van Eyck, de kracht van zijn argumenten, het boeiende van zijn betoogtrant en misschien nog bovenal zijn verbijsterende radheid van tong, bereikten gezamenlijk wat wij beiden wilden. ‘Verzen’ verscheen in de bekende rustieke linnen band bij de uitgever, die daarna ‘De Wilde Kim’ en ‘Voorbij de Wegen’ zou publiceren. Roland Holst heeft voor zijn eerste boek, in weerwil van de erkenning van zijn jong talent, welke hij erdoor verwierf, nimmer genegenheid gevoeld. Ik meen mij te herinneren dat hij in een bepaalde tijd niet gezind was een herdruk toe te staan. En hoe lief is mij juist dit boek! Wanneer een vernuftig criticus mij een indrukwekkende lijst voorlegt van zwakke plekken, Gorteriaanse accenten, gekunstelde regels, dan gelukt het hem toch niet mij daarmee van mijn stuk te brengen. Ik wil, of veeleer ik kàn een aantal boeken, waar ik om de een of andere reden mee opgegroeid ben, niet met

een onzijdig vakmansoog lezen en bestuderen. De verskunst en de vormgeving laten mij koud. Mijn gevoelens voor deze boeken behoren tot een geheel andere categorie. Er is geen sprake van letterkundige onderzoekingen, alléén van de zo menselijke overgave aan oude herinneringen. Ik zou werkelijk niet kunnen zeggen of het tweede sonnet, ‘Mânya Baranov’, een belangrijk en fraai gedicht is, ik weet alleen dat het op mij, nu nòg (of misschien juist nu) een onzegbaar diepe ontroeringsmacht uitoefent.

> Mânya, gij die nu droef en eenzaam zijt -
> Treur niet zoveel om 't wrede dat de dingen
> om u nog zijn als toen wij samengingen,
> maar leger, stiller. Laat niet eenzaam-wijd
> die glanzende ogen met de spraakloosheid
> van ons verlangen en uw mijmeringen -
> o, zwijgend hoor ik in het windezingen
> het verre klagen van uw eenzaamheid.
>
> Maar laat, nu 't al voorbij is, en gescheiden
> wij weer ontwaken in denzelfden dag,
> dit gaaf woord spreken in uw zwijgend lijden
> met rustigheid van zachtgeplooiden lach:
>
> ‘Mijn liefde is wereld-vrij; haar hoog gezag
> zal mij op aard tot zuiv're daden wijden’.

Ik bezocht in die jaren voor de eerste wereldoorlog Ouchy. Daar de ligging van het meer mij beviel, ging ik op zoek naar een onderdak voor enige maanden. Door een verhuurkantoor of het toeval geleid kwam ik terecht in een pension waar ik mij wonderwel bevond. De kamer en het uitzicht bevielen mij, het eten was behoorlijk, de medegasten niet hinderlijk. Het instituut had op de een of andere manier, om de een of andere reden atmosfeer. Het bleek een letterkundige atmosfeer te zijn. ‘In dit huis, in die kamer, die u bewoont, schreef,’ zo vertelde de eigenares mij, ‘Strindberg zijn ‘Huwelijken’.’ Dat wil iets zeggen. Maar de glorie verdoofde sterk toen eraan werd toegevoegd: ‘en Stilgebauer zijn “Götz Kraft”.’

Toen ik dit geval, in Nederland teruggekeerd, aan Roland Holst meedeelde, bekende hij mij in datzelfde pension zijn sonnetten aan Mânya geschreven te hebben! Zulke dingen tellen in het leven van wie zo aan de letterkunde verslingerd is als ik.

5

Zo volgden de jaren elkaar op. Soms zagen wij, Jany en ik, elkaar herhaaldelijk in korte tijd, soms verliepen er jaren tussen ontmoetingen. Hij bezorgde mij, door bemiddeling van Thijs Vermeulen, een plaats aan de kunstrubriek van ‘De Telegraaf’, een dagblad dat in de jaren tussen 1914 en '18 allen, die oprecht en van harte pro-Frans dachten en gevoelden, om zich heen verzamelde. Terwijl het overgrote deel van de bevolking, en vooral allen die met handel en nijverheid in verband stonden, in Duitsland een voorbeeld van doelmatigheid, tucht en ijver bleven bewonderen, was en bleef Frankrijk het ideaal van een kleine groep kenners en liefhebbers der kunsten, die men tegenwoordig met het afschuwelijke woord ‘intellectuelen’ aanduidt.

Ik vestigde mij te Laren en in die eerste oorlogsjaren zagen Roland Holst en ik elkaar veel, zo niet dagelijks. En in elk geval was het een gewoonte geworden dat wij iedere vrijdag, 's avonds, gingen dineren in het huis dat Berlage voor Henriëtte en R.N. Roland Holst bouwde. Toen Laren drukker en drukker werd, toen onze kleine letterkundige kring werd uitgebreid met J.C. Bloem, Jan Danser, E.J. van Lidth de Jeude en vele anderen, werd het Holst te druk. Hij, die altijd de stilte vereerde, vluchtte naar Velsen en liet zijn hut aan de Noolseweg aan Bloem. Later kon ook ik het tempo niet meer bijhouden en nam de wijk naar Abcoude. Die Larense jaren moeten bewogen jaren zijn geweest, rijk aan vrolijke en ernstige voorvallen, welke ik vergeten ben, evenals de anekdoten welke eruit overbleven. Het duidelijkst staan mij voor de geest onze dagelijkse maaltijden. Een Larense boerenvrouw kookte voor de ‘kunstenaars’. Ik moet mij al zeer vergissen wanneer wij voor een eenvoudig, maar zeer gezond maal meer dan vijfenveertig cent betaalden. Tot onze trouwe medetafelaars behoorde een weggelopen katholieke priester, die zich op de esoterische wijsbegeerte geworpen had. Hij was een geleerde en hoffelijke dwerg, dr. Mathieu Schoenmakers. Een andere vertrouwde was Piet Mondriaan, toen nog in het volle en gelukkige bezit van twee aa's. Na afloop gingen wij veelal naar het hotel Hamdorf, waar Roland Holst zich gewoon en Mondriaan geometrisch aan de gezelschapsdans wijdden.

In mijn Arnhemse jaren van 1920-'27 zag ik Holst nu eens hier, dan eens daar, en in de daaropvolgende Brusselse jaren 1927-'39 zeer weinig. Wij wisselden brieven. Maar ook als wij dat niet gedaan hadden, zou de verhouding zich op dezelfde hoogte gehandhaafd hebben. Juist in de tijdvakken dat ik weinig met hem samen was, gevoelde ik des te duidelijker zijn aanwezigheid. Toen ik in mei 1939 naar Zuid-Afrika vertrok, brachten, zoals ik reeds schreef, Roland Holst en de Ter Braaks en Sadi de Gorter ons weg naar Parijs. Vandaar reisden mijn gezin en ik naar Marseille, waar wij ons inscheepten om een reis langs de oostkust van Afrika te maken, welke

zestig dagen zou duren en wel op het schip van Slauerhoffs Laatste Reis, de Springfontein.

Het afscheid in Parijs van deze oude en deze jonge vrienden heeft een onuitwisbare indruk op mij gemaakt. Ik zie nog iedere bijzonderheid voor mij van het Victoria Palace en ik gevoel nòg, telkens als ik eraan terugdenk, wat ik gevoelde toen ik de trap naar mijn kamer opging, niet wetende of ik die vrienden-uit-duizend ooit weer terug zou zien. Na de vrede heb ik alléén Roland Holst en Sadi de Gorter teruggevonden.

6

Het valt moeilijk te bepalen welke gebeurtenissen en uitspraken de geschiedschrijver van de toekomst belang kunnen inboezemen. Ik voor mij geloof dat in alle gevallen geringe bijzonderheden, schijnbaar onbelangrijke anekdoten, een los en vrij geuit woord juister aanduidingen kunnen geven dan omstandige beschouwingen. Voor mij was het in elk geval hoofdzaak Holst steeds dieper te doen zien als ik hem gekend heb. Te weten hoe achter een doorzichtige *schijn* van hooghartigheid zich verborg het rechtmatig verlangen zich eigewijzen en doorzagers van het lijf te houden. Daarbij komt het feit, dat bijna een axioma is, dat achter de wereldsheid de ingeschapen schroom der beschaafden zich aan het oog tracht te onttrekken. Zij die zijn gemakkelijk optreden bewonderen (of het hem benijden) weten niet, en zullen het zelfs nooit ontdekken, dat achter de zekerheid zich verschuilt de waarheid dat Roland Holst is, als Fargue het voorschrijft: ‘timide comme tous les gens qui ne sont pas des voyoux’.

Ik herinner mij een gesprek met hem dat plaatshad kort voor of kort na zijn reis naar Kreta. Hij vertoefde toen in Parijs, waar hij opgenomen was in de besloten kring der La Rochefoucaults. Pratende in het algemeen over het verkeer in ‘de wereld’ zei ik dat zelfs de middelbare jaren mij nog niet over mijn jongelingsverlegenheid hadden heen geholpen, waarop hij antwoordde: ‘Ik ben blij dat je het zegt, want ik ben net als jij. Als ik naar het een of andere diner, de een of andere soiree moet, gebeurt het mij vaak dat ik, nadat ik de taxi heb weggestuurd, drie, vier keer langs het huis loop, voor ik moed genoeg verzameld heb erbinnen te gaan.’

Ik heb deze ‘timidité’ in verschillende graden aangetroffen bij alle werkelijk gecultiveerden, die moeilijk hun ongerepte stilte prijsgeven voor de wonderlijke gemengde atmosfeer welke iedere bijeenkomst ietwat verbijsterend maakt. Alleen het menselijk wanprodukt, onder invloed van het amerikanisme ontstaan: ‘the good mixer’, de joviale allemansvriend, gevoelt zich overal op zijn gemak. Hij is de voyou waar L.P. Fargue op doelt.

Geheel passend in dit beeld van A. Roland Holst is zijn verhouding tot alles uit een grote bekendheid voortvloeiende. Hij heeft nooit en op geen enkele wijze eerbetoningen, uiterlijke tekenen van erkenning gezocht. Hij heeft zich aan het zogenaamde letterkundige leven niet opzichtig onttrokken, doch er zich nooit op de voorgrond gedrongen, hetgeen hem, zowel door zijn persoonlijkheid als zijn plaats in onze letterkunde, niet moeilijk gevallen zou zijn. Hij heeft nimmer een rol willen spelen. En wanneer een hulde hem, meer dan verdiend, ooit te beurt viel, dan aanvaardde hij die op de hem eigen wijze, eenvoudig, bescheiden en, waarschijnlijk als hij erbij spreken moest, met een tikje geestige zelfspot. Het afwijzen van wat nu eenmaal, een man van grote betekenis, in dank voor wat hij gaf, gegeven wordt, beschouwde hij als onhoffelijk en een bewijs van verwerpelijke hovaardij.

Zij, die in twee werelden leven, gevoelen zich in deze, onze, meestal rustig en gelukkig, omdat zij weten dat hun ware bestaan elders, volkomen boven de macht van menselijke willekeur verheven is. Roland Holst leeft ongedwongen en verkeert met wie hij wil, omdat hij de zekerheid heeft dat alles waar het hem in zickzèlf om te doen is, buiten het bereik zelfs van zijn beste vrienden ligt, dat het onschendbaar is en onontvankelijk voor invloeden van deze wereld. Dit verklaart de volkomen juiste opmerking welke een bekoorlijke ‘wereldlinge’ eens tegen mij maakte: ‘Jany is altijd even charmant en hoffelijk, je zou wèrkelijk niet zeggen dat hij ook dichtte.’

Van al mijn jeugdvrienden is Roland Holst als mens in de loop der jaren het minst verouderd. De tijd had een zeer geringe invloed op zijn karakter. Als ik hem nu aan zit te kijken, zie ik langzaam en duidelijk de jonkman voor mijn geest verschijnen, die ik van de jaren voor de eerste wereldoorlog af gekend heb. Hij heeft nog dezelfde fundamentele deugden, zijn rechtschapenheid, zijn trouw, zijn hulpvaardigheid. Een enkele maal kan hij zich niet weerhouden zijn ergernis of afkeer in een scherp woord of een niet minder scherp gedicht te uiten, maar over het algemeen oordeelt hij met een lichtelijk spottende, lichtelijk onverschillige welwillendheid over zijn tijdgenoten. Ik ken talloze van Holsts dikwijls uiterst vermakelijke uitspraken over hele, halve en kwart bekenden. Een werkelijk hatelijke is daaronder een uitzondering.

Om dezelfde reden welke ik boven aangaf, omdat zijn waarachtige leven zich elders voltrekt, kon hij zich hier naar hartelust overgeven aan wat een der weinige genoegens is van werkelijk geletterde en gecultiveerde lieden, die geen specialiteiten zijn, aan wat men ‘small talk’ noemt en het veredeld roddelen, die onschuldige en boeiende gedachtenwisseling over andermans zaken, welke niemand aangaan en waar een ieder belang in stelt. Het is een van mijn grote genoegens om met Roland Holst luchtig en toch niet oppervlakkig te spreken over psychologische en biologische ontwikkelingen, en over de schilderachtige geestesgesteldheden welke daarbij aan de dag treden van lieden die wij beiden kennen of die kennissen van kennissen zijn.

7

Na de beëindiging van de vijandelijkheden van de tweede wereldoorlog hebben achtereenvolgens Roland Holst en J.C. Bloem een reis naar de Unie (nu Republiek) van Zuid-Afrika ondernomen. De eerste verbleef er ruim zeven, de tweede vijf maanden. Van beider verblijf heb ik innig genoten. Holst, die in 1946 te Kaapstad landde, was de eerste levende aanraking met de wereld, mijn wereld, welke ik in 1939 verzaakt heb. Ik ben de Afrikaners, die zijn reis mogelijk maakten, tot heden toe dankbaar daarvoor.

Onmiddellijk na de inval in Nederland in 1940 maakten drie vooraanstaande figuren in de wereld van taal en letterkunde, om hun goede gezindheid tegenover Nederland te uiten, het plan voor een bloemlezing uit de Afrikaanse letterkunde, waarvan de opbrengst ten bate van het Nederlandse geestesleven zou gebruikt worden. Het waren mijn vrienden D.F. Bosman, N.P. van Wyk Louw en zijn jongere broeder W.E.G. Louw. Hun boekje 'Tussen die Engtes' werd, met zorg en kennis van zaken samengesteld, een waar succes. Toen ons land uit de dwingelandij der Duitsers bevrijd werd, en niemand nog wist dat dit door de tirannie der ambtenaren vervangen zou worden, lagen er op een Kaapse bank ettelijke duizenden guldens op een bestemming te wachten. Het drietal besloot na rijp beraad dat bedrag te besteden om een Nederlandse schrijver te doen overkomen teneinde, dank zij zon, de rust, de verandering en de afleiding, geheel te kunnen herstellen van de ontberingen welke hij doormaakte. In overleg met wijlen mijn jeugdvriend Gerrit van der Leeuw, toen minister van onderwijs en schone kunsten (met wie wij verkeerden in onze, en zijn jonge tijd, toen ook hij enkele niet onverdienstelijke verzen schreef) werd A. Roland Holst uitgenodigd. De Nederlandse regering betaalde zijn zeereis, de Zuidafrikaanse al zijn verplaatsingen te land. Zijn dagelijks bestaan werd door het fondsje bekostigd. Hoewel Holst zelf zo nu en dan met heimwee te kampen had, was, van Afrikaanse zijde gezien, zijn verblijf een volledig ononderbroken succes. Holst bezit in hoge mate een deugd die altijd zeldzaam was en thans aan het uitsterven is: aangeboren tact. Hij weet bij ingeving onder alle omstandigheden het juiste woord te spreken, de juiste houding aan te nemen zonder ooit, dat kan hij niet, ook al zou hij het willen, op enig punt van wezenlijk belang een toegeving te doen. 'Il a la manière.' Hij weet zich aan te passen zonder onder die bewerking ook maar één ogenblik het eigen karakter in gevaar te brengen. Op een vergadering, een feest, een 'skemerkelkie', eenmaal in een salon (in de achttiende eeuwse betekenis van het woord en voor zoverre die gezegende instelling nog als een vage afschijn bestaat), in een bevriende huiskamer, in een ouderwets koffiehuis, een nachtlokaal, zefs in een kattenkroeg, is hij tot in de kleinste bijzonderheden zoals hij juist dáár zijn móét en zoals men, op die plaats en onder die omstandigheden, hem verwacht te zijn en

gaarne ziet. Er is een voortreffelijk diplomaat in A. Roland Holst verloren gegaan en een van een bijzondere aard en waarde, die soepel kan zijn, zonder zijn ruggegraat te buigen.

Hoewel aan deze uitnodiging geen voorwaarde verbonden was (een uitnodiging met een voorwaarde heet een záák) heeft Holst aan tal van verzoeken om op te treden gehoor gegeven. Hij las uit eigen werk voor in een zevental steden, zelfs voor de studenten van de universiteit Potchefstroom, die, doorgewinterde calvinisten, zich toch aan de magische heiden en zijn machtige poëzie gewonnen gaven. Holst leest zijn werk verheven voor. Hier en daar, naar mijn persoonlijke smaak, iets te gedragen, maar altijd mooi en meer nog: indrukwekkend.

Het bleek mogelijk Bloem op dezelfde wijze en dezelfde steun der overheden te laten overkomen. En ook hij las, in verschillende plaatsen over de wijde, wijde Unie verspreid, zijn gedichten voor. Hij is naast Holst, de man der Ruimten, de man van de Beslotenheid en dus in het openbaar niet op zijn best. Zijn stem draagt niet ver en bezit weinig volume. Hij prevelt poëzie, maar dat doet hij poëtisch. En als men op de voorste rij in staat is hem te volgen, geniet men van zijn verfijnde, rijk geschakeerde weergave van ritme. Holst voordragende, zend zijn verzen ver en voorgoed uit; Bloem tracht ze, nauw lispelend, weer terug te lokken. Holst leeft in de natuur, beleeft de natuur en gevoelt zich onbewust altijd, bewust soms, één met al wat leeft, opgenomen in de machtige ononderbroken Stroom der gebeurtenissen. Terwijl Bloem, van nature schuw en door het leven gekneusd, zich het veiligst weet tussen vier wanden, met enkele vertrouwden.

Het is merkwaardig voor een toeschouwer, waar ik toen meer dan eens toe in staat was, waar te nemen hoezeer Zuid-Afrika's antwoord op Bloem verschilde van dat op Holst. Tegen A. Roland Holst zag men op. Hij was in zekere zin, en terecht, de held wien het gegeven is de aarde met zijn beperkingen, de mensheid met zijn ellenden te ontstijgen, zonder op te houden in beide op te gaan. Hij leek hen ongenaakbaar, niet omdat hij wie ook afstootte, integendeel; doch omdat hij duidelijk van een andere makelij was, uit een andere wereld stamde. Alleen Van Wyk Louw, zelf een dichter, die in zijn werk menselijkheid en bovenmenselijke grootheid verenigde, voelde zich terecht in ieder opzicht zijn gelijke en verkeerde met hem op een voet van evenwaardigheid. J.C. Bloem daarentegen was een mens onder mensen. Een kameraad, die, beleefd als een gast past, zijn kameraadschap bijzonder deed uitkomen. Hij was de gemoedelijke, de hartelijke, geestige genieter van het goede: gesprek, gezelschap, voedsel, wijn en brandy. Hij stond zijn tijdelijke omgeving veel nader. Doch van een invloed als bij Holst was geen sprake. En ik betwijfel het of velen achter die ‘gezelligheid’, achter Bloems goedleefsheid, zijn onbevangen openstaan voor alles en een ieder, de eenzaamheid en de dramatische spanning van zijn geteisterd wezen hebben ontdekt. Roland Holst kan men niet miskennen, zijn be-

tekenis en zijn grootheid zijn zoal niet bereikbaar, dan toch waarneembaar voor een ieder die hem met begrip nadert. Doch de ware Bloem moet ontdekt worden en hij doet alles (wie zou hem daarin ongelijk geven) om aspirant-ontdekkers te ontmoedigen.

Ook op de kleinste plaatsen, waar zijn voordrachtstournee hem bracht, imponeerde Holst de belangstellende notabelen (niet alleen door de roep welke hem vooruit was gegaan) maar evenzeer door zijn optreden, waarin een onmiskenbare terughouding wonderlijkerwijze gepaard gaat met een even onmiskenbare voorkomendheid. Roland Holsts langdurig verblijf in Zuid-Afrika en zijn veelvuldig optreden aldaar hebben onloochenbaar goeds teweeggebracht, ten bate van de zogenaamde 'culturele betrekkingen' tussen Nederland en de Republiek. Hij heeft velen een onvergetelijk genot geschonken door zijn poëtische voordrachten en enkele bevoorrechten door zijn persoonlijke omgang. Of hijzelf zich in die acht maanden gelukkig heeft gevoeld, betwijfel ik. Ik was maar een deel van die tijd in Kaapstad. Maar voor mijn vertrek mondeling, later schriftelijk, maakte Roland Holst het duidelijk dat hij zich onrustig, ontworteld gevoelde, waardoor hij in onvrede leefde met zichzelf en zijn omgeving. Ik denk niet dat iemand onder de nieuwe bekenden, die hem in die maanden na stonden, iets van zijn gemoedstoestand bemerkt heeft. Het ligt immers niet in Holsts natuur naar buiten te laten blijken wat zich van binnen afspeelt. De overgang van een bezet, verarmd en beklemd Nederland naar de onbeperkte ruimten, de onbelemmerdheid en de overdaad van Zuid-Afrika was dan ook wel zéér groot. Een van zijn uitspraken, welke mij het meest getroffen hebben en waar de aard van Roland Holst duidelijk uitkomt, deed hij in een nacht toen hij kampeerde in de Karoo met N.P. van Wyk Louw en W.A. de Klerk. Men moet, om de openbarende juistheid van zulk een opmerking te begrijpen, twee dingen kennen: de Karoo in zijn oneindige vlakke verlatenheid, kaal, met hier en daar zeer laag gewas en termietenheuvels, daartussen de roodbruine aarde en daarboven de maan, die daar op een bovennatuurlijke wijze dichtbij gekomen lijkt, beminnelijk en toch dreigend; in zulk een maannacht in de woestijn stond Roland Holst voor zijn tent met zijn makkers en liet het beangstigend vreemde diep op zich inwerken. Toen zei hij alleen: 'Wyk, dit is een voorwereldlijk landschap!'

Hoe boeiend en belangrijk Holsts reizen ook zijn mochten, ten slotte ging niets hem boven de eenzaamheid van zijn bestaan in Bergen, de beslotenheid van zijn huisje aldaar, met zo nu en dan enkele dagen vakantie van zichzelf in Amsterdam of Den Haag. Zijn behoudzucht in stoffelijke aangelegenheden grenst aan het ongelooflijke, maar ìs niet ongelooflijk wanneer men even nadenkt over de zin ervan. Het aardse, in zijn meest beperkte betekenis van huis en haard, gaat hem in wezen weinig of niet aan. Het behoort immers tot de Andere Wereld. Maar aangezien hij deze wereld niettemin zeer liefheeft, hecht hij zich sterk aan de dingen welke hem

eigenlijk niet raken. Hij hecht er zich zó aan, dat iedere verandering de verschrikking van een ontwijding verkrijgt. Toen ik in 1955 op de Nesdijk ging logeren, was ik daar in ongeveer dertig jaar niet geweest. En het was alsof ik niet weg geweest was. Alleen lag het huisje nu geheel verscholen, hetgeen Holst aanleiding gaf tot de uitspraak: 'Een ander verdwijnt in het niet, ik verdwijn in het riet.'

De schikking van de vertrekken, de voorwerpen, de paperassen lagen er nog, zo kwam het mij voor, zoals zij er meer dan een kwart eeuw geleden lagen. Het deed mij toen sterk aan alles zo onaangetast terug te vinden, en tegelijk vond ik er iets beklemmends in. En ik werd gefascineerd door de tegenstelling, welke ongetwijfeld haar betekenis heeft, tussen het bestaan in dit onaangeroerde en onaantastbare huis, verscholen in de eenzaamheid en steeds zichzelf gelijk, en mijn eigen jarenlange rusteloze zwerven van werelddeel naar werelddeel, zonder vaste vorm of verblijfplaats wáár ook. Roland Holst zoekt uit zijn aard en zonder opzet of overleg het 'Blijvende', waar hij een deel van is, terwijl ik mij het gelukkigst en het meest mijzelf voel als niets zeker en onveranderlijk is. Ik zoek het Stromende. Ik zou met welbehagen mijn laatste levensjaren in talloze hotelkamers slijten, verkondigde ik toen ik de zestig nog niet bereikt had. Larie! Nu ik naar de tachtig loop, is 'De Grashof' mij duizendmaal meer waard dan een hotelkamer hoe fraai ook.

In verband met Roland Holsts natuurlijk conservatisme (in zijn stoffelijke levensvoering vooral), komt mij een zin in het geheugen van een schrijver die vrijwel zijn gehele leven in één appartement en in één café heeft doorgebracht; Courteline: 'Trois désirs, voir toujours le même pays, relire les mêmes livres, garder les mêmes amis.'

Gedurende mijn laatste verblijf in 1964 en 1965 vond ik Holst ziek, maar wonderlijk ook in die ziekte, die hem sterk veranderde, onveranderlijk dezelfde voor wie hem meer dan oppervlakkig kent. Na 1 augustus 1964, toen ik hem in het ziekenhuis geregeld bezocht, tot mijn terugkeer naar Zuid-Afrika in mei 1965, heb ik zijn ellende en zijn langzaam herstel van nabij en heel angstig gevolgd. In januari 1965 woonden wij in Den Haag niet meer dan zeven minuten van elkaar af. Wij zagen elkaar geregeld, zo wat om de andere dag, en ik was zo gelukkig met hem, vrijwel geheel hersteld, als van ouds te praten over belangrijke en zeer onbelangrijke, maar zeer gezellige zaken.

Van al mijn echte vrienden, ik praat nu niet over aangename en hartelijke kennissen, maar over intimi, oud en jong, had ik, van af dat ik hem ontmoette, voor Holst een voorkeur, onmiskenbaar doch onmogelijk met redenen te omkleden.

Ik heb in dit boek van herinneringen mij allereerst onthouden van enige verwijzing naar Roland Holsts werk, omdat ik mij tot taak stelde persoonlijke herinneringen mee te delen. Het zij mij niettemin vergund mijn voorkeur uit te spreken voor 'Winter aan Zee', omdat daarin op een ongeëvenaarde wijze aards en bovenaards tot een voor de ingewijden bereikbaarheid werd omgetoverd. Ik voor mij

vind dit het hoogtepunt van zijn poëtische werk en, in verband met het bovenstaande, lijkt het mij dat men, dit werk lezende, het duidelijkst zich een voorstelling kan maken van wat het betekent in *twee werelden* te leven, tegelijk zichzelf èn een ander te zijn en toch een onverbrekelijke eenheid te vormen.

X

1

In mijn lange bestaan zijn liefde voor de poëzie en de schilderkunst tot een eenheid vergroeid. Boekhandels en kunsthandels waren overal de plaatsen waar ik het hartelijkst genoten heb. Van mijn achttiende jaar af was ik een geregelde bezoeker van tentoonstellingen. Zo ik er kans toe kreeg, sloeg ik er niet één over in het vertrouwde gebouw aan het Lange Voorhout, door Mesdag ten geschenke aangeboden aan het genootschap Pulchri Studio, waar hij zovele jaren voorzitter van was. Ik beschouwde het in die dagen als een ware tempel, met de gérant Petermeyer als hogepriester, die mij wel genadiglijk in de geheimen van de eredienst wilde inwijden. Pulchri bezat toen nog zijn oude overwicht, en de belangrijkste schilders van die tijd rekenden het tot een eer als lid te worden toegelaten. Gedurende de eerste wereldoorlog warden tekenen van verval waargenomen. Albert Roelofs, die het in 1891 terecht als een onderscheiding beschouwde in Pulchri te worden opgenomen, bezocht het gebouw nog maar zelden in 1918: ‘De lui tappen moppen en biljarten, maar voor je werk heb je er niets meer aan.’ Ik ben te lang uit Nederland weg om mij een oordeel te kunnen vormen over wat Pulchri nú vertegenwoordigt en welke plaats het in het Nederlandse kunstleven inneemt. Wel dronk ik er, als ik het geluk had weer eens in Den Haag terug te zijn, zo nu en dan een kopje koffie met mijn oude getrouwe vriend Henri Mayer, en dan zie ik altijd weer het Pulchri van mijn eugd, het Pulchri van 1906-1914 voor mijn ogen met hetzelfde voorkomen van deze Heilige Hallen', dat het stille huis in het Voorhout in die jaren voor mij had.

Zo omstreeks 1910 begon mijn voorliefde zich van de Haagse School af te wenden, omdat gedurende enige jaren Breitner mij geheel ging vervullen. De jeugd was, toen als nu, volstrekt. Wat men hemelhoog verheven had, werd in de diepste duisternis teruggedrukt. Voor de Marissen volgde verguizing, althans onderschatting, op vurige bewondering. En pas veel later wist ik in mijn geest en gevoel het evenwicht te herstellen, onmisbaar voor een rustig oordeel en een daarop gegronde plaatsbepaling. Op mijn eigen geestelijke vorming heeft, ondanks mijn geestdrift voor zijn werk, Breitner geen invloed uitgeoefend. Daar was Willem van Konijnenburg voor bestemd.

Ik had intussen kennis gemaakt met enige schilders, iets ouder dan ikzelf, van wie ik veel heb opgestoken. Zij veroverden zich in een leven van hard werken en ondanks hun onmiskenbare talenten geen grote naam, geen belangrijke plaats, doch zij beoefenden hun kunstvak met innige toewijding, met aandacht en geduld, en waren doordrongen van de noodzaak alle handgrepen ervan door en door te kennen. Dat waren allereerst de dagelijkse vrienden Willem van den Berg en David Bautz, van huis uit zeer begaafd. Hun eerste gezamenlijke tentoonstelling vond onmiddellijk belangstelling en bijval. Willem van den Berg onderscheidde zich door neiging en aanleg tot het opvoeden en hij eindigde zijn loopbaan als hoogleraar-directeur van de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten te Amsterdam. Van David Bautz heb ik nadien weinig meer vernomen dan zijn doodsbericht. Hij schilderde in 1908 een portret van mij in een lieve, ouderwetse trant, dat nu nog de bewondering wekt van allen die een donker, warm, sappig stuk schilderwerk kunnen waarderen. In elk geval was het heel wat aantrekkelijker, zowel wat voorstelling als makelij betreft, dan het portret van mijn vrouw (die toen nog niet mijn vrouw was) door de jong gestorven Laurent Verwey vervaardigd. Door omstandigheden (ik had mijn kamers in de woning van zijn schoonmoeder) kwam ik in aanraking met J. Cossaar, die zich toen toelegde op de weergave van kerkinterieurs. Dit is na Saenredam en Bosboom een gevaarlijk onderwerp. Ik meende wel iets in hem te zien, maar begon al spoedig een handelskant in zijn werk te ontdekken. Deze werd mij echter pas als een plotselinge schrik in zijn geheel geopenbaard toen zijn vrouw mij deelgenoot maakte van haar welbehagen in de goede gang van de negotie, met letterlijk deze woorden: ‘De kathedralen vliegen de deur uit!’ Mijn afschuw voor alle kunst waar geld bij te pas kwam was toen reeds onbeperkt.

Doch verreweg het nauwste verbonden was ik met Jan Boon, die, toen ik hem leerde kennen, zijn naam in hoofdzaak als etser gemaakt had. Hij was echter niet uitsluitend graficus, maar ook een stil en ingetogen schilder, niet bereid toegevingen aan de kunsthandel of het publiek te doen. Hij trachtte te leven van zijn etsen, ook de toen nog in zwang zijnde reproduktie-etsen, om zijn schilderen geheel vrij te kunnen houden van handelsoverwegingen. In het etswerk van Jan Boon viel zowel technisch als wat de uitbeelding betreft een mooie ontwikkeling waar te nemen die ook een natuurlijke ontwikkeling was, en aanstuurde op een geleidelijke vereenvoudiging tot het punt bereikt werd waarop de kunstenaar met een minimum aan middelen een maximum van plastische bedoelingen kon verwezenlijken. Boon heeft zich langzaam ontplooid. Heel lang nog zag ik hem spelen met de vele verleidelijke mogelijkheden welke de grafische werkwijzen nu eenmaal bieden, en ook, helaas, met de gemakkelijke successen welke de schilderachtigheid van stadsschoon oplevert zonder veel vindingskracht te vereisen. Hij begon zichzelf te worden en zich van de dwingelandij van de handgrepen

te bevrijden in zijn twee panorama-etsen: Keulen eerst, later Amsterdam.

Toen Boon omstreeks 1910 in Rijswijk woonde, ging hij nog geheel op in de etskunst.

Na de oorlog, in Oostenrijk, begon Jan Boon met zijn houtsneden, waarvan er één, 'De Bomen' uit 1922, mij ook nu nog, na zovele jaren, wonderwel aanstaat. De calligraaf, die hij als etser was, werd bouwer met zijn blokken. De voorstelling werd van bijkomstig belang. Het wordt uitsluitend te doen om de tegenstelling van zwart en wit, zinrijk gegroepeerd. Na de terugkeer uit Oostenrijk legde hij zich op het tekenen van portretten met zilverpunt toe. Hierin paarde hij een zeldzame gevoeligheid van de wezensuitdrukking aan een treffende uiterlijke gelijkenis. Toen ik van 1920 tot 1927 in Arnhem woonde, tekende hij daar de portretten van mijn vrouw, mijn zoons (toen nog jeugdige zoontjes) en mijzelf. Dat van mijn vrouw, dagelijks voor mijn ogen, blijft mij als kunstwerk en voorstelling nog steeds voldoen. Hoezeer zich intussen mijn opvattingen betreffende de schilderkunst in het algemeen, over het portret in het bijzonder, gewijzigd mogen hebben, ik was steeds en blijf ontvankelijk voor een eerlijk werkstuk dat getuigenis aflegt van vakbekwaamheid, ernstige studie en goede smaak, hoezeer de theorieën van hem die het vervaardigde ook van de mijne mogen afwijken.

Van Jan Boon leerde ik, toen ik van de kostschooldwang en het leraarstoezicht bevrijd een onafhankelijke kamer betrok, verschillende grafische technieken. Ik bleek een toegewijd leerling. Ten eerste omdat het werk mij eigenlijk altijd al aangetrokken en daardoor mijn volle belangstelling had, doch vooral echter omdat ik het als mijn plicht beschouwde de geheimen van een vak te leren alvorens mij er een oordeel over te vormen. Het is wellicht niet noodzakelijk, toch zeker wenselijk dat men zich, zij het slechts aanvankelijk, op de hoogte stelt van de eisen welke het handwerk aan zijn beoefenaars stelt. Het is in alle kunsten alleen om de einduitslag te doen. Om een gedicht met zijn hele wezen te kunnen ondergaan, behoeft men niets te weten van de door de dichter toegepaste techniek. Men kan diep overtuigd zijn van de schoonheid van een doek zonder te weten waaròm het zo mooi is of welke middelen de schilder toepaste om zijn bedoelingen te verwezenlijken. Ik was alleen overtuigd dat enige kennis van de grondslagen, en liefst enige praktische ervaring van de handgrepen, het werk waar ik mij toe voorbereidde, dat van criticus, enigszins zou kunnen vergemakkelijken.

Ik vervaardigde een aantal eenvoudige kunstloze werkjes in verschillende technieken, teneinde de mogelijkheden en de beperkingen daarvan als het ware aan den lijve te ontdekken. Ik bezit er niet één meer van en ik denk dat alle afdrukken na een halve eeuw de weg van alle papier zijn gegaan: naar de prullenmand. Het enige merkteken van deze stille bezigheid is achtergebleven in de sinds lang uitverkochte Geschiedenis van de Beeldende Kunsten in Nederland, welke Albert Plasschaert in

opdracht van de wereldbibliotheek samenstelde. Daarin wordt, overigens geheel overbodig, met enkele woorden gewag gemaakt van de kleine, etsachtige dingen welke ik onder leiding van Jan Boon, en tot mijn eigen verbazing, te voorschijn toverde. Nadien heb ik mij daar nimmer meer aan gewaagd. Toen er in een boekje over mij een van die dingen stond afgebeeld, verheugde Jan Walravens er zich over dat ik geen aanleg in die richting vertoonde. Dat was mij vele, vele jaren al bekend, niettemin heb ik van het etsen en de verschillende technieken veel geleerd.

Ik heb altijd het gevoel gehad dat er voor een schrijver enig geestelijk voordeel in schuilt wanneer hij met eigen hand werkwijzen leert beoefenen welke hij aan een kritisch onderzoek denkt te onderwerpen. Toen ik dus van plan was om, in onmiddellijke navolging van 'Der Zwiebelfisch', een Nederlands tijdschriftje voor boekenliefhebbers op te richten, vroeg ik mijn vriend Frans Macdonald (ook met het oog op 'De Zilverdistel') of ik leerling mocht worden op zijn Nijmeegse drukkerij. 'Ik heb daar geen bezwaar tegen,' antwoordde hij, 'maar ik houd in het geheel niet van ongeregeldheden in het bedrijf. Je moet dus beloven dat je je stipt aan de uren en de voorschriften zult houden.' Ik heb dit gedaan en in de maanden dat ik zelf aan de zetkast stond, heel veel geleerd dat mij te pas kwam als redacteur van 'De Witte Mier' en oprichter met J.A. Bloem van 'De Zilverdistel'. De eerste vellen van Th. van Ameides 'Verzamelde Gedichten' en een bundel van mijn vriend J.J. de Stoppelaar 'De Parelduiker' zijn door mij 'hoogst eigenhandig' gezet, toegesteld en onder mijn toezicht gedrukt.

2

In de verre dagen van weleer (ver van ons vooral door hetgeen er tussen nu en toen aan ellende verwekt is) behoorde het tot de genoegens van aankomende estheten de zon te zien opgaan. Zij maakten daar min of meer een plechtigheid van. Wij begonnen meestal met eindeloze vurige gesprekken over poëzie en kunst bij Jan Boon, die een huisje buiten Rijswijk bewoonde (toen nog niet bij Den Haag aangebouwd). Daar kwam altijd, als bij alles wat met kunst in verband staat of schijnt te staan, een overdaad van koffie bij te pas. Als de tijden dan rijp waren geworden, trokken wij door de velden, eerst, daarna door de duinen, tot waar wij de zon konden zien. En daar zochten wij dan een rustplaats op een top om de zon af te wachten. Er werd minder geredekaveld, maar wel zo nu en dan een geliefd gedicht opgezegd. Want, hoe groot, diep en oprecht mijn liefde voor de beeldende kunsten ook was, de poëzie ging boven alles, 'über alles in der Welt' (ware het maar poëzie geweest die onze oostelijke naburen 'über alles' ging!). Jan Boon zelf was een getrouw 'zonopzienganger'. Ook Dirk Coster, met ons een getrouwe aanwezige in

Boons huisje, ging gaarne mee. Ik ontmoette hem ook bij de Konijnenburgs; hij bezocht ons dikwijls, meestal laat in de avond, in de onbeperkt gastvrije woning van mijn aanstaande schoonouders in de Heemskerckstraat in Den Haag. Ik was, als de meeste van mijn leeftijdsgenoten, sterk onder de indruk van zijn belezenheid en ik werd vooral geïmponeerd door de stelligheid van zijn oordeel. Zelf aarzelend en zoekend, onwillig om een beslissing te nemen, bang voor een keuze, zag ik op tegen iemand die, als Dirk Coster, al zo vroeg in het bezit was van een vaste overtuiging in letterkundige en zedelijke aangelegenheden. Ik verkeerde toen in een tijdvak waarin ik poogde uiterste tegenstellingen met elkaar te verzoenen. Ik wilde zoveel mogelijk het omnogelijke verwezenlijken door het hedendaagse te bewonderen, zonder het overleefde geheel prijs te geven. Dit verlangen naar artistieke verdraagzaamheid heeft niet lang geduurd. Al spoedig zei ook ik: ‘het is aldus en niet anders’. Wie in de kunst niet mijn medestander kon zijn, werd noodwendig mijn vijand. Let wel, mijn literaire vijand. Persoonlijke overwegingen kwamen hierbij nooit in het geding. Tot ik met het klimmen der jaren steeds dieper doordrongen werd van de wijsheid van de grote Franse dichter Jean Moréas, die een mensenleven de romantiek in al zijn vormen bestreden had en in het aangezicht van de dood zijn laatste diepste inzicht in een krachtterm samenvatte: ‘Le romantisme ... le classisisme ... c'est de la merde.’

Deze anekdote is apocrief, maar geeft 's dichters geestesgesteldheid gedurende zijn laatste jaren voortreffelijk weer. Zo kijk ik steeds minder onverzoenlijk in het rond. Ik zie niet in waarom ik een gedicht, een schilderij, een stuk muziek, dat mijn geestelijke verlangens bevredigt, mij ontroert en met warm welbehagen vervult, zou moeten verwerpen, alleen op grond van het feit dat het, althans ogenschijnlijk, niet past in het kader van een nieuwe, dikwijls zeer moedwillige theorie, welke als een waterscheiding, nieuw van oud verwijderd zou moeten houden. Er bestaat maar één poëzie. Wat ons aandoet in een middeleeuws minnelied is *dezelfde* geheime macht die ons overweldigt wanneer wij door een welgeslaagd gedicht van Lucebert gegrepen worden. En de voorschriften door nieuwlichters in de beeldende kunst ontdekt en sacrosant verklaard, beheersten al, bewust of onbewust, de vroegste meesters. Er bestaat geen wezensverschil, alleen een verschijningsverschil, tussen oude en nieuwe kunst. Geen groepen, geen tijdperken houden stand. Het is juist het kenmerk, het enige, van alle waarachtige kunst dat zij boven de kleinzieligheden van geografie en chronologie uitstijgt, onbereikbaar, onaantastbaar, ‘tel qu' en luimême enfin l'éternité le change’.

Maar zulke overwegingen passen niet bij jonge schrijvers, jonge schilders en jonge componisten die de literatuur, de beeldende kunsten en de muziek willen veroveren door grondige hervorming. Het woord nieuw lag in onze monden bestorven, zoals het bestorven ligt in de monden van de hemelbestormers van alle

tijden in alle landen. Wij hadden natuurlijk onze eigen woordenschat. Daarin bekleedde het woord ‘ver’ een belangrijke positie. Zo zei ik, en een ieder begreep wat ik bedoelde, dat Dirk Coster vèrder was dan ik. Ik weet niet nauwkeurig meer hoe Jan Boon ervoor stond. Ik geloof dat ik toen verder was dan hij. Zeker in de literatuur!

Dirk Coster hield, als reeds opgemerkt, van zeer nadrukkelijke uitspraken, doch hij toonde zich desondanks in de dagelijkse omgang bepaald níét wat wij met afschuw pedant noemden. Hij was in zijn spreekwijze, in zijn gehele habitus, veeleer een tikje precieus. Maar daar kon geen bezwaar tegen bestaan, aangezien wij allen een tikje precieus waren en daar prat op gingen, omdat het als één van de kenmerkende voorrechten van het estheet-zijn beschouwd werd.

Ik zal nooit Dirk Costers overdreven zangerige voordracht vergeten. Als hij in de Heemskerckstraat met de diepe overgave het ene gedicht na het andere declameerde. Van Stalpaerts

> ‘Richardus nam een grauwe rok
> In plaats van 't koninklijk scharlaken.’

konden wij er nooit genoeg van krijgen.

Zijn opvatting over het zeggen van verzen was zeker niet de mijne, maar ik was toen niettemin in staat zijn meeslepende, galmende spreekzang te waarderen. Zijn voordracht was mooi zolang hij zelf de frisheid van een jeugdige ontroering bleef ondergaan. Toen zijn zang-zeggen op den duur tot een manier geworden was, kon ik zijn klaaglijke retoriek bezwaarlijk meer aanhoren. Wat een pittige overmoed was in zijn jeugd, ging toen hij, vroeger dan één van ons, merkbaar oud was geworden, over in een dogmatische betweterij die, om zich te handhaven, gebruik maakte van buitensporige bevestigingen. Ik weet niet meer welke goed Hollandse damesschrijfster door hem onmiddellijk met Tolstoi of op zijn minst met Dostojewsky vergeleken werd.

Het laatste zag ik Coster in 1929. Ik zat met Jan Slauerhoff in een nette Haarlemse gelegenheid zo iets als koffie te drinken, toen Dirk voorbijkwam. Wij riepen hem en hij schoof geredelijk aan. Dit was juist midden in de tijd van ‘de rel’ om zijn persoonlijkheid. Deze was begonnen door Slau, die, wanneer hij door iemands hinderlijkheid geprikkeld werd, plotseling erger dan netelig kon uitvallen. Hij schreef dan gemelijk en venijnig zoals men een lastige vlieg verjaagt. Marsman hielp Slau een handje, en bij een passende gelegenheid deed ik ook een duit in het zakje.

Dit alles belette niet dat wij daar met ons drieën gemoedelijk, vriendschappelijk, elkaar plagend een kopje bruinig nat dronken. Men werd toen niet ‘kwaad’. Dat beschouwden wij als een gebrek aan zelfbeheersing en onpartijdigheid en dus als zeer onbetamelijk. Men móést kritisch zijn. En alle kritiek, ook de scherpste, ook

de onrechtvaardigste, verdroegen wij zonder het voorhoofd te fronsen, zonder met de ogen te knipperen.

Pas toen Du Perrons ‘Uren met Dirk Coster’ verscheen, werd het Coster te machtig. Tegen deze knotsslag bleek hij begrijpelijkerwijze niet bestand. Du Perron heeft Coster nooit zelfs maar uit de verte gezien. Hij had een bepaalde geestesgesteldheid, door hem grondig verfoeid, in de gestalte van Coster tot een zinnebeeld gemaakt. Wij, die Dirk wèl kenden (ik zelfs van oudsher zéér goed) hebben nooit een persoonlijke afkeer of vijandschap tegen hem kunnen gevoelen. Ik betreur het dat hij in zijn oordeel over letterkunde steeds meer zedenkundige overwegingen mengde, ik was nooit ontvankelijk voor zijn lekenprekerstoon. Ik, die zelf voor enige overdrijving nooit terugschrok, vond dat hij het in dit opzicht weleens te bont maakte. Doch ik bleef altijd door zijn latere, ietwat opgeblazen figuur heen de slanke jongeling zien, ‘fou de poésie’, en die zoveel meer wist, kende, doorzag dan ik in die dagen.

Ik geloof, ja weet bijna zeker dat geen van de jongeren, die er een spel van maakten, Coster aan te vallen, zich volkomen bewust was van het feit dat, hoe weinig men zijn ontwikkeling ook kon waarderen, hij niettemin in de Nederlandse letterkunde tussen de twee oorlogen was en bleef ‘un grand seigneur’, of zoals Maurice Roelants zijn bewondering prettig weet te uiten: ‘een grote menonkel’.

Onze nachtelijke duinwandelingen hadden, denk ik, plaats in 1909 en 1910 en niemand kon toen de schermutselingen met Coster, welke in 1926 plaatsgrepen, voorzien. Een van de laatste zonsopgangen te Scheveningen beleefde ik in gezelschap van M.A. van Eck, een oude vriend van Piet van Eyck, die zelf, als ik het wel heb, ook weleens ‘een lief vers’ schreef en van Gerrit van der Leeuw ‘qui lui aussi taquinait la muse’, lang, lang voor hij zich aan de godsgeleerdheid, de muziek en (als minister van onderwijs) aan 's lands hoogste belangen wijdde. Of ik Piet van Eyck ooit heb kunnen overhalen aan een van deze heidense omzwervingen onder het sterrenheir deel te nemen, herinner ik mij waarlijk niet meer. Ik veronderstel achteraf van niet. Het ietwat kinderachtige en sentimentele dat er onvermijdelijk mee gepaard ging, was niets voor hem. Het paste niet bij zijn natuur en het stond hem zeker niet aan in een zware levensperiode, toen hij er alle belang bij had zich tegenover zijn omgeving zo sterk mogelijk te bevestigen.

3

Dat ik mijn schilderende vrienden met zulk een genegenheid, dankbaarheid en geestdrift herdenk, komt allereerst voort uit de vreugde welke ik in hun gezelschap mocht beleven. Graaf ik wat dieper - wanneer ik mijn geestelijke vormingsjaren

van 1913 en 1914 zo nauwkeurig mogelijk samenvat - dan kom ik tot de slotsom dat de enig wezenlijke en blijvende invloed op mijn opvattingen over schilderkunst werd uitgeoefend door Willem van Konijnenburg.

Willem van Konijnenburg heeft zich vanaf zijn eerste optreden doen gelden. Hij bezat een opvallende verschijning, een sterke persoonlijkheid, een bijzonder talent en een aantal nadrukkelijke theorieën, waar hij velen en mij zeer zeker, mee geholpen heeft in het vinden van een redelijker verhouding tot het schilderij. In 1893, dus bijna vijftien jaar voor ik het voorrecht had hem te ontmoeten, zag de schilderes E.F. Bleckman hem voor het eerst op een feest in Pulchri als ‘een zeer modieus jongmens met slobkousen en haast gestileerd zwart haar’. Met zorg en een tikje buitenissig gekleed bleef ‘Konijn’ altijd. Zijn haardracht was immer opvallend: hij is de enige man mij bekend, die zichzelf de weelde van twee evenwijdige, nogal sterk uitgesproken scheidingen in het hoofdhaar veroorloofde. Deze werden omzoomd door ononderdrukbare krulletjes, die al geheel grijs waren toen ik hem voor het laatst ontmoette. Dat was op het Stationsplein te 's Gravenhage, toen ik daar enige dagen vertoefde juist voor ons vertrek naar Kaapstad. Hij was toen in uiterlijk en optreden volkomen dezelfde als vóór de eerste wereldoorlog. Hij verenigde, op een alleen hèm eigen wijze, strikte vormelijkheid met oprechte belangstelling. Hij bleef met iedereen op een afstand, doch die wist hij meesterlijk te overbruggen door een grappige hartelijkheid. Ook die laatste dag begroette hij mij, zoals hij het jaar en dag op iedere bijeenkomst gedaan had, met de retorische vraag: ‘En, mijn waarde, hoe gaat het met de arbeid?’ Altijd wanneer ik de naam Van Konijnenburg tegenkom, of wanneer ik om de een of andere reden aan hem denk, hoor ik op de achtergrond die een beetje ironische en toch welgemeende begroeting: ‘En, mijn waarde ...’ Hij week nooit één woord van zijn magische formule af.

Willem van Konijnenburg had in de jaren voor 1914 een uitgelezen kring om zich heen verzameld. De schilders en tekenaars die daarbij behoorden (en op hen niet alléén) wees hij, door zijn woord en zijn voorbeeld, op de middelpuntvliedende neiging van het impressionisme, en hij overtuigde hen van de onafwijsbare noodzakelijkheid het schilderij weer op een strenge, zinrijke architectuur te bouwen, zo men het als kunstuiting in de toekomst wilde handhaven. Hij zelf verwezenlijkte in zijn werk zijn grondslagen en het stelsel dat hij daarop bouwde. Dikwijls met een voortreffelijke uitslag. Maar soms ook met een schoolsheid, die ons het welbehagen erin ontnam. Wanneer het hem gelukte de theorie volkomen op te lossen in het werk, bereikte hij keer op keer een onvergetelijk welslagen. Maar ook bij hem werd men, volgens het klassieke woord, ontstemd wanneer men nog iets van de opzet bespeurde. Daar ook ik gestoord werd door zijn eenzijdige liefde voor mythologische gestalten, bewonder ik hem in laatste aanleg het meest in zijn statige portretten: Boutens, Herzeele, Spaan, Plasschaert ...

Maar geheel afgescheiden van wat Konijnenburg maakte en van de uitwerking die zijn werk op mij had, boeide hij mij door de wijze waarop hij het schilderij opvatte. Dat hij daarbij zo nu en dan in een al te dogmatische sleur verviel, hinderde mij niet bovenmatig. Niemand vóór hem had mij gesproken over vraagstukken van bouw, over de toepassing van de gulden snede, over wetten van evenwicht. En over Ucello! Door zijn lessen begon ik al wat op tentoonstellingen hing, op een geheel andere wijze te bezien. De sappige streek en het verheerlijkte coloriet, boeiden mij minder dan voorheen. Ik zocht naar wat daarin en daarachter stak. In mijn overdreven ijver van neofiet had ik alleen maar oog voor het geraamte dat zich, naar ik meende, ook in de lieflijkste en weelderigste lichaamsvorm zichtbaar moest maken. Het onmiddellijke welbehagen in een warme, diepe kleur, een treffende tegenstelling, een sierlijk lijnenspel was mij tot dusverre genoeg geweest. Sinds ik Konijnenburg gehoord, gelezen en gezien had, werd ik veeleisend. Ik wilde in en door het zichtbare het onzichtbare ontdekken. Ik zocht de structuur, maar boven alles naar het Cijfer dat alle verhoudingen beheerst, ook die van lijn en kleur.

Konijnenburg tekende beter dan hij praatte en hij praatte beter dan hij schreef. Zijn stijl was ingewikkeld omdat zijn denkbeelden, hoe belangrijk ook, hem nooit helder voor de geest stonden. Hij is er niet in geslaagd hen simpel en klaar los te wikkelen uit het warnet van intuïtie, bij overwegingen en onverwerkte leesstof. Men verweet hem zijn moeizame ingewikkeldheid niet ten onrechte, doch men beoordeelde hem bepaald verkeerd als men hem, wat weleens geschiedde, aanmatigend of aanstellerig vond. Hij had, als meer schilders van groot talent, l'esprit brouillon, en slaagde er wel in zich verstaanbaar uit te drukken met zijn eigen middelen (hij was nog meer tekenaar dan schilder) doch bleef altijd vol belangstelling voor andere media. Hij deed wat allen doen die de Eenvoud opofferen: hij verviel in overdaad. Zij die het woord niet beheersen, gaan ten onder in woorden. Een teveel aan alles, ook aan zinnebeelden, maakte zijn mimespel ‘Waarheid en Chimera’ tot een ietwat opzettelijk vervaardigde aangelegenheid. Het werd opgevoerd, zo ik mij niet vergis, in de Haagse Kunstkring. En ik vond het toen zowel prachtig als hoogst interessant. Ik had de waarde van het onmiddellijke en allersimpelste taalgebruik nog niet ontdekt, en dacht iets te bereiken dat ‘schoon’ genoemd kon worden door keur van krullen, door zinlijke, zowel als zinloze tierelantijnen en een préciosité welke zo nu en dan de grenzen van het belachelijke overschreed. Over Willem van Konijnenburgs mimespel schreef ik met overtuiging mijn eerste beschouwing, welke tegelijk ook mijn eerste bijdrage aan ‘De Nieuwe Gids’ werd. Wat ik daarin meedeelde weet ik, na een halve eeuw, niet meer. Ik vrees alleen dat mijn haren te berge zouden rijzen als ik het stuk thans herlas. Iets wat ik niet doen kan omdat ik het niet binnen mijn bereik heb en wat ik niet doen zou ook al bezat ik het, om mijn zelfrespect, toch al niet groot, niet nòg een harde knauw te geven.

Maar de tekeningen van Konijnenburg! Zijn beste: met een minimum van middelen tot stand gekomen, edel van bedoeling, zuiver van opvatting, in weerwil van zijn ingewikkeldheid. Alles wat hem bewoog, werd daarin verklaard en op een rustige wijze bevestigd.

Konijnenburg had invloed en naam. Hij was omringd door bewonderaars die, zo zij de gelden ertoe bezaten, verzamelaars van zijn werk werden. Een daarvan liet, in overgroot formaat, een monografie et catalogue raisonnée met ontelbare afbeeldingen samenstellen. In vier delen nog wel, en versierd met gedichten van Boutens. Wanneer men thans Konijnenburgs naam zelden meer leest, moet men dit toeschrijven aan de natuurlijke zonsverduistering-na-overlijden, welke voor de een wat langer aanhoudt dan voor de ander, doch waar maar zelden één kunstenaar aan ontkomt. Daarna volgt de herijk op grond van de waarden welke tegen de tijd bestand bleken.

Netty en Willem van Konijnenburg gaven met geregelde tussenpozen vriendendineetjes waar wij vaak mee aanzaten en waar ik, in mijn piepjonge verlegenheid, geen oren genoeg had om te horen, geen ogen genoeg om te zien, doch slechts zelden, en dan nog node, de mond opende. Ik ben er pas veel later in het leven in geslaagd mijn ingeschapen schuchterheid weliswaar niet te overwinnen, maar wel, naar het vereist wordt, te onderdrukken. Ik ben ervan overtuigd dat alle mensen, en vooral jonge, die niet gaarne iets doen of zeggen dat zij op dat ogenblik niet verantwoorden kunnen, een sterke neiging tot stilzwijgen in zich waarnemen. En dan is er nog de overdreven eerbied voor zichzelf, welke op zijn beurt de angst om zich belachelijk te maken voortbrengt. En dan nog het aangeleerde dat, deel van onze natuur geworden, ons ervoor bewaart ons op de voorgrond te plaatsen, de aandacht op enige wijze op ons te vestigen en ouderen tegen te spreken, tenzij er heilige overtuigingen mee gemoeid zijn. Ik heb opgemerkt dat vrijwel alle mensen, die ik op prijs stel, verlegen zijn. Sommigen schamen er zich voor, anderen, wetende dat het een deugd geldt, tonen zich zoals zij zijn. De brutalen hebben de halve wereld. Maar aangezien brutaliteit onverenigbaar is met muzendienst, krijgen de kunstenaars vrijwel immer niets. Een hoog woord voeren en haantje de voorste spelen werden mij van klein kind af verboden. Alles luider dan strikt nodig kon men niet verenigen met het begrip van deftigheid dat men mij poogde bij te brengen. En nu in de dagen mijns ouderdoms ben ik een meester in het zwijgen geworden.

3

Boutens was een geregelde gast op de bijeenkomsten bij de Konijnenburgs. En van het eerste ogenblik verfoeide ik zijn kraakstem, welke hij gebruikte om zijn platte

uitspraak, zijn hatelijkheden vooral, duidelijk te doen uitkomen. Hij was bijna beroepsmatig bitter. Omdat hij er prijs op stelde de legende van de cynische, scherpe, gevaarlijke Boutens tot elke prijs te bestendigen. Ik hield mij natuurlijk voor dat deze legende, dit opzichtig vertoon van verwaten onverschilligheid niets anders kon zijn dan een masker om de diepe gevoeligheid, welke in zijn werk aanwezig is, te beschermen tegen de wereld. Want ook zijn vormvastheid, welke weleens vormstugheid wordt, dient duidelijk om een weerloze menselijkheid in veiligheid te brengen. Maar al wist ik dat deze verklaring de juiste was, ik bleek toch nooit in staat voor Boutens enige genegenheid te gevoelen, om daarmee mijn bewondering voor zijn werk te verwarmen en te verlevendigen.

De getrouwen van Konijnenburgs salon, hoe weinig ook te spreken over Boutens' houdingen, genoten, als ik, van zijn scherpe, afdoende formuleringen. Iemand uit zijn omgeving had die moeten optekenen. Het zou een boekdeel van uitgelezen doeltreffende hatelijkheden geworden zijn. En als de titel niet reeds beroemd geworden was, zou het ‘The Gentle Art of making Enemies’ genoemd moeten worden. Enkele ervan zijn intussen gemeengoed geworden en ik weet niet meer bij welke gelegenheid, waar en ten overstaan van wie hij ze uitte. Enkele ervan haalde ik, zo men zich herinneren zal, in een vorig hoofdstuk aan, de meeste zijn door mijn slechte geheugen verloren gegaan.

Boutens' vindingskracht was onuitputtelijk en bewonderenswaardig als het erom ging zijn tegenzin of geringschatting vernietigend onder woorden te brengen. Bij al deze uitspraken oefende de krakende stem, zoals ik reeds zei, plat en denigrerend, een onmiskenbare schrikwekkende bijuitwerking uit.

Op de bijeenkomsten in de Jan van Riebeeckstraat sloeg hij gaarne een hoge toon aan en nam hij bij voorkeur een van zijn meest ongedwongen houdingen aan. Ik zie hem, als hij zich, bij de koffie, na het eten zo ver mogelijk achterover liet glijden, zodat zijn voeten onder de stoel van zijn overbuur terechtkwamen. En hoe hij met zijn hoofd, waarin een schrikkelijk nadrukkelijke sigaar, maar even boven de tafel verscheen. In die halve lighouding schoot hij dan, langs zijn sigaar heen, zijn alsempijlen in alle richtingen. Hij kon verbijsterend zijn, pijnlijk prikkelen tot verzet, vervelend was hij nóóit.

Dr. Willem Royaards en zijn vrouw behoorden ook tot de kring van ‘Konijn’. Veel later zag ik hem terug toen hij een stuk van Pirandello regisseerde voor Cor van der Lugt Melsert, in wiens dienst ik als lezer in die jaren optrad. Royaards was in het leven niet anders dan op de planken. Hij had nu eenmaal die vochtige, vruchtbare stem, en daar moest hij het ook in het dagelijks leven mee doen. Wat mij het meest in zijn spreekwijze aanstond, was: het doorhappen van zijn kaken wanneer hij tussen twee volzinnen even zweeg. Een verschijnsel, uitsluitend bij hem waargenomen en dat mij onweerstaanbaar deed denken aan de techniek der kappers die in

het hiaat tussen het afknippen van twee lokken hun schaar, om hem lenig te houden, op enige afstand van het betrokken hoofd, in de ruimte laten doorhappen.

Royaards vermaakte zichzelf en de omstanders met een paar aangeleerde gewoonten welke op den duur in zijn wezen ingelijfd waren en een onvervreemdbaar deel van zijn natuurlijk optreden uitmaakten. Zoals Boutens iedere eigennaam, ook die van zijn vrienden, deed voorafgaan van een lichtelijk smalend, in elk geval veel te nadrukkelijk 'die meneir' (die meneir Goethe, die meneir Van Deyssel) gaf Royaards een ieder daarmee nog niet behept een 'van' ten geschenke. Hij zei mijnheer Van Jansen tegen mijnheer Jansen en ik heb hem op een repetitie tegen zijn vrouw horen zeggen, vochtig als altijd: mevrouw Van Royaards. Tegen mij persoonlijk uitte hij zijn welbehagen in de samenwerking met Van der Lugt aldus: 'Mijnheer van Melsert is een alleráárdigste (met vier aa's) jongeman'. Hierop volgden dan weer de obligate drie of vier mondhappingen in de ruimte. Ik heb heel wat ervaren toneelmannen repetities zien leiden. Geen was zo pietepeuterig nauwkeurig, zo pijnlijk perfectionistisch en geen nam dan ook zoveel kostbare tijd in beslag. Ik heb, juist om de vergelijking te kunnen maken, Pirandello's stuk van de eerste lezing tot de eerste opvoering (vele, vele weken later) gevolgd. Het was zonder twijfel een goede vertoning geworden. Doch ik was ervan overtuigd dat Cor van der Lugt Melsert hetzelfde resultaat in de helft van de tijd bereikt zou hebben.

Royaards was een gul prater. Maar tegen de snijdende smaalstem van Boutens wenste hij toch niet op te tornen. Boutens intimideerde iedereen. En men mag de moeilijkheden van een jong schrijversmaatje, dat met hem geconfronteerd werd, niet onderschatten. Ik bewonderde hem uit de grond van mijn hart en lang voor ik hem leerde kennen. Ik bewonderde niet alleen de algemeen bewonderde bundels, maar bovenal zijn eerste verzen, met de onbenullige en dus overbodige voorreden (let op de 'n') van Lodewijk van Deyssel; maar vooral ook 'Praeludiën', dat ik bezat in de eerste druk, verschenen bij Blok, in francijn gebonden met veel gouden sier opgeluisterd en voorzien van een zijden lintje om het boek gesloten te houden. Ja, ik bewonderde de dichter Boutens bovenmate. Ik vrees dat ik daarbij somwijlen de grens van dweperij overschreed. Maar de man Boutens vervulde mij met een moeilijk te verteren mengeling van vrees, afkeer en medelijden. Pas later, toen ik de gelegenheid kreeg Boutens op de Laan Copes van Cattenburgh te bezoeken en hem in de eigen, stille omgeving leerde kennen, was ik in staat hem onbevangen, ook als mens, iets nader te komen. Maar pas jaren en jaren nadien heb ik een ander, zuiverder beeld van zijn persoonlijkheid ontvangen. Ik dank dit aan het inzicht en de liefdevolle herdenking van Annie Salomons. Deze is te vinden in haar bundel waar ik innig van genoot: 'Herinneringen aan Schrijvers die ik gekend heb'. Ook het leven heeft mij geleerd dat de kwaadaardigste mannen in vele gevallen de gevoeligste zijn, hetgeen niet

wegneemt dat de omgang met hen onmiskenbare bezwaren oplevert.

Tot de salon van de Konijnenburgs behoorde ook Douwe Kramer, schilder en ontwerper van aanplakbiljetten, Dirk Coster, Albert Roelofs en nog vele anderen. Maar ik noem alleen hen die mij het duidelijkst voor de geest staan.

Ik kende Coster al voor ik hem daar aantrof, met de gebroeders Willem en Albert Roelofs kwam ik ook reeds vroeger in aanraking door Jules Schürmann. En als ik met genegenbeid aan Albert Roelofs denk, zie ik hem beter passend in het milieu van die dichter dan in dat van de wat te bezonnen Konijnenburg.

XI

1

Toen ik in Parijs vertoefde kocht ik op aanraden van iemand, wiens naam ik mij niet meer herinner, maar die ik in de kring om Emile Verhaeren ontmoet had, het eerste deel van het levenswerk van Proust. Ik begon te lezen en werd onmiddellijk gewaar dat deze roman weinig overeenstemming vertoonde met alle romans welke mij tot dusver bekend waren. Ik mag niet zeggen dat het boek mij aanstond: ik vond het moeilijk te lezen, zodat ik (van nature langzaam) er bijzonder traag in vorderde. Maar ik kon het toch ook niet neerleggen. Ik bleef er dagenlang, in de werkelijke zin des woords, in ondergedoken. Proust boeide mij sterk of, het is beter te zeggen, dat hij mij betoverde. Dit gevoel bij de kennismaking met Proust heb ik in andere omstandigheden op een ander plan ondergaan. Het is het heerlijk tweeslachtige gevoel dat men krijgt als men onweerstaanbaar iets doen moet, terwijl men weet dat men het eigenlijk niet behoorde te doen. Volgens mijn, aanvankelijk en dus bekrompen, opvatting van de roman opgedaan in de school van Flaubert, was het mijn plicht ‘Du Coté de chez Swann’ te verwerpen. Mij daarvan duidelijk bewust, gaf ik niettemin volledig toe aan mijn onbewuste en dus zeer sterke neiging tot een nieuwe wereld, die zich niet in formules of bepalingen liet samenvatten. Ik wist niet wat ik van Proust moest denken, ik wist alleen dat zijn boek mij fascineerde en dus in verwarring bracht. Deze eerste lezing bevrijdde mij van de eigenwijze zekerheid dat een roman, om die naam met ere te dragen, op een strikt bepaalde wijze gebouwd, de lezer angstig moest opvoeren tot een hoogtepunt om hem daarna zijn gemoedsrust terug te geven, door middel van een weloverwogen ‘ontknoping’, bevredigend zowel voor het gemoed als voor de geest.

De volledige Proust - voor zover toen verschenen - heb ik van a tot z, zeer aandachtig, doorgewerkt toen ik (ik denk dat het in 1920 of 1921 was) ruim een maand in het Arnhemse diaconessenhuis gezellig verpleegd werd. Tot mijn verbazing schrijft men zelden de lof van de ziekte die over zijn hoogtepunt heen is. Voor zover het paradijs in onze wereldlijke chaos denkbaar is, zou ik het Langzaam Herstel als een voorproef van het paradijs willen kenschetsen. Van de gezonde mens wordt door hemzelf en de omstanders *altijd* méér geëist dan hij eigenlijk aan kan. Ter ere

van het noodlottige zelfbewustzijn, bluft hij zich over zijn hoogste spanning heen, tot het fatale letale einde met behulp van een hartaanval. Dr. Knock sprak een woord van waarheid en wijsheid, dat ten onrechte als een grap wordt opgevat: 'De gezondheid is een toestand welke niets goeds belooft.' De gezonde moet vandaag of morgen ziek worden. De zieke, over de crisis heen, kan alleen maar beter worden. En dat beter worden gaat gepaard met een herontdekking van het leven, waaruit een welbehagen in het bestaan natuurlijk voortvloeit. Het schenkt nieuwe verlangens en nieuwe mogelijkheden en stelt iemand in staat om bijvoorbeeld, vrij van enige zorg of bijgedachte, met een wijd open geest de gehele Proust degelijk te lezen.

Ik besloot bij het verschijnen nog twee exemplaren van 'Du coté de chez Swann' te kopen. Het mijne, dat ik het eerste kocht, heb ik voor een niet onbelangrijk bedrag van de hand gedaan op het goede ogenblik toen, tussen de twee wereldoorlogen, de 'tulpenhandel' in eerste en zeldzame drukken zijn top bereikt had. Ik heb in mijn leven aan menig boek, argeloos gekocht, later onvindbaar geworden, een lief bedragje verdiend met het enige doel aldus mijn verlangen naar wèggaan tenminste gedeeltelijk te bevredigen. Het reizen was wat het witte poeder is voor hem die verdoving zoekt: ik ben bereid, als het per se moet, er mijn gehele hebben en houden voor te verkwanselen. En daarbij komt dat ik wel een vurig lezer ben, maar dat ik niet de aard bezit van een verzamelaar van curiositeiten. Als ik ooit iets verzameld heb, naarstig en met geestdrift, dan was en is het alleen het gangbare Nederlandse ruilmiddel. Niet zozeer om daarmee voorwerpen of diensten, doch vrijwel uitsluitend om daarmee het beste te kopen wat er verkrijgbaar is: de illusie van een beetje vrijheid.

Mijn tweede exemplaar schonk ik aan haar, voor wie ik het aanschafte, wetende dat, zo ooit iemand, zij in staat zou zijn dit werk te waarderen en tot in details, vooràl in details, te genieten: voor Marguérite, de Franse vrouw van mijn oudere vriend Jules Schürmann. Wat er van het derde exemplaar geworden is, weet ik waarlijk niet. Het waarschijnlijkste is dat ik het uitleende aan een van die geestdriftige belangstellenden die geestdrift en belangstelling tot verduistering weten op te voeren.

Ik had mij in de Schürmanns niet vergist. Zij gingen zonder aarzeling en met overtuiging tot de allereerste oprechte Proustianen in Nederland behoren. Marguérite Schürmann schreef, in haar moedertaal, enige bundels lyrisch proza. Als ik het wel heb twee, die bij C.A.J. van Dishoeck het licht zagen. Jules Schürmann publiceerde gedichten, hoofdzakelijk in 'De Nieuwe Gids', en zijn verzamelingen verschenen, met uitzondering van de eerste, bij dezelfde uitgever. Deze eerste heette 'Uit de Stilte' en zag het licht in 1909 bij Boucher. Ik zie het boek nog voor mij in zijn te grote formaat met de te grove lithografieën van Willem E. Roelofs jr., maar van de inhoud herinner ik mij weinig of niets meer. Als het sonnet dat dr. Victor van Vriesland eruit opviste voor zijn grote bloemlezing inderdaad het beste van die

inhoud vertegenwoordigt, vrees ik dat ik niet op de herlezing van dit oeuvre gebrand behoef te zijn.

Ik gevoel nu inderdaad weinig lust mij opnieuw met de poëzie van Jules Schürmann in te laten. Toch, vóór de eerste wereldoorlog zag ik er wel wat in. Maar ik was mij er niettemin van bewust dat het toch meer 's dichters persoonlijkheid was die mij boeide en aantrok dan zijn werk. En die persoonlijkheid was onverbrekelijk verbonden met zijn omgeving. Hij leefde in wat wij in die dagen naïef verrukt een ‘artistiek’ milieu noemden. Toen ik hem leerde kennen, woonde hij te 's-Gravenhage op het Buitenhof aan de zijde van of liever naast het Kadaster. Zijn kleine appartement daar was aan de donkere kant en met antieke stukken gemeubeld. Een interieur moest, om ons in die dagen te behagen, in een bestendige schemer gehuld zijn. Het daglicht was om te beginnen brutaal en, wat erger was, het maakte vulgair. De dingen openbaarden ons hun geheimzinnig wezen uitsluitend zolang zij in een zachte Maeterlinckiaanse nevel gehuld waren.

Leefden wij niet allen min of meer baldadig soms verblind, soms doelbewust tegen de tijd? Wij dartelden (de ellende welke de wereld wachtte, niet vermoedende) als zorgeloze kinderen in de weide. Het bestaan gebouwd op wat wij zekerheden waanden, had niets dat angstig kon maken. En wij waren ons door en door bewust van deze joie de vivre. Daarbij dacht niemand aan de mogelijkheid dat wij onze levensdans dansten rondom de krater van een vulkaan. Maar hoe licht en blij wij de wereld zo nu en dan vonden, in onze huizen, onze boeken, onze gesprekken waren duisternis en somberheid schering en inslag.

De gedichten van Aart van der Leeuw, stralend van kinderlijk levensgeluk, werden geschreven in de eenzaamheid van een donkere cel. Het overkomt mij niet dikwijls dat ik, om uiting te geven aan een gevoel, behoefte heb aan een bijbelspreuk. Maar wanneer ik de atmosfeer wil aanduiden waar Aart van der Leeuw in leefde, dan kan ik er niet buiten en dan komt het woord: ‘Waar liefde woont, gebiedt de Heer zijn zegen’ onweerstaanbaar bij mij op. Als ik moe was van het jachten, waar het dagbladbedrijf zijn verknochten soms toe dwingt, moe van de talloze kleine ergernissen welke het letterkundig leven tot een hel maken, moe van de eigen onrust en de eigen eerzucht, kortom als ik een afkeer had van mijzelf en het bestaan dat ik voerde, bracht één avond, doorgebracht in Aarts stille woning, de redding: daar was heul en heil, daar woonde de liefde en vonden wij, hoe angstig en vernederd ook, een zegen. Van der Leeuw woonde te Voorburg, achter aan het Westeinde, vlak bij de ophaalbrug over de Vliet, waar hij van zijn werkkamer op uitkeek. Hij had het bovenhuis, beneden woonde zijn schoonzuster en daarnaast in het benedenhuis was een bloemist. Op de tuinen van die kweker zag Van der Leeuw uit als hij uit zijn raam naar beneden keek. Bloemen en voorbijgaande schepen. Méér had zijn verbeelding niet nodig om zich een paradijsweelde en eindeloze wonderreizen voor te toveren.

Het huis van Schürmann was voor mij op een geheel andere wijze het huis van een dichter. Want ik was genoeg ingewijd om te ervaren dat Aart een belangrijker, veel belangrijker figuur was dan Jules Schürmann. Jules was gelijk ik toen èn nu (doch iets méér toen dan nu) wat men ten onrechte smalend een estheet noemde. Dat wil alleen maar zeggen dat hij een man van smaak was en dat hij die gezegende goede smaak in alles (in woorden, dingen en daden), trachtte te verwezenlijken. Hij bezat daarbij een natuurlijke neiging tot wat in schoonheid oud was geworden. Hij was tegelijkertijd geraffineerd en kinderlijk. Raffinement maakt ouwelijk, maar uit zijn gelijktijdige kinderlijkheid vloeide een beminnelijke, jeugdig makende ijdelheid voort. Ik heb een zwak voor ijdele mannen, wanneer zij, als mijn goede vriend Hendrik Willem van Loon, onbevangen blijven en de eenvoud des gemoeds weten te bewaren, omdat zij zich voor hun ijdelheid niet schamen, ja, er zich meestal zelf niet van bewust zijn. Ze moeten zo oprecht en argeloos ingenomen zijn met zichzelf en op een lieve wijze zo volkomen overtuigd van het plezier dat wij aan hen kunnen beleven, dat het ons onmogelijk wordt te twijfelen aan hun goede bedoelingen jegens ons. Ik ken er velen die eerlijk en opgewekt hun best doen al wat zij te bieden hebben zo voordelig mogelijk te doen uitkomen dat ik hun geestdrift over zichzelf met vreugde aanvaard, ook al weet ik niet altijd wat ik er dan verder mee aan moet.

Jules Schürmann was zulk een gulle en overtuigde ijdeltuit en als alle ijdeltuiten van de goede soort, werd hij aandoenlijker met het stijgen der jaren. Hij was vijftien jaar ouder dan ik, maar ontleende aan dit feit geen voorrecht in de omgang. Hij was en bleef een hartelijke vriend, die ik gaarne bezocht, al mede omdat ik in zijn aanwezigheid weinig behoefde te spreken. Hij belastte zich daarmee. Bovendien werd mij de verlegenheid bespaart, welke mij immer bevangt wanneer de aandacht op mij valt, of er verwacht wordt dat ik op enige wijze iets van mezelf openbaar. Ik ben bereid in het nette alles te openbaren waar iemand slechts belang in mocht stellen, ik vraag zelfs niets liever; doch *uitsluitend* schriftelijk.

Ik heb eerst in Den Haag, later in Laren, ontelbare middagen en avonden doorgebracht in het gastvrije huis van Marguérite en Jules Schürmann en er mij altijd behaaglijk en tevreden gevoeld. Dat Frans er de huistaal was, verhoogde de aantrekkelijkheid voor mij in niet geringe mate. Waar Frans gesproken wordt, bestaat zoal niet de zekerheid, dan toch een zeer grote waarschijnlijkheid van beschaving.

3

De boekerij van de Schürmanns bestond ook in hoofdzaak uit Franse boeken. Door hem maakte ik kennis met een bepaalde letterkunde, of liever met een zeer duidelijk gekenmerkte schakering van letterkunde, zoals die om het jaar 1900 heen beoefend

en bewonderd werd. Er was in de kringen der ‘estheten’ een onmiskenbare voorliefde voor lyrisch proza, voor poèmes en prose, voor korte, goed geschreven (soms helaas te óverschreven) genrestukjes. Ik denk nu aan Aloyius Bertrand, wiens ‘Gaspard de la Nuit’ in de jaren vóór de eerste wereldoorlog tot de onmisbare handboekjes voor de aanbidders van de schoonheid behoorde. Ik heb het van harte bewonderd, vervreemdde er later geheel van en nam het onlangs weer ter hand om te bevinden dat er toch wel moois in schuilt. Zeer geliefd in den huize Schürmann waren zowel ‘Les Chansons de Bilitis’ als ook ‘Chants de la Pluie et du Soleil’. Wij poogden Bilitis te vertalen of de inhoud van enkele der zangen in regelmatige Nederlandse gedichten weer te geven. Het feit dat dit mislukte, gedoemd was te mislukken, verhoogde onze bewondering voor Pierre Louys: het was ons daarenboven gebleken dat zijn verfijning en veredeling verheven waren boven iets zo grofs als vertalen, en dan nog in het helaas Germaanse Nederlands.

De romans van diezelfde schrijver stonden niet hoog bij ons aangeschreven. Zijn korte verhalen echter behoorden tot ons beste bezit. Wat Hugues Rebell betreft: de ‘Chansons de la Pluie et du Soleil’ ben ik ontgroeid; maar nog onlangs herlas ik ‘La Nichina’ met oprechte bewondering. In de dagen op het Buitenhof heb ik Rebell ongetwijfeld te hoog gesteld. Ik kan mij, zijnde die ik ben, nauwelijks meer voorstellen hoe ik zo met ‘Chansons’ kon weglopen. Maar ‘La Nichina’ is, ook volgens mijn huidige maatstaven, nog een roman die bestaansrecht bezit, boeiend bovendien en zeer zeker ten onrechte verwaarloosd. Ik bezit de tweede druk (Mercure de France) welke het jaartal 1897 draagt, en ik geloof niet dat er nadien nog herdrukken verschenen zijn. Van Jules kreeg ik Laforgue, Schwob, Villiers de l'Isle Adam te lezen. En ook de allermerkwaardigste gedenkschriften van Wanda, baronesse De Sacher Masoch, de vrouw van de eens wereldberoemde Oostenrijkse romancier. De Franse vertaling daarvan, die ons zo sterk aantrok, verscheen bij de Mercure de France, en ik heb dit boek tot op de dag van heden tevergeefs gezocht.

Wij lazen om beurten, Jules en ik, Baudelaire, Rimbaud, Verlaine, maar vooral Regnier, die de dichter naar zijn hart was. Wij kenden vele gedichten van hen uit het hoofd. Nu herinner ik mij nog maar twee regels van zijn hand welke mij wel heel diep getroffen moeten hebben en die ik nog bij alle passende gelegenheden met welbehagen aanhaal.

Ten eerste ‘Le vrai sage est celui qui fonde sur le sable’, dat ik van toen tot nu toe als een waarschuwing en een zinspreuk beschouwde.

De tweede regel is van heel andere aard en past prachtig bij de in Engelse landen bestaande gewoonte dat na een rijk besproeid diner de gastheer zijn gasten voorgaat in het park, waar bomen en heesters te over groeien: ‘Je ne connais rien de si agréable que de pisser au frais!’. Een axioma dat Regnier in vriendenkring formuleerde en dat men in zijn werken vergeefs zal zoeken.

Jules had over het zeggen van verzen een andere opvatting dan ik. Hij declameerde. Doch daar hij zich ook in dit opzicht een man van smaak toonde, vermeed hij daarbij gelukkig overdrijving. Niettemin bleef hij voor mij toch nog iets te dramatisch. Ik was toen en ben nòg overtuigd dat verzen het volledigst tot hun recht komen wanneer men ze, het ritme uiterst voorzichtig aangevende, zo vlak, zo stil mogelijk voor zich uit zegt. Zoals bij mijn weten Bloem alleen het volmaakt doet. Van allen die ten bate van de grammofoon voordragen, wist, voor zover ik hen gehoord heb, alleen Bloem mij innerlijk te ontroeren.

Men moet wat Jules Schürmann betreft niet vergeten dat hij, voor hij zich voorgoed in Nederland vestigde, zich als operazanger door Europa rondbewoog. Men moet, als het op declamatie aankomt, een operazanger van de oude school met veel lankmoedigheid beoordelen.

Voor mij vormden de bovengenoemde Franse schrijvers met de omgeving waarin wij ze verheerlijkten een éénheid. Er werd een geestelijke atmosfeer geschapen welke met de stoffelijke, waarin wij ons nog ietwat onwennig bewogen, inéén vloeide. Ik kan mij niet voorstellen dat nú twee jonge schrijvers elkaar Rebell of Louys, Aloysius Bertrand of Maurice Guérin voorlezen zullen tussen nikkelen tandartsmeubelen, door neonbuizen verlicht.

Piet van Eyck vond Schürmann geen omgang voor mij. Hij betoogde de onmiddellijke noodzakelijkheid van het overwinnen van de ‘fin de siècle’ en achtte het eveneens noodzakelijk zich aan de vele en dringende bekoringen van de decadentie te onttrekken en zich voor te bereiden op een nieuwe poëzie. Daarbij toonde hij geen waardering hoegenaamd voor de gedichten van Jules Schürmann, welke volgens hem inderdaad op hun plaats waren in de Nieuwe Gids, een tijdschrift dat niet alleen tot een karikatuur van zichzelf verworden, doch bovendien volmaakt verouderd was. Hijzelf bestemde zijn werk voor ‘De Beweging’, waar de poëzie der verbeelding verkondigd werd. Ik geloof dan ook niet dat Jules Schürmann enige verbinding heeft onderhouden met één van mijn tijdgenoten. Als Roland Holst, Bloem, Van Eyck, Gerritson hem al eens ontmoet hebben, dan bleef het bij een vluchtig, toevallig bijeen zijn. Hij leefde dus heel eenzaam, met zo nu en dan een bezoek aan Kloos, ce roi du passé en exil dans le présent; en met enige oppervlakkige omgang met schilders.

Ik was met hem in kennis gekomen doordat ik in mijn kinderjaren op school was met de kinderen van één van zijn broeders. De merkwaardige familie Schürmann bestond, zo ik mij wel herinner, uit zes broers en één zuster. De oudste Joseph werd wereldberoemd als impresario, onder andere van Sarah Bernard. Hij kende als geen ander de wonderlijke wereld van muzikanten en komedianten die (mèt een wereldnaam) zich de ingewikkeldste en meest onverwachte eigenaardigheden verwierven. Ik bezocht hem weleens te Parijs waar hij woonde en liet hem vertellen, hetgeen

hij gaarne deed, terwijl ik nooit moe werd naar hem te luisteren. Hij stelde zijn herinneringen te boek. Meulenhoff gaf daar de Nederlandse vertaling van uit. Het werd een onderhoudend boek. Hij was echter een geboren verteller, geen geboren schrijver, zodat het woord bij het omzetten van spraak in schrift zijn saveur en daarmee veel van zijn bestaansrecht verloor. Wanneer iemand boeiend en geestig vertellen kan, voegt men hem dikwijls toe: waarom schrijf je dat niet op? Ik heb daar nimmer iets goeds uit voort zien komen. Daarom sta ik altijd ietwat huiverig tegenover schrijvers die al te goed van de tongriem gesneden zijn.

De letterkundig aangelegden in de familie Schürmann waren dus Joseph, Jules en Willem. Deze laatste wijdde zich bij mijn weten uitsluitend aan zijn schrijfwerk. Hij vestigde de aandacht op zich door schetsen uit de Verenigde Staten en werd bekend door zijn Rotterdamse familieroman 'De Berkelmans', beroemd door zijn toneelstuk 'De Violiers', waarin eerst Willem Royaards later Jan Musch bijval oogstte in de rol van de oude Mark Violier. 'De Violiers' wist zich lang op het repertoire te handhaven. Musch was in deze rol beter dan Royaards. Wij echter vonden in die eigenwijze tijd dit alles vuig realisme, dat geen stand kon houden.

Ik had in mijn hoofd dat één van zijn verhalen, 'De Beul', bijzonder goed moest zijn. Maar de bundel, waarin het titelverhaal werd opgenomen, kon ik niet in handen krijgen. Tot ik die in 1940 op zijn onverwachtst vond op een markt in Batavia. Ik kocht het boekje, dat meer dan schandelijk gehavend was, voor één kwartje. En ik heb 'De Beul' herlezen. Het is wel een enigszins merkwaardig verhaal, maar het is zeer zeker niet een góéd verhaal. Wat er sterk tegen pleit, is dat men, al lezend, voortdurend moet denken aan wat bijvoorbeeld Couperus dáárvan gemaakt zou hebben. Het gegeven is gezocht. Om het aanvaardbaar te maken, moet een schrijver overtuigingskracht en dus vormkracht bezitten. Willem Schürmann overtuigt (althans mij) niet en zijn verbeelding mist reliëf, gelijk zijn taal kleur en beweging. En ook de novellen, welke de bundel verder vormen, zijn schamel.

Men moet waarlijk nooit op zijn herinneringen af gaan. De afstand in de tijd vervaagt en vervormt alle voorstellingen. Daarom zal ook veel in dit boek, nu vermeld, tot onherkenbaar toe verschillen van de gebeurtenissen zoals zij waren op het ogenblik dat zij gebeurden. Maar dat is geen bezwaar. De werkelijkheid is vluchtig en daardoor bestemd om in het niet te vervluchtigen. De *verbeelding* van de werkelijkheid wordt geschapen met het oog op een kortere of langere bestendigheid. De kunst is nu eenmaal meer waar dan de waarheid en werkelijker dan de werkelijkheid. Ware dit niet zo, het zou geen zin hebben zich aan enige uiting van kunst te wijden. Aan vindingskracht ontbrak het overigens Willem Schürmann niet, wel aan de macht om wat hij bedacht in vlees en bloed te belichamen. Dit gelukt hem enigszins in zijn roman, geheel in 'De Violiers': Marc Violier is een type dat zich tot buiten de tekst handhaaft.

Ook Willem Schürmann was als zijn broeder een te goed prater om een zeer goed schrijver te kunnen zijn. Want de schrijver is een innerlijk gedwarsboomd spreker, die zich uit zijn onmacht redt door het styleren van zijn woorden tot poëzie of proza. Hij, als Eef Lidth, was vermakelijk, vol geestige en pittige anekdoten, welke hij op een zeer eigen, onweerstaanbare wijze voordroeg, en een matig prozateur. Hij was in de omgang veel boeiender dan Jules, maar hij miste diens belezenheid en goede smaak.

Willem woonde in de Korte Hoogstraat boven de zaak van herenmodeartikelen van zijn broer, waar hij zelf deelgenoot in was. Een rechte, stijle trap voerde van de voordeur naar zijn verdieping. Hij placht tot heel laat in de nacht te werken. Op een keer liep hij, bleek en suf van uitputting, van zijn studeerkamer naar zijn slaapkamer, de gang over. Daar kwam hij een man tegen. Het kwam niet in Schümanns door moeheid verstoorde brein op, dat er iets ongemoedelijks kon schuilen in die ontmoeting om halfdrie 's nachts. De man echter, een inbreker, schrok zo hevig van de spookachtige verschijning die zich wezenloos en automatisch in zijn richting bewoog, dat hij, met achterlating van zijn werktuigen, de hoge, rechte trap meer afviel dan afliep. Eerst de volgende morgen drong het tot Willem Schürmann door welk een ongewenst bezoek men hem gebracht had en aan welk gevaar hij ontsnapt was. Alle Schürmanns hadden iets bijzonders. Zij onderscheidden zich van de menigte zowel door hun geest als door hun verschijning. Zij waren echt-Rotterdams èn toch echt on-Hollands. Hun moeder heette Ochsé en was verwant aan het Parijse esthetengeslacht waarin Julien Ochsé zich als dichter een naam verwierf. Deze familie werd zelfs legendarisch om haar ingewikkelde verfijning, en men kan zich de broeders en zusters Ochsé niet anders voorstellen dan als mens geworden figuren van Aubrey Beardsley.

4

Van Proust via Jules Schürmann naar de Ochsés, een kleine reis in de tijd waarbij ik niet naliet te wijzen op de verrukkelijke staat welke men fin-de-siècle noemt en die thans, begrijpelijkerwijze, geminacht wordt door allen die te grof zijn er iets van te begrijpen.

In de sfeer van het fin-de-siècle behoorde ook de schilder Albert Roelofs. Hij was dan ook een vriend van Jules Schürmann. Hij verenigde de verfijnde smaak van een Stevens met de innige menselijkheid van een Renoir. Daarom kon hij werelds zijn zonder de geest te kort te doen, zwierig, speels en toch waarachtig en diep. Ik kan mij begrijpen dat Willem van Konijnenburg, met zijn in het oog vallende theoretische kanten, óók in zijn werk, na zijn dood verwaarloosd werd. Maar ik begrijp

niet hoe men ooit kon ophouden een zo edele rijkdom als die van Albert Roelofs te waarderen? Hij was een hoffelijk man in het dagelijks leven. Hij was ook een hoffelijke schilder, en deze bepaling genomen in zijn hoogste betekenis. Hij was namelijk een eerbiedig, aandachtig, schuchter schilder. Hij schuwde iedere overdrijving, alles wat ook maar in de verste verte naar opzichtigheid zweemde. Uiterlijke praal was hem een gruwel. Wanneer het veroorloofd is een zo persoonlijk meester als Albert Roelofs met een grote voorganger te vergelijken, zou ik, vooral in vrouwenportretten, Whistler willen noemen. Ook de vijanden van Whistler hoopten zich van de ongewenste bewondering voor hem kunnen te verlossen door hem als ‘mondain’ terzijde te schuiven. Zoals zij, met meer nadruk nog, het weliswaar meesterschap van Boldini onschadelijk trachtten te maken door hetzelfde middel. Ook Albert Roelofs werd door enkele bekrompen geestdrijvers als ‘mondain’ veroordeeld.

Het feit dat hij (Albert Roelofs) zo nu en dan een gravin Czernin tekende in plaats van dag in dag uit hetzelfde Scheveningse of Larense meisje, is van geen betekenis hoegenaamd voor de waardering van zijn werk. Een schilderij beantwoordt als schilderij al of niet aan de eisen welke de toeschouwer eraan stelt. Op grond daarvan aanvaardt of verwerpt hij het. Het feit dat de schilder leeft in wat men noemt de ‘wereld’, of wel daarbuiten, mag geen invloed hebben op de waardebepaling. Albert Roelofs' natuurlijke beschaving, zijn voorkomende manieren, zijn meesterschap in de omgang met mensen, belette hem niet om, als het erop aan kwam en als zijn werk, dat hem boven alles ging, het eiste, een doelbewuste, zelfbewuste *werkman* te zijn. Wie heeft als hij de moed gehad om, de dertig lang voorbij, de naam en het bestaan die hij zich verwierf op te geven, om in Parijs van meet af aan te gaan studeren. Op de grens van het meesterschap erkende hij zijn tekortkomingen en werd weer leerling op het atelier van Jean-Paul Laurens en ging als een jongmaatje anatomie bestuderen onder professor Richter. Hij zelf schreef uit Parijs aan Albert Plasschaert (7 dec. 1911): ‘Ik voel mij hier buitengewoon gelukkig: *ik ben weer niets* en werk van 's morgens tot's avonds laat.’ Dit is het ware: op een kritiek ogenblik weer níéts te willen zijn, teneinde zo de enige gelegenheid te scheppen opnieuw te beginnen. Aan zulke mededelingen herkent men de ware broeders, wien iedere eeren geldzucht vreemd is, omdat zij maar één ideaal koesteren: het werk hunner handen nooit af te leveren voor het hun hoogste macht op dit ogenblik, volledig vertegenwoordigt. Het zou mij moeilijk vallen een keuze uit het werk van Albert Roelofs te doen. Hij werd niet oud en leverde niets af waar hij niet tevreden over was. Zijn levenswerk is dus beperkt en vrijwel zonder inzinkingen. In ‘Het jongetje Luyt’, een jeugdwerk, ontdekte ik dezelfde goede hoedanigheden als in ‘De Schilderes in haar Atelier’ van 1914. Wel kan men de ontwikkeling volgen tot een versobering en verstrakking binnen het gegeven eigen karakter dat hij in elk doek, in iedere tekening weet te handhaven.

Ik bemerk telkens de samenhang, te veelvuldig om toeval te zijn, die er mij van overtuigt dat er van de geestelijke eenheid van het achttiende-eeuwse Europa nog heel wat overgebleven is. Er bestaan verwantschappen welke geen grenzen erkennen. Geesten voor elkaar bestemd vinden elkaar in weerwil van alle belemmeringen. De pogingen welke men doet om Europa geleidelijk tot een economische en politieke eenheid te maken, gaan geheel buiten de verlangens en bedoelingen van de geest om. En zij bemoeilijken veeleer de *innerlijke* verbondenheid dan dat zij die bevorderen. Unificatie en centralisatie op stoffelijk gebied leiden op geestelijk gebied gemakkelijk tot een verderfelijk provincialisme. De gemeenschappen, welke in een verstrekkend verband worden opgenomen, willen daarbij tot geen prijs hun nationaal karakter, hun intellectuele persoonlijkheid verliezen. Waar dus de politieke en economische grenzen vervallen, worden de geestelijke grenzen met meer heftigheid dan ooit bewaard en bewaakt. Het taalfanatisme zal ongekende hoogten bereiken, omdat de taal nu eenmaal het doeltreffendste identificatiemiddel is. Het oude Europa, bijvoorbeeld dat van die onvolprezen figuur van een Ligne (en zag men ooit een volmaakter Europeaan), kon zich vormen omdat zij die er deel van uit maakten, altijd hun scherp omlijnde nationale thuis hadden om op terug te vallen. Wanneer in een niet zo keel verre toekomst die omgrenzing steeds vager en vager gaat worden, moet men zich aan andere beperkingen, aan een andere tucht onderwerpen, wil men niet in een vormeloze en dus in een karakterloze eenheid ten onder gaan. Een ieder ziet voor zijn ogen hoe de staten van Noord-Amerika met alle wapenen moeten vechten om het streven van Washington naar steeds sterker centralisatie, zo mogelijk, te keren. En hoe die, naarmate dit proces desondanks voortschrijdt, toch op de een of andere wijze een eigen karakter trachten te bestendigen. Dit is aldaar moeilijker nog dan het in de Verenigde Staten van Europa zal zijn, omdat taaleenheid de egalisatie in de hand werkt. Van de oude Europese eenheid, diep onder de verdelingen door de politiek gehandhaafd, kreeg ik in mijn leven menig voorbeeld. Toen ik het voorrecht had Albert Roelofs nu eens hier dan eens daar te ontmoeten, konden hij en ik niet vermoeden dat hij nog eens bevriend zou raken met een schrijver wiens werk ik nog geregeld en nooit zonder baat ter hand neem en hooglijk waardeer, Rudolf Kassner, van wie hij een sterk, overtuigend portret tekende. De Roelofsen, Albert en zijn vrouw, waren ook de gasten op Lauchin, het Boheemse kasteeltje van de Turn en Taxis, waarover ik in den beginne schreef.

5

Ik kan mij helaas maar al te goed indenken hoe het mogelijk was dat men op een gegeven ogenblik aan de uitdrukking fin-de-siècle een ongunstige betekenis ging

hechten. Dit feit bewijst beter dan enig ander de ontaarding door levensvergroving, welke wij nu als een ziekte doorstaan moeten. Wanneer een term in diskrediet raakt, die levensvreugde, lieflijkheid, speelsheid, muziek, goede smaak, zwier en sier en nog veel meer heerlijks betekent, kan men geredelijk aannemen dat de mensheid diep in het materialisme verzonken is. Snelle bijval, door tamtam en geleur verkregen, en geld-bij-de-vis-willen-hebben vervingen afschuwelijk de liefde en de eerbied voor het vak en de onbegrensde offervaardigheid ten bate van de kunst. De nieuwste nieuwlichterijen die zich met handen en voeten een weg banen, zien in hun zelfverblinding niet dat niets zo pompier is als de avant-garde, dat al het nieuwe onmiddellijk zo oud blijkt dat men alleen door een terugkeer tot het oude iets nieuws kan bereiken. De brave belangstellenden, die weinig begrip hebben van waar het om te doen is, maar tot elke prijs de indruk willen maken vies bij te zijn, beseffen (gelukkig voor hun gemoedsrust) niet dat niet de schilders, maar de kunstkopers de mode maken. Zij die een fortuin belegd hebben in het laatste picturale snufje, laten begrijpelijkerwijze niets onbeproefd om de argeloze liefhebbers een terugkeer te beletten tot waar zij diep in hun hart (en zonder te wagen het uit te spreken) van houden. Niemand maakt mij wijs dat alle talent, alle ijver, alle overgave, alle liefde en alle lieve lust tot nu toe, over de gehele wereld in alle tijden, aan de schilderkunst besteed, verloren arbeid, verloren hartstocht zouden zijn.

Ik blijf geloven dat de kunst van alle eeuwen en alle landen een onverbrekelijke eenheid vormt. Ik blijf geloven dat alle kunsten te zamen op hun beurt weer tot een hogere eenheid behoren: de Poëzie, die zich in woorden, klanken, kleur en lijn openbaart.

Ik geloof, en dat is mijn enige allesomvattende geloof, onvoorwaardelijk in het evangelie van Emerson, in het tweede boek der Essays kapittel een, alinea vijf: ‘For poetry was all written before time was.’

Poëzie is één, zonder begin en zonder einde, en uit zich in een oneindig aantal vormen en in vele technieken. En wat wij en, voor en na ons, alle geslachten, in enige kunstuiting, in laatste aanleg zoeken, is: de poëzie en steeds opnieuw de poëzie.

XII

1

Ik keer tot mijn jongere jaren terug. De vader van Koos Speenhoff was eigenaar van een fabriek van ketelbekleding te Krimpen aan de Lek, welk bedrijf, naar hij mij bekende, na het overlijden van zijn moeder door gezegde vader en hem ‘geliquideerd’ werd. Hij had ook een zuster, getrouwd met een dominee in het noorden, over wie hij zelden sprak. De deftige ovale geschilderde portretten van de oude lui bingen echter altijd in zijn werkkamer. Ook heeft hij mij weleens meegedeeld dat hij eigenlijk Von Westinghausen Speenhoff heette, doch daar vele van zijn mededelingen op speelse verbeelding berustten, heb ik daar nooit veel aandacht aan besteed.

Was hij een dichter? Was het geoorlopfd J.H. Speenhoff tot de beeldende kunstenaars te rekenen? Hij heeft zijn leven lang getekend, al zijn boeken eigenhandig verlucht en wanneer hij enige ogenblikken tijd had om zich te ontspannen, ging hij schilderen. Hij heeft ook meer dan één tentoonstelling van zijn beeldhouwwerk gehouden. Piet van der Hem heeft hem in 1915 welgelijkend afgebeeld met zijn gitaar èn zijn palet. Het aureool van heiligheid dat hij daarbij om 's dichters hoofd toverde, paste niet geheel bij hem wien niets menselijks, al te menselijks vreemd was. Ik meen wel hem in deze omgeving te mogen oproepen, hem, of liever zijn theorie, als voorbeeld aanhalen.

Mijn kennismaking met hem vond, als mijn herinnering mij niet bedriegt, plaats in de Dierentuin te Den Haag. Hij trad daar op en liet mij weten dat hij mij graag bij hem zou zien, teneinde mij wat te tonen. Benieuwd naar wat dit kon zijn, haastte ik mij naar de kleedkamer, waar hij voor de dag kwam met een stel schoolschriften uit de jaren waarin hij leerling op de machinistenschool te Hellevoetsluis was. Deze waren van kanttekeningen, verbeteringen en waarderingen voorzien door wijlen mijn vader, die gedurende enige jaren gedetacheerd was als leraar in de stoomwerktuigkunde aan die school. Van dat ogenblik af dateerde een vriendschap die tot mijn vertrek naar Zuid-Afrika nimmer verstoord werd.

Ik heb Cesarien en Koos Speenhoff in twee en drie verschillende huizen in Rotterdam, ik heb hen in Haarlem, in dagen van grote voorspoed, in dagen van grote zorglijkheid in Scheveningen gekend. En ik heb hen tussen 1908 en 1938 niet tien-

tallen, maar honderden malen horen zingen. Ik ging vaak met hen mee als zij in een ver boerendorp optraden, ik trok dag in dag uit met hen op als zij gedurende de beroemde kermis hun figuurlijke tenten in Nijmegen opsloegen. Ik heb hen in uitgelezen gezelschap en in een zaal tot barstens toe vol jonge soldaten hun repertoire horen voordragen. En ik heb maar zelden iemand zó verbaasd gezien als Koos Speenhoff, toen hij gedurende de volksstemming in Saarbrücken voor de Nederlandse troepen aldaar kwam zingen en mijn vrouw en mij aan het station vond om hem af te halen.

Op een voor Nederland ongewone bekendheid, toen iedere slagersjongen luidkeels 'Daar komen de Schutters' uitgalmde, is een vrijwel volkomen vergetelheid gevolgd. Jonge mannen van beneden de twintig kennen zelfs zijn naam niet meer. Dit neemt niet weg dat hij, in het aloude genre van het volkslied, een aantal gedichten schreef die niet voorgoed verdwijnen kunnen.

Zijn tien bundels 'Liedjes, Wijsjes en Prentjes' zijn allang uitverkocht en onvindbaar. Ditzelfde geldt voor de 'Krekelzangen', zijn prozaboeken en zijn eenacters. Tot kort voor de oorlog de bloemlezing uit zijn poëzie, welke ik voor mijn vertrek naar Afrika samenstelde, uitkwam. Deze is later in zakboekformaat herdrukt. Ik weet niet of hij van zijn gedenkschriften, welke hij op mijn aandringen begon te schrijven, meer voltooide dan ik kort voor de oorlog in Groot Nederland publiceerde.

Nu ik dit brokstuk herlees, geniet ik weer van een schrijfwijze die mij altijd na aan het hart lag en van een toon van verwonderde nuchterheid, welke ik hem benijd. Zo schrijft hij over zijn vriend Kees van Dongen, wiens vader een jeneverstokerij dreef: 'Ik kon niet aan hem merken dat hij thuis zo innig met jenever omging, want geestdriftig was hij nooit.' Of van diezelfde Van Dongen: 'Hij had nooit meer geld dan een paar kwartjes en eten deed hij ongemerkt, behalve warme krentenbollen. 'Door de warmte is het net of zij gesmeerd zijn,' zei hij.'

Zijn snedige beschrijving van het atelierleven in die tijd lijkt mij onverbeterlijk en niet zonder belang, nu Van Dongen een wereldberoemdheid is geworden. En terecht, want hij bezit alle eigenschappen van een meester. Conrad Kickert zei mij eens: 'Toen Kees voor het eerst in Parijs kwam, was hij in één woord geniaal.' Als er werkelijk een daling in waardering voor zijn werk vastgesteld kan worden, is dit het gevolg van de modezucht van een publiek dat immers nooit onderscheid kent tussen slecht en goed.

Het zou jammer zijn als zijn beschrijvingen van een bont, jong kunstenaarsleven verloren gingen. Ook aan deze nimmer herdrukte strofe, waarmee hij zijn indruk na een voorstelling waar Eduard Verkade in optrad weergaf, zou men een herinnering willen behouden:

‘Als hij hangt toneel te spelen
Aan de leuning van een stoel
Denk je strakjes dan verrekt zich
Heel die slangenmensenboel.’

Koos Speenhoff schilderde ijverig in het atelier van Van Dongen. Toen hij op de Schiekade woonde, en reeds de gezochte liedjeszanger was, vond hij nog steeds veel genoegen en ontspanning in deze bezigheid. Maar hij klaagde mij daar weleens bitter zijn nood, omdat zijn schilderijen zo snel voltooid waren.

‘Begrijp jij nou die schilders die weken, maanden op zo'n doek kunnen zwoegen? Het is mij een raadsel. Als ik om negen uur begin, dan staat om kwart over negen het meeste erop. Dan lik ik 't nog wat bij, maar om halftien is de zaak toch definitief bekeken!’

Voor ik kon antwoorden, vervolgde hij; ‘Ik weet het eigenlijk wel. Alle schilders schilderen veel te veel op hun linnen. En dat komt weer omdat zij willekeurige dingen schilderen. Willekeurige dingen zijn, let maar op, altijd ingewikkeld. Je moet doen als ik: àlles terugbrengen tot het essentiële. Ik schilder niet een boom, ik schilder De Boom. Of Het Huis. Of De Peer. Je moet nooit ‘een’ schilderen, altijd ‘de’ en ‘het’.’ Hij haalde een vrij groot vierkant doek voor den dag met een tiental concentrische kleurencirkels, welke van buiten af naar het middelpunt steeds donkerder werden.

‘Kijk eens hier. Dit is nu niet een willekeurig gat en ook geen bepaald gat als een sleutelgat of een spongat of een gat in een kies. Het is niets daarvan, en het is dit alles: Het is Het Gat. Het is het Absolute, Onveranderlijke en Eeuwige Gat.’

Zo werd ik op een goede dag verrast met een geschenk, bestaande niet uit een van die zeegezichten waarvan er ieder jaar duizenden geschilderd worden, maar met ‘De Golf.’ Die Ene, in zichzelf Volmaakte, onsterfelijke Golf.

Dit alles speelde zich in de Rotterdamse glorietijd en vóór de eerste wereldoorlog af, de tijd waarin Speenhoff met de hongerkunstenaar Papus (betrapt op het besmuikt verorberen van worstjes) een klassiek geworden autotocht naar Den Haag maakte, een hele afstand in die beginjaren van het motorverkeer. De reis duurde lang. Niet alleen omdat deze wagens niet berekend waren op grote snelheden, maar vooral omdat de ingezetenen het niet over hun hart konden verkrijgen een proeflokaal onbeleefd voorbij te gaan. Speenhoff bleek beter bestand tegen zulk een onderneming dan Papus, en toen die in de buurt van Rijswijk hopeloos in slaapviel, bezag de dichter hem lang en zei later meewarig: ‘Hij nam meer en meer de famieljare houding van een overledene aan.’

In tientallen jaren zag ik geen werk meer van Koos, tot hij mij niet lang voor mijn vertrek naar Brussel een brief schreef, meldende dat hij een aantal afbeeldingen

van surrealistische schilderijen in een tijdschrift had aangetroffen. En dat hij op grond van die beschouwing tot de slotsom was gekomen dat hij al jaren het surrealisme beoefende, ja, zich daar al aan wijdde vóór de heren in Frankrijk hun luidruchtige bedrijf onder die naam begonnen. Hij zond mij tegelijk de beschrijving van enige van zijn doeken volgens die richting geschilderd, met de titels welke naar zijn mening daarbij pasten. Als de meest treffende herinner ik mij: 'Opoe eet haar Naaidoos op' en 'De Augurkjesfles rukt op'.

Toen ik in maart 1939 afscheid van hem nam in zijn bescheiden bovenhuisje bij Seinpost (welk een verschil met het deftige herenhuis in Haarlem), toonde hij mij dit werk en enig ander, in dezelfde manier. Vindingrijk is Speenhoff altijd geweest. Hij nam mijn zoon Kees mee naar een piepklein balkon waar enige armelijke gewassen in potten stonden. 'Dit is,' zei hij, 'mijn moestuin. Zie hier mijn aardappel, dit is mijn wortel en daarginds mijn sperzieboon.' Hij zei dit, als immer alles, met een donkere, deftige stem.

Waar zouden de talloze schilderijen, pastels en tekeningen van Speenhoff gebleven zijn?. Zou het niet de moeite waard zijn ze, al ware het slechts als merkwaardigheden, in veiligheid te brengen? Ik vrees dat onze kunstoverheden veel te diep ernstig zijn om zich om dergelijke lichtzinnige zaken te bekommeren. Zij vinden dat, geloof ik, beneden hun waardigheid. Dit is vreemd en verkeerd. En zeker vind ik zijn theorieën over schilderkunst de moeite waard vermeld te blijven. Had hij in Frankrijk gewoond en gewerkt, en ware hij wat meer op reclame gebrand geweest, dan zou hij een school gesticht hebben, die van het Essencialisme of het Absolutisme, en daardoor alleen al befaamd geworden zijn. De schilderkunstige redeneringen en werkproeven van Speenhoff waren zeker interessanter dan 'les bleus' (effen blauw gespoten stukjes karton) waar wijlen Yves Klein in de tweede helft van de jaren vijftig grote internationale bijval mee oogstte. In een gedenkboek, uitgegeven toen hij twaalf en een half jaar in het openbaar optrad, wordt Speenhoffs letterkundige betekenis door de beste onder zijn tijdgenoten verheerlijkt. Maar van zijn verdiensten als beeldende kunstenaar wordt ten onrechte in het geheel niet gewaagd. Hij was op dit gebied weliswaar geen meester, maar, ik herhaal het, zeker een curiositeit. En op curiositeiten ben ik in vele gevallen meer gesteld dan op meesters.

Enige maanden nadat ik deze, mijn herinneringen aan een langdurige vriend schreef, ontdekte ik, in de boekerij op een boerderij, hoog in de bergen bij Harrismith (Oranje-Vrijstaat) de verzamelde 'Liedjes, Wijsjes en Prentjes'. Ik had in geen jaren Speenhoff ter hand genomen. Ik werd nog wel aangedaan door de welbekende stem, die mij door die liedjes toesprak, maar mijn vroegere ontvankelijkheid ervoor vond ik niet meer geheel terug. Dit stelde mij ten zeerste teleur. Houdt dan niets stand? Zelfs niet een paar tientallen jaren? Later begreep ik dat men, als men Speenhoff nog eens wil lezen, of, nog beter, op een plaat horen, in Nederland en liefst in

Rotterdam moet zijn. Dit werk is zo volledig doordrongen door de tijd en het land waarin het ontstond, dat het onwezenlijk wordt in een wijde bergwereld die tot de Drakensbergen òploopt en waar van alles waarover Speenhoff zong en schreef niets hoegenaamd bekend is.

2

Wij leefden in een kleine wereld. P.C. de Moor was een jeugdvriend van Koos Speenhoff en Van Dongen, maar hij behoorde in de jaren 1910 tot 1914 ook tot de kring van Konijnenburg, kende Jules Schürmann en was, wat later, met Arthur van Schendel in relatie. Hem zag ik toen in Den Haag vrij veel; zijn zoon zou ik bij Van Schendel te Sestri Levante tegen het lijf lopen. De Moor was een zorgvuldig, semi-decoratief schilder met een te sterke neiging tot het min of meer wazig sprookjesachtige. Zijn werk moet wel iets bescheidens of zeer vaags gehad hebben, want ik herinner mij het nauwelijks meer, waar dat van anderen, zijn tijdgenoten, mij nog helder voor de geest staat. De Moor was een stille, nobele, teruggetrokken natuur, die geheel opging in de droom waar zijn werk vorm aan trachtte te geven. Wanneer ik het bescheiden, trotse bestaan van kunstenaars als Tholen, Van der Maarel, Albert Roelofs, P.C. de Moor, Etienne Bosch en zovele anderen vergelijk met het kunstenaarstumult van nu, waarin de een de ander door welberaden opvallendheid tracht te overbluffen, is het geen wonder dat ik dat verleden hartgrondig betreur. Nimmer kreeg ik, toen ik in Den Haag het leven en streven van schilders en schrijvers van nabij gadesloeg, de indruk van een kermis. De heren en dames waren gewis geen aartsengelen. Afgunst en argwaan zijn van alle landen en alle eeuwen. Maar men wist zich te beheersen. Men schiep met opzet en overleg een sfeer, waarin mensen met de meest uiteenlopende karakters en opvattingen elkaar in vrede en vriendschap konden ontmoeten.

Piet de Moor ontwierp het decor van een modelopvoering van Vondels ‘Adam in Ballingschap’. Ik geloof dat Willem Royaards er de regie van in handen had. Deze eerste opvoering vergeet ik niet licht, ten gevolge van een vermakelijk ongeval. En daardoor herinner ik mij ook nog de stijl van de toneelschildering. Het kleine ongeval was dit: de speler die in de rol van de Slang zich kunstig achter een boomstronk wel en niet verborgen had, achtte het nodig om zich, daar veilig wanend, zijn zakhorloge te raadplegen. Door een misgreep echter viel dit met een geluid (des te harder naarmate het meer onverwachts was) vlak voor de boom-der-kennis op het open toneel, tot verbazing en vermaak van het geëerd publiek. Dit, op zichzelf beschouwd komische effect, verstoorde de illusie en prikkelde het verzet omdat niemand kon aannemen dat de zondeval indertijd met de chronometer ‘getimed’

was (zoals dat in het algemeen onbeschaafd basterd-Nederlands van nu heet).

De Moor, Albert Roelofs, Konijnenburg, Bosch, Hoytema, Thorn Prikker waren geletterde lieden. Dit in tegenstelling met een vorig geslacht dat zo volkomen opging in de schilderkunst en het handwerk dat daaraan ten grondslag ligt, dat er voor de schone letteren, het toneel en de muziek weinig geestkracht meer overbleef. Etienne Bosch leefde als een welverzorgde en zeer belezen kluizenaar onder de stolp van zijn doofheid. Hij bleef in de kleine geschiedenis van zijn tijd voortleven niet door het werk waar hij zich aan wijdde, maar door wat hem argeloos ontviel. Gedurende het befaamde, telkens weer opgeklutste bezoek van Verlaine aan Nederland zaten de twee onaantastbare grootmeesters van de letterkundige jeugd, Verlaine en Kloos, elkaar te overbluffen op zwijggebied. De omzittenden, hopende op enige gulden woorden zo nu en dan, zwegen diep en innig. Tot de ventilator (het geval speelde zich af in de Haagse Bordelaise) plotseling aangedraaid, door de stilte begon te zoemen, waarop Etienne Bosch met de klaroenstem der doven opmerkte: ‘Wat heeft die mijnheer Verlaine een alleraangenaamst stemgeluid!’ Men vindt dit kinderlijke detail zonder vermelding van 's schilders naam bij de nare man Aeg. W. Timmermans. Ik heb het uit de mond van een der aanwezigen, B.J. Varenhorst, die gedichten van Verlaine, geheel in de trant des tijds, op muziek zette.

Etienne Bosch was zó doof, dat dit droevige feit in zijn schilderijen duidelijk tot uiting kwam. Als men een aantal van zijn werken heel aandachtig bekeek, kwam men tot de slotsom: deze kunnen alleen geschilderd zijn door een eenzaam man die door het noodlot niet volledig deel heeft aan de wereld. Ik geloof niet dat hij ooit veel verkocht. Hij stelde daar weinig prijs op. Gezegend met middelen die hem onafhankelijk maakten, sleet hij dagen, weken, jaren in zijn atelier, met een rustige ijver voortwerkend te midden van aangroeiende, steeds verdrietiger uitziende ‘voorraden’. Ik zag ook geen groei, geen wijziging in dit werk. Hij had al vroeg een eigen stijl gevonden en daarin bereikt waar hij toe in staat was. Tot zijn dood heeft hij binnen die grenzen een omvangrijk oeuvre voltooid, waar niemand belang in stelde. Komt ooit zijn beurt om weer ontdekt te worden?

Er waren toen veel zulke stille schilders, niet zelden met onschatbare gaven toegerust, die in een betrekkelijke eenzaamheid hun levenstaak voltooiden zonder zich al te veel te bekommeren om stukjes in de krant of de gunst van de gaande en komende man. Ik denk nu aan hem die onder hen wel de belangrijkste leek, W.B. Tholen, die, in de geest van de Haagse school, tot een verfijning, een veredeling kwam als geen van de meer bekenden uit die groep bereikten. Ik denk aan Arthur Briët, die zo nu en dan verraste met werk (buiten zijn gewone lijn) van een frisheid, een innigheid, getuigend van een afzonderlijke, teruggetrokken, dieplevende persoonlijkheid. Van der Maarel is nooit geheel tot zijn recht gekomen, en ook hij had ‘iets’ dat ons noopte tot aandachtiger beschouwing van wat hij ons toonde. Al deze onderling zeer ver-

schillende kunstenaars heb ik goed gekend, ook als mens, en ik heb mij in hun werk verdiept en hen weten te waarderen, óók al beantwoordde het niet aan mijn ideaal. Ben ik verblind wanneer ik de doelbewuste wil om vrijzinnig te beoordelen nog maar zelden aantref? De groepen en groepjes stellen hun programma vast en maken een lijst van allen die aan de daarop vermelde eisen voldoen. Die slechts worden als Ware Kunstenaars erkend. Alle anderen zijn verdoemd en wat zij voortbrengen is het aankijken niet waard. Ik heb mij zelf opgevoed tot een ondogmatische wijze van leven en beschouwen, omdat ik, zelfs als een onervaren jonkman, niet kon inzien welk geestelijk voordeel er in een enge keuze kon schuilen. Bovendien zag ik op tegen de moeite welke het voortdurend herzien van mijn voorkeur mij zou geven wanneer de ervaring en het rijpen mijn oordeel geleidelijk zouden wijzigen. Ik heb daarom van meet af een duidelijk onderscheid gemaakt tussen wat ik bij bezichtiging op een tentoonstelling of in een museum, in meerdere of mindere mate kon waarderen; èn al dat mij zo volkomen in beslag nam dat ik het zou willen *bezitten*. Ik zie gaarne en met veel genoegen een welgeslaagde Cézanne. Werkelijk, ik kan daar een innig en diep plezier aan beleven en ik zie er het belangrijke en merkwaardige van in. Maar als ik, om nu eens twee uitersten te noemen, in staat zou zijn (zonder te denken aan mode of marktwaarde) één schilderij te kopen, een goede Cézanne of een goede Nuyen, zou ik niet lang aarzelen en met de Nuyen verrukt naar huis wandelen. Dit is in strijd met de algemeen aanvaarde waardeschaal, het is misschien zelfs wel dom, maar het ìs zo. Ik ben als het moet wel voor een bescheiden humor vatbaar, maar ik lach nimmer als ik voor een eerlijke uiting van kunst sta, hoe ongewoon en zondering die mij ook moge voorkomen. Mijn natuur dwingt mij tot die eerbied. Bovendien heeft de harde praktijk des levens mij bevestigd in die houding ten opzichte van het onbegrepene. Als ik nu denk dat men in Luxemburg ‘cultuurreclame’ maakt met het werk van mijn trouwe, tragische vriend Joseph Kutter, terwijl dezelfde ‘men’ in Luxemburg bulderde van bot plezier, toen hij er rond 1930 zijn werk tentoontelde.

Het valt mij niet moeilijk om in Piet Mondriaan en zijn werk tal van mooie, belangrijke hoedanigheden te bewonderen, ik erken de waarde van zijn theoretische grondslagen, het nut van zijn proefnemingen, de karaktervastheid waarmede hij, armoede trotserend, voor zijn apostolaat leefde; maar al was ik multimiljonair geweest, ik zou nooit (tenzij bij wijze van liefdadigheid) een Mondriaan gekocht hebben. Ik ben niet verliefd op leuzen maar op schilderijen! Ik laat mij niet imponeren of afschrikken door namen, ik ga op de stukken af. De heren die het weten kunnen, verfoeien Antoine Wiertz en bloc. Maar ik stond weleens vol bewondering voor meesterlijk uitgevoerde *details* van zijn zonderlinge voorstellingen, en ik beweer dat enkele portretten in zijn jonge jaren geschilderd en die, als ik mij niet vergis, zich te Namen bevinden, tot het allermooiste behoren wat ik in dit genre zag.

3

Nauwer dan met de meeste hier genoemde schildervrienden was ik verbonden aan Theo van Hoytema. Toen ik hem leerde kennen, lag zijn wilde tijd reeds lang achter hem. Hij was een invalide die dag en nacht onduldbare pijnen leed. Zijn belangrijkste werk had hij achter de rug en de lithografieën voor zijn jaarkalender, die toen vrijwel alle artistieke huizen versierde, was zijn voornaamste werk. De ziekte had zijn inzicht verdiept en hem wijs gemaakt. Hij sprak met een innigheid welke zo nu en dan schuilging achter een wolkje ironie over het leven, over de mensen, over de kunst. Hij sprak zacht maar gaarne, al moest hij zich telkens onderbreken als scheuten van snijdende pijn zijn gelaatstrekken verstoorden. In zijn jonge jaren, tussen 1890 en 1900, was Hoytema volgens allen die hem toen kenden van een aanstekelijke, ongedwongen vrolijkheid. En er is niets zo ontroerend in een man wanneer na jaren van ellende en lijden zo nu en dan een glimp van die oude natuurlijke blijdschap des harten oplicht en de duisternis van zijn bestaan een wonderlijke glans verleent.

Tot kort voor zijn dood bleef Hoytema zijn kalender maken. De laatste jaren waren pijnlijk aan te zien. Hier en daar zag men nog een vonk van de geest, bespeurde men iets van zijn feilloze smaak. Doch de hand was niet meer bij machte gedachten en gevoelens fraai en nauwkeurig weer te geven.

De jaren waar ik nu met welbehagen aan terugdenk, werden niet alleen beheerst door de schilders en schrijvers met wie ik persoonlijk verkeerde, maar evenzeer door enkele buitenlandse meesters, waar ik mee dweepte en in opging. Deze voorliefden zijn dunkt mij bovenal kenmerkend voor de tijd en voor een tijdvak van mijn geestelijke ontwikkeling. Want hoezeer men zich ook voor mag nemen om doortastend en stelselmatig eigenwijs te zijn, men wordt niettemin, voor een deel, onbewust beïnvloed door de geest (en zelfs door de mode) van de tijd. Tot die mode behoorde het werk van Degouves de Nuncques, dat, naar wij toen verkondigden, wonderwel paste in de sfeer van Maeterlinck, wiens eerste drama's voor ons een openbaring waren. Ik heb in jaren niets meer van die schilder gezien. Het is mij bekend dat dr. H.P. Bremmer er steeds betekenis aan bleef toekennen. Ik koester alleen een vage herinnering aan veel grijs, veel nevel en daarin enkele vage massa's waar wij huizen, bomen en figuren in lazen.

Veel dieper en blijvender is de indruk die ik ontving van Odilon Redon. Een van de eerste grafische werken dat wij, mijn aanstaande vrouw en ik van ons armoedje aanschaften, was een litho van hem. En tegelijk vermeld ik dat een van de meest geliefde bezittingen in ons leven was en nog is de Barmhartige Samaritaan van Rodolphe Bresdin, de vriend en in zekere mate de leermeester waar Redon veel aan te danken heeft. De kapitale litho, zo rijk aan verbeelding dat ik er nooit op uitgekeken raak, maakt nog heden een der wanden van mijn huis tot een bestendig

wonder. Mijn collectie was in die dagen van Olim ook een tekening van Konijnenburg rijk.

Ik geloof dat iemand die het werk van deze kunstenaars kent zich een vrij duidelijk beeld kan vormen van de geestelijke atmosfeer welke ik toen inademde, waar ik in en door leefde. Mijn *begrip* van beeldende kunst werd, als ik vertelde, onmiskenbaar beïnvloed door de theorieën van en de omgang met Konijnenburg, die mij door zijn zelfs wat al te pedante) nadruk op de structuur voorbereidde om later het kubisme onder al te grote verbazing te kunnen ontvangen. Mijn *plezier* in de beeldende kunst werd, in een belangrijke mate, bepaald door het zien van Redon, die ik als maatstaf aanvaardde.

Wanneer ik nu het in 1962 verschenen proefschrift in twee delen van Roseline Bacon bestudeer en langdurig en aandachtig de afbeeldingen bezie, stel ik vast dat waar mijn opvatting van alle wezenlijke dingen, mijn houding ten opzichte van de verschijnsels, mijn smaak en mijn ontvankelijkheid zich (hoe kan het anders?) tussen 1908 en 1962, in meer dan een halve eeuw, grondig gewijzigd hebben, mijn hartelijk welbehagen in het werk van Redon zich gehandhaafd heeft. Naar een pastel als 'La Coquille' kan ik eindeloos en telkens weer kijken en kijken, zonder ooit het gevoel te krijgen dat ik het volledig bekeken heb. En dit geldt ook voor de oneindig tedere bloemstillevens en voor nog zo veel van zijn wonderhand. Ik moet bekennen dat dit verschijnsel onmiskenbaar, mij niettemin verbaast. Want toen noch nu vertoonde ik enige aanleg of neiging tot de mystische of mystieke voorstellingen waar Redon zich, met een zo kennelijke overtuiging, aan overgeeft. In tegendeel, als bovenal redelijk man boezemde al het bovennatuurlijke mij een afkeer in, welke mijn verstand wist te onderdrukken, maar die ik niet voorgoed kon uitroeien. Ik verklaar deze tegenstelling hierdoor dat ik aanvankelijk van nature, onbewust, later uit beginsel (bewust) de beeldende kunst leerde zien en ondergaan vrijwel geheel buiten de voorstelling en ook buiten de in die voorstelling verbeelde gevoelswaarden om. Kleur, lijn, bouw werden de levende elementen waaraan ik mijn kijkgeluk ontleende. Zodat ik aangedaan kon worden door schilderijen waarvan het onderwerp mij niet alleen niets zei, maar mij weleens tegen de borst stuitte. Men behoeft toch ook geen christen te zijn om van christelijke kunst te genieten. Ik ga verder: alléén in de positie van niet-christen kan men op de enig goede wijze christelijke kunst zien, namelijk *als kunst* en als kunst alleen. Ideologieën en sentimenten vertegenwoordigen op zichzelf géén plastische waarden.

4

Het werk van Degouves de Nuncques had voor mij nog een geheel andere betekenis.

Daardoor trad ik voor het eerst in verbinding met de moderne, tóén moderne, kunst van de Zuidelijke Nederlanden. Wel was ik in die dagen reeds bekend met de grote musea aldaar, maar van de levenden in het zuiden vernam men betrekkelijk weinig in het noorden. Hij die mij er binnenleidde, was mijn eerste niet-Nederlandse vriend Ary Delen. Op een gegeven ogenblik en voor een beperkte tijd was ik ‘secretaris van de redactie’ (een al te vleiende titel voor een manusje-van-alles of, minder nog, de duivelstoejager, die ik in werkelijkheid was), secretaris van de redactie dus, van een ‘artistiek’ weekblad: ‘De Hofstad’. De eenvoudige ruimten door deze nauwelijks gecamoufleerde advertentiefuik ingenomen, bevonden zich in een beknopt bovenhuis in een smalle straat te 's Gravenhage. De kritiek der schilderkunst was toevertrouwd aan H. de Boer, die zich van die taak lang niet onbevredigend kweet, dank zij een onschatbare eigenschap welke in Amsterdam gospe geheten wordt. Deze bestaat, zoals men weet of althans behoort te weten, uit een flinke hoeveelheid intuïtie (‘aanvoeling’ noemt de spraakmakende gemeente dit verschijnsel thans), een goede dosis opgewekte onverschilligheid en het heerlijke zelfvertrouwen der slaapwandelaars. Over alle tentoonstellingen en tentoonstellinkjes moest hij ‘iets’ schrijven. En hij speelde het klaar ten eerste altijd leesbaar te zijn, ten tweede op een bedekte, maar voor de kenners toch duidelijke wijze, onderscheidingen aan te brengen. De aard van de krant bracht mee dat men met lof guller mocht omspringen dan met blaam. Sterk afbrekende kritiek werd niet geduld. Maar De Boer wist altijd, op een vernuftige en niet zelden boeiende wijze, zijn afkeuring kenbaar te maken zonder dat iemand er aanstoot aan kon nemen. Hij was van nature een vriendelijk man, die veel arbeid moest verzetten voor een bescheiden beloning. Ik geloof, met hem samenwerkende aan dezelfde krant, dat hij zo eerlijk mogelijk was en ik heb geen enkele reden daar nu achteraf anders over te oordelen. Tegenover een journalistieke leerjongen als ik was, betoonde hij zich steeds hulpvaardig en hij, de zoveel oudere, wist mij van de aanvang af op mijn gemak te stellen door zichzelf nooit, op wat ook, te laten voorstaan, zich nimmer op een voetstuk te plaatsen.

Hoewel ik aan de ene kant zijn flair bewonderde en zelfs een jeugdige bewondering koesterde voor de wijze waarop hij zich door een moeilijke en ondankbare taak heen sloeg, gaven de omstandigheden waaraan hij gebonden was mij geen hoge dunk van het beroep van een kunstrechter.

Ik had het ongeluk om, zonder het te willen of te weten, het ongenoegen van een van de andere medewerksters op te wekken, die zich daarvan verloste in een geschreven karikatuur, welke in ons blad verscheen: ‘Kent gij Grastuin, lieve lezer, etc...’. Ik zou, al verdiende ik er een fortuin mee, niet meer kunnen zeggen wat ik in de ogen van deze collega misdaan had. Er bestaat een grote kans dat ik, met mijn stille eigenwijsheid, onuitstaanbaar geweest was en, ongeweten aan velen alle denkbare reden tot ontstemming verschafte. Ik herinner mij deze eerste schermutseling

dáárom nog, terwijl ik dikwijls veel belangrijker aangelegenheden vergeet, omdat ik toen bij mijzelf, eigenlijk stomverbaasd, vaststelde dat deze aanval, de eerste ooit op mij gedaan, mij in werkelijkheid niets dééd. Toen het stuk werd aangekondigd, dacht ik dat ik, als ik het zou lezen, nijdig, teleurgesteld, strijdlustig, verdrietig, beschaamd en dat ik in elk geval íéts zou worden. Integendeel. Het was mij in weerwil van de duidelijkheid der toespelingen alsof het over een andere, mij onbekende particulier handelde. Dit gevoel heb ik mijn leven lang behouden. Behalve wanneer ik vreesde door een misverstand waar een twistgeschrijf uit ontstond een vriend te verliezen. De uitvallen van vreemden, hoe boosaardig, hoe onredelijk ook, raken mij niet. Dit is een verregaande vorm van geringschatting voor het niet-ik, welke alleen maar ontstaan kan uit een even verregaande overschatting van het ik. Ik heb overigens in mijn leven ondervonden dat de vriendschap, een gevoel waar ik altijd in geloofd heb en nu, in de eenzaamheid van mijn ouderdom nog meer in geloof dan ooit, ook tegen bittere woorden bestand meet zijn. Een vijfentwintigtal jaren geleden meende Maurice Roelants mij eens duchtig de waarheid te moeten zeggen. Op zeer vele punten had hij gelijk. En men zou alleen luchtig kunnen opmerken dat het de waarheid zeggen wat al te duchtig plaatsgreep. Waarop dan weer geantwoord kan worden dat de waarheid juist bovenal duchtigheid eist. Ik kan in vertrouwen verklaren dat Roelants' bestrijding mijn genegenheid voor hem niet aantastte, noch de bezwaren welke hij tegen mij te berde bracht de zijne. Na dit toernooi op papier hebben wij nog menige hartelijke bijeenkomst gehouden.

5

'De Hofstad' nu veroorloofde zich de weelde van een vaste briefschrijver te Antwerpen. Met hem kwam ik beroepshalve in schriftelijk verkeer. Langzamerhand veranderde dit in een persoonlijke en eindelijk vriendschappelijke briefwisseling. Het liep uit op een bezoek. En dit vormde mijn tweede onmiddellijke aanraking met wat Jan van Nijlen nooit anders dan 'het wufte zuiden' noemt. Ik zeg onmiddellijk, want ik had tussen 1905 en 1907 of 1908 al heel wat Zuidnederlandse boeken gelezen. Die waren in mijn jeugd trouwens in de mode.

De Antwerpse medewerker van 'De Hofstad' heette Ary Delen. Hij ontving mij hartelijk, doch in het geheel niet zo beangstigend uitbundig als het volgens de legende uit de zuidelijke volksaard zou moeten voortvloeien. Delen was een man die er niet van hield met zijn innerlijk leven te leuren. Daarom kon men op hem bouwen. Ik ben van die eerste ontmoeting af tot zijn dood met hem bevriend gebleven. Dit wordt door sommigen als een klein wonder beschouwd. Delen heeft niets onbeproefd gelaten zich de faam te verzekeren van een lastig, een zéér lastig sinjeur

en sinjoor. Hij deed dit om zich personen, wier karakter en levensgewoonten hem niet toelachten, van het lijf te houden. Voor hen die hij eenmaal zijn vertrouwen schonk, bleef hij door vele lotswisselingen en strubbelingen heen een vriend. Delen had de behoefte zijn mening uit te spreken. Bovendien onomwonden. Eigenlijk kan ik deze hebbelijkheid niet toejuichen. Ik ben ertegen. Ik vind haar verkeerd. Doch bij hem trad hij zo nadrukkelijk en natuurlijk aan de dag, dat ik mij er niet alleen bij neergelegd heb, maar de toestand ben gaan waarderen. Ik beschouw het beginselvaste zeggen-wat-men-meent als een ondeugd. Van die ondeugd heeft Delen langzaam aan een deugd en een sieraad gemaakt.

Toen ik hem voor het eerst ontmoette, was hij ambtenaar ten stadhuize, werkzaam op een afdeling welke, zo ik mij wel herinner, ook haar opwekkende zijden bezat. Was hij niet verbonden aan het bureau dat de gezondheidsrijbewijzen uitreikte aan jonge dochters die het oudste beroep ter wereld beoefenden? In elk geval lieten zijn ambtelijke bezigheden en een grondige zielkundige studie van zijn lotgenoten hem genoeg vrije tijd om zich daarenboven met de letterkunde bezig te houden. In 1910 verscheen zijn eersteling, een bundel bevattende vier vertellingen, ‘Prinskensdag’, met bandversiering van de schrijver, naar het titelblad verluidt, en opgedragen ‘aan mijn eersten en trouwsten vriend Alfons de Ridder’. Een Alfons de Ridder van wie, in die dagen van Olim, nog niemand kon vermoeden dat hij als Willem Elsschot één van onze origineelste novellisten zou worden. De verhalen uit ‘Prinskensdag’, door hun schrijver hardnekkig verloochend, dragen wat sterk het kenmerk van hun tijd. Men bespeurt al lezende dat zij door een schrijver, nog jong en onervaren, werden voortgebracht. Dat brengt bezwaren doch ook bekoringen mee. Hoe dit ook zij, deze beginnelingsproeven behoren zeer zeker niet tot het slechtste wat in die tijd, en in de Zuidelijke Nederlanden, het licht zag. En voor mij behoren zij onverbrekelijk tot mijn jongelingstijd. Op dit eerste bezoek ter kennismaking zouden er vele volgen, met het doel de aangename verhouding te bevestigen. Bij elk bezoek aan de gewesten beneden de Moerdijk zocht ik Ary Delen op, en toen wij later in Brussel woonden, zagen wij elkaar geregeld.

Delen zei het stadhuis vaarwel. Hij werd achtereenvolgens onderdirecteur van het Museum Plantijn (welke betrekking hem de gelegenheid opende tot uitgebreid en hartgrondig geharrewar met de directeur Maurits Sabbe), directeur van het Rubenshuis en tenslotte directeur van het, terecht befaamde, Antwerpse Museum van Schone Kunsten. Hij werd ook hoogleraar en schrijver van gezag op het gebied der beeldende kunsten in het algemeen, van de grafiek in het bijzonder. Na het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd werd prof. A.J.J. Delen weer, als heel vroeger, Ary Delen, en schreef twee romans en een boek met levensherinneringen. De romans zagen het licht. Wat de levensherinneringen betreft, ik heb mij verkneukeld bij het lezen van het handschrift, maar ik vrees dat er bezwaren zullen rijzen tegen

het openbaar maken ervan. Ik sta altijd weer opnieuw versteld over de uiterste gevoeligheid, zodra hun ponteneur in het geding komt, van lieden overigens door de wol geverfd.

In de eerste van dit tweetal romans: 'Het Donkere Huis', verwerkte Delen oude herinneringen aan het stadhuis. Hij slaagt erin de verzwegen tragiek van zijn hoofdpersoon Vermeiren te doen gevoelen en daarmee de verschrikking van miljoenen Vermeirens overal op de wereld, ingetogen en gelaten voortgaande op een weg die zij zich niet gekozen en meestal zelfs niet gewild hebben. Een korte jeugdillusie: de hoop tot een hoge taak of tot het maken van iets heel moois geroepen te zijn. Dan de bittere werkelijkheid, die de jongeling openbaart dat hij niet voor deze dingen is aangelegd en dat er in elk geval nooit een broodje mee te verdienen valt. Ary Delens tweede romanproeve 'Niemand ontkomt aan zijn Noodlot' geeft ons de geschiedenis van een schilder van zijn kinderjaren tot aan zijn ontijdig einde. Maar Karel Meyvis is niet een toevallige schilder. Hij is de schilder die in zijn korte bestaan de onafwendbare tragedie van alle kunstenaars belichaamt. Over Ary Delens kunsthistorische opstellen mag ik niet oordelen. Ik las ze met vrucht omdat ik er veel in vond, mij onbekend; met genoegen omdat ik er zijn onvervangbare persoonlijkheid in ontdekte onder de gepaste wetenschappelijkheid en onbewogenheid.

Ary Delen was een 'selfmade man', niet alleen als geleerde en romancier, maar ook als mens. Hij heeft zichzelf met prikkeldraad beschermd om in de eenzaamheid aandachtig en rustig te kunnen werken aan de vormgeving van zijn persoonlijkheid. De zeventig voorbij, bleef hij, geestelijk en lichamelijk, merkwaardig fris en vaardig. Hij was jonger dan één van zijn tijdgenoten van dezelfde leeftijd, omdat men hen niets te verwijten had en hij zichzelf al evenmin. Omdat hij nimmer toegevingen deed aan wie of wat ook. Wie geheel zichzelf wil blijven en zich binnen zijn grenzen vervolmaken, moet zich opwerken tot een doelbewust en overtuigd stekelvarken. Allemansvrienden zijn niemands vrienden en worden door hun toegeeflijkheid verteerd en uitgehold. En vooral in de letterkundige wereld met zijn in schijn gemakkelijk verkeer, in die ongezonde République des Camarades, moet men alle pennen omzetten. Delens vriendschap bezat waarde, omdat hij er als een rechte Harpagon mee omsprong.

Ary Delen openbaarde mij de Poesjenellenkelder, toen nog in vol bedrijf, de Vlaamse primitieven, Walter Vaes, Richard Baeseleer en baron Isidore Opsomer, toen nog simpel roturier. Het duidelijkst zie ik voor mij de verschijning van Walter Vaes in een ouderwets huis, donker en deftig.

Het bleef voor de eerste wereldoorlog bij een oppervlakkige kennismaking met het Zuidnederlandse kunstleven. Eerst toen ik mij later metterwoon te Brussel vestigde kreeg ik de gelegenheid er dieper in door te dringen en daar met vele kunstenaars bevriend te raken.

6

In die, voor mij zo belangrijke jaren van 1910 tot 1914, bestond er wat oude kunst betreft eigenlijk niets voor mij dan de primitieven. En die konden, bij wijze van spreken, niet primitief genoeg zijn. Ik, of eigenlijk men (want deze zienswijze behoorde tot de heersende mode) verkoos de oudste Siennezen nog boven de vroegste Vlamingen. Tegenover alles wat optrad na de gothiek (en die mocht dan vooral niet al te flamboyant zijn) stond men met wantrouwen. Maar van de barok genoten wij, genoot men, toen bepaald niet. Om van rococo, die wij potsierlijk vonden, natuurlijk te zwijgen. Met deze vooroordelen zwaar belast, bezocht ik in gezelschap van Emile Verhaeren die ik toevallig daar tot beider genoegen ontmoette, de oude pinacotheek te München en het Walraff Richartz Museum te Keulen. Het zal in 1912 geweest zijn. In mijn eigenwijsheid, een eigenaardigheid waar de jeugd, waar ik, overdreven gebruik van maakte, had ik de onvoorzichtigheid mij iets ten nadele van P.P. Rubens te laten ontvallen. Zelden heb ik zo de wind van voren gekregen als bij die gelegenheid. Verhaeren heeft mij dag in dag uit meegenomen naar de Münchense Rubensen en mij, voor de schilderijen staande, bewezen dat ik een onwetende, ongevoelige, dwaze naprater was, dat ik niet met eigen ogen zag, maar mij liet verblinden door modeleuzen welke niet anders dan ééndagsvliegen zijn.

Op deze ommegangen zijn mijn ogen geopend, door een dichter met onmiskenbare elementen van grootheid in zijn werk, voor het levensgevaar der vooroordelen en voor de overstelpende heerlijkheid van de barok in zijn veelvuldige verschijningsvormen. Ik had dìt gewonnen dat ik Cimabue kon waarderen in zijn tijd en zijn stijl, maar ook een Rubens in de zijne. Het is waar dat kiezen altijd een verarming betekent omdat men altijd een of meer mogelijkheden tot genot verwerpt. Maar het is helaas ook waar dat de weigering om tenslotte toch te onderscheiden op een tekort aan karakterkracht en persoonlijkheid duidt.

Wat ik bovenal van Verhaeren leerde, was, dat geen werkelijk plezier, in de hoogste zin des woords, mogelijk is zonder bezinning. Het is dus niet genoeg om vurig te getuigen van schoonheidsontroeringen, men moet dank zij studie; ervaring, oefening in staat zijn duidelijk vast te stellen waardoor men ontroerd wordt, van welke aard die ontroering is, waarom juist déze schoonheid ook déze bepaalde ontroering wekt. Van Emile Verhaeren leerde ik dat ik een oppervlakkige liefhebber was zolang ik van een kunstwerk niet meer vroeg dan ‘dat het mij iets dééd’. Dat iets-doen was niets anders dan een betrekkelijk onbelangrijk begin, te vergelijken met een zwavelstok die de paasmijt in vlammen zet.

In Keulen nam ik afscheid van Emile Verhaeren die mij (argeloos en pedant heertje) welwillend tot zijn reisgenoot gemaakt had. Dank zij zijn natuurlijke goedheid en zijn belangstelling in de jeugd beleefde ik aan zijn zijde niet slechts onver-

getelijke dagen; maar ik onderging wederom een diepgaande en zegenrijke invloed, welke mijn verder bestaan mede bepaald heeft. Hij betoonde zich, in de letterlijke zin des woords, een meester, míjn meester.

Ik heb mij, ondanks herhaalde en soms langdurige bezoeken aan Berlijn, Keulen, Dresden, München en een verblijf in Leipzig, in Duitsland nooit werkelijk op mijn gemak gevoeld. Het monumentale hiëratische Duitsland dat ik mij in mijn jeugdige overgave aan Stefan George gedroomd had, bleek in werkelijkheid niet te bestaan. De enige lichtpunten waren de kennismaking met mensen als Rilke, Zweig, Werfel, Hasenclever, Pinthus en enkele anderen. Voor het overige vond ik het, lang voor het noodlottige jaar 1914, een grof land, dat het wonder bestond een uitgesproken karakter te bezitten en toch wezenloos te zijn.

Wanneer men van en voor zijn herinneringen leeft, ontdekt men al spoedig hoe een enkel woord of een eigennaam de macht heeft een reeks feiten en mensen uit het verleden op te roepen. Bovendien blijft het toeval altijd oppermachtig en hangt alles wonderlijk te samen. In een boekje van Maurice Sachs, waar ik, dit hoofdstuk schrijvende, in bladerde, komt terloops de naam van een gravin De Montcabrier voor, die hij tussen de twee oorlogen in een Parijse salon ontmoette. Was zij dezelfde, vraag ik mij af, die vóór 1914 aan het Saksische koningshof vertoefde?

Toen ik in die verre, volle dagen mijn intrek nam te Hellerau (bij Dresden) ontmoette ik daar in gezelschappen veel haar dochter Mouche-pour-ses amis, die schoonheid met schalks vernuft verenigde. Mouche de Montcabrier ... Hellerau ... Wolf Dohrn, de man die Hellerau maakte tot wat het toen was, een middelpunt van geestelijke vernieuwing. Hij stierf toen ik in zijn dorp woonde. Voor de plechtige uitvaart kwam de Franse consul-generaal te Hamburg over: Paul Claudel. Aangezien men over het algemeen enige moeilijkheden met de Franse taal had en niemand er prijs op stelde een stuntelige indruk te maken, kreeg ik de opdracht Claudel te begeleiden. Na de begrafenis begaven wij ons (zijn Duitse uitgever Jacobéus Hegner en ik) met hem naar het enige eethuisje ter plaatse, dat wij, ofschoon het een andere naam droeg en niets wonderbaarlijks vertoonde, om de een of andere verloren reden ‘Café Wunderbar’ plachten te noemen. Bij die gelegenheid schreef de dichter aan ons tafeltje, toen de waard hem het gastenboek voorlegde, deze onvergetelijke regelen:

> Rien au monde ne se compare
> Au café Wunderbar, au café Wunderbar.

Vele, vele jaren later, gedurende de tweede wereldoorlog, ontmoette ik in New York de broeder van Wolf Dohrn, met wie ik lang sprak over het heerlijke Hellerause verleden. Deze herinnering deed ons beiden zeer aan. Te meer waar wij onwillekeurig de vergelijking troffen tussen het Duitsland van toen (1912) en dat van 1940.

Deze Dohrn bezocht mij enige malen in gezelschap van een broeder van de koningingrootmoeder van België, een prins in Beieren. Deze twee beminnelijke idealisten trachtten belangstelling te wekken voor Iets. Als ik het wel begrepen heb, stond het in verband met het opheffen van de Duitse eenheid en het herstel, na de oorlog, van de oude koninkrijken Saksen en Beieren. Hier is blijkbaar niets van gekomen. Dresden is onherstelbaar verminkt. En Hellerau zal zeker het oude Hellerau niet meer zijn.

Wat gingt ge aldaar zoeken?

Het antwoord is eenvoudig: barok. Na de boetpredikatie van Emile Verhaeren ben ik op barok uitgegaan. Eerst in Saksen, later in Italië. In 1936 ontdekte ik in Portugal de Manuellijnse overdaad en in 1945 werd ik geconfronteerd met de Braziliaanse barok, welke ik voordien en dank zij dr. Kochnitzky wel van afbeeldingen, doch niet in werkelijkheid kende.

En het bestaan te Hellerau bood veel vermakelijks. Ik leerde de eigenaar van Café Wunderbar wat 'ooitsmooiters' waren en hij oogste er veel bijval mee. En waarlijk niet alleen bij de aldaar gevestigde Nederlanders, onder wie een zuster van Herman Gorter en een zuster van Adama van Scheltema, de zoon van mr. P.J. Troelstra en de aanstaande vrouw van Otto van Tussenbroek. Toen ik Jelle Troelstra terugzag, had hij de muzikale heilgymnastiek uit Hellerau volgens de werkwijze van Jaques Dalcroze vaarwel gezegd, om zich geheel aan de schilderkunst te wijden.

In een volmaakte onschuld dartelden wij aldus door het leven, niets vermoedend van de verschrikking welke ons op zijn onverwachtst zou overvallen.

7

Ik vertoefde in het voorjaar en de zomer van 1914 voor het laatst voor langere tijd in Duitsland, en wel te Leipzig, ter gelegenheid van de Bugra, een der grootste tentoonstellingen van grafische kunsten en boekkunst bij mijn weten ooit gehouden. Mijn dagelijkse Nederlandse vriend aldaar was J.G. Veldheer, wiens houtsneden toen zeer in trek waren. Het waren rijke maanden; een onafgebroken feest voor de oprechte boekenminnaar, boekenmaniak, die ik toen was.

Jaap Veldheer en ik moeten een vreemd paar geweest zijn voor de onbevangen toeschouwer. Hij was klein van stuk, maar gedrongen en sterk. Zijn gelaat was gebronsd en zijn uitzicht donker. Hij was altijd in een tweed sportachtig flodderpak gehuld en droeg er ook een slap tweed hoedje bij, dat in de loop der jaren wonderlijke vormen had aangenomen. Ik, ook niet groot, maar iets langer dan hij, bleek van gelaatskleur en speldmager. Ik kon, naar de geliefde uitdrukking van mijn moeder, met de konijnen door de tralies eten. Na de middagrust was ik onveranderlijk gekleed in een jacquet met gestreepte broek, het jeugdige hoofd bedekt door de hoge hoed

welke in Zuid-Afrika een keil genoemd wordt. Waarbij de ‘pattes de canard’ en de mannetjesmalakka met zilveren knop onontbeerlijk bleken. Het is in die Leipzigse tijd van maart tot september dat ik met Hasenclever, Kurt Pinthus en Franz Werfel vriendschap sloot. De eerste zag ik na mijn vertrek niet meer terug. Met Werfel en Pinthus heb ik (na meer dan dertig jaar!) aangename ogenblikken in New York beleefd.

Ik maak hier gewag van de Bugra niet alleen om mijn oude vriend J.G. Veldheer te herdenken, maar om te schrijven over mijn verhouding tot de grafische kunst die typografie heet en waar ik mij met een diepe genegenheid mee bezighield.

Wie aan de letterkunde verslingerd is, moet zich dunkt mij onvermijdelijk interesseren voor het boek. Dat deed ik dan ook van harte. Mijn belangstelling voor het ‘book beautiful’ deed mij later na ‘De Zilverdistel’ (waarover ik reeds schreef), ‘Palladium’ en ‘Ursa Minor’ oprichten en de twee series van ‘De Witte Mier’. Van dit tijdschrift, geheel aan het boek gewijd, verscheen de eerste reeks bij de firma Dixon te Apeldoorn; de tweede, vele jaren later, bij de firma Boosten en Stols te Maastricht. Beide reeksen hadden een betrekkelijk kort bestaan. Ik kan nu niet meer nagaan of dit het gevolg was van de zwakke hoedanigheid van het gebodene dan wel van de toen nog geringe belangstelling voor het Mooie Boek, waarvan men terecht niet spreken of schrijven kan zonder de naam J. van Krimpen te noemen. Ik kende hem door familieverbindingen, van zijn eerste Haagse Tekenacademietijd af. Toen hij de akte haalde welke hem onderwijsbevoegdheid gaf, bleek al spoedig dat in die richting zijn toekomst niet lag. In een vrijwel dagelijks verkeer begon hij mijn ondeskundige belangstelling voor typografie en boekkunst te delen en ernstig op te vatten. Hij besloot tot het boekbindersvak. Voor eigen gebruik ontwierp hij een letter speciaal voor het goudstempelen. Waar is die gebleven? Hij tekende ook titelbladzijden en omslagen. En als alles bij Van Krimpen ging het bedachtzaam en nauwkeurig, bereidde hij zich voor op het werk dat hem een wereldnaam zou brengen. Eerst toen hij aan het hoofd van de afdeling lettergieterij van Enschedé kwam te staan, kreeg hij gelegenheid zich volledig te ontplooien.

Jan van Krimpen was een van de laatst overgebleven voorbeelden (zeker in Nederland) van de verheven handwerksman, de renaissancist, die zijn vak tot volmaaktheid opvoerde en daarbij thuis was in de schone letteren en zich bewust van het goede der aarde, waar hij met een diepgaand onderscheidingsvermogen van wist te genieten. Hij kende zijn Franse negentiende-eeuwse lierdichters door en door en het was mij altijd een genot, in tabaksdamp van drie pijpen gehuld, hem en Jan van Nijlen te horen redekavelen over wat beiden zo innig ter harte ging. S.H. de Roos en Jan van Krimpen hebben van de typografie en de boekarchitectuur, beide lange tijd verwaarloosd in de Lage Landen, weer de oude, beproefde kunstvakken gemaakt welke zij in bloeitijden immer waren.

8

Maar ik vertoefde nog in Leipzig.

Om van mijn kamers naar de Bugra te komen, moest ik gebruik maken van een brug over een aantal spoorlijnen gebouwd. Op een gegeven ogenblik verschenen er politieposten op die brug, welke ons stilstaan, zelfs voor een korte tijd verboden. Des nachts werd de bewaking nog verdubbeld. Maar niettemin zagen wij dat eindeloze transporten van troepen en materiaal vervoerd werden. Toen de bom barstte, was ik niet geheel onvoorbereid. Maar zó vreemd verhielden wij ons tegenover deze aangelegenheden, dat in weerwil van wat onze eigen ogen tersluiks maar niettemin overduidelijk waarnamen, niemand erover dacht bijtijds een goed heenkomen te zoeken.

Na de inval in België moest ik nog maanden in Leipzig blijven. Om te beginnen moest ik op mijn Nederlandse paspoort wachten. Niemand droeg in die tijd zulk een document bij zich. Bijna niemand kende het bestaan ervan. Het was van een vorstelijk formaat en vervaardigd van het beste lompenpapier, bedrukt met een in het Frans gestelde verzoek van H.M. aan buitenlandse machthebbers. Dit alles in verband met mij, die men met al mijn ‘hardes et bagages’ ongedeerd moest laten gaan waarheen ik wilde. Dit indrukwekkende stuk bracht mij niet veel verder. Want daarna moest ik verlof krijgen Duitsland te verlaten en tenslotte moest er een plaats op een vervoermiddel in de goede richting gezocht worden. Het was diep in oktober voor ik, bij Almelo, met een zucht van verlichting de Nederlandse grens over ging.

In 1914 heb ik mij met Duitsland gebrouilleerd.

Toch moet ik tot mijn schaamte drie zwakheden bekennen.

Eenmaal na de eerste wereldoorlog ben ik met Joseph Kutter van Luxemburg-stad naar Trier gereden, om de oudheden aldaar te bewonderen. Een ander maal wandelde ik de Moezelbrug bij Remich over, en enige kilometers op Duits grondgebied om het grootste Romeinse, volkomen gaaf bewaard gebleven, mozaïek te zien. En ten slotte waagde ik mij, nu Duitsland onze vriend en bondgenoot is, aan een kort bezoek aan München met het dringende doel mijn relaties met de nieuwe en de oude pinacotheek te hernieuwen.

In 1914 beschouwde ik mijn jeugd, mijn jongelingschap en jongelingsjaren volledig en voorgoed afgesloten.

XIII

1

In de oorlog 1914-1918 waren de meeste jonge mensen van mijn leeftijd nog te zeer het zichzelf en hun toekomst vervuld dan dat zij werkelijk ernstig belang stelden in de wereld en in wat de mensheid te wachten stond. Eén ding hielden wij, tenminste in mijn kleine omgeving, vast, een beschaafd en ontwikkeld man was voorstander van de Fransen, van alles wat Frans was. Bepaald niet uitsluitend omdat zij het slachtoffer waren van de Duitse, even gevaarlijke als belachelijke, krijgslust, welke rede noch menselijkheid kende. Wij verfoeiden de Duits-gezinden niet alléén omdat zij Duits gezind waren, doch omdat Duits-gezindheid kenmerk was van een lager soort lieden, dat ook in aangelegenheden waarmee hun verhouding tot Duitsland niet te maken had, opvattingen huldigden en handelingen verrichtten welke wij van nature en hartgrondig verachtten. Dit alles eenmaal duidelijk vastgesteld, dreven wij onschuldig de spot met dr. Postuma, Groningse boer en minister van Landbouw, die ons zegende met de eenheidsworst. Dit was bedoeld als gerecht, maar met behulp van de tekenguiten en beroepspenleukerds van de dagbladen, voor zoverre die zich door de handelsbelangen van hun adverteerders de weelde van pro-Fransheid konden veroorloven, geworden tot een nationaal zinnebeeld van ministeriële en ambtelijke onmacht om 's lands zaken in een tijd van onrust rustig en doeltreffend te beheren.

Ik werkte in die dagen met nog enige goede kameraden op de kunstredactie van ‘De Telegraaf’, waar men ons ongewoon vrij liet, mits wij er maar voor zorgden de Franse zaak te behartigen, bij iedere gelegenheid wanneer dit binnen ons vermogen was en dat met alle middelen. Jobs Werumeus Büning behoorde ook tot onze groep, maar bekleed met het uniform, en zo ik mij herinner geruime tijd militair woonachtig te Schoonhoven, had hij slechts zo nu en dan de gelegenheid de St. Nicolaassteeg te bezoeken. Ik weet niet of hij dit deed om onzentwille dan wel om zijn en ons aller vriend De Gooijer, onze portier, de hand te drukken, die er prat op ging het grootste aantal merendeels Amsterdamse namen te kennen voor een glas jenever. Een kennis opgedaan door een jarenlange neiging tot dipsomania. Ik had mijn bescheiden ambt bij De Telegraaf, zoals ik reeds schreef, verkregen door bemiddeling van A. Roland Holst, die zijn leven lang en dus nu nog steeds klaarstond en klaarstaat

om een vriend te hulp te snellen. Hij stelde zich met goede uitslag in verbinding met Matthijs Vermeulen, die een aantal jaren mijn baas zou worden. Vermeulen had de naam van lastig te zijn. Wellicht was hij dat ook in bepaalde omstandigheden tegenover bepaalde lieden. En bovendien komt iemand die kritisch aangelegd is en behoorlijke arbeid van zijn handlangers eist, al dadelijk als min of meer onhandelbaar te boek te staan. Ik heb, in zeer ontvankelijke jaren, vrijwel dagelijks met Vermeulen verkeerd en nimmer met hem iets gehad wat ook maar in de verste verte op onlusten geleek. Integendeel, ik werd juist in die jaren onnoemelijk verrijkt, en wel in hoofdzaak door Thijs. Hij bezit een ongewoon vernuft, gepaard aan een even ongewone algemene kennis. Over zijn muzikale composities vermocht ik mij geen oordeel te vormen, maar ik zei en zeg overtuigd: iemand die zó begaafd en intelligent is, kan wel iets schrijven dat, zijn tijd vooruit, nog niet algemeen te begrijpen is; doch daarentegen nooit iets onbeduidends of onbekwaams. Ik geloof dat de tijd mij gelijk gegeven heeft. Het is nu reeds menig jaar geleden dat men de euvele moed had om Vermeulen te lachen. Ik heb aan Matthijs en zijn werk veel te danken, en ik beschouw hem nu nog als één van onze beste prozaïsten. Maar de bekrompen literatuurhistorici vinden het gepruts aan alleen-maar-een-novelletje belangrijker dan grote prozaschrijvers, die bovendien nog iets anders zijn als politicus Abraham Kuijper, historicus Huizinga, schilder R.N. Roland Holst, musicus Matthijs Vermeulen, museumdirecteur Schmidt Degener. Ik heb bij deze geschiedschrijvers onzer letteren een algemene neiging opgemerkt dwergjes, als zij maar literatoren van beroep zijn, een plaats te geven (dikwijls een te belangrijke) terwijl zij de meesters van ons proza, Fruin, Pierson, niet in het heilige der heiligen (hun overzicht) toelaten omdat die niet zijn in de Vereniging van Letterkundigen georganiseerde arrebeiers.

Voor mij blijft de dagelijkse omgang met Matthijs Vermeulen een van de belangrijkste gebeurtenissen in mijn leven, die een onmiskenbare invloed op mijn vorming heeft uitgeoefend. Het is nu lang geleden dat ik hem voor het laatste bezocht. Dat was in Parijs, en wij gingen eten in de Moskee. Kort nadat ik op de kunstredactie van De Telegraaf kwam, werd de toenmalige beoordelaar der beeldende kunsten, prof. Dake, ernstig ziek en ik moest hem opvolgen. Dake was tot het uiterste behoudend en ik, gelijk het tot de dwaasheden van de jeugd nu eenmaal behoort, vurig ‘modern’. Ik heb prof. Dake vele malen in de Boerhaavekliniek bezocht. Hij paarde de wijsheid van sommige oude lieden aan een grote beminnelijkheid. Hij vermaakte zich met mijn verheerlijking van de nieuwe school en duidde mij waarlijk niet ten kwade dat ik veel van wat hij prees, afkeurde en hoog wegliep met zijn bêtes noires. Ik geloof dat men een mensenleven lang een weloverwogen je m'en foutisme heeft moeten beoefenen om zo eigenwijs en tegelijk verdraagzaam te kunnen sterven.

Het waren de dagen van de Moderne Kunstkring en de zogenaamde Bergense School, samengesteld uit kunstenaars met een talent dat men in hun dagen, als te

doen gebruikelijk is, niet kon waarderen, terwijl het werk van enkele onder hen nu tot het puik van onze musea behoort. Ik kende van de jonge kunstenaars uit die groep slechts hoogst enkelen persoonlijk. Ik meende dat men mijn werk in De Telegraaf zou wantrouwen indien ik mij te veel in de kringen der modernen bevond. Ik zou dan mijn opzet, hun werk zoveel mogelijk eer en bekendheid te verstrekken, niet hebben kunnen verwezenlijken wanneer de indruk geschapen werd dat het mij meer om een vriendendienst dan om een persoonlijke ervaring te doen was.

2

In het betrekkelijk korte tijdvak voor de eerste wereldoorlog heerste er in Nederland een opgewekt kunstleven. Ik herinner mij nog zeer wel de tentoonstelling van futuristische schilders, de eerste in ons land. Dit verschijnsel stelde ons voor zware problemen! Daar wij jong, 'modern' en tot uitersten geneigd waren, voelden wij ons gerechtigd noch in staat al wat daar als het nieuwste van het nieuwe tentoongesteld werd, in het wilde weg te veroordelen. Terwijl het ons anderzijds onmogelijk was deze schilderijen 'mooi' te vinden op dezelfde wijze waarop wij toen een Van Konijnenburg of veeleer een Van Gogh of een Redon, bien étonnés de se trouver ensemble, bewonderden. Het lijkt vreemd om slechts terloops van Vincent te gewagen. In de jaren voor 1914 kenden wij weliswaar zijn werk, dat doodgewoon in de kunsthandel te verkrijgen was tegen een behoorlijk maar niet krankzinnig bedrag. Er waren toen reeds verzamelaars en vereerders van hem. Zij waren geestdriftig, maar godlof niet hysterisch. Men bewonderde, men waardeerde, men kocht, doch alles binnen de grenzen van het redelijke. De bollenhandel in meesterwerken was nog niet begonnen. Van veel belang is de vermelding dat men toen een schilderij om zijn schoonheid en niet om zijn geldswaarde kocht. Ernstige verzamelaars hadden hun voorlichters. In die functie trad dr. H.P. Bremmer op ten bate van mevrouw Kröller-Muller. Bovendien hield Bremmer zijn cursussen en openbare voordrachten. Dat zijn werk en optreden niet algemeen gewaardeerd werden, blijkt wel uit de bijnaam die Boutens voor hem bedacht, toen bij in zijn nadrukkelijke dialect sprak van: 'Die meneir Brimmer is de Raspoetin van het hof Kröller-Muller.'

Van groot belang voor de ontwikkeling van onze schilderkunst was het feit dat Le Fauconnier een onoverwinnelijke afkeer van bisbieljes had en de staat van deserteur verkoos boven die van krijgsheld. Toen Frankrijk mobiliseerde, achtte hij, in Nederland vertoevende, een rustig bestaan beter dan de bezwaren van een wereldoorlog. Zijn invloed op de Nederlandse schilderkunst in die jaren is onmiskenbaar.

Meer kunstenaars als Isidore Opsomer, toen nog niet baron Opsomer, en Rik Wouters tot zijn ontijdige dood, verlevendigden in die jaren noordelijk Nederland.

Ook Jan van Nijlen. Door de kleine, maar zeer getrouwe groep van zijn vrienden werd hij toen, gelijk nu nog, de Chef genoemd. Met hem samen bezocht ik dikwijls Rik Wouters aan zijn afschuwelijk ziekbed, Bezoeken waarbij nooit over ziekte, wel veel en vurig over schilderkunst gesproken werd. Wouters was om te beginnen een man van een schuwe maar innige hartelijkheid, van een waarachtige bescheidenheid en met hart en ziel opgaande in zijn werk. Wij bewonderden dat toen geestdriftig, zonder dat een onzer kon vermoeden welk een belangrijke plaats hij later, toen hij allang gestorven was, in de Europese schilderkunst zou innemen. Wouters was een der treffendste voorbeelden van mijn stelling dat eigendunk omgekeerd evenredig is met bekwaamheid. Hij was reeds in die dagen van de eerste wereldoorlog een groot schilder en tegelijkertijd een ingetogen man en een kameraad uit duizend.

3

Ik zag het geharrewar om de muzen vanuit de verte met welbehagen aan en vervolgde rustig mijn werk aan de kunstrubriek van De Telegraaf, tot ik tegen het eind van 1918 plotseling opdracht kreeg mij naar Frankrijk te begeven en mij aan een bepaald adres te vervoegen om aldaar de toelating te krijgen het oprukkende, overwinnende Franse leger te volgen.

Het was in dat jaar ten eerste moeilijk om de nodige papieren te verkrijgen, ten tweede om Frankrijk te bereiken. Dit gelukte pas na geruime tijd en natuurlijk via Engeland. Ik maakte de overtocht, die zesendertig uur duurde, op een piepklein schommelschuitje, met als enige Nederlandse medereizigers in een verstikkend rookkajuitje de heren Colijn, De Marees van Swinderen en een melkhandelaar, wiens naam ik vergeten ben. Voorts was er onder meer een Frans echtpaar, bibberend van bangheid (mijnen, onderzeeërs). Ook hun namen ben ik kwijt. Maar nooit vergat ik de nachtelijke taxitocht door het eivolle Londen om een onvindbaar hotelplaatsje voor mij en het echtpaar op te sporen, tot ik om twee uur (het was bitter koud) hen meenam en hen onderbracht in een suite in Savoy. Men kan tenslotte met een gerust hart suites in Savoy bewonen als men ze niet uit eigen middelen behoeft te betalen.

Het wonderlijke is dat ik, het tegendeel van de stoere jongens, ferme knapen die zich tot helden ontplooien, desondanks geen sterk ontwikkeld gevoel voor gevaar heb. Zelfs dat sinistere verduisterde varen in oorlogstijd deed mij niet aan. Op schepen, in vliegtuigen, spoortreinen heb ik mij immer op mijn gemak gevoeld. Het enige voertuig dat mij in verband met mijn levensbestendiging wat zorglijk stemt is de automobiel.

Toen ik eindelijk via Le Havre te Parijs aankwam, was de wapenstilstand getekend.

Toch reisde ik dadelijk naar het front en ik heb vooral een sterke herinnering gehouden aan Atrecht, waar ik met twintig officieren in een keuken op de grond sliep en waar niets dan brokstukken van gevels meer overeind stonden.

Men kon van Parijs uren sporen door een naakte, grauwe vlakte aan beide zijden van de spoorlijn tot aan de einder. Een vernielde aarde, vol grote gaten, kuilen, droge loten. Onvruchtbare, bedorven grond, bezaaid met wrakhout, oud roest en bergen van zwarte stenen. De bomen waren afgekapt op manshoogte en staken met scherpe, venijnige splinterpunten de lucht in. Wat er over was van huizen was zelden hoger. Hier en daar stond nog een lugubere gevel zonder achterhuis of het verwrongen geraamte van ijzer van een fabrieksgebouw; het kunstige loopgravenwerk lag vervallen. De wachthuizen waren in elkaar gezakt en onbewoonbaar geworden. Een stukgeschoten tank lag scheef en dwars aan de kant van de weg, midden in een berg van lege conservenblikjes. En dit alles had het belachelijke en tragische aanzien van de dingen die hun nut en hun reden van bestaan verloren hadden.

De trein stopte telkens. Dat was op plaatsen waar veel stenen en zwartgebrand hout dooreen lagen. De conducteur riep een naam uit de communiqués. Het waren de ‘stations’. Bijvoorbeeld Boilleux, Courcelles-le Comte of La Bassée.

La Bassée ligt aan het kanaal van La Bassée en nergens werd méér verbitterd gevochten. Was dat een kanaal? Tussen de afgeschoven en verbrokkelde oevers lagen grote, troebele plassen water. In het water telkens vernielde dammen en de overblijfselen van bruggen, sluizen en sluiswachtershuizen. Het was een niet te ontleden massa van onherkenbaar materiaal, vette modder en smerig, stilstaand water. Twee ploegen Annamieten waren bezig aan het opruimingswerk. Zij waren reeds twee maanden bezig over een breedte van ongeveer driehonderd meter en nog was niet de minste uitslag van hun werkzaamheid te zien. Iedereen die deze plaatsen bezocht, zei toen dat het een onbegonnen werk was. Wat was een breedte van driehonderd meter in vergelijking met de som der frontlijnen, die de uitgestrektheid van het verwoeste gebied bepaalde?

Van een drukke en ijverige fabriksstad als Albert stonden nog enkele afgebrokkelde muren door elkaar op een heuvelland van puin. In de kelders leefde een detachement Engelse soldaten, dat het puin bewaakte. En de burgemeester was er met zeer veel moeite in geslaagd in een stukgeschoten huis twee kamers bewoonbaar te maken voor de veldwachter. Behalve de Engelse soldaten en de veldwachter woonde er niemand in Albert. De fragmenten van de basiliek, die op een heuvel gebouwd was, staken hoog boven de ruïnes uit. Het was bewonderenswaardig hoe overal het kostelijk bouwwerk der kerken ook in de gruwelijkste vernieling toch nog iets behield van de oude schoonheid in het statig opgaan der lijnen en in de edele buiging der bogen, die nu doelloos en trots tegen de lichtblauwe hemel mislukt afgetekend waren.

Hier en overal tussen de puinhopen langs de weg, langs de spoorbaan, in het veld: blik ... Het land was liederlijk bezaaid met blikjes en blikken van sardines, van corned beef, gecondenseerde melk en compote, boter en groenten. Er lagen in het noorden van Frankrijk miljoenen en miljoenen blikjes uitgezaaid. Een soldaat in de trein gaf er zijn commentaar op: 'Ous qu'il n'y a pas à boulotter y a pas d'soldats.' Maar zelfs de vruchtbaarste grond kon uit dit harde, dorre zaad geen groen blaadje trekken. En al dat roestend, gedeukt en gescheurd metaal op de zwarte, verwaarloosde bodem gaf de troosteloze indruk van een onafzienbare mestvaalt.

En dan te denken dat deze stompzinnige zinne- en nutteloze verspilling onschuldige slordigheid wordt als men een vergelijking treft met wat in de tweede wereldoorlog bedreven en teweeggebracht werd. Er is nog altijd gruwel boven gruwel. En als de derde, door Russen, Chinezen of negers ontketend wordt, verbleekt waarschijnlijk daarbij de tweede tot een ietwat robuust gezelschapsspel.

4

Het Parijs van 1919 was een ander Parijs dan wij vóór het uitbreken van de eerste wereldoorlog kenden, een ander ook dan wij nadien ooit aanschouwd hebben. Men mist bij, de herdenking en beoordeling van het verleden een aantal gegevens, welke onvatbaar en onomschrijfbaar, niettemin hun invloed doen gelden, imponderabilia: atmosferen, stemmingen, temperaturen en de steeds wisselende couleur du temps. Gedurende de besprekingen welke tot het vredesverdrag van Versailles leidden, heb ik, bitter jong en onervaren, voor het eerst de onschatbare betekenis ontdekt van wat zich afspeelt *achter* woorden, handelingen en bescheiden. Van dat ogenblik af ben ik gaan begrijpen dat wij leven te midden van gevels, dat wij meestal zelf niet meer dan gevels zijn en dat het in de letterkunde, méér dan wáár ook, te doen is om wat er zich achter de aanbeden doch bedrieglijke eerste aanblik verschuilt. Ik heb in het Parijs van 1919 geleerd niets zó te wantrouwen als de eenvoud, zonder reeds te vermoeden dat de wereld en ons bestaan daarop vergald zouden worden door de ondermensen, de Grote Vereenvoudigers, door de Mussolini's, de Hitlers, de Stalins en hun huidige navolgers, die zich onder vele valse namen aankondigen en verbergen: de post-fascistische wolven in de schapevacht der democratie.

Alles wat de moeite waard is, speelt zich altijd *achter* iets af. In leven en kunst zoeken wij hunkerend naar de betekenis *achter* de betekenis. Wie dit niet geleerd heeft en zich blind blijft staren op de vertoning, zal nimmer vermoeden wat er in de wereld aangaat en waar het in de kunsten om te doen is. Hij blijft een buitenstaander, zoals wij op het vredescongres buitenstaanders bleven tòt wij, niet zonder moeite, hier en daar iets vaags bespeurden van het bedenkelijke '*achterland*'.

Het congres met zijn wereldbefaamde kopstukken en zijn vele, niet zelden kleurrijke, mindere goden, zijn talloze nadrukkelijke deskundigen, zijn duizenden klerken, tolken en gidsen vormde niet meer dan een toneelspel om de wereld bezig te houden en te bedriegen. De beslissingen waren afhankelijk van overwegingen, en maar al te vaak humeurigheden, welke nooit in het openbaar behandeld en zelfs niet in het geheim op schrift gesteld werden. Wanneer men de ontwikkeling naging van een voorstel, zoals het werd ingediend, tot de vorm waarin het na maanden werd aangenomen, bemerkte men dat de grondige wijzigingen slechts in geringe mate voortvloeiden uit gedachtenwisseling in commissies en subcommissies. Het had er de schijn van alsof besluiten, waar de toekomst van Europa van afhing, genomen werden onder invloed van weergesteldheid, van een overmatig gebruik van spijs en drank of van de bekoring van bereidwillige vriendinnen.

Ik kwam in de laatste dagen van het jaar 1918 te Parijs aan en onmiddellijk wist ik dat ik verplaatst was in een stad van schijn, uiterlijk nog het Parijs van vóór 1914, mij zo innig lief; maar innerlijk volkomen verworden. De voorlichting werd in die atmosfeer en geheel passende in de omlijsting van het algemeen bedrog een bittere komedie. Het was gewoonte dat de allerhoogsten bij uitzondering, de heren van de tweede rang geregeld bijeenkomsten met de dagbladschrijvers belegden. Ik woonde er enkele van Clemenceau, verschillende van Pichon en vele van Tardieu bij. Deze overvolle vergaderingen, waar gemelijke verslaggevers uit de vier windstreken zich verdrongen, dienden alleen om, door schijnbewegingen, de aandacht van het werkelijk belangrijke af te leiden. Onervaren beginners lieten zich daardoor bedotten. Zij die hun vak verstonden, wisten wel beter. Ik behoorde tot de onervaren beginners. En ik ben bovendien zonder argwaan geboren. Doch al spoedig bleek zelfs mij dat er op die ambtelijke persbijeenkomsten doelbewust slechts praatjes voor de vaak verkocht werden. Wat de statige heren achter de nog veel statiger schrijftafels niet zonder omslag en op een toon van gewicht voordroegen, was oude koek of, als het werkelijk nieuws was, van gering belang. De misgrepen te Parijs, toen begaan, werden bij iedere later voorkomende gelegenheid op alle internationale bijeenkomsten opgewekt en overtuigd herhaald. Geen dagbladschrijver protesteerde. Wij wisen allen dat de flaters voor een deel voortsproten uit de staat van zaken. En het is de vraag of het flaters waren. Het is nu eenmaal niet mogelijk moeilijke en ingewikkelde onderhandelingen te voeren en tegelijkertijd de brutale beroepsnieuwsgierigheid der bersvertegenwoordigers te bevredigen. Een enkel onvoorzichtig woord kon het aandachtige werk van maanden tenietdoen.

De pers had zijn zedelijk bestaansrecht kunnen bewijzen als hij van meet af ernstig en eerlijk de waarheid gezocht, de waarheid opgediend had. Maar hij heeft, om zich economisch te kunnen handhaven, de gunst van de menigte met zijn onafhankelijkheid moeten kopen. In hun dagblad wensen de afschuwelijke broeders Jan, Piet en

Klaas niet wat zij móéten weten, maar slechts wat zij weten wìllen. De lezerswereld wil bedrogen worden, laten wij ons daar dus opgewekt op toeleggen. Wie van deze klassieke stelregel afwijkt, wordt vroeg of laat gedwongen zijn zaken aan kant te doen. Het dagblad is geworden tot een registratiekantoor van wensdromen, onredelijke voorkeuren en antipathieën van zijn lezers. De vrijheid van meningsuiting is verworden tot een theoretisch recht. Wie nu iets te zeggen heeft wat regelrecht indruist tegen de sacrosante openbare mening, die botste en gevaarlijkste aller ficties, vindt geen dagblad voor hem open. Hij zal, zo hij de middelen daartoe bezit, zijn opvattingen voor eigen rekening moeten doen drukken en verspreiden.

De vrijheid van drukpers wordt, tot nu toe, nog niet door de staat bedreigd, maar is allang tot een aanfluiting gemaakt door de bedreiging van lezers en adverteerders, die een loodzware druk uitoefenen, niet meer opgewassen als zij zijn tegen de schok der meningen en doodsbang voor de vonk der waarheid welke daar, als alles goed gaat, aan ontspringt. ‘Het is niet alleen mogelijk, maar zelfs hoogst waarschijnlijk dat ge gelijk hebt,’ zal mij de man met de afwijkende opvatting toevoegen, ‘maar wij weten dat onze lezers uw voorstelling van zaken niet kunnen en niet willen verdragen.’ Dit is zó afdoende, dat verder overleg overbodig wordt. De klant heeft altijd gelijk. En iedere lezer is de klant van de krant.

Al dat ongeluk spruit voort uit het feit dat lang geleden, toen de pers dreigend begon op te treden, de overheid zich bang heeft laten maken. En in plaats van de indringers de deur uit te jagen, hebben vrijwel alle regeringsorganen voor duur geld ambtenaren aangesteld wier taak het is de gevaarlijke dieren kalm te houden door ze op het juiste ogenblik enige brokken toe te werpen. Dit noemt men dan voorlichting.

In weerwil van alle pogingen om de beraadslagingen te beschermen, bleef in de zware, gevaarlijke atmosfeer in Parijs van 1919 geen geheim lang een gehéím. Ik overdrijf niet als ik zeg dat binnen een uur na een ultra-vertrouwelijke samenkomst de redacties de strekking der besprekingen en de behaalde resultaten in hoofdzaak kenden. Dit alles belette niet dat op de ambtelijke persconferenties de vooraanstaande dagbladschrijvers bijeenkwamen, wetende dat de minister achter de onvermijdelijke empiretafel het èchte nieuws (dat zij overigens allang kenden) met zorg verborgen hield, met opzet een onvolledig en daardoor onzuiver beeld van de toestand schiep of lustig en zonder gewetensbezwaar leugens stond te verkopen.

Versailles betekende een overwinning van de politiek in de slechtst denkbare zin des woords op de wetenschappelijke onpartijdigheid. In de technische commissies is door bekwame en rechtschapen deskundigen belangrijk en heilzaam werk verricht, waar niemand tenslotte aandacht aan besteedde of gebruik van maakte. Deze deskundigen hielden zich bezig met de vraagstukken hun voorgelegd en met niets anders. En hun slotsom sproot voort uit een onderzoek van feiten, terwijl Wilson

bij elke beslissing rekening moest houden met zijn positie in de administratie in zijn land. Ditzelfde gold voor Lloyd George, in iets mindere mate voor Clemenceau en tenslotte voor àlle ter plaatse aanwezige ministers. Zij allen waren bereid om algemene belangen en duurzame oplossingen op te offeren ten bate van hun land en bovenal hun eigen machtsbehoud. Zo ooit, dan heb ik te Versailles (hetgeen eigenlijk Parijs betekende) de noodlottige, de dodelijke invloed van de politiek met eigen ogen aanschouwd. Uit duizend en één compromissen kan men geen blijvende internationale rechtsorde brouwen. Op de meest onverantwoordelijke, ja misdadige of krankzinnige wijze werd omgesprongen met de levensbelangen van gehele bevolkingen. En het lot werd, tegen alle eisen van de werkelijkheid in, bepaald van landen waarvan men het bestaan niet vermoedde bij het begin der 'onderhandelingen'. De Duitsers hebben de onverantwoordelijke willekeur van Versailles voor hun onedele doeleinden uitgebuit. Daarom schroomt men er iets kwaads van te zeggen. Doch een aanvankelijke eerlijkheid gebiedt ons vast te stellen dat op de vredesconferentie van Versailles rechtschapenheid en gezond verstand met voeten getreden zijn. Ik had van het begin af het gevoel van een heksenketel waarin een euvel vergif gestookt werd. Een vergif dat fascisme, nazisme, stalinisme en een tweede wereldoorlog zou veroorzaken.

XIV

1

Er trad in het zware toernooi Versailles-Parijs met één werkelijk grote speler op. Wilson was een kamergeleerde, in de politiek verzeild en er nooit geheel in thuis geraakt, een door de wol geverfde farizeeër, die door zijn persoonlijk leven, zelfs in het 'lutetia breinloos uitgespat' van en na de oorlog, opspraak wekte. Zijn lijfwacht viel het moeilijk hem in zijn nachtelijke escapades te volgen. Lloyd George was daarentegen wel een politicus, doch ook niets méér dan dat, een man die onder alle omstandigheden rekening hield met zijn kieskring, zijn partij, zijn kabinet. Een zonderlinge goochelaar met woorden en feiten. Maar men herstelt niet een geschonden en uit zijn verband gerukt werelddeel met goocheltoeren. Mijn genegenheid, voor zover daar sprake van was, ging tenslotte uit naar Clemenceau, niet als man, want hij had een bedenkelijk verleden, maar als verdediger van wezenlijke Franse, en dus ons aller, belangen. De Verenigde Staten hadden op een uiterst beperkte wijze aan de oorlog deelgenomen en voerden het hoogste woord. Engeland nam weliswaar deel aan de bloedigste gevechten, leed bittere verliezen aan jonge mensen, maar zijn grondgebied bleef ongeschonden. Frankrijk echter was voor een deel vernield, verder vrijwel doodgebloed om niet te spreken van de economische ramp. De vijand Duitsland had de nederlaag geleden, een slag voor zijn buitensporige hoogmoed. Maar het land zelf was vrijwel onaangetast en de middelen van voortbrenging stonden gereed het werk te hervatten. Frankrijk en de Donaumonarchie, deze volkenbond avant les lettres, waren de slachtoffers van de oorlog van 1914-1918. Voor verder alle landen bij deze botsing betrokken was het een afgrijselijk ongeval, maar in weerwil van die afgrijselijkheid niet méér dan een ongeval. Voor Frankrijk echter betekende het een nieuw begin of de aanvang van het einde; het was een zaak van leven of dood. Het enige doel van Frankrijk, door Clemenceau grimmig, doelbewust door dik en dun, terecht, verdedigd, was de mogelijkheid zich in de toekomst onder normale omstandigheden te kunnen ontwikkelen zonder de eeuwige bedreiging van een Duitsland, dat dag en nacht van veroveren droomt en zich voorbereidt die dromen in werkelijkheid om te zetten. Ik vergat nog Montenegro, dat brutaalweg zonder bespreking of verontschuldiging door Joegoslavië geannexeerd werd. Koning

Nicolaas kreeg geen kans zijn rechten te Parijs te verdedigen. Het geweld won het natuurlijk als altijd van het recht. Dat had hij moeten begrijpen, de oude man. Zijn zoon, de pretendent, stierf jong aan tering en zijn kleinzoon, mijn vriend prins Michel van Montenegro, leeft kommervol te Parijs, hetgeen zijn neef Umberto onverschillig laat, in weerwil van het verlangen dat koningin Helena van Italië op haar sterfbed uitsprak dat het aan het hoofd van haar Huis aan niets mocht ontbreken. Dat hoofd is Michel, en hem ontbreekt veel, soms zelfs het nodigste.

De geschiedenis heeft bewezen dat Versailles niets dan slèchts ten gevolge had. De grondfout schuilde en mag niet elders gezocht worden dan in het feit dat zich tegenover Duitsland niet een vernieuwde, verjongde, idealistische statengemeenschap bevond, maar een groep van onsamenhangende oude en nieuwe landen, erop uit om zoveel mogelijk van elkaar te verschillen, om op grond daarvan ook zoveel mogelijk voorrechten en voordelen te verkrijgen. De grootste van alle fouten was de ontbinding van de Donaumonarchie op grond van een verfoeilijk beginsel: het nationalisme, dat in minder dan geen tijd de pest zou worden die Europa aan het randje van de dood zou brengen. Er bestaat niet een ‘goed’ nationalisme (het onze) en een ‘slecht’ (dat van onze buurman). Het nationalisme op zichzelf is, in theorie en praktijk, een ellendige ziekte, welke het geweten aantast van staatsburger en staat. De verschrikking, welke ons thans nog van alle kanten aangrijnst, spruit voort uit het schijnbaar geringe verschijnsel dat men langzamerhand de goede, oude, onschuldige en hartverwarmende vaderlandsliefde heeft vervangen door de wezenloze zelfoverschatting van het nationalisme, dat altijd droomt van geweld en onderdrukking van andere (zogenaamd minderwaardige) naburen. Ik weet uit lange en bittere ervaring waar ik over spreek. Ik ken het nationalisme.

2

Ik was, als ik reeds vroeger meldde, al voor de oorlog van 1914 zeer onder de indruk van het proza van Charles Maurras en door een letterkundige waardering kwam ik in nauwe aanraking met zijn politieke denkbeelden. Ik ben geruime tijd na 1918 sterk onder de invloed daarvan gebleven. De oorzaak daarvan schuilt voor een belangrijk deel in wat ik beschouwde als de mislukking van Versailles, welke ik toeschreef aan de onmacht van de democratie om tot een bestendige oplossing te komen. Marcel Sembat schreef in 1912 of 1913 een boek dat opzien baarde, juist omdat het door een bekende socialist geschreven was: ‘Faites un Roi, sinon faites la Paix!’ Gedurende iedere oorlog heerst in ieder land, ook in dat zich het meest democratisch waant, een vorm van dictatuur. Zonder die is geen staat van beleg denkbaar. De vrede van Versailles wàs geen vrede. De oorlog werd onder de grond voortgezet. En

die staat van verbitterde krijgsverrichtingen buiten de slagvelden eiste een verkapte dictatuur. Deze oorlogstoestand duurt nog voort en nu zien wij hoe, bij wijze van camouflage, alle dictatoriale maatregelen als 'democratisch' worden aangekondigd. In naam van de democratie worden de simpele burgers 'taillable et corvéable à merci' van hun vrijheden en hun geldjes beroofd. Zij mogen niet wonen, wáár noch hóé zij willen, zij worden gedwarsboomd in hun arbeidsdrang, in hun huiselijk bestaan. Het verschil tussen de dictatoriale algehele staat en de democratische algehele staat ligt hierin dat in het eerste geval de dictator een mens is en een naam heeft: Hitler, Stalin, Salazar ... in het tweede een mens geworden nameloze abstractie is: de ambtenaar. En een mens, hoe slecht en verworden ook, heeft nog altijd íéts menselijks, de abstractie daarentegen níéts.

Het nieuws dat door middel van ambtelijke persbureaus en persconferenties van ministers verstrekt werd, was vrijwel en is nog steeds zonder uitzondering oude kost. De dagbladschrijvers uit aller heren landen te Parijs samengestroomd, ervoeren wat zij weten wilden van de onderhandelaars, door hun afgevaardigden of door leden van technische delegatiestaven. Het is nu niet anders. Beroepsvoorlichters onthouden zich in het algemeen van het in omloop brengen van onmiskenbare leugens. Maar men kan ook liegen door verzwijging. Of door het verstrekken van halve waarheden, terwijl de andere helft zorgvuldig verborgen blijft. Wat gedurende 1919 aan bijna-juiste en bijna-onjuiste berichten aan de pers werd meegedeeld en door deze werd verder verspreid grenst aan het ongelooflijke. En alle betrokken lichamen of personen gingen uit van twee grondwijsheden. Ten eerste: 'wat niet weet, niet deert'; ten tweede: 'alleen de gemeenplaats en de vage algemeenheid leveren geen gevaar op.'

Ik was, als gezegd, ongelovig doch getrouw aanwezig op vele, zo niet alle bijeenkomsten door ministers en persagenten samengetrommeld. Nieuws, iets dat ik werkelijk en in het geheel niet wist, is mij daar nooit toebedeeld. En van die teleurstelling dagtekent mijn geringe vertrouwen in alles wat van overheidswege verkondigd wordt, van alle propaganda dus. Want ik laat mij niet door woorden in de war brengen. Voorlichting, zelfs als daarbij een zekere mate van onpartijdigheid tentoongespreid wordt, is en blijft propaganda. Geen regering, geen instelling, geen onderneming ter wereld betaalt aanzienlijke sommen om de Waarheid, doch uitsluitend *om een bepaalde voorstelling van zaken* te bevorderen. Wanneer dus een beminnelijk heer verbonden aan enig lichaam mij aandoenlijke dingen, dat lichaam betreffende, voorzingt, antwoord ik: 'U wordt ervoor betaald om mij een door uw lastgevers gewenste overtuiging bij te brengen en daarom blijf ik, hoe vurig gij ook betoogt, doof en blind voor al uw overredingsmiddelen.' Ik heb te lang het dagbladbedrijf en de zogenaamde 'public relations' van nabij beschouwd om nog iets van wie ook te geloven. Ik geloof niet wat de beroepsvoorlichters mij willen aanpraten en ik geloof niet wat de journalisten in hun kranten bij elkaar schrijven. Ik geloof

zelfs mijn eigen ogen en oren niet, want deze verraderlijke organen zijn steeds erop uit hun meester poetsen te bakken. Te Parijs, in de tijd van de vredesonderhandelingen van 1919, heb ik eens en voor altijd geleerd mij te beveiligen achter de onneembare stelling die gevormd wordt door de volzin: praat maar toe ... Nooit is er zoveel gepraat om zo weinig te zeggen, nooit waren er zoveel zogenaamde kopstukken bijeen om zo weinig tot stand te brengen, nooit werd er zoveel geld betaald voor leugens en illusies die zo weinig waard waren.

Ook na de wapenstilstand bleef het toezicht op brieven en telegrammen streng gehandhaafd. Deze censuur was gevestigd op de onmetelijke zolders van het hoofdpostkantoor te Parijs, waar ieder land een of enige aldaar opgeslagen legertenten kreeg toegewezen. Men leverde er zijn telegram (vrijwel altijd laat in de avond of 's nachts) beneden aan het daarvoor bestemde loket in en begaf zich dan snel naar de censuur. Als de tekst boven kwam, moest die goedgekeurd worden door de Franse, de Engelse en de Belgische censoren. Door eindeloos redekavelen gelukte het weleens een of enige zinnen te redden. Maar niet immer. Vooral onze Belgische broeders traden doortastend op en schrapten onherroepelijk àlles wat van verre of nabij in verband stond met het streven ons van Limburg en stukken van Brabant te verlossen. Wij wisten hoe er gekuipt werd tegen Nederland, wij waren op de hoogte van de invloeden welke tegen ons te werk werden gesteld. Doch het was ons onmogelijk daarover één woord te seinen of te schrijven. Ik houd niet van opzichtige personen die een hoge borst opzetten en zichzelf verdraagzaam en vrijzinnig noemen, de vrijheid van meningsuiting bij iedere voorkomende gelegenheid verheerlijken en die, zodra zij er ook maar de geringste kans toe krijgen, zich achter openlijke of verkapte censuur verbergen. Vrijheid van meningsuiting is geen onvervreemdbaar menselijk recht. Het is een weelde welke de machthebbers ons veroorloven zolang zij er geen schade door ondervinden. Maar zodra er een donderwolkje in het zicht komt, neemt men ons, als eerste maatregel van orde, die weelde af. Iedere regering, de democratieën niet minder dan de dwingelandij, verfoeit de vrijheid van spreken en schrijven, hetgeen begrijpelijk is daar niemand zich gaarne op de vingers laat tikken. Ziet men geen kans de pers te breidelen, dan gaat men over tot een soort vrijheidsberoving welke níét in strijd is met de grondwet, de voorlichting. Wanneer de waarheid niet onderdrukt kan worden, opent men een tegenaanval met halve waarheden en, wat het gevaarlijkst is: met het vrijgeven van enkele onschuldige feiten om al wat men niet openbaren wil des te beter te kunnen verbergen. Anastasia, met haar overgrote bril en overgrote schaar, had het druk. Zij was de hartsvriendin van allen op het kussen, de aartsvijandin van allen die nog een rest van eerbied jegens de goede trouw koesterden. Clemenceau, wiens zelfoverschatting alleen door zijn machtswellust overtroffen werd, tierde als nergens anders in het halfduister door de censuur zorgvuldig geschapen en gehandhaafd. Maar ook de monddemocraten Wilson en

George maakten rijkelijk gebruik van Anastasia's diensten en toonden een heilige afschuw voor alles wat naar openbaarheid zweemde. De heer Wilson, president van de ‘democratische’ Verenigde Staten, dreigde niet éénmaal, doch herhaaldelijk, de besprekingen te verlaten wanneer de censuur niet veel scherper optrad tegen de pers, de Franse in het bijzonder.

3

Met ambtelijke voorlichting is het zo gesteld: wat van wezenlijk belang is kàn en mag niet ontijdig aan openbaarheid worden prijsgegeven; wat voor verspreiding geschikt is, boeit de verslaggevers slechts in geringe mate. Wat ik in 1919 in Parijs waarnam, herhaalde zich voor mij, in lichtelijk gewijzigde vorm, van 1940-1945 te New York. Het veel gesmade Office of War Information (O.W.I.) deed alles wat menselijkerwijze mogelijk was om het lezersvolk te voorzien van opgewekte mededelingen betreffende de oorlog. Ongetwijfeld was de wil aanwezig om zoveel mogelijk nieuws vrij te geven. Maar desondanks bleef al het werkelijk zeer belangrijke, al wat van onmiddellijke invloed op de oorlogvoering was, driewerf taboe. In de beangstigende bijenkorf van de 52ste straat werd onophoudelijk dag en nacht zogenaamd nieuws ontvangen en pseudo-nieuws uitgezonden. Heel dit bonte, wilde, soms vermakelijke, meestal ergerlijke bedrijf echter leverde niets wezenlijks op. Wij, die er dagelijks verkeerden, wisten niets, en van dit niets mochten wij slechts een zeer gering deel doorgeven. Wanneer men, beseffende dat men slechts één druppel waarheid in een liter bijkomstigheden verwerkte, zijn kopij bij de censor inleverde, werd van die éne druppel nog zeker de helft uitgezeefd.

Voorlichting die nooit geheel bevredigend kan zijn, is in oorlogstijd een aanfluiting. Door de omstandigheden gedwongen werkt men dan in de omgekeerde richting. Men gaat niet uit van de waarheid en de strikte feiten, doch van de noden en de eisen van het publiek. Men vraagt zich af: wat hebben de mensen nodig om hun evenwicht en hun vertrouwen te bewaren? En dàt geeft men hun, zo mogelijk op grond van een schijn van werkelijkheid, gewoonlijk echter met behulp van een levendige verbeeldingskracht. Men vergeet te veel dat de geestesgesteldheid van de thuisblijvers een overwegende invloed op de einduitslag uitoefent. Die geestesgesteldheid moet dus, door weloverwogen kunstgrepen, zo gevormd worden dat zij de oorlogvoering bevordert en in geen geval, in geen enkel opzicht, schaadt. Dàt is de taak van alle O.W.I.'s van vroeger en in de toekomst. De waarheid zou in dit onmisbare bedrijf alleen van belang kunnen zijn wanneer zij stimulerend werkte, de strijdbaarheid en het uithoudingsvermogen verhoogde, hetgeen zelden of nooit het geval is. Doet zij dat niet, dan wèg met de waarheid! Wie is er zo dwaas en

onverantwoordelijk dat hij liever zijn volk in de afgrond stort dan enige levenslustige leugens los te laten?

De dagbladschrijvers in 1919 en die welke gedurende de laatste oorlog hun akelige werk moesten voortzetten, wisten dat zij het nieuws uitsluitend uit niet-ambtelijke bronnen moesten tappen. En zij die met een sterk verantwoordelijkheidsgevoel behept waren, wisten ook dat zij in vele gevallen met het openbaar maken van dat nieuws grote schade konden aanrichten. Zij leefden dus vrijwel voortdurend in een pijnlijke tweestrijd. De keuze was heel moeilijk: tussen hun vakliefde, die hunkerde naar 'primeurs' en hun menselijk inzicht dat hun duidelijk maakte hoe gevaarlijk diezelfde 'primeurs' konden zijn.

Mijn ervaring heeft mij geleerd dat de waarheid, zo hartstochtelijk bemind, zo hemelhoog geprezen, een gevaarlijke springstof is. Dat de liefde en de lof welke men er voor aan de dag legt mij waarlijk niet gerechtvaardigd lijken. Ik geloof niet in onaantastbare theorieën. Wat in bepaalde omstandigheden leed en ellende brengt is slecht; wat moed en hoop geeft is goed. Ten bate der eindoverwinning moeten de mensen opgewekt en vol vertrouwen blijven en dus, verstandig en mondjesmaat, met illusies gevoed worden. Dat is de taak van de voorlichting. Althans in ongewone tijden. In gewone kan er weinig kwaad gesticht worden omdat alle mededelingen, van welke aard ook, betrekkelijk onbelangrijk zijn.

En dan is er tussen leugen en waarheid nog altijd genoeg speling om niet meer los te laten dan men wil.

Het werd mij in 1919 wel heel duidelijk dat er voor het zoeken en vereren van de waarheid geen minder geschikt oord dan juist het Parijs van toen te vinden was. Het was niet alleen onmogelijk zich aldaar een onafhankelijk oordeel te vormen, maar zelfs de wil daartoe ontbrak geheel en al. Zelden waren recht en rechtschapenheid zo openlijk en algeheel verworpen.

Het is niet uitgesloten, zelfs zeer waarschijnlijk, dat de beroepsonbescheidenheid der dagbladschrijvers de toch al zo moeilijke onderhandelingen nog moeilijker maakte. Ik ben zelfs bereid aan te nemen dat het beginsel der persvrijheid alle werkelijke, doeltreffende diplomatie, ook in vredestijd, in een bedenkelijke mate belemmert. Maar dan moet men eerlijk zijn en niet de pers en haar vrijheid met de mond loven en haar in feite, liefst zo stiekem mogelijk, fnuiken. De democratie, die gedurende de vredesonderhandelingen van 1919 geen ogenblik van de lucht was, werd nooit zo schromelijk geschonden als juist tóén. Zij, die naar zij beweerden de overwinning der democratie bevochten hadden en die zich nu uitverkoren achtten die te verbreiden, te versterken, te bestendigen, dachten en handelden na de wapenstilstand zo ondemocratisch mogelijk en bereidden door hun verdwaasde machtswellust de komst van alle vormen van fascisme voor. Ik kan mij niet voorstellen dat iemand, die in 1919 in Parijs leefde en in staat was zo nu en dan een verstolen

blik achter de schermen te werpen, één goed woord kan over hebben voor de noodlottige vrede van Versailles.

4

De dagbladschrijvers die zich niet konden en wilden neerleggen bij de schamelijke ambtelijke berichtgeving, werden trouwe bezoekers van verschillende salons, waar, om een volleerde gastvrouw, een internationaal gezelschap zich verzamelde. Men sprak over kunst en literatuur, over de dagelijkse schandalen en over de hoge politiek. Eén van de beroemdste salons was die van Lady Rothermere. Hier heerste een wonderlijke atmosfeer van eerzucht, machtswellust, nieuwsgierigheid èn oprechte belangstelling voor geestelijke en politieke vraagstukken. De steunpilaar, en naar men fluisterde de amant en titre, heette Paul Méral, wiens eigenlijke naam De Guchtenaere was. Hij was de zoon van een Belgisch kamerlid, maar week al spoedig naar Parijs uit, waar hij met tal van kunstenaars in verbinding trad. Toen de oorlog uitbrak, had hij een drama geschreven in Claudelliaans ritme, getiteld ‘Le Dit des Jeux du Monde’ door Gide geprezen en van muziek voorzien door Honneger. Lady Rothermere ontdekte hem. Hij was een geheimzinnig man, nu eens arm als een kerkmuis, dan weer goochelend met zeer echte miljoenen. Niemand heeft ooit geweten hoe lang hij later in de Verenigde Staten verbleef en wat hij er uitrichtte. Ook kende niemand de aard van zijn verhouding tot de bankiers Dreyfus. Het enige waar zekerheid over bestaat, is dat hij in Amerika in een gevecht gewikkeld raakte. Hij liep daarbij een ernstige verwonding op. Hellens heeft het grote litteken gezien op zijn rug tussen zijn schouderbladen. Gide noemt Méral in zijn ‘Journal’, en wel op 22 mei 1919. Hij geeft daarin een vluchtige, beknopte schets van Méral, die hij blijkbaar te oppervlakkig kende.

Mérals weinige geschriften zijn door Hellens in 1949 uitgegeven: prozafragmenten, aforismen en gedichten. Men moet hem kenmerken met zijn eigen woorden die op hem van toepassing zijn: ‘Il n'y a qu'une mesure de l'homme: l'exigence de l'esprit qui l'habite.’

Later, nadat de vrede van Versailles gesloten was, dook hij weer te Brussel op als vertrouwensman van de bankier Loewenstein, die op een gepast ogenblik uit een vliegend vliegtuig stapte. Na 1930 ontmoette ik hem, van veel glorie beroofd, vrij geregeld bij Franz Hellens aan huis. Méral was voor mij de kenmerkende man van Versailles: met een onmiskenbaar talent gezegend, in hoge mate scherpzinnig, maar zonder enig gewetensbezwaar op welk gebied ook; dichter, avonturier, dandy, politieke konkelaar, makelaar in onbetamelijke zaken, visser in alle troebele wateren, gigolo, man van de wereld, landloper, maar altijd, ook in de duisterste tijdperken

van zijn bestaan, geestig, vindingrijk en praatziek. Vóór de oorlog schijnt hij enige tijd achter slot en grendel vertoefd, gedurende de bezetting zich zeer goed, dat wil zeggen krachtig anti-Duits, gedragen te hebben. Men kan Paul Méral tegelijkertijd als uitzondering en voorbeeld zien. Hij vertegenwoordigde tot het uiterste een tijd waarin àlles, het beste en het slechtste, onmiddellijk te verwezenlijken was. Het was een grillige tijd, verachtelijk in menig opzicht, verrukkelijk eveneens. Er werd wellicht te veel, maar met geest, geredekaveld en de stoutste proeven werden gewaagd. Méral stierf eens beroemd, daarna berooid als een zwervende verstoteling.

Het merkwaardige en mooie van dit jaar 1919 was dat zich te midden van angst en bederf een wonderlijke rijkdom van geestelijke verlangens openbaarde. Er was geld te over. Iedere rijk geworden leverancier trachtte zijn naam te redden door als mecenas op te treden. Het bontste snobisme vierde hoogtij. De kunsthandel en de uitgeverij toonden een ongekende nieuwsgierigheid en moed. Kunstpolitiek en handel stonden gelijkelijk gespannen. En die spanningen ontmoetten elkaar in genoemde ‘salons’, waar, tussen gewaagde kunstbeschouwingen door, geheime transacties tot stand kwamen. De muzen en de samenzweerders en de kooplieden, die toen nog niet zwart heetten doch het daarom niet minder waren, stonden met elkaar op goede voet en werkten samen om de goegemeente te vermaken en al vermakende om de tuin te leiden. Van het beste van die enkele jaren (en het blijvende) is het zinnebeeld de thans historisch geworden gestalte van Guillaume Apollinaire. Hij was behalve een waarlijk groot dichter van de tweede rang, de ontdekker, de aanstoker, de levenwekker van de jonge schilderkunst, die zonder hem zich niet zo snel en zo boeiend ontwikkeld zou hebben. Apollinaire deinsde voor geen dwaasheid terug. Het zonderlingste was hem niet zonderling genoeg. Maar uit alle wonderlijke en moeilijke verhoudingen wist hij zichzelf te redden door zijn verrukkelijk talent. Hij behoorde tot de weinige gelukkigen voor wie er geen grens tussen ernst en luim bestaat; die onmiddellijk het luimige in de ernst, het ernstige in de luim ontdekken en die deswegen, immer door alle huichelaars in het geheim gevreesd, in het openbaar bespot worden.

Hij stierf omtrent de wapenstilstand, maar het was zijn geest die nog vele jaren de verdere ontwikkeling in een belangrijke mate mee bepaalde. En op dit ogenblik zijn Apollinaires werk èn de herinnering aan zijn onvervangbare persoonlijkheid nog levend en vruchtbaar. De namen die ik het meest hoorde waren, behalve die van Guillaume Apollinaire, die van Picasso, Derain (met wie ik nogal eens in een klein cafeetje op de Quai des Augustins het middagmaal nuttigde), Marie Laurencin, Cocteau, Satie. In die maanden behoorde Francis Carco tot mijn goede kameraden. Ik had hem voor het eerst ontmoet op één van de thee's van Rachilde in het oude gebouw van de Mercure de France, waar juist ‘Jésus-la-Caille’, zijn eerste roman, verschenen was. Door hem kwam ik in aanraking met Max Jacob, Blaise Cendrars,

Kisling en anderen. Het beste staat mij nog voor de geest mijn eindeloos afscheid op de Pont Neuf, onder de dode blik van le Vert Galant, van Jacob eu Cendrars, die steeds weer nieuwe en geestige argumenten vonden om het lopende twistgesprek tot in het oneindige te rekken. Een van de beminnelijkste mensen die ik in die voor mij overrijke maanden leerde kennen, ditmaal niet door Carco maar door de gevreesde en bewonderde toneelcriticus Dubech, was Pierre Benoît, die toen een bundel gedichten en verder niets dan 'Königsmark' gepubliceerd had. Ik ging hem dikwijls op zijn ambtenaarsbureau bezoeken en afhalen om een glas van het een of ander te genieten. Benoît was, als hij zich op zijn gemak gevoelde, een rustige, door en door menselijke, onuitputtelijke causeur. In het tegenovergestelde geval toonde hij zich een grondig zwijger. En daar ik ook in het stilzijn bedreven was, zaten wij soms gemoedelijk en met elkaar tevreden urenlang niet-te-spreken. Hoe wonderlijk is het nu te bedenken dat Max Jacob als een soort van heilige, Benoît als lid van de Académie française en Carco van de Académie de Goncourt zijn gestorven. En dat zij allen, mèt Cendrars, een wereldnaam bezitten. Toen, in 1919, dacht niemand aan eer en faam. Men wilde leven, gelukkig zijn, en, zo nu en dan, wat geld verdienen. Ik weet nog hoe jongensachtig gelukkig Pierre Benoît was toen hij mij meedeelde dat de Revue de Paris hem een contract voor niet minder dan vier romans had aangeboden.

5

Toen ik in de laatste dagen van het jaar 1918 langs de omweg van Londen in Parijs aankwam, had ik een brief van dr. W.G.C. Bijvanck voor Léon Daudet in mijn zak. Kort na mijn aankomst bezocht ik Daudet op de Action française, die toen zijn redactiebureaus tegenover het Gare Saint Lazare had. Met de uitbundigheid hem eigen, heette de man, overvloeiend van hinderlijke gezondheid, mij welkom en stak een voortreffelijk geformuleerde lofrede af op Bijvanck als mens en als grondig kenner van Villon.

Léon Daudet heeft zich met voorbedachten rade schandelijk onrechtvaardig over zijn tijdgenoten uitgelaten en daarmee moedwillig zoveel haat gewekt, dat het voor de geschiedschrijvers der letterkunde niet mogelijk blijkt hem op zijn juiste waarde te schatten. Het staat voor mij als een paal boven water dat hij een groot pamflettist was met een sterk levende, door en door persoonlijke stijl. Wanneer men in staat is de vijf delen van zijn 'Herinneringen' uitsluitend als letterkunde te lezen, beleeft men er een onschatbaar plezier aan. De kunst echter dat te doen lijkt mij vrijwel verloren gegaan. Hoe groter het talent van een tegenstander is, hoe groter ook het verlangen hem de mond te snoeren. Waardering, ja bewondering voor een

vijand is een van de kenmerken van een hoge beschaving waar zij, die zich niet boven krakeel weten te verheffen, zeer bepaaldelijk géén deel aan hebben. Toen ik, gedurende de vredesonderhandelingen van Versailles Léon Daudet ontmoette, stonden de stellingen welke hij en zijn meester Maurras door dik en dun verdedigden mij wel aan. En zelfs nu nog ben ik, schoon mijn opvattingen zich wijzigden, niet overtuigd dat de theorieën door de Action française toen verkondigd, voor Frankrijk geheel onjuist of om de een of andere reden gehéél verwerpelijk zouden zijn. Doch al ware dit wèl het geval, dan nog blijf ik Léon Daudets nu eens driftige, dan goedronde strijdstijl bewonderen. Hij heeft, evenals Charles Maurras, veel te veel en onder druk van de noodzaak veel te snel geschreven. Maar een strenge keuze uit hun beider werk zou bewijzen dat zij, ieder op hun eigen wijze, tot de beste en meest persoonlijke Franse prozaïsten van hun tijd blijven behoren. Zou er ooit een tijd aanbreken waarin het vanzelf spreekt dat men proza en poëzie als proza en poëzie moet beoordelen, en níét volgens de levenswijze van de schrijver of diens politieke en zedelijke opvattingen? Ik vrees van niet, want er zullen wel altijd op iedere honderd stervelingen meer dan negentig farizeeërs aanwezig zijn.

6

Het Parijs van 1919 was een Parijs als ik het nog niet kende en als ik het niet meer ien zou. Het was een heksenketel, waarin uit ontelbare en de meest uiteenlopende grondstoffen, als het beste en het slechtste, een atmosfeer van angst, verschrikking en ondergang gestookt werd, waarvan de geur niettemin prikkelend op ons werkte.

Parijs is nu eenmaal een stad met een zó gevoelige geest, dat iedere verandering in te toestand van Frankrijk en de wereld ook een verandering teweegbrengt, omnisbenbaar voor een ieder die in staat is zich in Parijs in te leven en er zich, zij het tijdelijk, mee te vereenzelvigen.

Ik heb zeer duidelijke herinneringen aan het Parijs van vóór de eerste wereldorlog, toen ik nog bitterjong, mij niettemin duidelijk bewust was van het feit dat ik op de napret van het fin-de-siècle kwam en dat zelfs deze langzame ondergang van en onvergetelijke levensstijl nog verrukkelijk was. Mijn hele leven heb ik eigerlijk terugverlangd naar het betoverende jaar 1900, dat ik tot het zinnebeeld maakte van al wat ik in het leven aangenaam en de moeite waard achtte. Het was het noodlottige 1914 dat voorgoed een eind maakte aan de mogelijkheid het bestaan te zien en te leven als een ballet, als een veelvoudig feest, als een ingewikkeld en ondeugend spel. Toen, laten wij zeggen van 1880 tot 1910, was het mogelijk de schoonheid te verheerlijken en te verwezenlijken zonder zich belachelijk of verdacht te gevoelen; toen was het nog mogelijk wellevend en veeleisend te zijn zonder zich daardoor on-

mogelijk te maken. Toen bestond er nog een werkelijk beschaafde ‘internationale wereld’, waarin overleveringen hooggehouden werden en niemand kon vermoeden dat binnenkort het potje met pieren tot hoogste maatschappelijk ideaal uitgeroepen zou worden; toen was een Proust mogelijk en alles wat hij voor ons onvergankelijk maakte. Na de onzalige oorlog, welke niet alleen ontelbare mensenlevens en de Donaumonarchie, de kern en het hart van Europa, vernietigde, maar (misschien voorgoed) een einde maakte aan de mogelijkheid tot een sierlijk en zwierig bestaan; na 1919 ontstond er vrijwel overal in de harten der jonge mensen, die van een mooi leven droomden, een ondoofbaar heimwee naar 1900. Een heimwee dat mijn wezen bepaald heeft en nog onverminderd in mij voortleeft. Zo nu en dan schrijft een beoordelaar die het goed met mij meent dat mijn eerste proeven ‘sterk esthetisch’ waren, maar dat ik die jeugdzonde al spoedig overwon. Hij vergist zich, de welmenende kunstrechter! Ik ben altijd ‘sterk esthetisch’ geweest in mijn gevoelens, gedachten, verlangens en zoveel mogelijk in mijn daden ... Nu, als in 1910, ben ik er heilig van overtuigd dat mooi niet alleen verkieslijk is boven lelijk, maar ook boven goed, boven kwaad, boven nuttig, boven menselijk, boven àlles.

Ik betreur, zoals ik reeds meerdere malen schreef, het volledig verdwijnen van goede manieren, van al wat op een boeiende wijze ingewikkeld is. De eenvoud is, behalve in de letterkundige stijl, iets verfoeilijks. Kortom, een samenleving broos van mooiheid is met modderlaarzen door de nu weledelgeboren heer geworden J. Rap in elkaar getrapt.

Parijs in de naglans van 1910 vertegenwoordigde het hoogste en het heerlijkste dat ik ooit beleefde. Parijs gedurende de vredesonderhandelingen had daar niet veel meer van weg. Het waren toen andere verschijnselen welke mij er boeiden. En wel in het bijzonder het schouwspel van de machtswellust; de begeerte naar geld en genot; het verlangen om in een veelkleurige roes een verleden van dood en doodsangst, van vernedering en ondergang te vergeten. Allen, toen in Parijs tijdelijk verenigd, hadden iets te vergeten en te doen vergeten; de een zijn ellenden, de ander zijn fouten, een derde zijn misdaden. En allen zonder uitzondering wilden ontkomen aan het feit dat op ieder heden een morgen volgt.

Toen ik in 1934 bij een van mijn geregelde bezoeken eens voor mijzelf de balans opmaakte, kwam ik tot de slotsom dat de eerste wereldoorlog aan het leven in het algemeen, aan het Parijse in het bijzonder, de fijne tinteling ontnomen had. Het verkeerde, zoals verstane champagnewijn, in de verdrietige toestand welke de Engelsen ‘flat’ noemen.

Terugblikkend vanuit de verte op dit verleden, nog zo nabij, kreeg ik de overtuiging dat van alle leidende staatslieden toen bijeen de ‘éminence grise’ van Woodrow Wilson, kolonel House de énige was die besefte dat er altijd en overal een onoverbrugbare kloof bestaat tussen de oorlogsgeest en de vredesgeest. De mislukking

van Versailles, welke al heel spoedig aan de dag trad, sproot voort uit het feit dat men een vredesverdrag sloot dat, gebouwd op het oorlogsverleden, op de dag dat het getekend werd, reeds onherroepelijk onbruikbaar was. In plaats van een overeenkomst gesloten met het oog op de toekomst vervaardigd, alleen om een nieuwe en gelukkige ontwikkeling der internationale verhoudingen mogelijk te maken, bleek Versailles door kortzichtige leiders bedoeld te zijn als een afrekening en een eind, terwijl de hunkerende wereld alleen gediend was met een belofte en een nieuw begin. Niemand, zelfs niet de zich helderziend wanende pers, kòn vermoeden welke ellenden ons nog te wachten stonden.

Ook al zagen allen, toen te Parijs vertoevend, de kuiperijen en de, ten gevolge daarvan, ontstane verwarringen, zodat het moeilijk viel zich illusies te maken over de waarde en de betekenis van het vredesverdrag, toch is het oneerlijk en gevaarlijk zelfs nú nog) Versailles de schuld van letterlijk alles te geven. Zij die dit doen, varen, soms argeloos, soms willens en wetens, in het post-nazi vaarwater. De overeenkomst van Versailles bevatte talloze fouten en ontelbare tekortkomingen, maar niet één overeenkomst is feilloos. De waarde van ieder contract wordt vrijwel uitsluitend bepaald door de goede trouw der contractanten. Indien de beide partijen de bepalingen oprecht en eerlijk nageleefd en waar het nodig bleek de meest krasse wijzigingen aangebracht hadden, zou de geschiedenis een ander verloop gehad hebben. Maar het bewees een kinderlijke onbevangenheid om maar één ogenblik aan Duitsands goede trouw te geloven. Ook al ware het verdrag van Versailles door aartsengelen opgesteld en daardoor boven iedere kritiek verheven, dan nòg zouden de Duitsers zich eraan onttrokken hebben. En wel omdat zij van 1919 onomstotelijk geloofden en slechts wilden geloven aan een waan- en wanvoorstelling, namelijk dat zij níét verslagen waren. Hun nederlaag, zo redeneerden zij tegen de klare waarheid in, door hun botte zelfoverschatting verblind, was niet het gevolg van een beslissing der wapenen, doch van verraad. De moeilijkheden en de verschrikkingen, welke l'entre-deux-guerres zo bezwaarlijk maakten, kwamen vrijwel alle voort uit Duitslands onwil de werkelijkheid en de feiten, hoe ellendig die ook al zijn mochten, manmoedig onder het oog te zien. Het was de kwalijk stinkende leugen van Duitslands onverslagenheid welke het even kwalijke en stinkende verschijnsel Hitler mogelijk maakte.

En toch, in weerwil van onze twijfel zowel aan de doeltreffendheid van Versailles als aan de goede bedoelingen der Duitsers, leefden wij vrijwel allen in de lieve wensdroom van la dèr - des dèrs: dat dìt de laatste oorlog geweest was, aangezien nu de ongerijmde afgrijselijkheid van het geweld overtuigend duidelijk geworden was! Wij waren beminnelijke idealisten en teerden op woorden met hoofdletters, toen ol beloften, thans van alle inhoud ontdaan. Ik bedoel: Goede Trouw, Saamhorigheid, Rechtvaardigheid, Broederschap, Verdraagzaamheid, Wederzijds Begrip. Wij

dwazen van toen geloofden daarin als een gelovige in de ongerijmde leer welke hij aanhangt: met héél ons hart. Het hoofd kwam, helaas, bij onze verwachtingen niet aan bod. Het valt mij moeilijk mij nu weer in te denken in onze geestesgesteldheid van 1919 en 1920. Wij waren werkelijk vurig en fanatiek overtuigd dat een nieuw tijdperk was aangebroken, waarin de mensheid door schade en schande wijs geworden, zich zou schikken in een rustige, simpele samenleving, waarin het bestaan een ware gunst zou zijn. De semi-arcadische droom berustte op niets, maar was begrijpelijk als reactie op wat toen het toppunt van gemeenheid en vuilheid leek, doch spoedig mensonterend overtroffen zou worden. Wij konden en wij wilden niet anders dan onbevangen en kinderlijk redeneren en naar doodrustige menselijke oplossingen verlangen. Wij begrepen niet dat eerlijkheid niet meer van pas noch in de mode was en waren Oostindisch doof en blind voor het feit dat de machthebbers nooit belang hebben bij oplossingen, omdat zij alleen te midden van het onopgeloste kunnen bestaan en heersen. Waar moeten de vissers in troebel water van leven als wij alle modderpoelen droogleggen? Maar geen eerlijk mens dàcht in die dagen van kortstondige verlichting aan de vissers in troebel water. Zij waren, zo meende men, in het oorlogstumult verdwenen. Zodat het mogelijk zou zijn op weinige, krachtige, nauwkeurige en rechtschapen grondstellingen een aannemelijke samenleving te bouwen. Wij gingen zo ver dat, om iedere hegemonie in de toekomst onmogelijk te maken, wij droomden van een verdeeld Duitsland (in een zestal zelfstandige staten) binnen een vereend Europa. Wij wensten de wapennijverheid aan de handen van de belanghebbenden te onttrekken omdat het ons meer dan onzedelijk leek dat er geld verdiend werd aan verdelging. De grondstoffen behoorden voor alle volken gelijkelijk toegankelijk gemaakt te worden.

Waren wij geen naïeve kinderen?

En wij waren talloze miljoenen, over de gehele wereld verspreid, die zo dachten. Niemand kon of durfde nieuwe verschrikkingen te voorspellen welke door nieuwe barbaren teweeggebracht zouden worden. Zelfs zij die twijfelden aan een betere wereld na Versailles, hadden geen vermoeden van wat de toekomst brengen zou, waar de Duitsers toe in staat zouden blijken. Ik ben maar eenmaal in mijn leven getuige geweest, onmiddellijk na de wapenstilstand van 1918, van een wereldwijd idealisme dat hunkerde naar zindelijkheid. Toen mij bleek dat dit op niets hoegenaamd berustte en meer en meer in strijd kwam met de werkelijkheid, heb ik mij vrijwel geheel in mijzelf teruggetrokken. Kort voor de tweede wereldoorlog gebood het aanvankelijkste fatsoen een ieder partij te kiezen tegen de blonde bestiën en hun aanhang. Het oude idealisme bleek onder de as niet geheel gedoofd te zijn. Met welk een verbitterde overtuiging verdedigden wij de Spaanse republiek en bestreden wij met de belachelijk geringe middelen, ons ten dienste, de dwangheerschappij van hen die er baat bij vonden. Als in 1919 vormden wij ons weer denkbeelden omtrent

een rechtschapen, rechtvaardig samenleven, waarin het mogelijk zou zijn vrij en waardig te leven. Weer vergeefs! Een oorlog, waar die van 1919 kinderspel bij was, en een naoorlogse ontwikkeling waarin nergens meer sprake was van waardigheid en zeker niet van vrijheid. Wij snellen met een ontstellende vaart in de richting van het gecodificeerde conformisme. De enkeling telt niet meer mee. De enkeling is lachwekkend ouderwets geworden. Beschaving is iets beschamends, om mee te tellen moet men een zeer zwarte neger zijn. Ik, en de laatsten die zijn als ik, hebben geen reden van bestaan meer. Men heeft de keuze tussen zich te voegen bij de langzaam maar zeker getemde horde of het overlijden. Op deze laatste gebeurtenis zit ik n4u te wachten, met sterker dan ooit het gevoel: wat is het leven zalig en hoe grondig en onherstelbaar hebben de steekneuzen, dat zijn de sociologen, de economen, de inspecteurs, de beroepsnieuwlichters en allen die verder zich met andermans zaken bemoeien, allen die aangesteld zijn om het bestaan van eenvoudige zielen als ik te verpesten, het bedorven. Ik had nimmer huiselijke of ernstige geldelijke zorgen, noch enige maatschappelijke onzekerheid. Ik heb veel van de wereld gezien, liefde en vriendschap maakten mijn leven licht en rijk en ik zou een gelukkig man geweest zijn zonder de overtuiging dat het leven stelselmatig en met opzet geleid wordt in een richting welke ieder persoonlijk geluk onmogelijk maakt en in diskrediet brengt. Daar de angst op de achtergrond van dat loket met die man erachter voor mij het gruwelijk zinnebeeld van een onvrijheid, in wezen schandelijker en onverdraaglijker is dan die welke door een dwingeland wordt opgelegd. Wie de Eenzame Man als zijn deaal rekent, kàn niet aangenaam voorttieren in een wereld die de Gemeenschap, dat is de Horde, verheerlijkt. Ik ben een rariteit geworden. Ik heb mij daarbij neergelegd. Alles is mij liever dan één van de velen, dan schaap in de kudde te zijn.

Ik heb het eigenlijk altijd wel prettig gevonden een rariteit te zijn, zolang deze tand van zaken maar niet aan de dag treedt. Ik wil mij uiterlijk niet onderscheiden, omdat er geen betere vermomming bestaat voor iemand die behagen schept in zijn ariteit-zijn. Ik zie er over het algemeen netjes uit, loop niet met de een of andere uitzinnige haardracht rond, ik heb goddank geleerd hoe het hoorde en het kost nij geen moeite te zwijgen. Eerlijk gezegd is dat zwijgen, zowel binnen- als buitenshuis, in grote gezelschappen en met leden van mijn gezin alleen, iets dat tot mijn sterkste eigenschappen behoort.

XV

1

Na afloop van de onvrede van Versailles keerde ik naar Amsterdam terug, waar ik toen nog enkele maanden werkzaam was op de afdeling buitenland van De Telegraaf. Toen kwam het hoofdredacteurschap vrij van een provinciaal dagblad, in geografische zowel als in geestelijke zin, 'De Nieuwe Arnhemse Courant', en die plaats werd mij toegewezen. Er werd gedurende de eerste wereldoorlog en ook daarna veel kwaads van De Telegraaf gesproken. Ik heb niet achter de schermen gekeken waarachter de directeur en de leidende redacteur zich verscholen, en mag daar dus niet over oordelen. Het enige wat ik zeggen kan is dat men er als medewerker een aangenaam leven leidde omdat Barbarossa, de hoofdredacteur, ons geheel de vrije hand liet en heel wat ruimte afstond voor de kunst, zodat men iedere dag met een goed geschakeerde rubriek voor de dag kon komen. Ik kan mij levendig voorstellen dat zeer vele mensen bezwaar hadden tegen de sensationele toon van het blad, dat van een klein en een groot schandaaltje niet vies was. Ikzelf deelde die bezwaren, maar moet erkennen dat ik er met opgewektheid werkte en veel door de vingers zag om der wille van de degelijke pro-Fransheid van directie en redactie. Wat er later met De Telegraaf gebeurd is, weet ik niet, en het blad dat nu onder die naam verschijnt heeft wat geest en uitvoering betreft weinig meer uit te staan met onze oude Telegraaf, die toen nog in een rampooi gebouw in de Sint-Nicolaassteeg gevestigd was. Ik kan aan mijn Telegraaf-tijd, zoals ik reeds gezegd heb, niet zonder genoegen en dankbaarheid terugdenken. Toch was ik blij dat de gelegenheid in Arnhem zich voordeed, omdat ik mij voor het werk op de afdeling buitenland niet bekwaam en ervaren genoeg achtte.

Nadat ik van De Nieuwe Arnhemse Courant wegging, ben ik nooit meer vast aan enige redactie verbonden geweest. Ten eerste omdat ik nimmer het rechte journalistenbloed in mij voelde stromen, maar óók omdat ik van jongs af aan een broertje dood had aan vaste kantooruren. Men beklaagde mij dat ik naar Arnhem moest verhuizen. Voor hen die in de hoofdstad gewend zijn, is de provincie nog een soort semi-boers achterland. Bovendien had Arnhem in het bijzonder de naam van 'stijf' te zijn. Ik heb van die stijfheid weinig gemerkt en er bovendien nooit last

van gehad. Wij verkeerden, mede door mijn vak, in wat men noemt ‘nette kringen’, maar ook trof ik er genoeg kunstenaars aan teneinde een bescheiden boheems tegenwicht in stand te houden.

De Nieuwe Arnhemse Courant was een blad met een vrij oude traditie, die langzamerhand een sleur geworden was. Het bleek noodzakelijk er voorzichtig wat jong leven in te druppelen. Op de een of andere manier was ik daar de ware man niet voor. Ik heb mijn leven lang meer gevoeld voor tradities dan voor het inblazen van jeugd, waar ik immer zo weinig van bezat dat ik er bezwaarlijk van kon afstaan. En ja, die sleur mag dan enige bezwaren hebben, in geen geval zoveel als de zenuwachtige veranderingsdrift die nu de wereld zo door en door ongezellig maakt.

Om te beginnen stelde ik mijn jeugdvriend Albert Besnard tot eerste redacteur aan, wiens aanwezigheid aan ons leven en aan de krant wat kleur gaf. Ik veronderstel dat mijn vrouw en ik in ons hele bestaan niet zoveel genoegen, of laten wij liever zeggen pret, gewone, ouderwetse pret, gehad hebben als in die jaren met de Besnards. Ten eerste omdat juist in die dagen onze danswoede zijn hoogtepunt bereikt had. Ik weet niet of ik nu als oude man er trots op moet zijn of er mij voor moet schamen dat wij op een of ander groot dansfestijn in Musis Sacrum een eerste prijs verwierven met de wilde charleston, waar wij een speciale reis naar Parijs voor ondernamen om er in het geheim de geheimen van te leren. De prijs, een mand wijn, werd ons plechtig overhandigd door de voorzitter van het feest, de vader van onze lieve vriendin Ada van Lynden.

Ik leerde Besnard al vóór de wereldoorlog 1914-18 kennen door mijn aanstaande schoonouders, die vriendschappelijke betrekkingen met de familie Besnard onderhielden. Wat Albert op dat ogenblik verrichtte weet ik niet meer. Ik geloof dat hij toen in 's konings rok gehuld ging. Ik heb nooit hoogte kunnen krijgen van de vele en wonderlijke lotswisselingen waar hij in zijn aanvangsjaren aan onderhevig was. Twee dingen stonden vast: hij was een lastige jongen en hij kon het niet met zijn vader vinden. Het is met Besnard in één opzicht als met Bloem. De anekdoten over hem in omloop, zijn, hoe vermakelijk soms, waardeloos. En zijn legende, als alle legenden, is zonder betekenis of bekoring naast de kracht en de gloed van zijn èchte persoonlijkheid. Er zijn jaren in mijn bestaan geweest waarin ik dagelijks vele uren met Besnard samen was. Ik heb hem onder de meest uiteenlopende omstandigheden waargenomen. En ik heb hem nooit anders gezien dan steeds gelijk aan zichzelf: op een natuurlijke, onopzichtige wijze rechtschapen. Dit houdt in dat hij de aanstellerij alléén en dan nog nauwelijks bij name kent; dat hij niet wil schijnen wat hij niet is; dat hij geestelijk niet boven zijn stand wil leven; dat hij zijn leemten en zwakke plekken beter kent dan één van zijn toeschouwers. Hij vereert de vriendschap en eert zijn vrienden. Kortom, op hem kan men het bekende woord van Vermeylen volledig toepassen: ‘hij is een vent waar niets aan gelijmd is’. Albert was

militair, koopman, planter, ambtenaar. Hij verbleef in Cochin-China, in Nederlands-Indië ... Maar toen hij na zoeken en falen zijn weg gevonden had, bleek zijn ware aanleg. Hij was van den beginne af een voortreffelijk dagbladschrijver, en in dit vak heeft hij het ver gebracht.

Aanvankelijk zag ik hem weinig. Hij bracht mij enige dichtproeven die mij troffen als iets afzonderlijks en bijzonders, iets heel ànders dan gemaakt werd door mijn gelijken in leeftijd. Van invloeden kon dan ook moeilijk sprake zijn. Besnard had toen vrijwel niets gelezen, en zeker niets van hetgeen het opkomend geslacht voortbracht. Later heeft hij zich ernstig in politieke en economische vraagstukken verdiept, doch voor de schone letteren bleef tot heden zijn belangstelling beperkt. Wij noemden hem altijd vriendschappelijk, onze uitnemende analfabeet. Hij was als een verschietende ster. Soms zagen wij hem in maanden niet, dan kwam hij weer geregeld in ons midden. Doordat niemand wist welke werkzaamheden hij verrichtte, hetgeen ook niemand aanging en, in laatste aanleg, niemand iets kon schelen, had hij, de dichter zonder achtergrond, iets tegelijk elementairs en geheimzinnigs. Gedurende de eerste wereldoorlog was hij toevallig in Europa, in Nederland. En door vaderlands vuur opgewarmd, stelde hij zijn ervaring ter beschikking van het leger. Hij heeft, met veel Frans burgerbloed in de aderen, altijd een tikje Deroulèdeachtigheid gehad, dat hèm speciaal wel kleedde. Wij zagen hem geregeld toen hij bij Laren Nh. gelegerd werd en vrijwel iedere avond uit het kamp brak om bij zijn vrienden te zijn. Bij de demobilisatie in 1919 stond hij voor de moeilijkheid dat hij niet over een draagbaar burgerpak beschikte en evenmin over de middelen er zich een aan te schaffen. Ik drong er toen bij hem op aan de gedichten uit te geven welke wij, in onze kleine gemeente, oprecht bewonderden om hun sterk persoonlijke nadruk. Besnard was daartoe wel geneigd. Doch de technische bezwaren bleken talrijk. Waar bevonden zich die kostelijke teksten? Hier en daar ontdekten wij het een en ander. Er moest echter méér zijn. De meeste sonnetten vonden wij eindelijk, onderin een vuilgoedzak, waar zij al sedert maanden verborgen lagen. Jan van Krimpen heeft dit alles uitgestreken, ontcijferd, keurig overgeschreven en tenslotte gedrukt. Dit was het eerste boek, allang onvindbaar en onbetaalbaar als het ooit opduikt, van de bibliofielenreeks die wij kort daarna met de bioscoopnaam ‘Palladium’ doopten. Zo werd onze vriend weer, netjes en fris, aan de burgerlijke samenleving teruggeschonken. Ik voor mij ben ervan overtuigd dat men het dichterschap van Besnard nooit op de juiste waarde geschat heeft. Het feit alleen van deze spontane geboorte van een geheel eigen stijl is begrijpelijkerwijze zeldzaam in onze letterkunde en verdient aandachtige studie.

Te meer waar ‘Opstand en Wroeging’ (1925) gevolgd werd door een nieuwe bundel ‘Doem en Dorst’ (1952). Ik weet geen tweede voorbeeld van een dichter die dertig jaar gezwegen heeft, zijn jeugdwerk schreef tussen zijn 22ste en 26ste jaar

en pas rond zijn zestigste, in een Japans concentratiekamp, de poëzie hervond.

Nadat wij in Arnhem samenwerkten en meer gelachen hebben dan in ons ganse verdere leven, vertrok Besnard als hoofdredacteur van de Sumatra Post naar het oosten. Ik zag hem even toen hij met verlof kwam, ik ontmoette hem in 1941, toevallig, op de voorgalerij van het Hotel des Indes te Batavia en ik zie hem nu alleen wanneer mijn middelen het mij zo nu en dan veroorloven de lange reis van Kaapstad naar Amsterdam te ondernemen. Maar altijd als ik hem zie, moet ik denken aan heerlijke dagen in het verleden, aan levenslust, aan dwaasheid, aan uitbundigheid, aan hazepeper, aan eindeloze gesprekken, zoals alleen vurige jongelieden die houden kunnen. Nu schijnen ze mij ijdel toe. Doch toen (hoe lang geleden, wat betekenen veertig jaar op de eeuwigheid?) vormden zij de rechtvaardiging, de inhoud en de vreugde van ons bestaan.

Mijn geheugen behoudt minder dan ik zou wensen. Het werkt echter op een wijze welke mij past. Het is gevoelig voor het schone dat ik zag, het goede mij aangedaan, het aangename door mij ondervonden. Al wat lelijk, onprettig, kwaadaardig was, wierp het al spoedig van zich af. Ik weet niet meer met wie ik ooit ruzie heb gehad en zeker niet waarover het ging. Ik kan met de hand op het hart verklaren dat ik niemand weet te noemen die ik iets, maar dan ècht, dat zil zeggen, langdurig en verbeten, kwalijk heb genomen. De ervaring heeft mij geleerd, dat wat zich als een kwaad aandient, niet zelden een goed blijkt te zijn. De zogenaamde blessing in disguise. Er was een man die mij groot onrecht aandeed en schade berokkende. Hij was oneerlijk, vals, achterbaks en kende geen gewetenswroeging. Hij bracht mij, verantwoordelijk voor mijn gezin, in de allergrootste moeilijkheden, om nog te zwijgen van het zedelijk letsel dat hij mij berokkende. Op dit ogenblik zegen ik hem en zijn optreden. Hij bracht zonder het te willen en te weten een algehele keer in mijn leven, dat daarna rijker, boeiender, onafhankelijker werd. Hij was tegenover mij een schavuit, dat wast het water van de zee niet af; maar ik kan hem niet anders gedenken dan met een eigenaardig soort genegenheid, omdat hij als mijn weldoener tegen wil en dank is opgetreden.

Ik bemin de mensheid niet. Al wat zich in deze wereld afspeelt, nodigt mij daar niet toe uit. Maar mijn afkeer berust op een onzijdige waarneming, niet beïnvloed door wrok of de herinnering aan onaangename ervaringen. Integendeel. Ik zou niet alleen schromelijk ondankbaar, doch bovendien een leugenaar en een dwaas zijn zo ik niet volmondig, geestdriftig erkende dat ik het in het bestaan goed getroffen heb, zowel met de mensen als met de omstandigheden. Waarschijnlijk tè goed voor een schrijver. Want waaraan ontleent de kunstenaar zijn stof anders dan aan verdriet, vrees, veronachtzaming, armoede, miskenning? Het ongeluk is niet de enige, maar de rijkste bron van inspiratie. En daar heb ik nimmer uit geput.

2

Een enkele maal in de late namiddag maar meestal 's avonds kwamen Besnard en ik met de Arnhemse intelligentsia samen in een overheerlijk ouderwets café, ‘De Bockhalle’ genaamd. Het lag in een stille straat en was nog geheel uitgerust in de oude, onvervangbare trant met zand op de vloer, marmeren tafeltjes, een monumentaal buffet, en het geheel zou aan een ideaal beantwoord hebben wanneer er niet de schrik van mijn leven, de radio, was aangericht. Toen nog een nieuwigheid. Maar een gevreesde, want geen van ons kon vermoeden tot welk een plaag en gevaar voor de mensheid dat instrument zou uitgroeien. Wij vreesden echter al dadelijk dat het onkiese toestel op niets goeds kon berusten. De ‘patron’ was zo hoffelijk het ding nimmer in werking te stellen gedurende onze bijeenkomsten.

Met vrijwel geen van mijn vrienden, of het moesten Regnier van Swinderen en Ries geweest zijn, heb ik zo lang achtereen dagelijks verkeerd als met Besnard. Wij hebben eindeloze gesprekken gevoerd. Later heb ik nooit begrepen hoe ik zoveel heb kunnen praten. Besnard, als gezegd, was na een avontuurlijk leven vrijwel zonder enige overgang of voorbereiding in de journalistiek terechtgekomen. Hij voelde er zich onmiddellijk op zijn plaats en op zijn gemak. Ik geloof graag dat er veel voordeel kan schuilen in een wetenschappelijke opleiding voor dagbladschrijvers, zoals die in het buitenland en ook ten onzent met mate verkrijgbaar is. Maar het is ermee als met de schilderkunst: men kan jaren ijverig studeren op de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten en een kruk blijven omdat men niet voor de schilderkunst geboren is. Terwijl een echte schilder bijna spontaan zich een techniek eigen maakt. Ik heb voortreffelijke mensen met doktorsgraden en meestertitels in de journalistiek zien mislukken en anderen, die er achteloos binnenstapten, het er ver zien brengen. Albert Besnard, scherpzinnig en met een onfeilbaar aanpassingsvermogen, deed vrijwel van de eerste dag dat hij aan de krant kwam het werk dat hem was toevertrouwd goed. Alleen bezat hij een neiging tot overorganiseren. Ik weet niet meer precies in welk jaar het was, maar het was verkiezingstijd en Besnard had een buitengewoon scherpzinnig systeem uitgedacht om door middel van onderfietsers, die elkaar op een bepaald punt zouden ontmoeten waar een aantal hoofdfietsers klaar stond, de resultaten die zij van de stembureaus medebrachten op de snelste wijze naar het redactiebureau te brengen. Dit plan, in theorie heel fraai, mislukte omdat het te ingewikkeld was. Met als resultaat dat onze concurrent, die niets bijzonders gedaan had, de uitslagen lang voor ons kon aankondigen. Maar toen en daar was dat gelukkig niet zo erg. Het verstoorde onze lezers niet.

Het stadsnieuws was van veel, ja overwegend belang. Een ieder die een mededeling over een klein incident bracht, kreeg daarvoor een kwartje. Op een keer

kwam een klein jongetje, dat als duivelstoejager op de drukkerij werkte, op de redactie om zijn kwartje te halen.

'Zo, en wat is er dan wel gebeurd?' vroeg Besnard.

'Drie jongens zijn op elkaars schouders geklommen om appels te stelen, toen kwam er onraad en de onderste jongen liep weg, zodat de bovenste kwam te vallen en zijn been brak.'

'Dat is inderdaad een bericht, een kwartje waard. Maar is het heus waar?' drong Besnard aan, omdat hij niet over één nacht ijs ging.

'Wáár, mijnheer?' zei de knaap verontwaardigd: 'Maar ik was zèlf de onderste jongen.'

Op de bijeenkomsten in de Bockhalle was Besnard een van de meest geziene aanwezigen. Hoewel ik hem na de Arnhemse periode betrekkelijk weinig gezien heb, zijn wij ook op een afstand steeds hartelijk verbonden gebleven, en het is niet overdreven wanneer ik zeg dat hij een stuk van mijn leven is geweest.

In deze kring verkeerde ook dr. Jan de Vries. Ik had kennis met hem gemaakt toen ik als gedelegeerde bij de eindexamens h.b.s. met hem samen zijn leerlingen aan de tand moest voelen. Uit deze kennismaking groeide een wederzijdse waardering en een goede kameraadschap. Ik heb in die tijd ook aan De Vries als voorbeeld heel veel gehad. Ik bewonderde zijn omvangrijke kennis en zijn wetenschappelijke werkmethode. Hij is gedurende de laatste wereldoorlog op een pijnlijke wijze verkeerd geweest. Niemand kan dat meer betreuren dan ik, maar het ligt, vooral na zoveel jaren, niet in mijn aard hem te verloochenen. Hij was mijn vriend, hij heeft gefaald en zijn straf ondergaan. Daarmee is de rekening gesloten. Bovendien kan ik niet vergeten dat, in de jaren waar ik nu over spreek (ik woonde in Arnhem van 1920-1927), ik zelf nog in de nadagen van mijn Maurassiaans tijdperk stond en dat ik aanvankelijk in het optreden van Mussolini iets goeds meende te ontdekken.

Na de moord op Mateotie ben ik langzamerhand gaan twijfelen aan de waarde van allen die naar geweld en overmacht streefden. Jan de Vries is eenvoudig voortgegaan op het pad waarop wij in Arnhem samen zo dikwijls gewandeld hebben. In het gezelschap, als wij 's avonds in de Bockhalle te zamen waren, zei De Vries niet veel. Juist genoeg om als een bindend element een zweem van orde in de vrolijke chaos van meningen en boutades te scheppen. Nu eens legde hij de nadruk op een opmerking of een redenering van een onzer, een andere keer tikte hij een der vrienden op de vingers wanneer hij meende dat een onjuistheid verkocht werd. Hij vulde de gapingen in het gesprek aan en maakte met zorg als een geboren voorzitter (hoewel er hier van voorzitterschap geen sprake was) het redekavelen tot een afgerond geheel.

En dan was er mijn oude vriend Gino Antonini. Hem leerde ik kennen toen mijn vrouw en ik Italiaanse les van hem wilden nemen. Ik geloof dat daar niet veel van

terecht is gekomen omdat wij meer over literatuur praatten dan met ijver onze lessen bestudeerden. Wanneer mijn kennis van het Italiaans nu nog rudimentair is, mag ik dat Gino zeker niet verwijten. Op een keer dat hij ons bezocht en wij niet thuis waren, liet hij een kaartje achter, met behalve zijn naam de hem toekomende gravenkroon erop. Toen mijn zoontje Kees, een jaar of drie oud, het zag, riep hij opgetogen: 'Moeder, moeder, er is een koning hier geweest!' Wanneer ik hier en nu de toon, altijd wat opgewonden, van een letterkundig banket zou willen aanslaan, zou ik zeggen: Kees had gelijk, want Gino is een koning van de geest geworden. Hier past echter geen overdrijving, ik kan en moet alleen naar waarheid getuigen dat ik weinig schrijvers ken die zich zo uitsluitend aan de letterkunde hebben weggeschonken met zulk een hartverheffend resultaat als Antonini dat deed.

Nadat ik hem in Arnhem voor het laatst gezien had, ontmoette ik hem vele jaren later in Florence weer bij de Van Schendels. In 1956 woonden wij acht maanden in Parijs en in 1959 zes maanden. Gedurende die tijd heb ik de banden met Antonini nauw aangehaald. Hij werkte toen voor Italiaanse bladen en tijdschriften, waarbij zijn veeltaligheid hem uitnemend te pas kwam. Hij spreekt en schrijft Italiaans, Frans, Duits, Russisch, Nederlands en Engels. Zijn Nederlands is volmaakt omdat hij zijn gehele jeugd in Nederland heeft doorgebracht en op Nederlandse scholen ging. Gino, die in Parijs een grote bekendheid geniet, schrijft over letterkunde met een warmte waartoe maar weinig critici en essayisten in staat zijn. Men voelt het: de literatuur is zijn wereld. Het nationalisme thans in elke vorm verfoeiend, ben ik een groot voorstander van hen die uitsluitend in een der schone kunsten hun vaderland erkennen.

Gino is een goed prater, maar geen veelprater. Hij weet waar hij het over heeft en formuleert zijn gedachten in de talen die hij kent zuiver, nauwkeurig en toch levendig.

Nòg een Bockhallenaar was Bernard Verhoeven, die als dichter niet geworden is wat hij beloofde, maar die toch de letterkunde nooit ontrouw werd. Hij was geruime tijd lid van de Tweede Kamer en heeft daar voor de schrijvers, de kunstenaars in het algemeen, gedaan wat er maar gedaan kon worden.

Tot mijn verdriet behoorde geen schilder tot onze kring, wel echter een zeer bekwaam beeldhouwer, Gijs Jacobs van 't Hof. Hij had het rustige, brede en ruige dat misschien wel bij de beeldhouwerij behoort. Hij was wat men noemt een strong silent dog, een voortreffelijk kameraad, en het is het nadeel van veel verplaatsingen dat men zulke goede kameraden moet afstaan aan de vergetelheid.

Het spreekt vanzelf dat aanzienlijke vreemdelingen, die mij in Arnhem kwamen bezoeken, naar de Bockhalle werden meegenomen. Zoals Hennie Marsman en Mauk Esser. Ongetwijfeld nog meer vrienden hebben mij in Arnhem bezocht, maar die twee toch het vaakst.

Wanneer Franse schrijvers in Arnhem kwamen, werden die bij ons ingekwartierd. Met de een was ik reeds bevriend, de ander was daarentegen een nieuwe aanwinst. Zo was ik met Jacques Rivière op stap geweest gedurende een eerder bezoek dat ik aan Parijs bracht. Ik was namelijk, hoe weet ik niet meer, in aanraking gekomen met een gebaarde heer Tronche, die zijn heerschappij uitoefende in de kleine boekhandel met de groene vensterramen in de Rue Madame, waar de piepjonge NRF zijn aanvangend uitgeversbedrijf uitoefende. Welk een heerlijkheid daar te grasduinen! Iedere greep was een ontdekking. Een klein, onooglijk boekje; ja, maar het was 'Eloges' van Alexis Léger. Toen ontdekt, nu nog een van de schrijvers van mijn hart. Jacques Rivière, ingetogen en door en door beschaafd, kende alle wegen in de nieuwe en nieuwste letterkunde. Vele heb ik er op zijn aanwijzing bewandeld. Met Duhamel was ik, nadat hij bij ons in de Burgemeester Weertsstraat onze gast was geweest, daarna nog herhaaldelijk samen. Wij lunchten bij Blanche Albane en hem te Parijs meer dan eens en hij was het die mijn aandacht vestigde op de Bleu de Bresse, een nieuwe blauwe kaas. Mijn zoon Kees ging veel met hem uit toen hij, Duhamel, in Kaapstad vertoefde.

Henri Ghéon, medicus en toneelschrijver, was onuitputtelijk vermakelijk, terwijl Romains meer tot mijn mensengroep, de stillen in den lande, behoorde. Hij volbracht het aan onze ontbijttafel, wat ik nooit een ander zag pogen, een gekookt ei met zijn mes te eten.

Dat ik Duhamel later als academicien hervond verbaasde mij niet. Hij is zijn leven lang een ijverig en plichtsgetrouw lid van het Hoge Gezelschap geweest. Maar wel stond ik verbaasd toen ik Benoît, de speelse en spottende, in die Verheven Staat zag.

3

Van Eckeren was, of liever Mauk Esser, zoals wij hem bij zijn ware naam noemden, de eerste echte 'gevestigde' schrijver die ik als jongen leerde kennen, en wij zijn door alle veranderingen des levens hartelijk bevriend gebleven tot de dag van zijn plotselinge dood. Men gebruikt zo dikwijls de aanhef 'Beste Vriend', zonder dat er van Best of van Vriendschap sprake is, maar als ik dat aan Esser schreef, was het geen lege beleefdheidsvorm. Ik zei dat ik Esser van mijn jongelingsjaren kende. Ik ontmoette hem namelijk in 1910.

1910! Het was in die tijd waarin wij waren, zoals Jan van Nijlen placht te zeggen: 'C'est jeune, et ça ne sait pas', de tijd waarin ik nog geloofde in congressen, en het hoogst belangwekkend vond dat ik oud genoeg geoordeeld werd er een bij te wonen. Het was een van die Taal- en Letterkundige Congressen waarbij het onderling ver-

keer der gegadigden van meer belang was dan de toespraken en voordrachten; wellicht niet volstrekt gesproken, doch zeker volgens de opvatting van een groot deel der aanwezigen, waar ik mij bedeesd doch beslist onder schaarde. Toespraken, lezingen, voordrachten, toosten en colleges zijn mij tot de huidige dag een gruwel gebleven. Ten eerste omdat de gave van het gesproken woord mij onthouden werd, ten tweede omdat een ingeschapen verlegenheid wel in de loop der jaren verminderde, doch nimmer geheel verdween. Het allerergste op dit gebied overkwam mij gedurende mijn verblijf in de Verenigde Staten, toen mij de eer te beurt viel in de Library of Congres te moeten spreken over de ontwikkeling der Nederlandse letterkunde tussen de twee wereldoorlogen. De plaats waar deze voordracht moest plaatshebben, vervulde mij om te beginnen al met heilige eerbied. Ik achtte mij gerechtigd noch bekwaam om mijn eenvoudige meningen te verkondigen op hetzelfde gestoelte waar voor mij Thomas Mann, André Maurois, Alexis Léger, Alan Tate zich tot een uitgelezen gezelschap gericht hadden. Vervolgens moest zich dit alles afspelen in een taal welke ik maar oppervlakkig meester ben en mismaakt door een gruwelijk accent. De heer Van Boetzelaer leidde mij in en ik las mijn tekst in een staat welke ik niet anders kan weergeven dan met een tot trance geworden angst. Men zei, beleefdheidshalve, dat ik het er goed had afgebracht, maar het kostte mij zeker drie dagen om deze verschrikking te overleven.

Het houden van referaten en voordrachten, in een zaal recht tegenover het publiek of door middel van een microfoon, kost mij tot nu toe altijd de grootste moeite. Ik was ontelbare malen verplicht het te doen. En de benauwenis werd nooit minder. Ik heb gepraat in Nederland, in België, New York, Kaapstad, voor burgers en soldaten, in zalen en aan feestdissen; ik heb door de radio voorlichting verstrekt in mijn moedertaal en in het Frans. Ja, ik heb zelfs, in een der New Yorkse kerken, op een plechtige zondagmiddag gepreekt en heb het klaargespeeld daarbij het voor mij zinloze woord God niet te gebruiken. Ik heb in die stad op een grote joodse vergadering het woord gevoerd bij een lunch waar geld ingezameld werd. Maar altijd en altijd, onder alle omstandigheden, was ik de dag tevoren ziek van angst, de dag daarna ziek van de doorstane spanning.

Toen, in Leiden, beschermd door mijn jeugd, verwachtte niemand iets van mij en ik kon mij dus muisstil houden op de plechtige zittingen, om des te meer plezier te maken op de feestelijke bijeenkomsten. Bij gelegenheid van de een of andere lunch kwam ik naast Maurits Esser te zitten, en in weerwil van het leeftijdsverschil wilde het tussen ons wel vlotten. Hij was reeds een bekend romanschrijver, ik had hier en daar een enkele vroege rijmproeve té vroeg in druk gezien. Het boterde, zoals ik reeds schreef, van den beginne best tussen ons, maar een geregeld en innig verkeer ontstond pas later toen Esser mij in de redactie van ‘Den Gulden Winckel’ opnam.

In 1927, reeds voor ik Nederland sans esprit de retour verlaten had, schonk Esser

mij zijn ‘Ida Westerman’ met een opdracht welke mij, telkens als ik het herlees, verwarmt. Ida Westerman is een boek dat zich door zijn eenvoud en waarachtigheid handhaaft waar zoveel heel wat gewichter opgezette werken reeds in de vergetelheid zijn ondergedoken. Eén van mijn verwijten aan de Nederlandse uitgevers is dat zij een boek eenvoudig verdonkeremanen als dit al sedert jaar en dag uitverkocht en onvindbaar geworden is, iets elders ondenkbaar. Ik was mijn exemplaar kwijtgeraakt op de wijze waarop ik honderden boeken verloor en nog dagelijks verlies, door de ravenatuur van vrijwel alle boekenleners.

Dit schreef Esser in mijn ‘Ida Westerman’.

‘In hetzelfde jaar waarin ik dit boek uitgaf en daarmede afrekende met een verleden, werd mij, door de ontmoeting van een jonge man te Leiden, de toekomst geopend voor een vriendschap waarvoor ik met de jaren steeds dankbaarder geworden ben. Het verheugt mij, aan Jan Greshoff dit exemplaar te mogen aanbieden van een boek dat mij al verre staat, doch door hem blijkbaar nog gewaardeerd wordt. Hij aanvaarde dit simpele proza in ruil voor de poëzie waarmee zijn speels vernuft en warme mensenliefde mijn noordelijker ziel zo vaak verkwikt hebben.’

Zou men kunnen begrijpen dat deze regels in mijn leven meer betekenen dan de hoogste lof mij toegezwaaid door welke kenner ook die ik niet ken? Alleen met die mensenliefde, waar Esser op doelt, heeft het zo'n vaart niet gelopen, ‘Ida Westerman’ bezit deugden welke het een plaats, in de letterkunde verzekeren en het duidelijkst omschreven werden door Frans Coenen, die men als criticus ook alweer niet op zijn juiste waarde geschat heeft.

Drie woorden kenmerken Essers wezen en werk. Coenen noemde ze: ‘gematigdheid, rust, ernst’. Maar dit alles gepaard aan een blijmoedigheid welke niet of niet meer van deze wereld is.

Sedert de bijeenkomst waar Esser op doelde zijn wij ononderbroken met elkaar in verbinding geweest. Wij wisselden bezoeken en brieven. En in de jaren dat ik in Arnhem woonde en dat wij samen Den Gulden Winckel redigeerden kwamen wij veel en geregeld samen.

Esser, directeur van de Hollandia-Drukkerij, was evenmin als ik een uitbundige natuur. Maar de ervaring heeft mij geleerd dat binnenvetters tot een stille, warme, diep indringende vorm van plezier in staat zijn. Ik heb met hem vele ernstige zaken in de daarbij passende toon besproken, maar mij ook met hem heel dikwijls over tal van onernstige aangelegenheden van ganser harte vermaakt. Wij hebben tot laat in de nacht met vuur en overtuiging geredetwist en wij hebben menige avond ons met hart en ziel overgegeven aan de ijdelheden der wereld, inzonderheid aan de alondans, welke ik zo tussen 1923 en 1928 beoefende met een hupsheid en een onvermoeidheid een betere zaak waardig. Op onze naweken te Laren was ik Esser de baas in moeilijke nieuwe danspassen, terwijl hij verre mijn meerdere was in

een letterkundige, maar bovenal in een meer wijsgerig getinte gedachtenwisseling. Toen er later door een pijnlijke samenloop van omstandigheden een moeilijk tijdperk in Essers leven begon, bleef hij onveranderlijk zichzelf gelijk. Hij was in het grote huis te Baarn als directeur van een belangrijke uitgeverij en drukkerij precies dezelfde man als vele jaren later, toen hij voor het onderhoud van zijn gezin een winkel in grammofoonplaten te Utrecht moest beginnen. Hij bleef onder alle omstandigheden de aristocraat in geestelijke en maatschappelijke zin. Zorgen en tegenslagen lieten hem niet onberoerd, maar hij kon niet gebroken worden. Een uiterste gevoeligheid ging in hem samen met een onaantastbare waardigheid. Ofschoon hij niet kerks was, gaf toch het eenvoudige geloof waarin hij was opgevoed hem, zelfs als hij het niet vermoedde, een onoverwinnelijke innerlijke kracht.

Men zegt, en waarschijnlijk niet zonder reden, dat een ieder zijn fouten, leemten en zwakheden heeft. Volgens die stelling moet ook Esser de zijne gehad hebben. Ik kan getuigen dat ik daar in jaren van geregelde en nabije omgang nooit iets van bespeurd heb. Hij moest zijn dagelijkse taak verrichten om voor de zijnen te zorgen, maar daarbuiten was iedere gedachte en ieder ogenblik gewijd aan wat zijn hogere taak was: de letterkunde en aan zijn eigen werk, dat over het algemeen goed ontvangen, toch niet op de juiste waarde geschat werd.

Maurits Esser was behalve romancier en novellist een scherpzinnig en indringend criticus. Hij verstond de zeldzame kunst zijn denkbeelden nauwkeurig en nadrukkelijk vorm te geven, ook wanneer hij een boek dat hij besprak ten stelligste veroordeelde, deed hij dat altijd zo zonder enige boosheid des harten dat niemand hem ‘een slechte bespreking’ ten kwade duidde. Hij was nimmer persoonlijk. Hij beperkte zich altijd tot zijn onderwerp dat hij, ook als hij het verwierp, behandelde met de eerbied en de genegenheid welke, volgens hem, ook de minst geslaagde letterkundige poging toekwam.

Ik denk na zijn dood nog dikwijls aan wat Esser mij gegeven heeft, niet door preken of lessen, maar door het altijd aanwezige voorbeeld van zijn zuiver, argeloos leven, met zijn bescheiden overgave aan het werk, zijn kritiek die altijd menselijk bleef. En het is mij een voortdurende ergernis dat een zuiver en degelijk letterkundig oeuvre op een zo schromelijke wijze verwaarloosd wordt.

Esser heeft het geluk gekend dat zijn beste roman, ‘De Paarden van Holst’, vele drukken beleefde. Maar Essers kritische werk is in tijdschriften verspreid, het vormt met kennis van zaken en liefde gekeurd en gerangschikt een belangrijk document voor de letterkunde van zijn tijd, maar wat malen uitgevers om belangrijke letterkundige documenten, zij eisen (noodgedwongen en dus onschuldig) steeds het nieuwste van het nieuwe.

Ondanks mijn vriendschap met Besnard, Esser en anderen die ik zojuist genoemd heb, ondanks de genegenheid en de steun die ik vond in het huis van een oudere

vriend met wiens dochters mijn vrouw in een innig vriendschappelijk verband stond, ondanks de stimulerende omgang met de heer S. Hijman, een boekhandelaar als er maar weinig geweest zijn, behoorde mijn Arnhemse periode niet tot de gelukkigste mijns levens. Strubbelingen op de krant gaven mij veel zorgen. De oorzaak daarvan lag voor een belangrijk deel bij mijzelf, namelijk in mijn gebrek aan mensenkennis en vooral ook aan doortastendheid. Ik ben nooit opgewassen geweest tegen intriges en kwade trouw. Aan de andere kant heeft Arnhem mij weer teruggebracht tot de literatuur. Al wat ik tot dusver geschreven had, waren stuntelige proeven. In de tijd van stilzwijgen kreeg ik gelegenheid mij meer in te werken in de eisen van het vak dat geen vak is. Het hoofddoel van mijn zoeken was het vaststellen van mijn verhouding tot mijn grondstof, de taal.

4

Ik schreef in Arnhem voor het eerst na jaren de gedichten die in de Palladiumeeks verschenen onder de titel ‘De Ceder’. Door dat feit is Arnhem beslissend gevorden in mijn bestaan, want van dat ogenblik af heb ik talloze kleine bundels geschreven die meestal fraai en in kleine oplagen gedrukt werden. De laatste vier jaren van mijn verblijf aldaar kon ik mij geheel en uitsluitend voorbereiden op mijn later werk.

Ik heb Arnhem altijd een prettige woonstad gevonden, maar zonder het dagelijkse krantewerk vond ik er onvoldoende prikkeling. Ik nam dus een aanbieding van Het Vaderland gaarne aan en ging naar Brussel, om vandaar uit het Brusselse kunstleven te verslaan. Van mijn eerste aanraking met het Haagse dagblad tot op de dag van heden heb ik er in volmaakte harmonie onder verschillende hoofdredacteuren en directeuren gewerkt. Er was nooit een conflict. Men heeft mij nooit verboden iets te schrijven. Men heeft nooit een stuk beknot. Ik wil geen kwaad van andere dagbladen zeggen omdat ik daarvan niets weet. Uit eigen ervaring kan ik getuigen dat de geestelijke vrijheid door alle achtereenvolgende leiders van Het Vaderland als heilig werd beschouwd. Toen één keer een directeur het waagde een medewerker van betekenis om zijn mening te ontslaan (een medewerker die niemand minder was dan Menno ter Braak) kreeg van het college van commissarissen, hard en dwars tegen de directeur en de hoofdredacteur in, de medewerker gelijk. Op die beslissende vergadering overviel de voorzitter, Ter Braaks voornaamste tegenstander, een flauwte.

Ik zat toen in het helaas verdwenen café Riche op Menno te wachten, die op de krant de beslissing afwachtte. Ik zie hem nog daar aankomen terwijl hij van de fiets af uit de verte mij toeriep: ‘Het godsoordeel is geveld!’

Mijn leven als mens en schrijver is verdeeld in perioden, welke aangeduid worden door verhuizingen. Na mijn Hollandse tijd begon mijn Belgische, waar mijn Zuidafrikaanse, die nog voortduurt, op volgt.

XVI

1

Ik was van mijn prille jeugd voor België voorbestemd. Mijn eerste grensoverschrijding was toen ik, als ik het wel heb, in 1905 de wereldtentoonstelling te Luik bezocht en van die gelegenheid gebruik maakte om iets van de omgeving van de stad te zien. Ik ben er veel later, toen ik in Brussel woonde, nog dikwijls geweest, steeds met genoegen. Ik vind Luik een stad op zichzelf, welke iets liefs over zich heeft. Dat vond ik al voor hij recht kreeg op een bijzondere waardering omdat Simenon er geboren en getogen werd. Bovendien is het ook nog de stad waar mijn betreurde trouwe vriend Franz Closset, als hoogleraar, zoveel voor de studie van het Nederlands en de Nederlandse letterkunde in de citadel van het Waalse leven, wist te bereiken.

Ary Delen, over wie ik in een vorig hoofdstuk reeds uitvoerig schreef, was dus de Belgische briefschrijver van het sinds lang niet meer bestaande typisch Haagse weekblaadje ‘De Hofstad’.

Door Delen leerde ik Jan van Nijlen kennen. Ik was met hem meer dan vijftig jaar innig verbonden. Een vriendschap zonder scheur of kreuk. Hij behoort tot de onderschatte dichters in onze letterkunde en hij heeft daar vrede mee. Gelijk zijn en mijn vriend Delen is hij onbereikbaar voor lof of blaam. Hij voltooide zijn levenswerk zoals zijn talent het hem dicteerde. Hij deed nimmer een toegeving aan de goden van de dag, hield zich angstvallig ver van wat men ‘het letterkundig leven’ noemt en bouwde zich een eigen wereld waarin hij slechts enkele vertrouwden toeliet. Men noemt hem een schilderachtige verschijning. Ik kan dat niet geheel ontkennen, doch ik ben niet geneigd het te bevestigen. Er ontstaan al te veel misverstanden. Van Nijlen was vooral in zijn jonge jaren, wat men noemt ‘un caractère’! Doch dit is een aangelegenheid welke geheel buiten de schone letteren en dus buiten de openbaarheid om gaat. Ik heb gepoogd hem te kenschetsen in een geschreven portret, dat te vinden is in mijn boekje ‘Grensgebied’. En het is mij niet mogelijk wat ik daar zo goed mogelijk geformuleerd heb, hier (waarschijnlijk slapper) te herhalen.

Ditzelfde geldt ook voor mijn vriend Fons de Ridder, bij de letterkundige buitenwereld bekend als Willem Elsschot. Ik schreef en sprak herhaaldelijk over hem, zijn

werk en onze onderlinge verhouding. Mij werd dikwijls verweten dat ik mij te veel en te nadrukkelijk met hem en zijn werk inliet. Ik noem hem dus alleen omdat het al te dwaas zou wezen als zijn naam hier niet herinnerde aan onze verhouding, die voor mij en voor hem onnoemelijk veel betekende.

Van het oudere literaire geslacht heb ik in mijn twaalf Brusselse jaren er verscheidene ontmoet. Ik had meermalen het genoegen en de eer toegelaten te worden tot het geheime geuzengenootschap de Miesjolclub, waar Herman Teirlinck bij de gratie Gods de legitieme voorzitter was. Zij die nimmer met Teirlinck, de veelzijdige, de onuitputtelijke, de oneindig geschakeerde, optrokken, hebben veel gemist.

Wat Karel van de Woestijne betreft moet ik, als het in verband met Jan van Nijlen gebeurde, verwijzen naar wat ik vroeger over hem schreef. Het is mij in de letterlijke zin des woords onmogelijk mij omstandig te herhalen. Ik liep twee jaar college bij Karel te Gent. Op woensdag vertrok ik vrij vroeg om bijtijds te Zwijnaarde te zijn. Wij praatten, waarlijk niet immer over literatuur alléén. Bij lelijk weer in zijn kamer, bij mooi weer terwijl wij in de tuin wandelden. Na de lunch kwam een vigilante voor waarin wij naar de universiteit reden. Karel gaf dan twee doctorale colleges met een tussenpauze van een half uur. Hij begon met een puur literair-historische beschouwing. Ik herinner mij onder andere hoe uitvoerig en levendig hij Lucas D'Heere behandelde, de man die het eerste sonnet in het weerbarstige Nederlands schreef. Na de pauze volgden zijn proeven van poëtische exegese. In elk college ontleedde hij een gedicht zonder het te vermoorden. Klassiek of modern, al naar het hem lustte. Op zijn historische lessen bereidde hij zich omvangrijk en nauwkeurig voor. Zijn meesterlijke exegesen werden voor een belangrijk deel uit de spanning van het ogenblik geboren. Ik sprak niet van improviseren. Het was getuigen en wij, zijn hoorders, kregen de indruk dat hij, door de poëzie in bezit genomen, niet zelf sprak doch zijn stem leende aan een hoger wezen, een profeet, of liever nog de Muze zelf.

Karel van de Woestijne, nooit een robuuste man, was na de colleges, waaraan hij zich met hart en ziel gaf, uitgeput. Wij lieten ons dan naar een door hem geliefd koffiehuis brengen om wat tot rust te komen en na te praten. Ik ging later door naar het station en hij reed naar huis terug. Dat waren volle, heerlijke woensdagen. En dan te denken dat althans in de Noordelijke Nederlanden een figuur als Karel van de Woestijne naar de verre achtergrond geschoven is.

Vroeger, en ik bedoel in de jaren vóór de eerste wereldoorlog, werd dunkt mij het verschil tussen Noord- en Zuid-Nederland minder opvallend benadrukt dan thans, nu er dag en nacht, week in, week uit verbroederd wordt. Er werd toen nog niet zo naarstig, zo nobel en moedwillig uitgewisseld. Verwante geesten ontdekten elkaar gemakkelijker toen zij niet belemmerd werden door de domme drommen welke zich nu onafgebroken van noord naar zuid en van zuid naar noord bewegen.

Bezoeken over en weer behoorden in die dagen tot de zeldzaamheden. Voor 1914 ging ik herhaaldelijk naar Antwerpen, Brussel, Gent, Brugge en wel omdat ik mij door het zuiden en het zuidelijke leven zeer bijzonder aangetrokken gevoelde. Wanneer ik, meestal door een toeval, over een klein bedrag beschikte dat mij in staat tot een reis stelde, dacht ik er niet over naar Engeland, Duitsland of Zwitserland te gaan, doch mijn hart trok mij altijd weer naar België, waar ik al spoedig meer en meer thuis raakte en de kring van mijn vrienden uitbreidde. Aanvankelijk leerde ik de jonge schrijvers kennen, gegroepeerd om twee tijdschriften, 'Ontwikkeling en Nieuw Leven' en 'De Boomgaard'. Gedurende de eerste wereldoorlog kwamen tal van Zuidnederlandse vrienden hun toevlucht in Nederland zoeken, waardoor ik het genoegen en het voorrecht had vele maanden samen te wonen (te Apeldoorn) met Jan van Nijlen, wiens talent zich juist in dat tijdvak bevestigde en zijn blijvend karakter aannam. Zo spoedig mogelijk na de Vrede van Versailles zette ik mijn bezoeken aan het zuiden voort. Wanneer ik in een andere omgeving dan de eigen een stuk arbeid wilde voltooien of als ik rust en ontspanning behoefde, dan, zonder aarzeling, bezocht ik het land en de vrienden daar, het land dat mij altijd bleef boeien en waaraan ik bij ieder bezoek nieuwe kanten ontdekte.

Ja, ons eigen zuiden! Tenslotte in 1927 besloot ik dus mij in het buitenland te vestigen, en het sprak bijna vanzelf dat ik met de mijnen naar de zuidelijke Nederlanden zou trekken. Hetgeen ik dan ook deed en nooit betreurde. In een onafgebroken verblijf van twaalf jaar kreeg ik toen de gelegenheid mij zo volledig mogelijk te vereenzelvigen met het leven aldaar. Tussen 1909 en 1939 (het jaar waarin ik Europa voorgoed verliet) liggen dertig jaren, welke in menig opzicht zuidelijke jaren waren, omdat ik mij gedurende die tijd nergens anders zo vrij, zo opgewekt en zo gelukkig voelde als daar. Na mijn jeugdverbindingen met de jonge tijdschriften, zoëven genoemd, maakte ik kennis met 'Het Fonteintje' en de talentvolle jongeren thans ook niet meer zo piepjong) die het redigeerden: een nieuw geslacht van Zuidnederlanders waarmee ik bevriend raakte en waaraan ik veel te danken heb. Het kan echter niet de bedoeling zijn hier een nauwkeurige lijst op te lezen van allen die ik in België tussen 1909 en 1939 leerde kennen en waarderen. Van het allereerste begin af werd ik mij bewust van een verwantschap welke zich nooit verloochend heeft. Critici hebben telkens en telkens weer gewezen op het on-Nederlandse in mijn aard en dat dus ook noodzakelijkerwijze in mijn werk tot uiting moest komen. Men (in een niet geringe mate ikzelf) heeft dat niet-Nederlandse in mij overdreven. Zoals men mijn veranderlijkheid, mijn lastigheid, mijn reizen-uit-ongedurigheid overdreven heeft.

Voor zover ik over mijzelf kan oordelen, ben ik in menig opzicht een Oerhollandse kepreker met alle nadrukkelijkheid welke daarmee, helaas, gepaard gaat. Maar als er dan inderdaad een spoor van exotiek in mij te ontdekken valt, kan het niet

anders zijn dan een natuurlijke verwantschap met ons onmiddellijke zuiden. De tegenstelling noord-zuid heeft altijd de noorderlingen sterk geboeid. De tegenstelling tussen het levensritme van noord en zuid is zó groot, dat ik nog steeds gevoel hetgeen mij bij mijn eerste bezoeken trof: dat ik een andere wereld binnentreed. Een wereld waar ik, gedurende een belangrijk tijdvak van mijn leven, niet buiten kon. Een wereld ook waar ik de rijkste jaren van mijn bestaan in doorbracht. Ik voel mij met die wereld zó verwant, dat ik met overtuiging durf zeggen: ik zou een ander mens zijn dan ik nu ben wanneer ik niet van mijn prilste jeugd (voornamelijk dank zij Delen) in een zo nauwe verbintenis met het onvolprezen zuiden was gekomen. Het merkwaardige is dat het anders-zijn het eender-zijn niet uitsluit. Ik voel mij beneden de Moerdijk in een voor mij op een aangename wijze vreemde wereld toch géén vreemdeling. Noord en zuid zijn boeiende, lieflijke variaties op hetzelfde thema.

2

Ik ben als gewoonlijk afgedwaald. Het is werkelijk moeilijk voet bij stuk te houden, althans voor mij. Ik ga nu weer gedwee naar Brussel terug, waar ik van 1927 tot 1939 een rijk en bezig leven leidde. Ik was kunstcorrespondent van Het Vaderland, leverde ongeregeld beschouwingen en meestal verslagen aan de Nieuwe Rotterdamse Courant, ik redigeerde (als ik mijn bezigheden zo overnoemen mag) een advertentiefuik ten behoeve van de toen waarlijk ontelbare Nederlanders, gevestigd in België hoofdzakelijk, maar ook in Parijs en elders. Ik schreef ook in de onmogelijkste publikaties over de onmogelijkste onderwerpen als herenmode (ik, een allesbehalve modieus man), over grammofoonplaten (met een angstwekkend geringe kennis van muziek) en over nog veel meer waar ik geen verstand van had en nu na verloop van tijd nog minder van weet.

Het was toen goedkoop leven in België, maar desondanks moest er heel wat naar werk gedaan worden om een gezin met twee schoolgaande jongens op een enigszins redelijke wijze in stand te houden. Het beroep van vrije lancier brengt vele moeilijkheden en onzekerheden met zich mee als men niet over de onuitputtelijke vindingskracht van een Hendrik Eduard Elias Hagenaar beschikt. Ik heb echter het geluk gehad enkele trouwe en begaafde medewerkers te vinden. Ik denk aan de zonderlinge maar ongetwijfeld intelligente Victor Varangot (al spoedig zwager van Menno ter Braak) aan wie de eer toekomt door zijn novelle ‘Virginia’ de op een ongezonde grondslag berustende tweede reeks van Forum (de laatste twee jaren vormden een vals compromis) met een klein doch doeltreffend plofje uiteen te doen spatten.

Daar was de loyale, blijmoedige, gedistingeerde Cajus van Rossum, zoon van mijn vriend Kees van Rossum, die een langdurig toneelsucces oogstte met zijn kostelijke satire ‘Pomarius’. Daar was Arthur van Randwijk, die later voor enige tijd mijn aangetrouwde neef zou worden, een ongetwijfeld begaafde jonkman, maar door een zó scherpe zelfkritiek gemarteld, dat het moeilijk was iets uit zijn handen los te krijgen. Hij wilde een ernstig, diep tastend essayist zijn, en hij had daarvoor veel wat nodig was, behalve zelfvertrouwen. Het inderdaad soms zeer laag bij de grondse dag- en weekbladwerk lag hem niet omdat het hem tegen de borst stuitte. Toen ik Europa verliet, droeg ik de zorg van mijn tijdschrift ‘Groot Nederland’ aan hem op. Zolang het mogelijk was kweet hij zich, scrupuleus als hij was, met grote zorg van die taak. Ware ik in het voorjaar 1940 in Nederland geweest, ik zou na de meiaflevering van dat jaar het maandschrift tijdelijk hebben opgeheven; maar zij die er in mijn afwezigheid zorg voor droegen dachten daar anders over of bezaten niet het prestige om dat besluit, tegen de uitgevers in, door te zetten.

Van mijn jonge medewerkers moet ik bovenal en met een onvergankelijke dankbaarheid noemen hen, die later tot mijn liefste en intiemste vrienden gingen behoren, te weten, in chronologische volgorde, Adriaan van der Veen en Pierre H. Dubois. Zij hebben mij, ik spreek nu alleen over onze Brusselse jaren, toen reeds veel gegeven, hun steun, de verlichting van mijn allesbehalve aangename dagtaak en hun frisse, jeugdige genegenheid. Ik hoop, of nee, ik weet (en dit maakt mij gelukkig) dat zij met een vaderlands woord waar Wim Kan vleugels aan gaf, van hun verkeer met mij wel ‘iets meegenomen hebben’.

Ondanks het werk dat over het algemeen weinig bevrediging schonk, beschouwen mijn vrouw en ik ons verblijf in Brussel als het beste of misschien wel het gelukkigste tijdperk van ons leven.

De Brusselse atmosfeer was als het ware voor mij geschapen; ik dartelde er rond als een vis in het water. Ik had er goede vrienden en maakte er nieuwe bij. Alleen al het feit van in dezelfde stad te wonen als Jan van Nijlen, een van de getrouwen uit mijn vroege jongelingsjaren, was mij een groot genoegen. Wij zagen elkaar geregeld over en weer bij elkaar thuis, op zijn bureau in het ministerie, maar meestal in de plaats waarin het praten, stille mannen als hij en ik, het beste af gaat, in het café. Welk een goede herinneringen hebben wij aan het gastvrije huis van Madeleine en Maurice Roelants! Roelants was half ambtenaar, half journalist, maar toch, naar ik geloof, journalist vooral. Hij was een voortreffelijk journalist, maar hij verstond de kunst al het journalistieke uit te schakelen als hij met letterkundig werk bezig was, werk dat in onze Nederlandse literatuur een afzonderlijke en uitzonderlijke plaats inneemt. Als ik nu aan Roelants terugdenk, leeft het eerst en het duidelijkst zijn ongedwongen, jeugdige opgewektheid voor mijn geest op. En naast hem zie ik dan zijn jeugdvrienden Reimond Herreman en Karel Leroux, die ik minder

frequenteerde dan Maurice, maar die ik geregeld en steeds met plezier ontmoette. De vierde man van ‘Het Fonteintje’, het kleine tijdschrift met de grote invloed, Richard Minne, ben ik bij mijn weten nooit in levenden lijve tegengekomen. Maar des te meer had ik omgang met zijn poëzie, welke tal van dingen die in mij sluimerden wakker maakte. Ik heb onmiskenbaar zijn invloed ondergaan, omdat hij reeds verwezenlijkt had waar ik toen nog onzeker naar streefde, een gesproken poëzie in tegenstelling tot een gepsalmodieerde. Mijn verblijf in de zuidelijke Nederlanden was dus niet alleen aangenaam doch, hetgeen van meer belang is, ook beslissend voor het verdere verloop van mijn vorming.

Na de ontelbare, soms langdurige bezoeken welke ik tussen 1905 en 1927 aan België bracht, begon ik in het laatstgenoemde jaar werkelijk in en met ons zuiden te leven. En zonder het ongewenste en drastische ingrijpen van een schizofrene huisschilder zou ik er wellicht nu nòg verblijven.

De eerlijkheid gebiedt mij te zeggen dat de reden waarom ik België verkoos niet uitsluitend voortsproot uit mijn toch wel zeer oprechte liefde voor dat land en het beschaafde deel van zijn bevolking, maar evenzeer omdat ik er eindelijk mijn ideaal van Vreemdeling kon verwezenlijken zonder mij al te ver van Nederland te verwijderen.

Ik was door mijn aanleg immer een voorstander van verplaatsing en ik hield nimmer van het zogenaamde toerisme, ook al dwongen de omstandigheden er mij soms toe. Ik wil ergens waar het mij aanstaat *blijven* tot ik er genoeg van krijg.

Na mijn eerste buitenlandse uitstapje naar Wallonië in 1905, waar ik reeds melding van maakte, verliet ik keer op keer weer de beknopte vaderlandse bodem. Steeds met een zucht van verlichting en steeds ook weer echt blij als ik er terugkeerde. Ik bezocht voor korte of lange tijd herhaaldelijk België, verder Stuttgart, Noord-Afrika tot Toeggoertj. Ik speelde te Hamman Meskoetine, ik was dol op Tunis, stak over naar Sicilië (Trapani, Palermo, Monreale, Messina). Ik woonde in Keulen en later in Hellerau bij het diepbetreurde Dresden, toen nog het sanctuarium van de barok, te Oberhof (wintersport), Les Avants. Ik was in Leipzig toen de eerste wereldoorlog uitbrak. Mijn vele bezoeken aan Parijs heb ik niet vermeld. Deze vormden bij wijze van spreken routinewerk.

Niet al dit gezigzag vertegenwoordigde voor mij een zelfde belang. Wat mij op die omzwervingen bovenal trof, bleef in mijn overigens ondeugdelijk geheugen behouden. Maar talloze alleen maar pittoreske bijzonderheden zijn mij ontvallen. Hoofdzaak van mijn reislust was *niet* ougedurigheid. Maar de zeer bewuste wil tot bevrijding, om mij zo ver en zo volledig mogelijk te verwijderen van mijn jeugd die ik verfoeid heb. En die jeugd speelde zich in Nederland af en vereenzelvigde zich daarmee. Wonderlijk genoeg bleef ik zeer aan mijn geboorteland verknocht en dat ben ik, reeds meer dan vijfentwintig jaar in Kaapstad gevestigd, nòg. Ik houd

bovenal van het Nederlandse landschap. Ik kan niet genoeg krijgen van de oude weg langs de Vecht, ik geniet van een tocht langs de Oude Rijn en in die contreien is bovenal Nieuwkoop mij lief. De grootsheid van het Groningse landschap maakte een onuitwisbare indruk op mij toen ik het in 1960 voor het eerst aanschouwde. En van het noorden naar de hoofdstad door de Groningse dorpen rijdend leefde voor mij, voor het welbekende geestesoog, de Rudolf de Mepse op zoals die door Ab Visser in een van de beste historische romans die wij bezitten in deze wereld teruggeroepen werd om er verder in te blijven zolang er nog intelligente lezers bestaan; lezers zonder vooroordeel, lezers die alleen op zichzelf vertrouwen, doof en blind zijn voor de rampzalige en noodlottige wisselingen van de mode. Hun schare, helaas, krimpt gelijk Einsteins heelal langzaam maar zeker in. En Friesland dan! Waar ter wereld vindt men een juweel als het huis van wijlen de oude heer Popta? Wanneer het mij gegeven ware mijn laatste levensjaren in patria door te brengen, dan denk ik mij in een stil oud huis in Hoorn, een van onze steden welke mij het naast aan het hart ligt, mede door het baksel dat suikerbrood heet. Of als er in Hoorn niets te vinden is, dan in Den Haag, maar in het echte Den Haag, in de Prinses Marie of in de Kerkstraat of misschien in de Mallemolen, waar mevrouw Van den Brandeler zoveel geestige, sierlijke, edele tekeningen maakt.

3

Ik moet gehoorzaam naar Brussel terugkeren. Ik sleet er, als gezegd, genotvolle, leerrijke jaren. Zij die de Belgische hoofdstad een klein Parijs noemden, bewezen daarmee dat zij Parijs niet kenden en Brussel in het geheel niet. Zo er één stad is, ik spreek van voor de tweede wereldoorlog, met een eigen karakter, dan was het zeker Brussel. Dat eigen karakter werd niet tussen de Noorder- en de Zuiderstations ten toon gespreid ten bate van eigenwijze en botte toeristen. Nee, het ware Brussel gaf zich aan hen die het door jaren van zwerven door gezellige en schilderachtige buurten, door een deskundig koffiehuisbezoek, door een innige aanraking met de autochtone bevolking, in zijn diepste wezen leerde kennen en als natuurlijk gevolg daardoor liefhebben. Brussel, ik heb het nog altijd over het ware, ontleent niets aan Frankrijk, niets aan Nederland, het is Waals noch Vlaams, het is door en door onvervalst Brussels.

XVII

1

Wij hebben onze twaalf jaar (van 1927-1939) te Brussel in hetzelfde huis gewoond op de Boulevard Auguste Reyers 130, een woning die wij door een gelukkig toeval ontdekten toen wij er met Maurice Roelants op huizenjacht langs reden en het leeg zagen staan.

België beleefde toen een goede tijd! Er werd geschilderd dat het een lieve lust was en er waren oprechte kenners die ook kopers waren, zodat men in meer dan één opzicht van een bloei kon spreken. Het gebeurt maar zelden dat schilders als Constant Permeke, Jan Brusselmans, R. Saverijs, Gustaaf de Smet, Frits van den Berghe, Hippolyte Daeye, Edgar Tijtgat, Floris Jespers en nog vele anderen in vrijwel dezelfde jaren het hoogtepunt van hun kunst bereiken. Voor mij was Brusselmans, die ik persoonlijk niet kende, de belangrijkste. Hoewel ik Frits van den Berghe ook zeer hoog stelde. En onder de beeldhouwers Oscar Jespers, die nooit stilstond, zich steeds natuurlijk verder ontwikkelde en steeg tot een der belangrijksten onder zijn Europese kunstvakgenoten. Jespers woonde enkele minuten gaans van ons af en wij hebben ontelbare goede avonden bij hem en zijn vrouw doorgebracht. Hij was wat men noemt, in de gunstigste zin des woords, een degelijk man. Hij stelde aan zichzelf de hoogste eisen en behoorde gelukkig tot het uitstervende ras van kunstenaars die er nog prijs op stellen zich, buiten alle theoretische beschouwingen om, als vakman steeds verder te bekwamen. Oscar Jespers had zijn zeer persoonlijke opvattingen over het tegenwicht en het ritme van massa's, en daaruit sproot zijn met geen andere te verwarren en te vergelijken geheel eigen stijl voort. Maar zelden nog zag ik kunstenaarschap en vakmanschap zo harmonisch verenigd. Ik bemerk dat ik steeds de verleden tijd gebruik. Ik denk natuurlijk onwillekeurig in het verleden, dat gelukkige verleden toen ik zoveel boeiende mensen vrienden mocht noemen. Het zal echter duidelijker, directer, beter zijn hier tot de tegenwoordige tijd over te gaan. Want Oscar Jespers leeft gelukkig nog, hij is nog steeds die hij was toen ik het genoegen had intiem met hem te verkeren. Zijn werk bevindt zich ook nog steeds in een stijgende lijn. En hij kreeg door zijn groot talent en zijn werkkracht de wereldnaam welke hem toekomt. Een overzichtelijke tentoonstelling van zijn

levenswerk (te 's-Hertogenbosch) bevestigde zijn bewonderaars in hun gevoelens en opende de ogen van hen die hem vroeger ten gevolge van verblinding onderschatten. Ik heb in mijn kamer van hem een klein meisjeskopje staan. Het is onopvallend, omdat alle toegeving aan de uiterlijke schijn Oscar Jespers een gruwel is, maar een ieder met een paar ogen dat kijken kan vraagt verbaasd en verrukt: 'Van wie is dàt?' En dan antwoord ik naar waarheid: van Jespers, een meester in dubbele zin des woords, als meesterlijk kunstenaar en als gildemeester, als de man dus die zijn vak tot in de kleinste kleinigheden beheerst.

Iets verder dan Jespers, maar toch nog dicht bij ons huis, woonde Edgar Tijtgat. Hij had in Woluwe-St. Lambert een huisje laten bouwen waarvan de kamer gelijkvloers in een klein museum van folklore was herschapen. Het belangrijkste stuk daarin was een ouderwetse draaimolen, in het klein nagemaakt. De band tussen zijn alleraardigste verzameling en het atelier boven werd gevormd door de schilder die volledig opging in die tegelijk kinderlijke en op een bepaalde manier toch geraffineerde volkskunst. Hij was er de belichaming van geworden. Zijn uiterlijk en zijn uitrusting vormden een eenheid, zowel met zijn collectie als met zijn werk. Elke avond bij Tijtgat en zijn vrouw, Maria-mon-coeur, doorgebracht, was een eigenaardig en echt genot. Zoals hij leefde in de lief-dwaze figuren die hij gaarne schilderde, clowntjes, danseresjes, muzikanten, verliefde paartjes, leefde hij ook in zijn praten. Toen ik hem, kort na mijn vestiging in Brussel, leerde kennen, twijfelde ik weleens aan de waarachtigheid van het volwassen kind dat hij was. Doch bij nadere kennismaking werd het mij al heel spoedig duidelijk dat hij was gelijk hij, door zijn wezen bepaald, zijn móést. Naast die kinderlijkheid bezat hij ook de zogenaamde boerenslimheid welke hem ervoor behoedde slachtoffer te worden van wie of van wat ook. En juist de vereniging van die twee eigenschappen, naïveteit en zakelijkheid, maakte hem zo menselijk. Hij deed mij in zijn wezen soms even aan Francis Jammes denken, maar ik geloof dat Tijtgat toch wel veel authentieker was.

Buiten de kring van vele mensen en bewonderaars heeft men Tijtgat in weerwil van zijn onmiskenbaar talent te veel als een rariteit beschouwd. In zekere zin was hij dat ook, maar zijn niet alle echte en oorspronkelijke kunstenaars rariteiten, rariteiten in de betekenis van zeldzaamheden?

Kort voor mijn vertrek uit Europa in 1939 zag ik een zeer mooie Henri Rousseau. De deugden van dit doek waren zo duidelijk en op het eerste gezicht te lezen voor een ieder die maar een beetje ervaring van beeldende kunst heeft, dat ik mij oprecht verbaasd afvroeg: 'Hoe is het in hemelsnaam mogelijk geweest dat men niet van het eerste ogenblik af de waarde ervan erkende?' Het was toch onmiskenbaar dat men hier tegenover een kunstenaar en een merkwaardig schilder stond. Wat een verzameling botte, bekrompen, eigengereide frikken moeten het publiek en de kritiek van die dagen geweest zijn. De tijdgenoot heeft blijkbaar steeds ongelijk. Een schilder

als Edgar Tijtgat leefde temidden van een ingewikkeld samenstel van misverstanden. Hij was geschapen als een éénling, als een wezen zonder weerga, en hij heeft altijd gedaan wat mogelijk was om in die eenzame uitzonderingsstelling zichzelf te blijven. Tussen hem en de wereld der 'grote mensen' die zich belangrijk vinden, was de afstand onoverbrugbaar. Zij beschouwden hem als een vriendelijke afwijking, een vermakelijke speling der natuur, en zij spraken, met de lichtvaardigheid van lieden die zichzelf overschatten, van zijn onbevangenheid, van zijn kinderlijkheid. Zij hadden als immer ongelijk. Tijtgat was geen afwijking, maar een voorbeeld. Hij toonde ons hoe men van kind tot mens groeit, zonder echter door de ongerijmde samenleving vervormd en mismaakt te worden. Ongeveer zoals Tijtgat was, behoorden wij eigenlijk allen te zijn. Hij leerde ons wat de uitkomst van een natuurlijke ontwikkeling, wat de bestemming van het zich vrij ontwikkelende leven, wat de beloning van een volkomen trouw aan de oorspronkelijke beginselen der persoonlijkheid betekent. Alle eigenschappen van nature in het kind aanwezig heeft Tijtgat zijn leven lang behouden en tot ontplooiing gebracht, terwijl wij ze met opzet en onder de dwang der omstandigheden hebben onderdrukt en uitgeroeid. Tegenover hem staande gevoelden wij met onze verminkte zielen onze minderwaardigheid en met al onze gewichtige aangelegenheden onze belachelijkheid. De kunst van Edgar Tijtgat is dan ook niet kinderlijk zoals men gaarne beweerd heeft, de kunst van Tijtgat is menselijk; maar die menselijkheid begrepen in haar zuiverste staat, diep, warm, onmiddellijk en zonder vreemde bijmengselen, zonder de grillen van het vernuft. De kunst van Tijtgat is ook niet onbevangen, zomin als ooit een echte kunstenaar onbevangen is. Hijzelf en zijn kunst waren alleen natuurlijk en oprecht. Zo oprecht dat wij, die tussen honderden onzuivere overeenkomsten door zeilen, verbaasd staan en onze ogen niet geloven kunnen. Van welke kant men deze gestalte ook benadert, men vindt altijd een werkelijkheid welke geheel afwijkt van de legende. De legende Tijtgat gegrondvest op het oppervlakkig oordeel en de gemakzucht, het verhaal van die onnozele man die niet tekenen kon en die zulke volkse prentjes maakte, moet voorgoed opgeruimd worden. Wanneer men zonder vooroordeel zich tegenover het werk van Edgar Tijtgat stelt, ontdekt men daar onmiskenbaar alle schilderdeugden in: verfijning in de kleur, diepdoordachte bouw, vindingrijkdom, kortom onmiddellijke schilderkunstige uitdrukking. Er is werkelijk geen sprake van 'kinderlijkheid' of 'naïveteit' in zijn bevestigende, krachtige manier van doen, in zijn scherpzinnige zielsontleding; in de voorzichtige schakering der tonen, in het spel der kleuren. Wij staan voor een volle, rijpe, mannelijke uiting.

De deftige betweters verwarren naïveteit met poëzie. En daar ligt meteen de kern van het misverstand. Wie niet ontvankelijk is voor poëzie, voor het vluchtig mengsel van onbeschrijfelijkheden dat ons ontroert, ons tegelijk blij en weemoedig maakt zonder dat wij begrijpen waarom, verstaat altijd alles mis. Waarom kunnen

wij alles dat het leven levenswaard maakt niet begrijpen? Wie niet de poëzie, de speelse geur, welke even onze zinnen streelt, onze geest wakker maakt, verrukt, om daarna weer te verdwijnen, heeft ingesnoven, zal nooit mijn geestdrift voor Tijtgat kunnen delen. Wie niet weet wat poëzie is zal ieder, die in een poëtische verbeelding leeft en gelukkig is, met de smalende eigenwijsheid elke geslaagde staatsburger eigen, een kind noemen. Terwijl toch die geslaagde wijsneus in werkelijkheid het kind is.

De kunst van Tijtgat is nu eenmaal geheel een kunst van dichterlijke veronderstellingen, het is het spel waarin de diepste tederheden van het gemoed, dat de wereld vreest, zich durven openbaren, het is een kunst van zuivere dwaasheid, waarin de eenvoudige, langzaam gerijpte, moeilijk gewonnen wijsheid van een eerlijk man zich tegelijkertijd uitspreekt en verbergt.

Tijtgats werk, en dit in tegenstelling met wat men het meeste ziet, is méér dan het lijkt. Onder zijn tedere speelsheid, onder zijn humor, onder zijn goedmoedige vriendschap voor de kleine gebeurtenissen des levens en nutteloze voorwerpen van ons dagelijks bestaan steekt een diep, driftig, zielkundig indringingsvermogen, een innig verbonden-zijn met de diepste levenskrachten. Terecht zei mijn vriend Franz Hellens: ‘Il y a dans l'art de Tijtgat, dans son dessin synthétique, dans sa couleur concentrée, l'essentiel de toute grande oeuvre classique.’

Moge de schilder, nu ik dit vele jaren na mijn Brusselse tijd schrijf, in zijn waarde en betekenis erkend zijn, vrijwel niemand spreekt ooit over de schrijver Tijtgat. Toch is zijn boekje ‘Contes’, dit vreemdsoortige geschrift dat op geen ander lijkt, naar de inhoud noch naar het voorkomen wel geheel Tijtgat. Maar om een juiste indruk te geven van deze alleraardigste uitgave, zou ik vooraf iets moeten vertellen over Tijtgat als houtsnijder, want het verband tussen zijn schrijf- en snijwerk is innig en uiterst merkwaardig. Hij is, als ik deed zien, ook in zijn schilderijen een ‘imagier’: een prentjesmaker, een verluchter. Hij is dit zo sterk, dat men soms (en ten onrechte) getwijfeld heeft of de schilderkunst wel de zuiverste uiting van zijn bedoelingen kon zijn. Van zijn houtsneden bezitten wij enkele kostelijke en kostbare reeksen. Het zijn: ‘Roodkapje’; ‘Taferelen uit het Leven van Rik Wouters’ en ‘Kermistonelen’. Het album over Rik Wouters, de door ieder die hem gekend heeft zo diep betreurde kunstenaar, is in Nederland nogal bekend geworden. Er zijn bij het verschijnen vrij veel exemplaren door Nederlandse liefhebbers gekocht. En zij hebben daaraan welgedaan. Het is een van de mooiste en tegelijkertijd merkwaardigste uitingen der houtsnijkunst uit de laatste jaren voor de ramp. Bovendien is het ook als belegging voordelig gebleken. De waarde ervan is ver-x-voudigd. Deze kant van Tijtgat komt direct voort uit de ‘imagerie populaire’. Men is dikwijls geneigd om deze volkskunst als een gehéél te aanvaarden en te bewonderen. Dit is werkelijk niet juist. Men moet ook hierin degelijk en met smaak schiften. Men moet zelfs nauw-

keurig toezien en kritisch blijven, want er zijn zeer vele grove, zinloze, geestloze produkten in de handel gebracht. Men moet ook onderscheid maken tussen verschillende tijdvakken en tussen oorspronkelijke ontwerpen en botte nadruksels. Maar het is zeker dat de beste volksprenten behoren tot een kunst welke sierlijkheid, stijlgevoel, zielkundig doordringingsvermogen en humor op een gelukkige wijze verenigt. Ik ken er die overweldigen door een brutale, onmiddellijke uitdrukkingskracht, door een natuurlijk gevoel voor verhoudingen en door een levende, speelse geest. Edgar Tijtgat blijft aan de overlevering van die ongenoemde volkstekenaars gebonden, hij beschikt over dezelfde eigenschappen welke hun werk fris en boeiend maken, doch daarenboven gebruikt hij ten volle de verfijning, de spanning en de rijk geschakeerde gevoeligheid van het kunstenaarschap. In al zijn werk, zijn prenten, zijn schilderijen, zijn verhalen zien wij deze verbijsterende mengeling van verleden en heden, van ruwheid en verfijning, van oorspronkelijke eenvoud en ingewikkeldheid. En het merkwaardige is dat beide geestesgesteldheden ècht in hem zijn. Wij weten nooit nauwkeurig wat wij met zulke dubbelnaturen beginnen moeten; het ene ogenblik palmen zij ons volkomen in, het andere ogenblik stoten zij ons af, nu eens aanvaarden wij grif en terecht hun aanvankelijke uitingsvormen welke ons bekoren en ontroeren, het andere ogenblik voelen wij een wantrouwen in ons opkomen omdat wijzelf, door de wereld aangetast, geen scherpe scheiding zien tussen hun zuiverheid en onze bezoedeling tussen hun natuur en onze onnatuur. Deze aarzeling tussen genegenheid en vrees houdt ons in spanning. Daarom blijven figuren als Tijtgat ons altijd boeien. Het moet tenslotte erkend worden dat de genegenheid overheerst! Want wij gevoelen heel duidelijk dat in hun beste ogenblikken hun simpele beschouwing van het leven en de natuur door en door echt en in menig opzicht groots en diep is. Ik, die het voorrecht had Tijtgat ontelbare malen in zijn huiselijke omgeving te ontmoeten, werd, als ik al zei, bij die gelegenheden telkens weer getroffen door de eenheid van mens en werk. In zijn verschijning, zijn oogopslag, in het spel van zijn handen, vooral in zijn stem en de voordracht van zijn vertelling vonden wij alle grondslagen van zijn kunst terug. Die ‘Contes’ van Edgar Tijtgat zijn, gelijk wij verwachten mochten, jeugdherinneringen. Het zijn eigenlijk helemaal geen verhalen. Er is geen zweem van een vertelling, van een uiteenzetting, een dramatisch hoogtepunt en een ontknoping in te ontdekken. Laten wij het maar ronduit bekennen: het is een heerlijk boekje zonder kop of staart. Als men mij vraagt wat erin staat, blijf ik het antwoord schuldig. Ik ben ervan overtuigd dat niemand de inhoud ervan zal kunnen omschrijven. Want er staat niets in, althans niets waaraan men houvast heeft, niets dat men kan oververtellen. En niettemin gaat er een onmiskenbare, onontkoombare bekoring van dit boekje uit. En bij enig nadenken bemerkt men dat dit juist dezelfde bekoring is welke wij ondergaan tegenover des schrijvers schilderijen en houtsneden. Maar verder dan de charme gaat deze vergelijking niet.

2

Het lijkt mij van belang (en daar kwam deze praktische uitweiding vrijwel op neer) dat een ieder voor zich een hoekje van de wereld ontdekt waar de actualiteit met de schaamteloze dwingelandij van de haast hem niet kan vinden. Brugge was mijn schuilplaats, daarom denk ik met vertedering aan Brugge terug en in het bijzonder aan het 'Hotel du Béguinage et du Lac d'Amour', waar ik meestal de enige gast was en dan ook de fraaiste kamer kreeg. Deze was deftig gemerkt no. 1 en gaf uitzicht op het Minnewater, dat het meest ontroert bij regen. Dit hotel is nu verdwenen. Waarschijnlijk omdat er geen rustige mannen meer zijn die, het hun opgedrongen jakkeren moe, behoefte hebben aan de stilte, beschouwelijke eenzaamheid en aan het heerlijke tikken van de regen in een middeleeuws meertje. Ik meen gezien of gehoord te hebben dat mijn zalige schuilplaats tot een herenhuis ten bate van een notaris verbouwd is. Zou hij die zachte regen op het water ook zo verdrietig heerlijk gevonden hebben als ik?

Er verdwijnt mij over het algemeen te veel of niet genoeg. Laten we vaststellen dat er, als het om blijven of vergaan te doen is, veel te weinig rekening gehouden wordt met onze persoonlijke behoeften, vandaar dat wij ons dikwijls zo weinig op ons gemak voelen in deze wereld, of liever in wat de mensen daarvan gemaakt hebben.

Gelijk de mensen die het waard zijn, hebben ook de steden hun legenden, die altijd onrechtvaardig zijn en op tastbare onwaarheden berusten. Er bestaat een algemeen verbreide opvatting over Brugge, welke onmogelijk met de werkelijkheid in overeenstemming te brengen is en de waardigheid van de stad op ergerlijke wijze aantast. De oorsprong vinden we in een roman van slecht allooi: Bruges-la-Morte, door Georges Rodenbach. De anekdote erin heeft slechts bitter weinig om het lijf, doch mist iedere menselijke waarachtigheid.

De 'atmosfeer' waar de schrijver zich al te duidelijk op toegelegd heeft, is kunstmatig gewekt en het stadsbeeld heeft het karakter van een toneeldecor. In een tijd toen de Frans-Belgische letterkunde nog niet de betekenis en faam had welke zij later zou verwerven, was dit een der eerste geschriften die buiten de landsgrens opgemerkt werd.

Waarschijnlijk omdat de wezenloze zinnebeeldigheid, de opgewarmde gevoeligheid en de schemerstemming wonderwel pasten bij de opvatting van de poëzie, welke toen bij de beschaafde Europese burgerij heerste. De roman vond dus een ongekende bijval, en daaruit ontstond het banale sprookje van een verdroomd, wazig, bleekzuchtig, vroom, bovenwerelds Brugge voor dwepende oude vrijsters, een Brugge dat ik, hoe dikwijls ik er ook ronddoolde, nimmer heb kunnen ontdekken.

Integendeel. Het was mij steeds een bron van verwondering om te erkennen dat deze stad haar zeldzame rijkdommen aan bestorven schoonheid zo natuurlijk wist te verenigen met een gezond, rondborstig en welvarend bestaan in deze tijd. Wie zich haar voorstelt als een museum, een merkwaardigheid, een met kunst en vliegwerk bewaard overblijfsel van het verleden, heeft ongelijk, doet haar onrecht aan. Zij was tot de inval een levend bewijs dat zij nog niets van haar bestaansrecht in deze wereld had ingeboet, door als middelpunt van een bedrijvige streek alle krachten aan te trekken en ordelijk samen te voegen. De grote en de kleine boeren uit de omgeving, de landadel die de talloze kastelen en buitenhuizen van West-Vlaanderen bewoont, de nijveraars, de handwerkslieden, zij allen beschouwden Brugge als hun hoofdstad, waar zij kochten en verkochten en hun genoegen zochten en die van oudsher hun hoogste aandrift verbeeldde. Daarom kan men Brugge het beste bezoeken zolang de plezierreizigers nog niet uitgezwermd zijn. In het vroege voorjaar dus of in de nazomer. Deze twee tijdperken oefenen immer en overal een grote aantrekkingskracht uit, maar in Brugge openbaren zij zich wel bijzonder liefelijk en ontroerend. April en oktober zijn uitgezochte maanden. Het regent dan dikwijls, doch het is een van Brugges heerlijkheden dat het onder alle weersgesteldheden en omstandigheden mooi en aantrekkelijk is. En altijd ànders. Regen, nevel, sneeuw, stralende zon; zij scheppen ieder een éígen Brugge, dat ons verrast ook al menen wij het te kennen. De zomer was en is de enige slechte tijd van deze stad. In het begin van juni kwamen, in de tijd dat ik in België woonde, de schilderende dames! Dezen waren van onbepaalde leeftijd en van Engelse nationaliteit. Zij stelden zich in groepjes in de nabijheid van de meest befaamde hoekjes op en waterverfden erop los met een lieve lust en een betere zaak waardig. Slechts zelden gingen zij over tot het toepassen van olieverf, gedachtig aan het bekende volkslied:

> La peinture à l'huile
> Est plus beau
> Que la peinture à l'eau
> Mais c'est plus difficile.

Ik heb ambtshalve honderden en nog eens honderden schilderijen naar Brugse onderwerpen beschouwd en gekeurd. Zelden heb ik er de geest en de innerlijke atmosfeer van deze unieke stad in teruggevonden. Het bleef bijna altijd bij de zogenaamde ‘schilderachtige gevalletjes’ welke nooit de kern benaderen en met hun hopeloze gewoonheid en vals gevoel het onderwerp veel schade berokkenen. Ik ken lieden die beweren niet van Brugge te houden, alleen omdat hun genot van tevoren al vergald werd door de burgerlijke prentjes in alle denkbare technieken uitgevoerd, welke tot voor kort op vrijwel alle grote tentoonstellingen in Europa aangetroffen werden en, wat erger was, opgeld deden.

Zodra het zomerde, kwamen de verlofgangers. De Belgische kust trok immer Nederlanders aan. Zij vonden er meer vermaak dan in de deftige, stille badplaatsen in het eigen land en konden hun uitgesproken voorliefde voor het toevalsspel, inzonderheid de roulette, in vele monumentale speelholen botvieren. Deze kusttoeristen bezochten ook allen Brugge. Van Brussel en Antwerpen lopen dagelijks talloze overvolle treinen, en geen reisgezelschap-in-bus slaat Brugge over. Duizenden en nog eens duizenden bezoedelden de stilte en maakten er het verblijf voor ingetogen minnaars der stad onmogelijk.

In September traden de bedaagde dames weer op, nu om onvervalst zwaarmoedige herfststemmingen met hun penseel vast te leggen: begijntjes, zwanen, trapgevels en vooral roestend, dorrend loof waar een late zon door speelt. Misschien bleef er nog en enkele in oktober na-aquareleren. Die was niet hinderlijk. En men kon Brugge over die maand gerust bezoeken, maar niet voor één dag! Wie niet meer tijd te verteren heeft, doet beter andere vermaken na te jagen. Om iets van Brugge te zien en daarna te begrijpen, moet men meer tijd hebben. Men moet altoos tijd en steeds meer tijd hebben om wàt ook in zich op te nemen.

3

Als ik over Brugge spreek, kan ik niet zwijgen over E. Kuipers. Hij leidde het leven at ik in Europa had willen leiden als de omstandigheden het mij niet belet hadden. Jarenlang werkte hij als buiten- en binnenarchitect te Amsterdam, bevriend met allen die meegewerkt hebben aan de prachtige ontplooiing van de bouwkunst en kunstnijverheid van mijn jeugd.

Tot de ijdelheid van de faam en het fortuin hem zo dwingend voor de geest kwam dat hij alles, broodwinning, verbintenissen, verliet om in de blijmoedige stilte van rugge zichzelf in een eenvoudig ambacht terug te vinden. Hij had een woning ontdekt welke zich volkomen aan zijn levensbehoefte aanpaste. Deze lag in het hartje van de stad op enkele passen van een der woeligste straten, maar in een doodlopende zijsteeg, die iets op een hofje leek en waar geen geweld in doordrong.

Wanneer men de voordeur opende, trad men de werkplaats van de boekbinder binnen. Zonder zich te haasten, met een degelijkheid, een zorg en een natuurlijke goede smaak welke in deze wereld zeldzaam geworden zijn, voerde Kuipers zijn banden uit voor enkele kenners, méést echter voor zichzelf. Want in de bovenkamer, een zeer groot, langwerpig vertrek, verborg hij een van de rijkste en fraaist gechakeerde boekerijen mij bekend. Een verzameling, énig door haar keuze, énig door haar aankleding. Er zijn omvangrijker boekerijen, er zijn er heel weinig die zó persoonlijk, zó ànders zijn. Verder verzamelde Kuipers Oostaziatische tekeningen en

prenten, Chinees lak- en aardewerk. In het bijzonder voelde ik mij in zijn woning aangetrokken door zijn keur van Chinese inktblokjes met gouden versieringen, ware wonderen van zwier en vaardigheid. Zo leefde Kuipers zonder kranten, zonder het mensonterende lawaai dat uit des duivels radiokast opborrelt. Ver van het schampere, armoedige heden las hij alléén boeken, die aan de tijd weerstand geboden hadden.

Maar des zaterdags trad hij, door middel van de vriendschap, in verbinding met de wereld van toen. Hij was namelijk een getrouw lid van de Brugse maffia en hij, die dagenlang gelukkig was met zwijgen, nam dan, met de gemoedelijke humor hem aangeboren, deel aan alle twistgesprekken. Deze vereniging van Vroeger en Heden tot een onschendbaar geheel geschiedde dus lang geleden in de mensen te Brugge, gelijk in de geest van de stad.

Het station, waar de bezoeker die zich van de spoorweg bediende, aankwam, is, als het nog bestaat, in een nieuwe stijl opgetrokken, een staal van moderne Belgische bouwkunst met wandschilderingen van René de Pauw, symbool van het Brugge van kort voor 1940, veerkrachtig en helder levend. Daartegenover vertegenwoordigt het Hof van Gruuthuse, zo warm van kleur, zo onaantastbaar in zijn ingetogen statigheid, het verleden dat nog niet geheel gestorven is. Of, wil men dezelfde tegenstelling in een ander beeld, zo moet men zich op een marktdag opstellen aan de voet van het oude belfort. Op de marktplaats de bonte, woelige drift van de dag en daarbovenuit de toren, die al zoveel eeuwen hetzelfde en toch steeds wisselende bedrijf bewaakt. Brugge is rijker dan enige stad aan duurzame dingen. Ik denk aan Memlinck en het Minnewater.

Wanneer zal ik Brugge weerzien, schreef ik in 1939. Wij hadden namelijk met de uitnemende Amerikaanse dichter Robert Lowell en de romancière Jean Stafford, toen wij bij hen, even buiten New York, logeerden, afgesproken dat wij gezamenlijk in een oud Brugs huis volledig afstand zouden doen van waar wij in het heden en in de steden zozeer van walgden. Of er huizen in het oude Brugge beschikbaar zouden zijn vroegen wij ons niet af. Wij wisten immers dat dromen, naarmate zij heerlijker zijn, minder voor verwezenlijking in aanmerking komen. Telkens als ik Robert Lowell later terugzag, behoefde ik maar enkel de naam Brugge uit te spreken om een tegelijk spottend en melancholiek lachje op zijn gelaat te toveren. Wanneer zal ik Brugge weerzien ... Het antwoord is gegeven. In 1951. De stad bleek onveranderlijk onveranderd. Maar de terugkerende was niet meer die vertrok. Een onmetelijke afstand in ruimte brengt een kloof tussen verleden en heden. De onoverbrugbare kilometer vervangt het jaar. Wij vervreemden meer van onze jeugd door de afstand dan door de tijd, omdat de herinnering minder vat heeft op afstand dan op tijd. De afstand maakt het ongeveer gelijktijdige tot een heden en verleden, welke ver uit elkaar liggen. Wie binnen luttele uren van Amsterdam naar Johannesburg vliegt, gevoelt dat hij niet alleen door duizenden mijlen van zijn punt van

aankomst en dat van zijn vertrek gescheiden is, maar ook door een wonderlijk tijdsverschil.

Ik heb dit aan den lijve ondervonden toen ik, Palmietfontein in de nacht verlatend, de avond van dezelfde dag te Rome een glas ledigde. Zuid-Afrika lag toen niet x uur maar x jaar achter mij.

XVIII

1

Ik herinner mij opeens het sleutelwoord ‘uitzondering’ en ik schrijf het met overtuiging en welbehagen op mijn eerste Kaapse kerstavond, stiller, eenzamer dan ik ooit een avond gekend heb, in een kamer waarin geen teken van menselijk bedrijf doordringt. Mijn gedachten dwalen af van papier en pen en de samenhang tussen wat ik aantekende en nú bedenk, is geheel verloren gegaan. ‘Uitzondering’ mengt zich met ‘Brussel’, en ik zie plotseling voor mij de figuur van Paul-Gustaaf van Hecke, die ik in mijn leven slechts enkele malen ontmoet heb en aan wie ik nog nimmer voor nu terugdacht. Ik kan niet nalaten waarde aan invallen te hechten. Ze moeten zelden in verband staan met innerlijke verschuivingen; ik volg zulke aanwijzingen getrouwelijk, want de ervaring heeft mij geleerd dat mij achteraf de verborgen logica ervan geopenbaard wordt.

De waarde van een tijdschrift en de werking welke het uitoefende blijkt gewoonlijk pas geruime tijd nadat het een roemloze dood gestorven is. Tijdschriften worden nu eenmaal met argwaan ontvangen en zij verdwijnen na korte of lange tijd zonder dat er, buiten de beperkte kring van betrokkenen, iemand om treurt. De goegemeente, die nu juist allesbehalve goed en altijd erg denkend is, begint met aan te nemen dat ieder tijdschrift uitsluitend ten bate van de oprichters opgericht wordt. Wie zelf geen onbaatzuchtige beweegredenen ontwikkelt, is ook niet in staat die bij zijn buurman te veronderstellen. Wanneer blijkt dat het dwaze ideaal van een paar jonge schrijvers niet tegen de tot overlevering geworden onverschilligheid van het lezersvolk en de inhaligheid der boekdrukkers bestand is, gevoelt de afschuwelijke ‘men’ wezenloos en alom tegenwoordig naast een natuurlijk leedvermaak, zo iets als een opluchting. Er bestaat een gang van zaken welke als gewoon en daarom als voorbeeldig beschouwd wordt, en daarin past het welslagen van een onzakelijke zaak, als een maandschrift nu eenmaal behoort te zijn, in het gehéél niet. Het zou natuurlijk tegen alle goede gebruiken in gaan en verontrustend worden wanneer heethoofden zonder kennis van wat de hoogste instantie schijnt te zijn, de eisen van de praktijk, per slot van rekening toch nog aan het langste eind trokken. Gelijk een belangrijk boek voor de uitgever een strop behoort te worden, is het noodzakelijk

dat een tijdschrift met hoge bedoelingen slechts kort zijn heilzaam bedrijf kan voortzetten. In elk geval heeft zijn levensduur niets te maken met zijn betekenis. Wanneer De Nieuwe Gids' na een jaar of acht opgeheven ware, zou dit in de ontwikkeling van ons geestelijk leven geen wijziging van enig belang gebracht hebben. En de werking van 'Forum' zou dieper noch breder geworden zijn wanneer men de uitgave kunstmatig bestendigd had. Het noodlot van het tijdschrift ligt hierin, dat het op een gegeven ogenblik zichzelf overbodig maakt, en dat des te sneller naarmate het zijn doel zekerder bereikt.

'Hij weet geen maat te houden,' zei de angstige burger van Paul-Gustaaf van Hecke. Des te beter! Want met maat houden heeft men nog nooit een werk van belang opgebouwd. Het maat houden zij overgelaten aan leraren, notarissen en het uitstervend ras der bezadigde zakenlieden. Kunstenaars behoren buitensporig, overschuimend, een beetje krankzinnig en tegen de keer in te zijn. Zij behoren zich veel en hartstochtelijk te vergissen. Zij moeten de moed hebben die vergissingen schaamteloos te erkennen, nee, te verheerlijken.

Toen Paul-Gustaaf van Hecke, in de gezegende, de eerste naoorlogse tijd, toen alles, het beste en het slechtste, mogelijk was, zijn 'Variétés' oprichtte, behoefde hij dus niet op de welwillendheid en nog minder op de steun van zijn tijdgenoten te rekenen en toen hij, na zware persoonlijke offers gebracht te hebben, de uitgave staakte, was niemand hem dankbaar. Integendeel, de burgerij, welke hij met zoveel nieuwe en ongewone uitingen verontrustte, nam haar toevlucht tot het geliefkoosde wapen van de laster. Dit alles echter verandert niets aan het feit dat 'Variétés' een werkzame kracht in de ontwikkeling van het Belgische geestesleven was en thans in die werkzaamheid ook erkend wordt. Nu weet 'men' wat wij allang wisten, dat Brussel met het verdwijnen van 'Variétés' armer geworden is. Maar dat de kleur van het bestaan van allen, die zich daar met kunst en letteren inlieten, door 'Variétés' veranderd is, dat is verrijkt en vermakelijker werd. Het spreekt vanzelf dat bij een onderneming als deze vrij wat snobisme te pas kwam. Maar zonder deze veredelde vorm van boven-zijn-stand-leven zou het merendeel van alle openbare kunstuitingen onmogelijk worden. Het zijn de snobs die betalen, en zonder hen zouden de ware kenners in ieder opzicht te kort komen. Paul-Gustaaf van Hecke was de énige, in staat een tijdschrift als 'Variétés' te leiden. Het voorbeeld haalde hij uit Berlijn, waar, in het énige tijdperk van opgewekt en Europees leven dat die stad ooit gekend heeft, in de gulden dagen van de jonge republiek 'Der Querschnitt' verscheen. Maar daar ontleende hij alleen de uiterlijke vorm aan: de geest was niet Duits en toch ook niet echt Frans en in het gehéél niet 'Belgisch'! Van Hecke maakte van zijn tijdschrift iets zó eigens en afzonderlijks, dat het nergens en overal paste en alleen hemzelf vertegenwoordigde. Hij had wat men noemt: neus. Wanneer niemand er nog iets van bespeurde, snoof hij al de geuren van het nieuwe op. Geen schakering hoe ge-

ring ook ontging hem. En hij bezat een bijzondere zenuw om het buitenissige waar te nemen, waar en hoe het zich ook mocht voordoen. Hij genoot van al wat raar, onzinnig was, noch nicht dagewesen... Voor zulke zonderlinge liefhebbers is in deze wereld geen plaats meer. Zij zijn overblijfselen uit misschien het heerlijkste tijdvak dat de mensheid ooit gekend heeft, het midden van de achttiende eeuw, en zij kunnen zich niet aanpassen aan levensregelen welke geen ander doel dan het nut erkennen. Van Hecke, die zich voor zijn en onze liefhebberijen geruïneerd heeft, werkte later noodgedwongen voor de dagbladpers, welke al zoveel levens geëist heeft. Toch heeft hij nog kans gezien indertijd van de Gentse 'Vooruit' de enig leesbare krant van België te maken; en dat in weerwil van het feit dat hij een rode zaak diende welke mij geheel vreemd was en tegenstond.

Ik voelde mij met Paul-Gustaaf van Hecke verbonden door dat gelukkig zeldzame gevoel voor rariteiten. Het blijkt telkens weer hoe weinig ontwikkeld mijn orgaan voor esthetische waarneming is. Ik ben er nooit achter kunnen komen wat nu eigenlijk mooi en lelijk is. En ik heb ook nimmer doorgrond van welke beginselen zij uitgaan die dagelijks met die woorden schermen, noch op welke levenservaringen zulke beginselen zouden kunnen berusten. De vaklieden die het door ijverig oefenen ver gebracht hebben in het aanvoelen, schudden dan ook bedenkelijk het hoofd wanneer ik mij weer eens warm maak voor verschijnselen welke niet in het stelsel van hun waardebepaling passen, volgens hun maatstaf fraai noch belangrijk bevonden zijn en waaruit ik desondanks (en dus ten onrechte) een persoonlijk vermaak weet te brouwen. Het is mij niet onbekend gebleven dat het zonderlinge nooit groots, het zotte nooit diep, het overladene nooit statig kan zijn naar de wetten door beproefde betweters opgesteld; dat belet mij echter niet om wat zij op goede gronden en met klem van redenen aanprijzen maar al te dikwijls kaal en leeg te vinden, in wat zij in verontwaardiging verwerpen, stof tot lering en vreugde te ontdekken. Aangezien ik zodoende en waarschijnlijk voorgoed ondergebracht ben bij de evenmin grondige als ernstige tijdgenoten, zij het mij vergund van deze omstandigheid gebruik te maken, om, zo vaak ik er behagen in schep, te bewonderen wat niet bewonderenswaardig is; het zinneloze voor de afwisseling eens boven het verhevene te stellen en mij bezig te houden met nutteloze merkwaardigheden, welke buiten het driewerf geheiligde gebied der kunst ontsproten zijn.

2

Een uitgesproken liefde voor het ongewone uitsluitend omdat het ongewoon is, behoort reeds tot de ongewone verschijnselen. Gelijk al wat van verre of nabij met liefde in verband staat, is dit gevoel onredelijk en dus des te dringender. Ik blijf vrijwel

onbewogen voor het alleen maar zeldzame. Mijn genegenheid voor een boek staat tegenwoordig in geen enkele verhouding tot de oplage; ik stel het bezit ervan niet méér op prijs wanneer het mij bekend is dat er slechts twee exemplaren van bestaan. Aantrekkelijk vind ik het uitmiddelpuntige en buitensporige, al wat volmaakt onbruikbaar is. En dan moet het liefst nog dit alles zijn op een wijze welke met mijn eigen aangeboren tuchteloosheid overeenstemt. Ik kan niet genoeg nadruk op het onschatbare nut der nutteloosheid leggen en op de blij stemmende bekoring daarvan. Ik vind schrijven zo nu en dan, en niet te lang achter elkaar, een rustig tijdverdrijf, dat mij een aangenaam gevoel van innerlijke warmte verstrekt; maar zodra ik weet dat er, en liefst zo spoedig mogelijk, een bestemming voor de uitslag gevonden moet worden, is mijn plezier vergald. Leveringstijden en geldelijke vergoedingen schonken mij een tegenzin in het vak, dat ik in volle vrijheid met oneindige liefde zou beoefenen. Het denkbeeld dat geschrijf in het algemeen en het mijne in het bijzonder op enigerlei wijze nuttig zou kunnen zijn, is mij een gruwel. Ik herinner mij altijd de goede, oude tijd waarin ik dagelijks met Kurt Hiller tussen Tremezzo, waar hij, en Cadenabbia waar ik vertoefde, heen en weer stapte, in een eindeloos twistgesprek gewikkeld. Hij verdedigde de stelling die hij later in een van zijn boeken heeft vastgelegd: ‘Es kommt nicht darauf an geistreich zu sein, es kommt nur darauf an zu helfen’. Ik hield stokstijf vol dat letterkunde niets met het Leger des Heils van doen heeft en dat alléén hij die zich bewust buiten de tijd en zijn samenleving stelt, kans heeft ook de volgende geslachten nog iets te kunnen meedelen. Uit gemeenschapszin is nog zelden iets goeds en zeker geen kunst gebrouwen. En wanneer zogenaamde sociale kunst ons ontroert, is het altijd door geheime werkingen, welke echter met de kunst en met het sociale niets te maken hebben. Gemeenschapskunst kan alleen in weerwil van de gemeenschap kunst zijn. Een kunstenaar die een taak aanvaardt, doet daarmee afstand van zijn kunstenaarswaardigheid. Hij verlaagt zich tot de rang van architect, een man die onderworpen is aan de praktijk, die zich zonder uitzondering met mogelijkheden bezighoudt, terwijl een kunstenaar steeds het onmogelijke nastreeft en het ongerijmde van nature boven de logica verkiest.

Mijn belangstelling en waardering voor een man, zijn houding, zijn werk stijgen naarmate hij de verbintenis met alle verhoudingen en opvattingen, zonder steekhoudende redenen, willekeurig dus, als normaal beschouwd volledliger verbreekt. Ik zou het weergaloze Droompaleis van de brievenbesteller Cheval te Hauterive niet half zo indrukwekkend vinden wanneer hij het bewoonbaar gemaakt had. Mijn eerbied voor zijn persoonlijkheid en de arbeid waar die het stempel op drukte, vindt zijn oorsprong in 's mans uitdrukkelijke wens iets tot stand te brengen dat in beginsel onbruikbaar en volstrekt enig op aarde zou zijn. Hij kan hierin aan talloze dichters ten voorbeeld gesteld worden. Wanneer men poëzie in dienst wil stellen van enig staatkundig denkbeeld, van enig maatschappelijk stelsel, kan men haar met

hetzelfde recht als reclamemateriaal aan Droste verkwanselen. Geschriften vervaardigd met de vooropgezette bedoeling ergens, waar dan ook, voor te dienen, behoren tot het afschuwelijke vak van de publiciteit, gestyleerd marktgekrijs. Kunst is in wezen en onherroepelijk nutteloos. Zodra zij ergens voor gebruikt wordt, wordt zij misbruikt. Wanneer een wijsneus aan een kunstenaar vraagt *waarom* deze zich met zulke ongewone bezigheden belast, is er maar één rechtschapen antwoord mogelijk: 'Alléén om iets te doen waar gij met uw hele familie en al uw buren nóóit toe in staat zult zijn, ook al oefent ge u twaalf uur per dag gedurende twaalf jaar.'

Men heeft mij altijd voorgehouden dat het niet netjes was zich stelselmatig buiten de zorgen van zijn medemensen te houden, en ik heb mij soms zelfs laten verleiden dit te geloven. Aan die mening is iedere grondslag ontvallen. Ik vraag mij af wie ermee gebaat is wanneer wij, gemarteld door angst en afschuw, volkomen te gronde gaan aan onze machteloosheid, wanneer wij tegenover het beestachtige geweld dat overal baan breekt onze ijdele droom van mensenliefde, verdraagzaamheid en geluk stellen. Waarom zouden wij eigenlijk niet schuilen voor de storm? Waarom zouden wij ons ook niet een eigen wereld opbouwen met snuisterijen, geschiedkundige bijzonderheden, gedichten, schilderijen, met alle goede dingen van deze aarde?

Men moet niet vergeten dat ieder onweer overdrijft. Er is geen dwang bekend die eeuwig duurde. Wanneer de angstige schreeuwers, die zich thans heer en meester wanen, allang tot vage figuren in een geschiedenisboek verbleekt zijn, wanneer er van hun leuzen en hun werk geen spoor meer over is, dan bestaan nog dezelfde boeken, dezelfde schilderijen, dezelfde dingen-van-niets en zij oefenen nog immer hun bekoring uit op de mensen die dàn leven. Wanneer wij ons door de politiek laten overdonderen, dan zien wij over het hoofd dat van alle vergankelijke dingen nu juist de politiek het vergankelijkst is. Alle ellende is vluchtig, en de dichters trekken tenslotte aan het langste eind. Nu na enkele jaren de vege vuile woorden van Hitler allang verwaaid zijn, vinden nog duizenden hun vreugde en troost in Hölderlin.

Het is dus misschien niet verstandig de dichters uit te lachen. Wie het laatst lacht, lacht het best. En terwijl er honderden talenten, tot hogere dingen voorbestemd, onherroepelijk ten onder gaan in de jacht op de hedendaagsheid, glimlacht in zijn stille kamer de verzamelaar van wijsheid en schoonheid, die de korte spanne tijds hem op aarde toegewezen zonder angst en ergernis heeft doorgebracht.

3

Ik heb, hoop ik, zo duidelijk mogelijk doen uitkomen de tegenstelling tussen een vorm van leven welke mij aanstaat, aanbevelenswaardig lijkt, en de wijze waarop wij gedwongen worden ons te ergeren in een wereld die geen plaats voor onze

wensen en voorstellingen heeft. Wij leven nog steeds in een tijd waarin men zich veroorlooft de draak te steken met de ‘estheten’. Deze lieden zie ik als heiligen naast de bolderende dynamietmakers welke thans de toon aangeven. Ik vind schilderachtige zonderlingen bovenal beminnelijk, en dat reeds van mijn eerste levensjaren af. Aimard heeft mij nimmer geboeid, omdat ik van huis uit geen aardigheid heb in heldendom en natuurwonderen. Karl May kwam dus nog veel minder in aanmerking. Nu ik vernomen heb dat deze schrijver de enige der Duitse klassieken is welke binnen het begripsvermogen valt van huisschilders die zich kikkergewijs opblazen tot zij barsten, vervult het mij met trots wanneer ik bedenk dat ik mij op mijn tiende jaar al glansrijk boven die wereld verheven achtte. Mijn lust en leven vond ik in de onnavolgbare kwibus Lavarède met zijn abracadabra-avonturen, welke zo duidelijk onmogelijk en niettemin zo geloofwaardig waren. En welk een hartelijke verhouding bestond er tussen de knaap die ik was en het wonderlijke lordschap met zijn geruite omslagmantel, geheel volgens de Engelse overlevering, dat belachelijkheid de deftigheid niet uitsluit. Tóén gaf ik mij natuurlijk geen rekenschap van de aard en de oorzaak van het innige, onuitputtelijke genot dat de herlezing van ‘Les cinq sous de Lavarède’ mij telkens weer verschafte. Nu ken ik die. Een onafgebroken reizen en trekken, waar deze roman op gebouwd is, strookte volkomen met mijn eigen, nog slechts half bewuste verlangens. Voorts werd ik sterk aangetrokken door het feit dat al wat strijdig is met het gezond verstand, hier als natuurlijk, nee heftiger nog, als het enige natuurlijke, voorgesteld en aanvaard werd. Tenslotte deed het mij goed te verkeren in het gezelschap van lieden die zich in ieder opzicht anders gedroegen dan allen die mijn omgeving uitmaakten en daarom behoorden tot wat ik helden noem: de excentrieken. Er is *dagelijkse* moed voor nodig om openlijk en dwars tegen alle gewoonten en gebruiken in te gaan. De krijgsman wordt, dood of levend, naar behoren geëerd, de beginselvaste zonderling wacht tot zijn laatste snik slechts misverstand en een stompzinnige vervolging van de zijde der zelfbewuste en daarom alleen reeds belachelijke burgerij.

Ik heb een ingekankerde afkeer van al wat naar opwinding zweemt; vandaar dat ik slechts op heb met nuchtere, kalme en koele ongerijmdheid. Niet de ontsporingen van het gemoed, die van het vernuft zijn mij lief; niet de krankzinnigen doch de dwazen, die, zich van hun dwaasheid bewust, er toezicht op houden en er met overleg de uiting van berekenen. Ik bedoel de ‘folie à froid’ van een Jarry of, op bescheidener voet, van Allaïs. Dit waren de heldere en nauwkeurige onwijzen!

Hij, die alle perken te buiten durft gaan, loopt de kans iets van waarde voor zijn even te vinden. Maar dat wil niet zeggen dat hij, eenmaal buiten de grenzen, in het blinde dolen moet. Jean Cocteau, die talent genoeg bezat om honderd wederverkopers te voorzien, maar helaas een aansteller was, gaf de toestand goed weer toen hij schreef: men moet weten ‘jusqu'où on peut aller trop loin’. In deze formule ligt

het geheim van het kunstwerk besloten. De kunstenaar moet *altijd te ver gaan ...* maar met overleg. Hij is dus de nuchtere dronkeman, de verstandige zonderling, de dromer met werkelijkheidszin. En het minste wat men van een betamelijk man kan vergen, is, dat hij zich bewust en stelselmatig *buiten* de gemene massa stelt. Hij vertegenwoordigt de bescheidenste en daardoor de gemakkelijkst te pesten vorm van buitenissigheid.

4

Ik ben afgedwaald van mijn geliefd Brussel, waar ik zo van harte leefde. Maar zo ver mogelijk van ieder vast punt afdwalend, lukt het mij misschien iets wat een klein beetje op de waarheid lijkt uit de verte te bespeuren. Met voet bij stuk houden werd, op de gebieden die wij betreden, nimmer een resultaat bereikt. 'Schrijf maar toe,' zei Jacob Geel, 'en als gij geschreven hebt, laat dan uw smaak de stijl recenseren.' Ik doe niet anders. Ik laat mij gaan. En waarlijk, wie naar de drijfveren van enige daad speurt, moet niet al zijn aandacht aan grote gebeurtenissen besteden.

Zij, die nu opkomende kunstenaars, schrijvers en schilders zijn, kunnen zich bezwaarlijk een denkbeeld vormen van de geestelijke rijkdom welke l'entre deux guerres tot een zo boeiende tijd maakte. Ik vrees dat zij, geheel van zichzelf vervuld, niet de geringste neiging vertonen zich in het verleden te verdiepen. Mijn twaalf jaren Brussel beleefde ik als een heerlijke, volle tijd, waarin mij alles mogelijk scheen. Naarmate de duisternis in Duitsland meer begon te stinken, steeg onze vrees. Maar ook die maar gedeeltelijk bewuste angst voor een naderend onheil beleefden wij als een stimulans. Men heeft de angst in al zijn vormen wetenschappelijk onderzocht en omschreven. Heeft men daarbij wel voldoende aandacht besteed aan de angst als aandrift tot scheppen? Hij die belangstelt in deze verschijnselen, die hij uit eigen ervaring en studie kent, weet dat de angst de hunkering naar liefde tot een heerlijke marteling doet stijgen en het genot van de liefde noodlottiger en extatischer maakt. In het tijdperk tussen 1918 en 1940 hebben wij gevoeld hoe de angst in en om ons verborgen en onontkoombaar groeide, groeide tot een culminatiepunt waarin lust en ellende in ons een ander leven schiepen dan wij voordien ooit gekend hadden. Van Brussel genoten wij, dat door zijn verrukkelijke ligging als le Balcon de l'Europe, in die dramatische jaren, een plaats van samenkomst, tegelijkertijd het kookpunt was. Wanneer ik nu, na alles wat ik na mijn Belgische jaren beleefd heb, op dat stuk verleden terugkijk, is het altijd met een gevoel van diep betreuren. Hoeveel ik nadien ook beleefd heb, gezien, ondernomen en gelezen heb, mijn tijdperk van 1927 tot 1939 heeft mij niet alleen het meeste aan omgang met mensen, aan velerlei kunstgenot geschonken, het heeft, wat voor mij veel groter waarde vertegen-

woordigde, de belangrijkste mogelijkheden in mij los en beweeglijk gemaakt.

Pierre Dubois vertelde mij dat er, nog bescheiden aan, toch enige belangstelling voor Michel de Ghelderode aan het groeien is. Het zal met deze nieuwe bekeerlingen niet anders zijn dan met de Kafkaïsten der Laatste Dagen, aan wie Uwe Johnson moest voorhouden dat zij zich bezighouden met een geheel andere Kafka dan de Kafka der eerste ontdekkers. Het geestelijk genot der vroege openbaring valt niet te omschrijven, noch is het herhaalbaar. Ik ben ervan overtuigd dat De Ghelderode, waar men nu de ogen voor opent, niet de De Ghelderode is van vóór de oorlog, de De Ghelderode van de vreugde der openbaring, maar op zijn best een belangrijke variatie daarvan. Ik verbaas mij er steeds over dat schrijvers die wij dertig, soms vijftig jaar geleden reeds bewonderden, pas na een zo lange periode algemene erkenning bereiken, en dan is die algemeenheid nog zeer betrekkelijk. Nu begint men Gobineau te bewonderen (en dan nog in beperkte kring, in weerwil van de zakuitgaven) terwijl ik dit al deed bijna zestig jaar geleden toen ik mij met Duitse vertalingen moest behelpen omdat er in Frankrijk vrijwel niets van hem herdrukt was. De reden van dit verschijnsel zoek ik in het afnemen van de Superieure Nieuwsgierigheid.

Michel de Ghelderode was in mijn Brusselse jaren een van de kleurrijkste figuren uit de Belgische letteren. Van een vruchtbaarheid welke men tegenwoordig nog maar zelden aantreft, schonk hij ons een onafgebroken reeks drama's, niet gelijk van waarde, maar welke toch alle het onloochenbare kenmerk van een oorspronkelijke en boeiende persoonlijkheid dragen! Slechts een deel van zijn rijk geschakeerde voortbrenging is opgevoerd of vrijwel alles gelukkig in druk verschenen. Dat gedurende zijn leven zo weinig aandacht aan hem besteed werd, buiten en trouwens ook in zijn land, bewijst weer eens voor de zoveelste maal dat de werkelijke belangstelling, de echte nieuwsgierigheid, niet meer bestaat. De kring van hen die geloven dat het zoeken en streven van jonge, moedige kunstenaars een zin heeft en een algemeen belang vertegenwoordigt, werd in die jaren steeds kleiner. Het was toen minder en minder mode ‘modern’ te zijn; het nieuwe had veel van zijn aantrekkingskracht verloren. En de nalopers, die geen eigen leven en dus geen eigen oordeel hadden, bewonderden op commando of in commissie. Deze stilstand, welke natuurlijk eigenlijk een terugval betekent, zag men naarmate de politiek overal en op elk gebied meer aandacht opeiste. Er scheen een epidemie van geestelijke ruimtevrees losgebroken, en in een verwarring welke tegelijk een beetje tragisch en heel erg belachelijk was, grepen de zwakke broeders naar allerlei terecht vergeten en vergeven, volkomen overwonnen standpunten uit het verleden om zich aan vast te klemmen. Op zichzelf was het schouwspel, hoezeer ontmoedigend, spannend om aan te zien. Enerzijds de kleine groep der waarachtigen, die door de angst tot dieper werk werden aangedreven, anderzijds de epigonen, die hun kans schoon zagen de goden

welke zij alleen uit laffe modezucht vereerd hadden, met lawaai te verloochenen. En uit deze pijnlijke, maar boeiende tegenstelling alleen is het te verklaren dat het oeuvre van Michel de Ghelderode vrijwel onbekend bleef. Alléén Het Vlaamse Volkstoneel heeft er lang geleden de nodige aandacht aan besteed. Maar Het Vlaamse Volkstoneel, dat de moed om te experimenteren had, is dan ook, gelijk het in een vervaltijd behoort, te gronde gegaan. 'Le Rataillon', een klein gezelschap dat het laatste bolwerk van de avant-garde vormde, heeft met beperkter middelen maar met niet minder liefde en vervoering de ondankbare taak overgenomen. En het was de vermetele Albert Lepage, die een van de bekendste stukken van De Ghelderode, 'Barabbas', in de oorspronkelijke taal aan de kenners voorzette.

5

Wie ontmoette ik al niet in Brussel, halfweg Amsterdam en Parijs? Nu eens kwam Simon Vestdijk, schoon moeilijk tot verplaatsing te bewegen, toch een paar dagen naar Brussel, waar hij bij een van zijn bezoeken het voorrecht had bij de enige aardbeving welke de stad ooit kende betrokken te worden. Dan was het Frans Coenen, onze bleke broeder Frans, als Joop de Haan hem placht te noemen. Wie nog meer? Menno ter Braak, Henny Marsman, Jacques Gans, Lex Voormolen, Arthur van Schendel ...

De vrienden van de Franse zijde ontmoette ik meestal op de druk bezochte vrijdagavonden van Franz Hellens, waar ik al meermalen over schreef, maar waar ik telkens aan terugdenk omdat zij toen een der brandpunten van het geestelijk leven in Brussel vormden. Het is mij niet mogelijk zonder die bijeenkomsten aan mijn twaalf jaren in Brussel op de Avenue Auguste Reyers 130 te denken. Ik ben bang mij te herhalen. Maar dat is een onjuiste vrees. Het leven is een aaneenschakeling van herhalingen. Ik zou mijn toch al zo grillig relaas wezenloos maken indien ik mij bovendien nog te grote zorgen over herhalingen ging maken. André Malraux leerde ik kennen door Eddy du Perron, maar ik ontmoette hem herhaaldelijk bij Hellens, waar Du Perron slechts bij uitzondering verscheen. Het literair-salonachtige dat hij in de eenvoudige bijeenkomsten bij Hellens meende te ontdekken, stond hem niet aan.

Malraux' aanwezigheid was altijd een groot geestelijk genot, maar vermoeiend. Hij sprak niet alleen snel, maar wat hij in dat tempo te berde bracht was zo onverwacht en oorspronkelijk en dikwijls zo moeilijk, dat men alle aandacht nodig had hem te volgen. Hij kwam eens bij ons theedrinken op de boulevard Auguste Reyers. Om laten wij zeggen vijf uur. Hij begon een gesprek. Nee. Een monoloog! Wij gingen, mijn vrouw, André en ik, in de stad wat eten. Het betoog werd daardoor

niet onderbroken. Die avond brachten wij bij Hellens door, alwaar André nog steeds aan het woord was. En het merkwaardige en heerlijke van Malraux' vrijwel geheel eenzijdige conversatie was dat hij zijn hoorders niet één ogenblik losliet. Alles wat hij zei was de moeite waard om de inhoud zowel als om de uitdrukkingswijze.

Gino Antonini vertelde mij een verhaal, kenmerkend voor Malraux. Hij moest hem tot elke prijs iets vragen. Het was in de eerste dagen van de Spaanse burgeroorlog, en Malraux had het daarmee natuurlijk heel druk. Eindelijk gaf hij toe. Hij zou Gino tien minuten tijds geven als hij om stipt tien voor vijf in een bepaald koffiehuis op hem zat te wachten. Gino was op tijd; André was op tijd. De laatste begon te praten zoals alleen hij praten kan: betoverend. En om elf uur 's avonds waren de vrienden nòg bezig met dit gesprek van tien minuten.

Ik ontmoette de Malraux' nogal eens toen de Du Perrons in Parijs woonden en de twee families een druk onderling verkeer onderhielden. Malraux was er zich van bewust dat hij, eenmaal ontketend, de aandacht uitsluitend opeiste. Daarom zei hij mij zo nu en dan: ‘Laten wij ergens thee gaan drinken, dicht bij de rue Sebastien Bottin waar de NRF gevestigd is, en dan moet jíj praten en mij over jezelf vertellen en wat je in deze tijd bezighoudt.’ Zulke middagen waren heerlijk. Want Malraux kon niet alleen goed spreken maar ook, als hij er zich toe zette, goed luisteren. Als ik met hem sprak, verstond hij de wonderlijke kunst om, zonder zelf veel te zeggen, mij het gevoel te geven dat hij mij en mijn woorden belangrijker vond dan zij in werkelijkheid waren.

Toen ik hem na de oorlog weer bezocht in zijn grote huis op de Avenue Victor Hugo te Boulogne sur Seine was hij, intussen wereldberoemd geworden, tegenover mij althans nog geheel dezelfde. Hij stelde levendig belang in het werk van mijn jongste zoon, die zijn Amsterdamse doctorale scriptie aan hem gewijd had, en beloofde ons aan hem alle steun en hulp te geven zo hij later aan zijn onderwerp wilde voortbouwen. Hij sprak geestdriftig over het eigen werk, over de natuurgetrouwe reprodukties van Fautrier, over zijn verzameling Hopidolls, over Amerika, waar hij juist vandaan kwam, als het enige land dat tot de wereldheerschappij geroepen was zonder die ooit gewild te hebben en zonder erop voorbereid te zijn. Wij spraken ook over de vertaling van Du Perrons ‘Land van Herkomst’, waarvan juist een fragment in Bottega Oscura verschenen was. De vertaling van de hand van mevrouw Fernhout, grondig doorgewerkt door Pascal Pia, met Du Perrons wezen en levensstijl innig vertrouwd, en tenslotte nog herzien door Malraux zelf. ‘Ik hoor er Eddy's stem niet in,’ herhaalde hij meer dan eenmaal ... Ik wees hem op de onmogelijkheid om een stem te behouden bij het overbrengen van een stuk proza uit de Nederlandse taal waarvan de muziek zo volkomen verschilde van de Franse. En beproefde, tevergeefs, hem te doordringen van de grote waarheid van Robert Frost dat men de

poëzie (ook het proza) alleen herkennen kan aan het feit dat het bij vertaling onherroepelijk verloren gaat. Wat was die ‘stem’ anders dan de poëzie?

Het aangename is dat men altijd met Malraux vrijelijk van gedachten kon verschillen omdat het hem nooit om gelijk hebben te doen was. Toch vond ik, van oudsher behept met een aangename esprit de l'escalier, mijn beste argumenten wanneer hij er niet bij was.

Dikwijls geboeid op de wijze waarop het konijntje geboeid wordt door de slang, heb ik zwijgend geluisterd naar zijn uiteenzettingen, helder en nauwkeurig, en gezegd met een ingehouden kracht welke niemand onaangedaan laat, terwijl er zich toch in mij een tegenspraak ontwikkelde welke tijd noch gelegenheid kreeg een uitspreekbare vorm aan te nemen. Men kan zich alleen tegen Malraux verweren wanneer hij niet aanwezig is. Zolang hij het woord voert, wordt men te zeer in beslag genomen zowel door zijn bewijsgronden en zijn redeneertrant als door zijn veelzijdige kennis en zijn snelle, vurige welbespraaktheid.

Maar wanneer ik veilig buiten zijn bereik lees dat hij Gide het recht afstreed Racine te bewonderen, sta ik verbaasd doch zonder aarzeling aan Gides zijde. Over Gides voorliefde voor Bach, zei Malraux: ‘Ce n'est pas plus bête que son amour pour Racine. Je viens de relire ce prétendu chef d'oeuvre, Phèdre. Que d'effets ratés.’ En dan voegt hij eraan toe dat de Fansen in het wilde weg aangenomen hebben dat Racine de belichaming van de Franse geest is. Waaruit onherroepelijk volgt dat zij Racine kritiekloos bewonderen moeten. De Franse geest kan zich niet met een middelmatig levenswerk vereenzelvigen, dus dat van Racine is hoog boven het middelmatige en dus bewonderenswaardig.

Ik maak mij als niet-Fransman weinig zorg over de incarnatie van Frankrijk. Ik heb Racine nooit uit dat oogpunt beschouwd. Deze voorstelling, zo hij al juist is (hetgeen ik betwijfel) gaat geheel buiten de letterkunde om. Ik voor mij kreeg de indruk dat Corneille, veel meer dan Racine, als de ‘nationale’ dichter beschouwd wordt.

Ik heb van mijn schooljaren af Racine onbevangen gelezen. Zonder daarbij te denken aan de plaats welke hij in het Franse volksleven al dan niet zou kunnen innemen. Ik las hem om zijn dramatische spanning, zijn indringende zielsontleding en vooral om zijn statige, pure en klinkende verzen. Ik neem op Malraux' gezag aan dat hij een aantal effecten met overleg vermeden heeft. Hoe dit ook zij: ik heb mijn bewondering voor Racine bewaard door vele, vele jaren heen, jaren die menige grondige wijziging in mijn oordeel en mijn smaak brachten. De les is: wees en blijf steeds eigenwijs. Al zouden tien Malraux Racine verwerpen, dan nog zou ik hem blijven aanhangen. Zelfs wanneer ik niet daarbij de zedelijke steun van Gide had gehad.

Bij Hellens ontmoette ik vrijwel iedere vrijdagavond, gedurende alle jaren waarin

ik zijn bijeenkomsten bezocht, de ten onrechte vergeten Nederlandse schrijfster Neel Doff, geboren in 1858 te Roermond. Ik zag haar niet alleen in de rue de Naples waar Hellens woonde, maar dikwerf was ik haar gast op haar buiten te Genck. Over haar schreef ik uitvoerig in een van mijn eerder verschenen boeken.

Tot de getrouwen aldaar behoorde Mélot du Dy, die gedurende zijn leven weinig publiceerde, doch wiens poëtische werk na zijn dood in één deel verzameld werd. Slauerhoff bezocht tussen twee reizen door gaarne Hellens' 'salon'. Maar de bezoeken van Jules Supervielle maakten, voor allen die er bijeen waren, die vrijdagavonden tot een feest. Er zijn mensen die alleen door hun aanwezigheid de kleur van het leven en het aanzien der dingen veranderen. Tot die zeldzame gelukkigen behoorde Supervielle. Zodra hij een kamer betrad, was het niet meer dezelfde kamer als voorheen. En wanneer hij wegging, liet hij ons achter met de vreugde dat wij met hem samen mochten zijn, vermengd met een bitterzoet gemis. Dit bereikte hij op een onverklaarbare wijze. Hij was geen geestig causeur, hij schuwde iedere uitbundigheid, hij wilde nooit interessant zijn. Hij hield er niet van zich te onderscheiden. Hij was een stille, ingetogen man, onopvallend zowel geestelijk als lichamelijk, die door niets verried dat hij niet alleen een der eigenaardigste en grootste dichters van zijn tijd was, doch ook als zodanig erkend werd. Hij imponeerde doordat hij op een natuurlijke wijze volkomen niet-imponeerde, doordat hij eenvoudig en rustig was als hij was. Te midden van een groep schrijvers zonder uitzondering van min of meer betekenis, was hij, de meester van allen, de onaanzienlijkste. Maar er straalde een menselijke warmte van hem uit, een geestelijk fluïde waar niemand zich aan onttrekken kon, waar alle aanwezigen, bewust of onbewust, de invloed van ondergingen. Supervielle was de stille, lange tovenaar, die met de eenvoudigste woorden, de soberste gebaren, wonderen bewerkte.

Ik vond het heerlijk, bijna fluisterend met hem te praten op die uitverkoren vrijdagavonden dat hij Hellens bezocht. Waarover was van geen belang, want ieder onderwerp maakte hij belangrijk. Toen hij in de eerste maanden van 1939 van Hellens vernomen had dat ik Europa ging verlaten, kwam hij uit Parijs naar Brussel om mij een afscheidsbezoek te brengen. Voor hem was dat de gewoonste zaak ter wereld, voor mij was het een gebeurtenis in mijn leven. Zelden heeft een daad van kameraadschap mij zo diep geroerd.

Toen ik hem in 1955 te Parijs opbelde, was hij ziek en in 1956 mocht hij geen bezoek meer ontvangen.

Misschien is het goed dat ik hem niet in zijn nadagen gezien heb, zodat ik heel zuiver de herinnering bewaar aan zijn aanwezigheid in mijn huis op de Boulevard Auguste Reyers, toen hij zei dat dichters nooit werkelijk afscheid van elkaar nemen, omdat zij door en in de poëzie in leven en dood met elkaar in verbinding en heel dicht in elkaars nabijheid blijven.

6

In een boek dat ik mij zo bont mogelijk gedacht heb, vertel ik afwisselend iets over de schilders en schrijvers met wie ik in een bepaald tijdperk van mijn leven verkeerde. En aan wie ik zonder uitzondering veel te danken heb, al ware het alleen maar dat zij mijn Haagse en later mijn Brusselse jaren verrijkt en veraangenaamd hebben. In de donkere salon van Neel Doff hing een donkere Henri de Groux. Een schilder wiens werk ik, met dat van James Ensor, in mijn vormingsjaren hartgrondig bewonderde, minder om de schilderhoedanigheden dan ter wille van de letterkundige zinnebeeldigheid. Daarenboven was De Groux evenals Ensor, doch op een geheel andere wijze, een merkwaardige zonderling. En de liefde voor zonderlingen is mij gelukkig aangeboren. Ik zou niet durven zeggen dat Ensor gedurende zijn leven veronachtzaamd werd, doch hij werd toen althans niet geschat op de waarde welke ik hem toekende. Hij was een beroemdheid in zijn vaderland en de ware kenners overal namen kennis van zijn werk. Alleen Frankrijk zag hem toen over het hoofd, omdat de baron Ensor zijn schelpenwinkel in Oostende verkoos boven een verblijf in Parijs en het lidmaatschap van de school der erkende meesters.

Ik heb Ensor tweemaal ontmoet tegen het einde van zijn leven, en wel in een koffiehuis bij de Porte de Namur. Ik herinner mij de naam er niet meer van. Kan het zijn ‘Les Caves de Maestricht’? Ensor was beide keren in een voortreffelijke stemming, spraakzaam, geestig op zijn tijd. Een mengeling van grand seigneur en clown. Monsieur le Baron Ensor wist zelf niet hoezeer hij gelijk had afzijdig te leven in een atmosfeer van het wonder. Hij was nooit een man voor het forum en zijn werk is niet voor grote ruimten bestemd. De grote tentoonstelling in het Museum van Hedendaagse Kunst te New York in 1951 werd mij daardoor een teleurstelling. Als alle terugblik-tentoonstellingen in deze instelling was er ook ditmaal een teveel, dat mij deed duizelen. ‘De Geraamten pogende zich te warmen’ (1889) uit de verzameling Gindelin leek mij het hoogtepunt. Maar er was veel overbodigs. Men kan, waar het een eretentoonstelling betreft, niet streng genoeg kiezen en samenvatten. Hier bleek gelukkig duidelijk dat zelfs de geringste Ensor toch nog altijd een Ensor is en dus een onvervangbare eigenaardigheid bezit.

In datzelfde jaar zag ik terzelfder plaatse een Matisse-tentoonstelling welke mij ook weer veel te overladen was en, ik geloof in 1943 of '44, een herdenkingstentoonstelling van Piet Mondriaan die veel, veel te uitgebreid was en daardoor een verkeerde indruk gaf van zijn persoonlijkheid en de aard van zijn werk. Met deze tentoonstelling is in mijn herinnering een leerzame herinnering verbonden. Bij gelegenheid van Mondriaans New Yorkse begrafenis moesten enige hoogambtelijke woorden gesproken worden. Ik was bevriend met de aangewezen man en hij op zijn beurt wist dat in mijn Larense jaren (gedurende de eerste wereldoorlog) ik veel met

de bovenal in Amerika toen zo beroemd geworden schilder verkeerde. Hij vroeg mij dus om zijn woord van rouw voor hem op schrift te willen stellen. Spreekduur ongeveer vijf minuten. Toen hij van zijn expeditie terugkeerde, vroeg ik hem: 'En, Tom, waren er nogal wat mensen?' Waarop hij antwoordde: 'Helemaal geen, alleen maar een paar artiesten.' Mag ik aannemen dat deze opvatting van de verhouding tussen mens en kunstenaar de officiële is?

Ik geloof dat tentoonstellingen die aan het werk van één man gewijd zijn, nimmer an op zijn allerhoogst honderd, liefst vijftig werken mogen tellen. Met de aandachtige en herhaalde beschouwing is ons opnemingsvermogen uitgeput. En bovendien wint iedere kunstenaar bij de gestrengheid van de keuze.

Alle tentoonstellingen die ik in het New Yorkse Museum voor Hedendaagse Kunst zag, waren, althans voor mijn langzaam opnemende geest, te omvangrijk, behalve de uitstekend geselecteerde van Yves Tanguy.

7

Mijn moeilijkheid is óók l'embarras du choix. Hoe meer ik mij in mijn Brusselse jaren verdiep, hoe talrijker worden de mensen, gebeurtenissen en kunstwerken die voor mij oprijzen. Ik kan mij mijn verblijf toen en daar niet denken zonder de kunsthandel Le Centaure, welke dreef op de ontdekkersmoed van Paul-Gustave van Hecke, over wiens betekenis voor het artistieke leven juist in die dagen ik al met bewondering schreef. Aan Paul-Gustave dank ik ook mijn kennismaking met het werk van Max Ernst (in zijn kunsthandel 'Le Centaure') dat mij, hoezeer ook mijn smaak veranderd moge zijn, nog altijd boeit.

Al wat ik in Brussel hoorde, zag, las en beleefde was van belang voor mijn leven en mijn vorming, welke tot heden nog niet voltooid is. In Brussel maakte ik kennis met het surrealisme, dat mij op een ongewone wijze fascineerde. Het trok mij aan en stootte mij terzelfder tijd af. Ik bewonderde het en gevoelde er een afschuw voor. Maar in hoofdzaak boezemde het mij angst in. Mijn geestelijke verbinding met deze thans geschiedenis geworden kunstuiting kwam tot stand door Max Ernst. Dat wil zeggen door zijn werk, want persoonlijk kende ik hem niet. Ik acht de invloed die dat werk op mij had van zoveel belang voor mijn ontwikkeling, dat ik een nadere uiteenzetting erover in de (zo losse) samenhang van dit boek niet wil missen.

De geschiedenis herhaalt zich, zelfs tot vervelens worden toe. Max Ernst was een Rijnlander van ongeveer veertig jaar, door het wanbegrip en de kortzichtigheid van zijn landgenoten uitgedreven. Te Parijs vond hij de intellectuele steun, waar buiten menig kunstenaar op den duur niet vruchtbaar arbeiden kan. En na het overtuigende succes van twee omvangrijke tentoonstellingen aldaar en te Brussel (in Le Centaure)

ontdekte Berlijn hem. Zijn zeldzame kunstenaarsdeugden welke toen reeds jarenlang onmiskenbaar aan de dag traden, werden daar en toen eerst door critici en verzamelaars erkend. Men bereidde zich voor met een retrospectieve de verloren zoon in te halen. Het schijnt wel dat schilders alleen maar via het buitenland de kenners van hun geboorteland kunnen bereiken. Zo verging het de besten onder hen en ook de twee jonge Nederlanders, de beide Van Veldes, Geer en Bram, wier werk mij, van het ogenblik dat W.A. Kramers het mij toonde, overtuigde van hun twee ongewone en onderling zo verschillende begaafdheden. Zij moesten naar Frankrijk gaan om hun erkenning te vinden.

De Brusselse tentoonstelling van Ernst was uitsluitend samengesteld uit werken in Belgisch bezit; voor een groot deel uit de laatste periode van 's schilders ontwikkeling, d.w.z. van na 1927. Uit een vroegere fase zagen wij alleen maar: ‘Weib, Greis und Blumen’ en het zo karakteristieke doek dat mij nu nog evenzeer verrukt als toen, zo lang geleden: ‘Le Couple en Dentelle’. Maar het is hier niet om Max Ernst te doen, maar om het voor mij zo boeiende surrealisme. Wij moeten deze beweging eerst ontdoen van al het persoonlijke en al het polemische, dat het oordeel bemoeilijkt, van alle kinderachtige poses en nutteloze fraseologieën. Wat er dan overblijft, is niet vreemd en niet nieuw. Het is de positieve erkenning van het onkenbare als constante aanwezigheid. Het is niet de verwerping van het kenbare van wat wij de realiteit noemen, maar het is de verwerping van de alléén-geldigheid dier werkelijkheid. Wat wij weten en niet-weten, wat wij zien en niet-zien, wat wij ervaren en niet-ervaren is even belangrijk. Het bewuste en het onbewuste zijn twee werelden, welke elkaar doordringen en welke noch gescheiden, noch één-geworden bestaan kunnen. Het surrealisme verwerpt de symboliek die zich van wereldse vormen bedient om onwereldse begrippen aan te duiden. Maar het zoekt in de plastieke kunsten naar wat deze wereld lijkt, maar in werkelijkheid zeer duidelijk onwerelds is. Giorgio de Chirico, die zijn jeugd afschuwelijk verloochende, schreef in de tijd toen hij nog durfde te zijn die hij was: ‘L'oeuvre profonde sera puisée par l'artiste dans les profondeurs les plus reculées de son être: là nulle rumeur de ruisseau, nul chant d'oiseau, nul bruissement de feuillage ne passe. Ce qu'il faut surtout c'est débarrasser l'art de tout ce qu'il contient de connu jusqu'à présent, tout sujet, toute idée, toute pensée, tout symbole doit être mis de coté.’

Men wil van werelds onwerelds worden om tenslotte het bovenwereldse te bereiken, onmenselijk om tot het bovenmenselijke te stijgen. Men verwerpt de logica der verschijnselen teneinde uit, met opzet opgeroepen, toevallen een nieuw noodlot te bouwen.

Wij zijn gewend aan onze visuele indrukken welke wij natuurlijk niet terzelfder tijd ontvangen, door een traditionele intellectuele arbeid samen te voegen tot even traditionele verzamelbeelden. En zo spreken wij van een boom, een laan, een land-

chap. Maar er bestaat eigenlijk geen enkele reden aan te nemen dat deze samenboeging de enig mogelijke of de enig juiste is. Wanneer men, de ogen sluitend, motieven en gestalten uit zijn diepste herinnering laat opkomen, dan ziet men heel dikwijls dat deze zich gans natuurlijk schikken tot een orde welke volkomen verscheiden is van wat wij kortzichtig de 'normale' wereldorde noemen. Wij dragen allen in ons de mogelijkheid tot het scheppen van een oneindige reeks combinaties, welke niet minder schoon, noch minder zinrijk zijn dan die volkomen toevallige schikking welke zich tot officiële tastbare werkelijkheid gekristalliseerd heeft.

De plastische kunsten van alle tijden zijn vol van zulke nieuwe combinaties. De centauren, de griffioenen, de zeeslangen en duivels hebben de oude meesters met besloten ogen werkelijk en als werkelijkheid gezien; ze zijn in hen ontstaan door de willekeurige of onwillekeurige, samenvoeging van plastische themata naar een logica welke een andere is dan die van de natuur, en ontstaan onder de dwingende behoefte om aan het ongekende een verschijning te geven. De duivelse arrangementen van Jeroen Bosch zijn niet minder wonderlijk en niet wonderlijker dan die van een Miro of een Max Ernst. En ik kan maar niet inzien waarom men plotseling aan de kunstenaars van heden het recht zou kunnen ontzeggen om hun plastische gegevens, hun gestalten, lijnen en kleuren, bijeen te voegen op een wijze welke hun aangenaam en vol mysterieuze betekenis toeschijnt. De enige verklaring voor deze willekeur is dat enige eeuwen van klassiek en romantisch impressionisme, van min of meer persoonlijke weergave van de louter zinnelijke vormen des levens, het vermogen om het boven- en buitenzinnelijke te aanvaarden in ons gedood hebben. Er is ongetwijfeld een zekere zelfoverwinning voor nodig om zich te bevrijden van alle overgeleverde begrippen, formules en vormen, om er zich van bewust te maken dat wat wij gemakshalve de werkelijkheid noemen, niets meer is dan één enkele van de oneindig vele mogelijkheden voor de geest om zich te openbaren. De schilders van mijn hart, de Bourgondiër-Napobtaan Monsu Desiderio en Archimboldo waren surrealisten avant la lettre. Het surrealisme wil de wereld losmaken uit de bittere slavernij van die redeloze despoot die wij onze Rede noemen. Het wil ons leren om de schatten welke ogen, oren, neus ons aanbrengen, op een eigen wijze te verwerken, om ze uit de onpeilbare diepten van het onderbewustzijn te voorschijn te roepen in een volgorde en een groepering welke bepaald wordt door andere wetten dan door die, welke ons beperkte verstand, om pure utiliteitsredenen, heeft geadopteerd. Tussen realisme, hoezeer ook doordrongen van het verlangen naar vergeestelijking, en surrealisme blijft de tegenstelling radicaal en volkomen. Het realisme aanvaardt de wereld en tracht er een betekenis aan te geven; het surrealisme verwerpt de wereld en tracht een nieuwe te scheppen. De realist vaart stroomafwaarts naar de wereld toe; de surrealist roeit tegen de stroom op naar de bron.

Hoe men zich verder persoonlijk tegenover het surrealisme verhouden moge, men

zal moeten toegeven dat het, in zijn zuivere gedaante, ontdaan van de kinderachtige en weerzinwekkende praktijken aan iedere ‘school’ eigen, niets belachelijks, niets extravagants en zelfs, als ik al zei, niets ongewoon origineels heeft. Doch er is altijd iets van geboorte en dood in, heeft Van Hecke terecht gezegd. Het is een verbijsterend spelen met de mysteriën van lichaam en ziel. Het is een strijd met de verborgenste ervaringen van de geest, met de angsten en verlangens van een ongevormd heelal, dat naar zijn gestalte hunkert.

‘L'oeuvre plastique, pour répondre à la nécessité de revision absolue des valeurs réelles sur laquelle aujourd'hui tous les esprits s'accordent, se référera donc à un modèle purement intérieur ou ne sera pas.’

En wat is er sedert die jaren, waar ik nu over schrijf, de jaren van 1927 tot 1939, niet aan wezenlijks veranderd. Hoeveel scholen en schooltjes zijn ontstaan en vergaan. En in alle ontdekt het geoefend, waakzaam oog het verschil tussen de oorspronkelijke kunstenaars en hun wezenloze epigonen.

XIX

1

Welk een verrukkelijk komen en gaan! Te midden van eindeloos redetwisten, die voor ons eten en drinken vertegenwoordigden, kwamen telkens weer vrienden en bekenden uit den vreemde naar het centrum dat Brussel toen was.

Van mijn eerste samenkomst met Zweig in Leipzig vóór de eerste wereldoorlog herinner ik mij niet veel meer. Alleen dit: dat hij mij onmiddellijk op mijn gemak stelde, zodat ik spoedig mijn aangeboren verlegenheid overwon. Ik had het gevoel dat wij, in weerwil van een verschil in leeftijd, goed met elkaar overweg konden. Deze vage herinnering werd bevestigd toen ik hem, ik denk in 1931, in Brussel weer ontmoette. Hij was daar de gast van Louis Piérard en had zijn gastheer doen weten dat hij de kennismaking met mij wenste te hernieuwen. Piérard gaf toen een klein dineetje waar, behalve mijn vrouw en ik, aanzaten Emiel Vandervelde met zijn vrouw, Jules Destrée en Kamiel Huysmans, die, terwijl ik deze bijeenkomst herdenk, nog leeft als een stoere negentiger.

Zweig was daar juist zoals ik mij hem, afgaande op mijn herinnering, had voorgesteld: ingetogen, rustig, geestig en fijn, maar bovenal zeer hartelijk en menselijk. Hij had volstrekt niets van de beroemde letterkundige die, van zijn beroemdheid bewust, zich bij alle gelegenheden wil laten gelden door letterkundig te doen. Integendeel, hij was zo bescheiden als ik maar zelden gezien heb van een kunstenaar van zulk een betekenis en faam. Het bericht van zijn ontijdige dood, dat ik in New York wonende ontving, trof mij diep. Zweig woonde de laatste jaren van zijn leven in Petropolis, kende geen geldelijke zorgen, had in 1939 een jonge vrouw gehuwd, werkte veel en had enkele goede vrienden met wie hij lange gesprekken hield en schaakte. Maar hij heeft het verlies van zijn oude wereld, de ondergang van het Europa dat hij in ‘Die Welt von Gestern’ beschreef, niet kunnen verdragen. En toen het heimwee naar het geliefde verleden hem te sterk werd, deed hij de noodlottige stap.

Van groot belang zijn de enkele brieven van Zweig met toelichting, welke Jules Romains in de Revue de Paris van februari 1955 publiceerde. Maar hoe belangrijk ook, doen zij mij Ernst Feders verhaal van de laatste avond die hij doorbracht in

het gezelschap van Stefan Zweig niet vergeten. In de rust van Petropolis boven de onvergelijkelijke pracht van Rio de Janeiro bezocht Feder zijn vriend, die hem even liet wachten omdat hij, tegen zijn avondgewoonten in, aan zijn schrijftafel bezig was. Weinig kon de bezoeker vermoeden dat Zweig toen zijn afscheidsbrieven zat te schrijven.

Vier uur lang bleven zij samen. Zij spraken over Zweigs laatste novelle, over een opstel dat Feder meegebracht had, over Balzac, over de vele kleine dingen des dagelijksen levens, die aan een vriendschap kleur en warmte geven. Tegen middernacht zei Zweig: ‘Neem mij niet kwalijk dat ik door mijn somberheid een domper op ons samenzijn zette, ik had weer een van mijn slechte dagen.’

De volgende dag sloten Stefan en Lotte Zweig zich in hun villa op en in die avond namen zij afscheid van het leven.

Men heeft zich dikwijls verbaasd over deze daad. De Zweigs waren in 1939, bij het uitbreken van de oorlog, toen de schrijver in Bath woonde, getrouwd. Zweig hield van Brazilië en genoot iedere dag opnieuw van Petropolis, het bloemrijke lustoord tussen de heuvelen. Geldelijke zorgen kende hij niet, daar hij van zijn vertaalrechten niet overdadig maar wel heel behoorlijk leven kon. Hij twijfelde geen ogenblik aan de overwinning der geallieerden.

En waarom dan in 1942 dit einde? Waarom dit onherroepelijke, als men in staat is, op de toekomst vertrouwende, van het heden te genieten? Omdat Zweig, terecht, overtuigd was van een algehele ondergang van zijn wereld. Hij wist heel goed dat het leven zich bestendigt, dat de wereld de wereld blijft, dat er levensvreugde, winst van ziel en geest te vinden zal zijn voor ieder nieuw opkomend geslacht. Hij wist dat al wat vergaat vervangen wordt en dat geluk en schoonheid zelfs in de donkerste tijdvakken van 's mensen ontwikkelingsgang nooit ontbroken hebben.

Doch *zijn* en onze wereld, de wereld die hem en ons had gemaakt en die hij had helpen maken, waar hij oprecht en innig in geloofde: die wereld, welke hij in woord en schrift verkondigd en verheerlijkt had, die bepáálde, onherhaalbare wereld was ten onder gegaan. En zonder de deugden van wat hij om zich heen zag en de voorrechten van zijn staat te miskennen, kon hij tot geen andere eindbeslissing komen, dan dat hij niet alleen uit zijn land maar ook uit zijn tijd verbannen was.

Dat land, het beminnelijke, ondeugende, bouwvallige Oostenrijk bestond niet meer, die tijd was onherroepelijk verloren. Het was niet levensmoeheid die Zweig tot zelfmoord bracht, het was tot het uiterste doorgedreven trouw. Hij was als de kapitein die een plaats in de laatste sloep weigert omdat hij verkiest met zijn schip in de golven te verdwijnen.

Inderdaad, Zweigs wereld wàs een verrukkelijke wereld. Wie niet de jaren voor de Franse omwenteling gekend heeft, kan niet weten wat ‘la joie de vivre’ is en betekent. Dit geldt in zekere mate ook voor het bestaan van 1880 tot 1914, een der

rijkste en beminnelijkste tijdvakken welke de mensheid ooit gekend heeft. Zoals het dierlijk getier van de Parijse terroristen een wereld van vernuft en zwier voorgoed verwoestte, zo maakte het geweld der Pruisische krijgsknechten een einde aan de sierlijke rijkdom en het onbevangen idealisme van het 'fin-de-siècle'.

Tot in lengte van dagen zal Stefan Zweigs 'Welt von Gestern', een onvolprezen boek, een getuigenis afleggen van de edele wijze waarop men in West-Europa leefde en streefde, gevoelde en dacht tussen de Frans-Duitse en de eerste wereldoorlog.

Ik kreeg het boek gedurende de oorlog in handen en ik las het geboeid. Nee, dat was geen lézen meer, dat was opzuigen van een tekst door alle poriën van de huid. Alles wat ik liefgehad heb en bewonderde, wat ik nog liefheb en bewonder; alles waar ik in geloofd heb en nog voor leef wordt hier, met een meesterlijke soberheid, in een samenvattend beeld voor ons opgeroepen. Om zulk een beeld te maken zijn nodig een gerijpte kennis, een indringend gevoel van gemis en van vurige, veelomvattende liefde. Zekerheid, rust, eenvoud, een onafgebroken zoeken naar evenwicht, klaarheid, ruimte; dat waren de grondstoffen waaruit het leven van allen, die vóór 1900 geboren zijn, werd opgebouwd.

De twee hoofddeugden waren: eerbied voor het leven en de levenden, men wilde bestaan op een goede, edele, bovenal fraaie wijze. Het is sindsdien mode geworden op de 'estheten' te schelden. Dit doet mij altijd denken aan hen die onweerstaanbaar naar hun Colt grepen als zij het woord intellect meenden te horen. Natuurlijk was men toen 'estheet'. En zodra het leven weer leefbaar wordt, zal men weer 'estheet' zijn. Het betekent immers dat men een afschuw gevoelt van het geweld 'qui déplace les lignes'; van alles wat grof, onrein, gemeen, plat, brutaal, eigenzinnig en baatzuchtig is, dat men gelooft in harmonie, in vrede, in evenwicht, in bescheidenheid, in innigheid en bovenal in de eenzaamheid.

Natuurlijk was Zweig een estheet! Dáárin schuilt zijn waarde, dáárom bewonderen wij hem. Hij leefde voor mooie verhoudingen tussen de mensen, voor mooie dingen, klanken, gebaren, voor mooie gevoelens, daden, wensen; voor mooie huizen, landschappen, herinneringen. Alles wat luid en ook maar in de geringste mate vulgair was, stond hem tegen. Zo waren nu eenmaal de besten uit die gulden tijd, uit wat ons nu het paradijs op aarde lijkt.

In 'Die Welt von Gestern' luisterde men liever naar de nachtegaal dan naar het geknetter van geweervuur, stelde men stille overpeinzing boven het gelal op het forum, kende men de heerlijke ernst van het spel en stelde die zo hoog, dat men het gehele leven in edel en zwierig spel wilde herscheppen.

In 'Die Welt von Gestern' had men eerbied voor grootheid en paarde men liefde voor het verleden aan een hooggespannen toekomstverwachting. En wat wellicht het allerbelangrijkste was: men geloofde aan *duur*.

Deze wereld, door Zweig als door niemand anders getekend en verheerlijkt,

ging verloren doordat de mensheid, onder de invloed van het afschuwelijk krijgsgeweld, het besef der bestendigheid verloor. Het geestelijk en maatschappelijk leven zoals wij het in onze jeugd kenden en beminden, werd verstoord door een veranderde houding van de mens tot de dood. De vooroorlogse mens wilde de dood overwinnen door iets blijvends in het leven te roepen dat tot in lengte van dagen van zijn aanwezigheid op aarde zou getuigen: een meesterwerk, een menslievende instelling, een stevig gegrondvest bedrijf. Tot in de kleinste bijzonderheden streefde men de betrekkelijke onvergankelijkheid na. Wat wij maakten en kochten moest 'solide', een bolwerk tegen de dood zijn.

De mensheid van nu heeft zich zó vertrouwd met de dood gemaakt, dat leven en dood geen tegenstelling meer vormen. Het leven is doordrongen van de dood. En de dood is volstrekt geworden: om een leven na dit leven, in welke vorm dan ook, bekommeren zich slechts enkelen.

De vloek van oorlogen en omwentelingen, van het geweld en de dwingelandij schuilt in het feit dat wij ons bij de dood hebben leren neerleggen. Vandaag of morgen maakt weinig verschil. Waarom iets opbouwen? De volgende week wordt het omver getrapt. Waarom verzamelen en sparen? De volgende week wordt het ons weer afgenomen.

Het verschil tussen 'Die Welt von Gestern' en de wereld van nu is dat de eerste verankerd lag tussen verleden en toekomst, en dat de tweede als een schip op drift machteloos geslingerd wordt, zonder dat een der opvarenden weet vanwaar, waarheen.

Zweigs autobiografie, die ik niet genoeg herlezen kan, ontleent haar belang aan het feit dat zij niet alleen de geschiedenis van een mens, maar ook die van een mensensoort is en bovendien de geschiedenis van een levensopvatting en een levenswijze. Een onuitputtelijk boek, zeker voor hen, die als ik geleefd hebben in die Welt von Gestern, welke zij, om niet in wanhoop onder te gaan, hartstochtelijk idealiseren en waar zij, beu van het heden, altijd en altijd naar terugvluchten.

2

De goede minnaars der schilderkunst leefden toen in België in een ware heilstaat. Er waren meesters, epigonen en vele dilettanten. En die allen, hoe verschillend hun gaven ook waren, schilderden met overgave en opgewektheid. En er werden schilderijen verkocht, van allerlei formaat en waarde. De steenkolenhandelaar die zich een rekening met een doek liet voldoen, dacht daarbij niet aan speculatie. Hij hield eenvoudigweg van schilderijen. En zulke eenvoudige liefhebbers vond men onder alle standen. In die goede dagen zei ik: zodra ik de grens bij Esschen over ben, begin

ik terpentijn te ruiken. Hoeveel heerlijke tentoonstellingen heb ik in die gelukkige jaren niet gezien. En was er in het toen pas geopende Palais des Beaux Arts niet altijd iets wat de moeite waard was? En werd er niet in vele hartelijke kleine koffiehuizen over kunst geredekaveld dat de lappen eraf vlogen? Waarover weet ik niet. Hoe meer er is dat wij niet begrijpen, des te boeiender en belangrijker wordt het twistgesprek. Er is niets aan om te discussiëren met personen die nauwkeurig weten waar zij het over hebben. Bovendien verbeelden zij zich dat meestal slechts. Aangezien wij het ongelijk waarnemen aan de zijde van hen die menen gelijk te hebben en in de zekerheid dat niemand gelijk kan hebben omdat gelijk noch ongelijk bestaat, is het zogenaamde 'van gedachten wisselen' een van de opgewektste tijdverdrijven. En volkomen onschuldig omdat er vrijwel nooit gedachten bij te pas komen en dus geen van de belanghebbenden een echt uitwisselen behoeft te vrezen.

Natuurlijk spraken wij het vaakst en het vaagst over schilderkunst en schone letteren. Er bestaan, behalve de muziek, geen onderwerpen die de moeite van doorwrocht bekvechten waard zijn. De lucht welke men in België inademt, schijnt op een wonderbaarlijke wijze de discussie te bevorderen. Een glas geuze doet er soms goed aan. Bijvoorbeeld in de Lunette. Maar ook zonder dorstlessing blijft de tong beweeglijk. De dorst naar het praten-over-kunst is door niets en nooit te lessen.

Het is mij weleens overkomen, meestal door bemiddeling van het toeval, andere spraakstof te verwerken. Ik denk aan de ingewikkelde voorbereiding tot ons vaste voornemen om Walcheren uit het eeuwenoude juk der Nederlandse overheersing te bevrijden. Ik heb hier reeds een en ander over onthuld. Ik denk ook aan de besprekingen, met Bert Goris gevoerd, met het doel de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden te herenigen. Dat overigens wel leuke plan gaf ook aanleiding tot ernstige moeilijkheden. Wat bijvoorbeeld moeten wij aanvangen met onze vriend Karel Jonckheere als hij niet meer dag en nacht over en weer kan vliegen om de samenwerking, ja verbroedering, cultureel te verwezenlijken? Ik geloof dat na inspannend overleg besloten werd hem te benoemen tot minister van het verkeerswezen te land, ter zee en naar het uitspansel.

Er zijn personen, ik ken er met afkeer talloze, die dergelijke praatjes niet alleen voor de vaak, maar ook zonder kop of staart misprijzen, vooral in verband met de leeftijd der bij die fictieve ronde tafel betrokkenen. Zij vergissen zich bepaald. Wie zijn dagblad geregeld leest en oplettend bijhoudt, bemerkt dat er dagelijks in de te ruime boezem van de Verenigde Volken en trouwens ook elders onherroepelijke dingen besproken worden en zelfs gebeuren, ontelbare malen krankzinniger dan de reeds te lang uitgestelde bevrijding van Walcheren en de hereniging der Nederlanden, waarbij een begaafde dichter dan het culturele verkeer buiten- en binnenslands regelt. Het is toch reeds lang voor een ieder duidelijk dat de werkelijkheid een vulgaire opeenhoping van krankzinnigheden is, terwijl in onze onschuldige

fantasietjes de wijsheid, voor wie goed toeziet, wel degelijk te onderscheiden valt. Bij nader inzien zal ik, zodra ik daar een rustig ogenblik toe krijg, met de vriend bij het geval betrokken, mijn twijfel uiten aan de samensmelting der Nederlanden. Waar zouden wij heen moeten als de Hollandse geestesgesteldheid en ook de Friese, de Groningse, de Drentse en verdere mentaliteiten, met hun bittere ernst het blijmoedige leven van ons zuiden belemmerden of zelfs wel versmooordden. Ik heb ontelbare malen, van mijn vroegste jeugd af, België bezocht en ik heb er twaalf volle, kleurige, rijke jaren *gewoond*! Ik schrijf gewoond cursief omdat daarmee iets heel anders, veel grondigers en tegelijk vrolijkers dan door de grammatikale vorm 'gevestigd zijn', wordt uitgedrukt. Ik heb mij in die twaalf jaar zoveel als dat maar mogelijk was in het bestaan van mijn Belgische vrienden, van België in het algemeen, ingeleefd. Maar toen ik later, in Kaapstad, aan mijn in menig opzicht verrukkelijke Brusselse jaren terugdacht, zag ik, door de bovennatuurlijke helderheid die de afstand van tijd en ruimte ons schenkt, dat ik ondanks mijn verlangen geheel op te gaan in het land dat gedurende vele levendige en overrijke jaren mijn vaderland was, toch een ware Nederlander was gebleven. Niet ieder die op een geestige en diepmenselijke wijze levenslustig wil zijn, gelukt dit. Of liever, ook al bezit men een ongewone wilskracht, het gelukt nooit een ander te worden dan wie men geboren is.

Hoe gelukkig ik in de Zuidelijke Nederlanden ook geleefd heb, hoezeer ik mij doordrongen heb van de wil om in het leven aldaar zo diep mogelijk in te dringen, het heeft niets gebaat. Dat wil zeggen: ik denk eraan terug als aan het mooiste tijdvak van mijn bestaan, maar in de zekerheid dat ik er toch, in weerwil van mijn pogingen, als een vreemdeling, een intieme vreemdeling, geleefd heb. Zoals ik vijfentwintig jaar in Zuid-Afrika, waar ik vriendschap en grootse indrukken ondervond, altijd een in zichzelf opgesloten door en door Nederlandse Nederlander bleef. Wonderlijk, wonderlijk. Na mijn verlossing uit de Maurassiaanse invloed gevoelde ik een sterke afkeer van alles wat naar nationalisme en chauvinisme zweemde. Ik wilde een kosmopoliet zijn, nergens en toch overal thuis, door niets gebonden, zwervend door een vrije ruimte (le vrai bonheur n'est il que dans les gares?). En ik verschool mij in de huid van een van mijn helden, de onvergetelijke Ligne, de eerste werkelijke Europeeër. Wat is er van dit alles overgebleven als het ideaal van een oude trekker? Een gezellig appartement, niet te klein, niet te groot (ik, die altijd van ontzaglijke vertrekken gedroomd heb!); natuurlijk in Den Haag, zoals ik reeds eerder schreef, waar anders? En dan het liefst in de oude stad achter een lief, ouderwets geveltje, met genoeg ruimte voor een gevelsteen. Van nationalisme in welke vorm en waar ter wereld ook, wil ik niet horen. Chauvinisme is een gemene ondeugd. Maar de goede, oude vaderlandsliefde, ondanks de innerlijke strijd welke ik ertegen gevoerd heb, is mij tenslotte de baas gebleven. Ik heb in vier van de vijf werelddelen wat

rondgeneusd. Hier en daar oprecht genoten. Maar geen geestelijke atmosfeer, geen natuurschoon, geen aangename volksmanieren konden mij ooit nopen tot permanent verblijf. Of het moest Bali zijn, toen Bali nog Bali was. Ik heb het sublieme Eiland tweemaal bezocht en, ofschoon mijn geheugen mij niet meer zo trouw dient als weleer, als ik de ogen sluit zie ik nog tot in de geringste details een dans, een heiliging, een spel voor mij herleven.

3

Van de Vlaamse vrienden zijn er velen niet meer: Rik Wouters, die ik in de eerste wereldoorlog zo dikwijls zag als zijn gezondheid dit toeliet; Frits van den Berghe, Hippolyte Daeye, Edgar Tijtgat, Willem Paerels ...

Paerels had zijn leven lang geen leeftijd. Als ik nu denk hoe hij er gedurende de eerste wereldoorlog uitzag en toen ik hem, na de tweede terug, weer in Brussel ontmoette, zie ik altijd dezelfde man voor mij. Hij had een smal, lang gezicht, zoals men dit, ten onrechte, dikwijls aan Spanjaarden toekent, was mager, gespierd en hij bezat een onuitputtelijke werkkracht. Ik heb hem gedurende een aantal jaren in zijn ontwikkeling van nabij gevolgd. De ontwikkeling voltrok zich langzaam, maar zeer duidelijk. Hij heeft in zijn lange schildersloopbaan nooit uitgerust, nooit gedacht wat voor velen zo fataal werd: nu bèn ik er. Paerels was een zo levend bewogen en overtuigend schilder omdat hij zo diep doordrongen was van het wezenlijke en kapitale feit dat een kunstenaar er nóóit is. Hij wist niet wat in dit losse en onzedelijke verband de woorden ‘er’ en ‘zijn’ ooit zouden kunnen betekenen.

Wat hem verder van tal van zijn eveneens begaafde kunstbroeders onderscheidde, was zijn rustig vertrouwen in zijn menselijke ontplooiing, waaruit een verrijking van zijn kunst het onvermijdelijke gevolg moest zijn. Het raakte hem niet of hij niet dan wèl van zijn tijd, noch of hij te modern of niet modern genoeg genoemd moest worden. Hij wilde op een bepaald punt van zijn groei niets anders zijn dan Willem Paerels. Hij werd, naar mijn opvatting, juist om dit vermijden van meelopen niet op zijn waarde geschat. Zeker, hij had een kring van liefhebbers die zijn werk verzamelden, hij oefende een gelukkige invloed als leermeester uit op hen die zijn lessen volgden, de vakpers was hem, terecht, steeds welgezind, maar Paerels was niet wat men tegenwoordig met een van de vele, nare, nieuwlichterige en on-Nederlandse insluipsels ‘spectaculair’ noemt. In mijn eigen woorden zou ik zeggen dat hij de tamtam een instrument oordeelde waar een man, zo met hart en ziel aan zijn waarachtigheid en waardigheid verknocht, nooit de rust van zijn leven door zou laten verstoren.

Ik leerde Paerels in 1914 kennen en ik zag hem het laatst in 1947. Ik heb hem

daarna nog een keer getracht op te zoeken, maar hij was niet thuis. Ik deed hem het verzoek toekomen mij op te bellen om een afspraak te maken. Hij deed dit niet. Ik schreef hem enige keren. Mijn brieven bleven onbeantwoord. Ik sprak, van Zuid-Afrika uit, mijn vreugde uit over een kleine monografie aan zijn werk gewijd. Ook hierop volgde geen reactie zijnerzijds.

Dit was één van die dingen welke mij immer het meest hinderde in mijn leven, dat er gelukkig niet rijk aan was: dat iemand met wie ik tientallen jaren lang als broeder verkeerd heb, zonder enige naspeurbare reden en zo plotseling als mogelijk is, mij gelijk een stuk vuil laat vallen. Ik zal de heerlijke dagen op Paerels' atelier niet vergeten, de gezellige etentjes die niet alleen gezellig maar ook voortreffelijk waren, want Hélène Paerels was evenzeer een geboren kokkin als haar man een geboren schilder was. Ik behoud de heugenis aan onze gezamenlijke reizen en onze opwekkende discussies. Maar hoeveel mooier zou het geheel van mijn herinneringen aan die vriend-van-vele-jaren zijn als hij mijn opvatting over trouw zou hebben gedeeld.

Het lijkt mij uitgesloten dat een zo wel gegrondvest levenswerk als dat van Willem Paerels uit de herinnering van de bewonderaars der schilderkunst voor altijd zou kunnen verdwijnen. Ook de schilders ondergaan na hun dood een verduistering onmisbaar om de atmosfeer te zuiveren, de spanning waaronder zij leefden en werkten te ontbinden. Ik voor mij bezit een voorkeur voor zijn werk uit de jaren negentienhonderd twintig tot dertig, die, wat zijn voortbrenging betreft, wel tot de gelukkigste van zijn kunstenaarsbestaan behoorden.

De proefnemingen zijn afgelopen, de aarzeling is overwonnen; hij is in het onbeperkte bezit van zijn middelen gekomen en hij heeft zich, voor zichzelf, een plaats ten opzichte van de verschijnselen veroverd. Dat wil zeggen dat hij tot zelfkennis kwam, voor zover die voor ons mogelijk is. Zelfkennis is het kennen en accepteren van grenzen. Wat binnen die grenzen valt is het eigene, dat gezuiverd en verdiept kan worden door overpeinzing en door de marteling om het zijn onvervangbare vorm te geven; wat buiten de grenzen valt is het hem vreemde, dat de kunstenaar zonder hartzeer moet kunnen verwerpen. Bevrijd van alle zorgen omtrent de theorieën, vrij van iedere vooropgezette bedoeling, kan de schilder zich rustig en zonder terughouding uitspreken. Het schilderij wordt zo logisch, zo vanzelfsprekend, dat het zich onttrekt aan alle extrapicturale beschouwingen. Het is zuiver eenvoudig gedacht en dus zuiver, eenvoudig geschilderd. Evenmin als de bouw laat de kleur ruimte over voor meningsverschillen. ‘La technique doit être de plus en plus précise; l'exécution parfaite’, aldus Fernand Léger, wel wetende dat zulk een duidelijke, directe, volmaakte techniek niet anders bestaanbaar is dan als een uiting van een heldere, zelfbewuste geest en een van ieder onwaarachtigheid gezuiverd gemoed. Wanneer men voor Paerels ‘Port-Vendres’, een der hoogtepunten uit deze periode,

komt te staan, ziet men met één oogopslag dat dit een gaaf, volledig schilderij is. De kleur heeft lijflijkheid gekregen, de lijn is een verstilde beweeglijkheid geworden, met een functie en dus een bestaansrecht. De compositie is, in al haar eenvoud, rijk omdat zij geen enkele toevoeging behoeft of verdragen kan. Het ritme der picturale bewegingen gaat uit van een geestelijk centrum en wordt beheerst door de wetten van een onafwendbare logica. Er werd hier een plastische werkelijkheid geschapen, een beperkt, nauwkeurig afgewogen universum, waarin wij ons bewegen met een bovenmenselijke onbezwaardheid, bevredigd in ons verlangen naar rust en zekerheid, vol welbehagen en vertrouwen.

Wanneer ik Paerels op het hoogtepunt van zijn scheppen beschouw, moet ik de waarheid erkennen van een der ware liefhebbers zowel van de poëzie als de schilderkunst, Flouquet: 'L'Art de Paerels est un sommet de science sensible et de souple esprit pictural!'

4

Een niet zo robuust, niet zo vruchtbaar schilder als Paerels was mijn vriend Hippolyte Daeye, maar oneindig verfijnder zowel wat zijn schilderschap als zijn menselijkheid betrof. Hij was gedrongen van bouw, ouderwets-deftig gekleed, zodat hij er op een vernissage altijd uitzag als een zeer eerbiedwaardig notaris, verdwaald tussen slordige mannen. Hij bewoonde een groot, oud en naar behoren ook zeer deftig huis. Een huis naar mijn hart, donker en vol geheimen. Stemverheffing tussen deze muren zou zo iets als majesteitsschennis geweest zijn. Doch zover kwam het nooit omdat de Atmosfeer van het Huis onmiddellijk ieder geluid, dat brutaal boven fluisteren dorst uit te stijgen, doofde. Diners bij de Daeyes, vader, moeder, twee dochters waren een gevreesde heerlijkheid. Men at daar nog zoals men in de negentiende eeuw in zeer goede Belgische huizen at, volgens de regels der kunst en overdadig. Ik wist de voortreffelijkheid van het opgediste te waarderen, doch daar ik nooit een veeleter was en ook te beleefd om de tafel oneer aan te doen, gaven die Antwerpse feesten dikwijls aanleiding tot een paar moeilijke dagen daarna. De Pudding van Daeye wordt nog weleens, als wij gasten hebben, tot hun innige voldoening opgediend. Ikzelf ben er dol op en beschouw hem als het beste nagerecht mij bekend. Het waarachtige voorschrift uit de mond van mevrouw Daeye luidt als volgt: 3/4 kilo suiker, 1 kilo appelen, sap van 1 citroen, 1 wijnglas rum.

Kook de appelen tot moes met een klein beetje water. Roer de suiker tot karamel. Voeg deze bij de appelmoes die niet gezeefd wordt en laat de massa 3/4 uur zachtjes zonder deksel en onder roeren koken, voeg de rum erbij en roer alles goed dooreen. Doe de massa in een met koud water omgespoelde puddingvorm en laat het

koud worden. Dien de pudding op met custard of geslagen room.

Het is een zeer zoet gerecht met een exotische smaak en met geen ander op dit gebied te vergelijken. Maar ik geef deze waarschuwing: zij die geen ervaren zoetekauwers zijn, doen er goed aan zich ervan te onthouden. Ik ben een zoetekauw, doch houd er op dit gebied een zo eigen smaak op na dat heel veel zoetigheid-van-nu mij tegenstaat. Maar de Pudding van Daeye bleef mij tot heden bekoren.

Daeye, de bescheidenheid zelve, liet alleen in zijn sfeer en aan mensen in wie hij vertrouwen stelde, zijn nieuwe werk zien. Ik herinner mij eigenlijk niet dat ik met een minimum van middelen, zulke wonderlijke naakten van wie ook, ontdekt heb. Vooral zittende meisjes van de rug gezien gaf hij een geheimzinnige glans, alsof er poeder van paarlemoer in het tedere vlees was opgenomen.

Hippolyte Daeye heeft lang geaarzeld voor hij uit zijn stille eenzaamheid in de openbaarheid trad. Dat was in 1928. Hij toonde een drietal doeken die een openbaring waren en die een kreet van bewondering deden opgaan. Niemand minder dan Charles Bernard, de hoogste autoriteit in die tijd en op dit gebied in België, riep in oprecht enthousiasme uit: 'Hippolyte Daeye est un des peintres les plus originaux de ce temps.' Ik vraag mij af of ooit een kunstenaar zich zo naakt en direct uitsprak en daarbij toch zo volledig.

Hij heeft tot het laatste toe alles wat niet essentieel was over boord gegooid; maar hij heeft alles zorgvuldig behouden wat een schilderij tot schilderij, een kunstwerk tot kunstwerk maakt. Hier zien wij de schoonheid en de menselijkheid te zamen en dooreen in hun allereenvoudigste expressie. De kleur, waar Daeye in zijn vorige periode zo wonderlijk mee wist te werken, waaraan hij zulk een evocatieve kracht en zo een irriserende pracht wist te geven, is bijna geheel verdwenen.

De grote tegenstelling licht en donker overheerst, maar is met een buitengewone gevoeligheid neergezet. De tekening krijgt een veel diepere betekenis dan zij tot nu toe had. Zij wordt delicaat en puur, zij wordt bovenaards. Dit is het woord dat de sleutel geeft tot het begrip van Daeyes kunst. Zijn liefde heeft zich in de loop der jaren aldus gesublimeerd dat zijn schilderkunst, voor zover als dat maar enigszins mogelijk is, afstand deed van de materiële middelen en de bekoringen welke deze meebrengen. De ontwikkeling van Daeye is een vlucht in ons tweede leven, dat in de lieflijke stilte, ongehoord en ongezien, lieflijk geleefd wordt.

Het schilderen heeft tenslotte voor Daeye de gracieuze oprechtheid van een handschrift gekregen, want het merkwaardige van zijn werk is dat, hoe vergeestelijkt het ook worden mocht, het schilderijen blijven. Bij Daeye vinden wij alle factoren welke te zamen het plastisch geheel vormen bijeen. Maar zij zijn teruggebracht tot hun puurste staat. De kleur is wel degelijk aanwezig in het fond dat wit, bijna egaal wit is. Bijna! Maar welk een leven, welk een rijkdom, welk een zin ontdekt de oplettende beschouwer, die met de ogen der liefde kijkt in het gebied van bijna. De

massa's zijn nauwelijks, maar niettemin positief en definitief, aangegeven. En de verhoudingen subtieler dan ooit tegen elkaar afgewogen, hebben een betekenis welke ons niet ontgaan kan.

Het voorbeeldige kunstenaarsleven van Daeye leert ons dat nergens zo goed als in de eenzaamheid en buiten alle scholen en theorieën een ontwikkeling zich geleidelijk en langs een fraaie lijn voltrekken kan. Heel lang bleef hij in de schaduw. Hij had geen haast! Hij was te schuchter en te trots om te vragen wat men hem later spontaan kwam aanbieden: de bewondering der kenners ... Evenmin als tevoren hem ooit de onderschatting van zijn ware betekenis heeft terneergeslagen, heeft later de lof en bescheiden bijval hem van de wijs gebracht. Daeye was boven al deze aardse bewegingen verheven. Hij ging tot zijn te vroege dood voort met de arbeid waarvoor hij leefde, waaraan hij genoeg had en waarin hij onvergelijkelijk was. De stille ontwikkeling, ver van het gewoel der kunstwereld, heeft gemaakt dat hij onopzettelijk maar desniettemin definitief zijn persoonlijkheid accentueerde.

Daeye was een der belangrijkste ervaringen uit mijn Brusselse tijd. Heeft men hem in zijn vaderland vergeten? Ik hoor zo weinig over hem.

5

Ik kan niet genoeg herhalen, om misverstand te voorkomen dat het mij niet mogelijk is, in deze los geregen herinneringen ook maar naar een schijn van volledigheid te streven. Men kan, gesteld dat men zulke dwaze verlangens koesterde, geen duizendste gedeelte van een vol mensenleven in een boek als dit verwerken. Zelfs van keuze is voor mij hier geen sprake geweest. Het was eerder een spel met flarden van het verleden. En zo is ook wat ik hier over mijn Brusselse tijd schreef, over de omgang met schrijvers en schilders, onvolledig. Het zou mij echter aan het hart gaan indien hier niet de naam genoemd werd van een vriend met wie ik dag in dag uit, vele jaren, een kopje koffie in de Galerie de la Reine dronk, dat wil zeggen: hij dronk koffie, ik onveranderlijk yaourt met grenadine: Marcel Stobbaerts, de begaafde kleinzoon van een beroemde grootvader. De mogelijkheid bestaat dat iemand een sterk persoonlijk schilder, doch daarbij bepaald niet een sterk, oorspronkelijk intellect is. Stobbaerts is een ongewoon levendig schilder en bezit bovendien een levendig, rijk geschakeerd intellect. Wat is er aan de tafeltjes van de Taverne du Passage afgefilosofeerd! Hoe opgewekt gingen wij elkaar met stevige volzinnen te lijf! En hoe dikwijls vermaakten wij er ons met luchtige verhalen.

Ik bracht ook vele bezoeken aan Marcels atelier, waar ik hem aan het werk zag, en dit zien-werken is een doeltreffend middel om zich een juist inzicht in de manier van werken te verschaffen. Het was toen, schoon in mindere mate dan nu, moeilijk

een indruk te geven van een kunstenaar die nog iedere dag wisselt en groeit, die nog midden in een vruchtbare ontwikkeling stond, gelijk dat in die tijd bij Stobbaerts het geval was. Iedere formule welke men heden vond om hem te karakteriseren, kon de volgende dag onjuist gemaakt worden. Men stond te midden van levende onzekerheden, welke ik persoonlijk altijd verre verkies boven het verstijven, dat een teken van doodsnadering is, maar die de taak van de levensbeschrijver niet vergemakkelijken! Als men mij toen op de man af gevraagd had: hoe staat het nu met Stobbaerts en zijn werk, dan zou ik eerlijkheidshalve hebben moeten antwoorden: 'Hoe wilt ge dat ik dat weet, waar hij er zelf nog niet geheel van op de hoogte is?'

Laten wij er ons voor wachten een schilder ooit onherroepelijk in een hok of vak onder te brengen. Men heeft zich eenvoudigweg te verlustigen in het warme, borrelende leven dat zich, met zijn stijgingen en dalingen, voor ons oog in een schilder als Stobbaerts voltrok.

Het zou oneerlijk zijn vol te houden dat de kunstenaars van toen, inzonderheid de schilders, onverschillig voor geld waren. Oók schilders moeten eten! Maar in onze kleine groep, waarin Marcel Stobbaerts domineerde, werd niet veel over verkoopsprijzen en schrijverslonen gesproken. En niemand was er gemakkelijk toe over te halen toe te geven aan de eisen van de halve kenners, die zich hele wanen en waar de kunsthandel zijn klantschap uit rekruteert. Ik wantrouw sterk lieden die met zichtbaar welbehagen verklaren dat zij boven alle handel verheven zijn. Ware deze mededeling juist hetgeen iedere toehoorder terecht betwijfelt, zo zouden zij niet menselijk zijn. De mens is geschapen om te bezitten. De grondslag van iedere vorm van liefde is het verlangen om het voorwerp van die liefde te ontvoeren of te stelen. Al wat mijn eigendom wordt, stijgt *door dat feit* in mijn waardering en hoogachting. Het wordt er mooier en lieflijker door. Ik kan niet buiten musea, niemand kan het zonder deze inrichtingen stellen. Maar laten wij in 's hemelsnaam door ons genot ons niet laten verleiden te vergeten dat zij in wezen bordelen zijn en blijven.

Maar, hoezeer ook verknocht aan bezit en aan het geld dat bezit mogelijk maakt, moeten wij deze deugd tegenover de buitenwereld niet àl te gretig laten blijken. In de milieus waarin ik mijn jonge jaren gesleten heb, behield men een wijze waardigheid. De kunstenaars, althans die ik leerde kennen, hadden andere, doeltreffender, onderwerpen van gesprek dan contracten, veilingen en andere onderwerpen al te duidelijk met geld verbonden. In de Taverne du Passage leefde men met het oog op Le Dieu Dollar net als de Fransen der revanche met het oog op Straatsburg: wij moeten er nooit over praten, maar altijd aan denken.

Juist als in mijn jongensjaren in het vaderland, heeft de ingeschapen liefde voor de schilderkunst mij overal waar het lot mij heen voerde het leven verruimd en verrijkt. Het is mij niet mogelijk allen te noemen die mij gedurende mijn Brusselaarschap geboeid hebben of met wie ik in een aangenaam verkeer stond. Want de

ervaring heeft mij geleerd dat schilders over het algemeen, zonder ongepast te generaliseren, opgewekte mensen in de omgang zijn. Ik heb mij altijd voorgesteld dat hun kunst, of veel meer nog het ambacht, voldoening schenkt en blijmoedig maakt. De bitterste uitzondering op deze regel werd vertegenwoordigd door een schilder die mij, onder de velen die ik kende, het naaste stond en met wie ik mij, ook buiten de schilderkunst, het nauwste verwant gevoelde: Juppes (Joseph) Kutter. Ik schreef uitvoerig over hem toen ik de inventaris van mijn portretten maakte. Hier echter moet hij, zij het op een andere toon, nogmaals herdacht worden. Hij was voor mij het tegelijk grote en verschrikkelijke voorbeeld van een machtig kunstenaar, die door zijn demon overwonnen en door zijn kunst innerlijk verbrand werd. In Brussel werd ik keer op keer uit Luxemburg opgebeld of ik zo gauw mogelijk over kon komen om te praten. Juppes had weer een schilderij onder handen waar hij wekenlang door gemarteld werd en zich niet van kon losmaken. Ik ging altijd zonder tijdverlies, wetend in welk een angst mijn vriend leefde. Na enige dagen van gelukkig samenzijn, van praten over het werk onder handen, over schilderkunst in het algemeen, over ‘modern’ en ‘niet-modern’, maar ook over huiselijke, eenvoudige, kameraadschappelijke onderwerpen, ging ik weer naar Brussel terug, vertrouwend, door de ervaring geleerd, dat Kutter zijn schilderij nu langzaam, als zijn aard was, maar met een nieuw geluksgevoel, zou voltooien.

Toen ik na de tweede wereldoorlog in Luxemburg terugkeerde, waar ik zo vaak gelogeerd en zo vurig geredekaveld had over alles wat met de schilderkunst in verband stond, vertelde Rosel, zijn vrouw, mij de eindeloze tragedie van Kutters laatste jaren. Het trekken van beroemde naar nog beroemdere specialisten. En niet een van hen kon hem helpen. Niet een wist waaraan hij leed. In 1938, toen ik afscheid van hem ging nemen, voor ik Brussel voorgoed verliet, was de ziekte in een beginstadium toch al bovenmate ontmoedigend. Hij had vele uren dat hij vrij opgewekt praatte, over waar hij voor leefde, zijn werk. Dan trok hij zich weer terug in een huilbui, die soms urenlang verschrikkelijk aanhield.

Wat daarna met de arme Juppes gebeurd is, welke geestelijke, zedelijke ellenden hem langzaam vernietigden, hoe hij uiteindelijk, een man in de kracht van zijn leven, de strijd opgaf en zich liet sterven kunnen wij niet begrijpen ... Geen medicus heeft ooit de oorzaak van zijn ziekte weten te vinden. Ik voor mij, die hem aan het werk gezien heb, geloof, volkomen onmedisch, dat hij door zijn duivel op een afschuwelijke wijze doodgepijnigd is. Vergeet hier niet het afschuwelijke axioma van Denoyer de Ségonsac: ‘Le difficile n'est pas de faire un bon tableau, mais d'en faire ensuite un meilleur.’ Hierin schuilt de kern van de heerlijke drift die een kunstenaar in de dood kan jagen.

Waarschijnlijk is de raadselachtige, voor mij zo duidelijke doodsoorzaak van deze schilder niet het enige geval van die aard, doch ik hoorde er nimmer van en,

als ik al bekende, geleken mij en gelijken mij nog de schilders een kunstenaarsgroep die zich met zulk een opgewekte overgave aan hun werk wijden, dat zij geen tijd hebben voor zelfvernietiging, voor een twijfel welke als een traag vergif ieder uur van hun leven vergalt.

De schrijvers waarvan ik er in soorten in binnen- en buitenland heb, maakten nooit de indruk van welgemoed te zijn. Ik heb geleerd dat de vergeten, maar zo beminnelijke Maarten Maartens gelijk had toen hij uit de grond zijns harten schreef: 'There is no doubt of that: most literary lives are sad lives.'

Het merkwaardige is dat niet mijn rijk en aangenaam bestaan te Brussel, doch de onderbreking ervan een zo diepe indruk op mij maakte dat de koers van mijn denken en gevoelen er definitief door gewijzigd werd.

XX

1

Wij besloten, na drie zomers met de Van Schendels in Sestri Levante verrukkelijk te hebben doorgebracht, in 1936 ter afwisseling een bezoek van twee maanden aan Portugal te brengen. Ik kon, toen dit plan werd opgesteld, niet vermoeden dat die zestig zonnige zomerdagen van een zó grote betekenis voor mij zouden worden. Ik leerde met eigen ogen zien wat ik reeds geruime tijd pijnlijk vermoedde, namelijk dat er geen edele, rustige, gemoedelijke dwingelandij bestaat noch bestaan kon. Tussen het leven vóór de laaghartige opstand van generaal Franco en dat daarná bestaat een wezenlijk onderscheid. De jaren na 1918 waren niet feestelijk, maar vernietigden niet iedere hoop op een menswaardig bestaan. Na 1936 was opeens iedere kans op een rustig, ordelijk en rechtschapen leven en werken in Europa verkeken. Ik heb nooit ernstig belang in politiek gesteld en ik bezat er ook geen aanleg toe. Maar er bestaat toch nog zo iets als gezond verstand. Zonder enige kennis van zaken, naar met de mij aangeboren nuchterheid, stond het voor mij vast dat het onmogelijk zou zijn een oorlog te voorkomen. Wanneer het mensonterende bloedfestijn zou beginnen, wist ik natuurlijk niet, maar na mijn terugkeer uit Portugal overwogen mijn vrouw en ik de mogelijkheid ons te onttrekken aan wat wij verachtten en vreesden als de allergrootste verschrikking in een wereld aan verschrikkingen zo rijk: het geweld.

In een boek waarin ik, helaas als altijd nogal grillig, een en ander uit mijn verleden weer tot heden wek, kan ik mijn Portugees avontuur niet onvermeld laten. Ik weet niet of het vaak voorkomt dat iemand zichzelf als een ander ziet. Voor mij was het zo dicht bij opkomen van de barbaren een wonder dat mij voor mijn eigen ogen tot een ander mens maakte. Mijn Maurassiaanse jaren lagen allang achter mij, maar mijn ontwikkeling daarná, als alle wijzigingen van geest en gemoed, voltrok zich in de loop van een vijftiental jaren geleidelijk, natuurlijk en nadrukkelijk, niet tegen te houden en gedragen door een steeds dieper wordende overtuiging tot wat mijn bewonderde Henry Adams noemt, van zichzelf sprekende, een conservatieve anarchist.

Naast de opzichtige en clowneske Mussolini en de gepiept-burgerlijke, niet minder

wrede, belachelijke Hitler, zou Salazar, de man zonder persoonlijke eerzucht of ijdelheid, de man principieel achter de schermen, zijn onbeperkte macht uitoefenen met een zekere mate van wijsheid en aangeboren gevoel voor maat. Dat had men mij verzekerd! Hiervan bleek ter plaatse geen sprake te zijn. De tegenstanders van het Noodlottig Stelsel, zoals het zich in Portugal openbaarde, verdwenen en werden nooit meer teruggevonden. Geen opzienbarende processen, geen terechtstellingen, geen schoonmakerijen, geen zorgvuldig opgezette en uitgevoerde moordpartijen op grote schaal. Nee. Niets dan stilte! Een huiveringwekkende stilte. Een zware, doorzichtige stilte die alles mogelijk maakt, omdat zij alles verbergt. Des avonds een bescheiden klopje op de deur. Twee heren vragen of mijnheer maar even mee wil komen. En weer stilte. De heren zwijgen en mijnheer zwijgt, de dagbladpers zwijgt. Overal in die troebele stilte: de speelse levenslust van de Portugese barok. De grote tegenstelling: een blijmoedig volk, een zonnig klimaat, een licht bevallig leven en daarnaast de woordeloze bedreiging, die dag en nacht aanwezig is en geen vorm aanneemt. Hoe de totale staat zich ook openbaart, in brutaal geweld of in een stilte, welke zich met stomme angst vereenzelvigt, altijd is hij het gevaar der gevaren, het énige gevaar voor hem die op de grondslag van leven-en-laten-leven niets anders vraagt dan ergens een smalle strook om onbespied te leven. En deze gelegen een beetje ver weg van de kunstmatig verwekte maatschappelijke stormen en het weerzinwekkende friemelen der politici, teneinde aldaar ongestoord rustig te spelen met geloof, hoop en liefde, geloof in de muze, hoop op een aangename dood en liefde voor drie, vier natuurlijke en gekozen verwanten.

Mijn Portugese reis voedde mijn afkeer tegen hard en zacht geweld. Hij leerde mij, door wat er in Spanje geschiedde, dat de afrekening nabij was. En tenslotte dat de Afschuwelijke Dingen plaatsgrijpen door een verborgen kracht zonder dat iemand, buiten de weinige, onmiddellijke bevoordeelden, de verschrikkelijke gevolgen ervan wenst. Geschiedenis wordt gemaakt, geheel buiten de deelnemers en slachtoffers om, door ... ja door wie en door wat? Zo men aan de duivel wil geloven, kan men in de historie alle bewijzen ontdekken voor zijn bestaan en onafgebroken ijver. Gebeurtenissen moeten worden afgeschaft. Want er gebeurt nimmer iets aangenaams. En de staatsmannen bij hun eigen genade, behoren bijtijds gedood te worden. Zij verrichten nimmer iets goeds. Ja, zij zijn erin geslaagd het liefste, het zachtste, de laatste heerlijkheid en schuilplaats: de Stilte, te vergiftigen. Portugal was, in die dagen, een verrukkelijk land, dat zelfs in de greep van een zwarte, zwijgende maffia, nog een spoor van levenslust en een grote schoonhied behield. En nu een zogenaamde democratie de beginselen en werkwijze van de geweldstaat gedeeltelijk overgenomen heeft, is het verschil tussen het bewind van Salazar en dat van zijn toenmalige ambtgenoten elders niet zó groot meer dat men er aanstoot aan behoeft te nemen. De persoonlijke vrijheid wordt overal

gesmoord. Waarom ons dan nog druk te maken over een graadje meer of minder?

Het verdrietige van dit alles is tenslotte dit: dat in de loop van twintig jaar het *begrip* vrijheid voor alle menigten èn helaas ook te veel enkelingen zijn waarde verloren heeft. Men wil de vrijheid niet meer omdat men, lijdende aan geestelijke ruimtevrees, niet wéét wat ermede aan te vangen. Men schuwt de vrijheid, men verfoeit de vrijheid. En men gebruikt de democratische instellingen om zich zo snel en afdoende mogelijk van die vrijheid te ontdoen. Onze ellende spruit niet voort uit het bestaan van geweldenaren met de macht in handen, maar uit het feit dat de schijnbaar beschaafden kùnnen heersen, zelfs zonder macht. Dus uit de laagheid, de zelfvernedering, de karakterloosheid van hen, de ontelbare miljoenen, overal, die om de knoet smeken. Nu, als voorheen en als immer. Zij die vergeten dat fascisme en nazisme vormen van gemeenschapszin zijn, buitengewoon onaangename, maar niettemin onmiskenbare, staren zich blind op een bijzaak. Wat zij bestrijden moeten is niet alleen de verdorven, stinkende nazigemeenschapszin, maar de gemeenschapszin op zichzelf, hoe en waar hij optreedt en in weerwil van de verleidelijke vermommingen welke hij ooit zal aannemen. De Mens, dat wil zeggen de Enkeling, de Man Alleen, de Eenzame op de Berg, had en heeft en zal altijd hebben één vijand: de menigte, welke in haar gevaarlijkste vorm als samenleving optreedt en onder de naam gemeenschap voor iets edels poogt door te gaan. Het is waarlijk geen toeval dat de taal maar één woord heeft voor gezamenlijk en slecht: het woord geméén.

Bij ieder vertrek weet ik zeker dat ik vrijmoedig en vol vertrouwen op een teleurstelling afsteven, want in heel mijn leven heb ik nimmer een landschap of een bouwwerk ontdekt dat met mijn voorstelling enigszins overeenstemde en mij hetzelfde geluk bezorgde als de verwachtingen welke ik ervan koesterde. Het onverzadigbare plezier in zwerven, dat mij van mijn jongelingsjaren voortdrijft, ligt minder in wat ik te zien krijg en ondervind dan in het feit dat ik bepaalde mensen en dingen, die mij te dicht naderen, níét meer zie. Mijn enige vreugde schuilt in het innerlijk veranderen. Alleen zij die immer en alléén op die verandering uit zijn, worden het trekken nooit moe. Wie ergens een vast punt veronderstelt, eindigt vroeg of laat met naar huis te verlangen. Ik heb tot op het naderen van de ouderdom nooit naar huis verlangd, maar wel hunkerde ik thuis dag en nacht naar een nieuw afscheid. Nu, oud en der dagen zat, is mijn huis (en tuin) mij alles geworden. Dit lijkt mij een natuurlijke ontwikkeling.

Het huis, dacht ik overmoedig toen ik nog jong was, is onze vijand. Wie argeloos in zijn omgeving opgaat, loopt de kans onbekwaam te worden tot een diepe genegenheid. De ware minnaar leeft met zijn liefde alleen in een lege wereld. Buiten zijn geliefde gaat niets hem aan en daardoor hebben de levende wezens en de voorwerpen opgehouden voor het ware paar te bestaan. Wij moeten althans trachten ons leven zo in te richten dat wij te allen tijde beschikbaar zijn voor een eigenmachtige

genegenheid, waardoor de verbintenissen, welke toch nog tussen ons en de wereld ontstaan zijn, opgeheven worden. Wanneer wij ons aan folklore, aan stijlproblemen en ameublementen verslingeren, maken wij ons toegankelijk voor velerlei dwang die ons geheel in bezit tracht te nemen teneinde ons te hervormen.

De natuur, hoe indrukwekkend, en het handwerk der mensen, hoe kunstig ook, vormen te zamen nooit meer dan een toevallig decor, waarin wij het treurspel van onze liefde spelen. Is het de moeite waard aan een versiering, achterdoek en coulissen, zorg en aandacht te besteden? Integendeel, de kunstgeschiedenis leert ons maar al te veel hoe het toneel door de behangers ontzield is.

Zodra ik er mij rekening van geef dat ik mij ergens thuis begin te voelen, besef ik tegelijkertijd hoe ik mij daardoor verneder. Het is onmogelijk toegevingen te doen zonder aangetast te worden. Het is ons niet gegeven zonder concessies te leven in deze wereld, waar wij tegen onze wil in verdwaald geraakten. Daarom zijn wij allen zonder uitzondering geschonden mensen.

Wie strandt, moet zien zo spoedig mogelijk weer vlot te raken. En zodra ik bemerkte dat ik in enig verblijf behagen ging scheppen, voelde ik het als een bittere noodzaak mij van zulk een onwaardige vertedering te bevrijden. Het lot, dat helaas bijna altijd door staathuishoudkunde bepaald wordt, dwong mij als zovelen van mijn gelijken tot een bestendige verblijfplaats. Het is mijn trots dat ik erin geslaagd ben mij van iedere innerlijke toenadering tot die bepaalde stad in dat bepaalde land, welk land dat ook zijn moge, te onthouden. De grote kunst is: altijd en overal een vreemdeling te blijven. Wanneer ik mijn woonoord verlaat, zal het zonder aarzeling en zonder weemoed zijn, omdat ik niets achterlaat. En mocht ik er ooit terugkeren, dan is het bij toeval. En nu herinner ik mij mijn twaalf jaren in Brussel. In die stad woonde ik op een vriendelijke bovenverdieping, welke mij niet het kleinste gedeelte van mijzelf ontroofd heeft. Na er vele jaren vertoefd te hebben, ontruimde ik met een zucht van verlichting mijn vertrouwde vertrekken. En het was een grote dag in mijn leven toen mijn inboedel bij opbod verkocht werd. Ik hield niet van dat huis. Ik hield toen van geen enkel huis. Ik voelde mij uitsluitend in hotels op mijn gemak, omdat die geen eisen stellen en niet pogen mij een beetje vriendschap te ontfutselen. In een logement kan ik mij opgewekt en zorgeloos voelen, baas over mijn wezen en mijn tijd. En dat is heel wat prettiger en beter dan de slaaf aan vaste goederen of huurcedulen te zijn.

De aandacht aan binnenhuis, bouwkunst en stadsorde besteed, wordt onze geliefden ontstolen. Wanneer ik mij met mijn omgeving of mijn dagelijkse gewoonte vereenzelvigde, zou ik het ondraaglijke gevoel hebben mijn liefde en de muzen op een gemene wijze te bedriegen. Want het verwerpelijkste dat de mens naar mijn opvatting kan doen, is zich verdelen. En de werkwijze van de wonderzielen, die rijker worden naarmate ze zich versnipperen, beschouw ik als een nogal gezochte

uitvlucht van de ondanks hun vreugde in de mensen onstandvastigen in hun genegenheid, en die dus van hun nood een deugd trachten te maken.

Hij die op reis gaat om zich los en vrij te houden, gebruikt geheel andere waardebepalingen dan de dagjesmensen die op bezienswaardigheden jagen. En zo valt het mij moeilijk in opwinding te geraken over geschiedkundige bijzonderheden; tegenover het vrijwel immer en met opzet overschatte natuurschoon sta ik altijd heel koeltjes omdat ik nu eenmaal een estheet ben die de Vorm verkiest boven het ongevormde. Ik waardeer een landstreek allereerst naar de mate waarin zij van mijn dagelijkse omgeving afwijkt. Voor zover ik in de natuur belang stel, en dat is in geringe mate, kan ik mij wel enigszins behaaglijk gevoelen in een landschap dat bij de zogenaamde kenners niet als bekoorlijk en aantrekkelijk te boek staat. Landstreken welke door Baedeker en soortgenoten dubbel besterd worden, laten mij soms, meestal altijd onaangedaan. Het is mij nu eenmaal niet om ogenpret te doen, doch om verandering van levenselement. De atmosfeer is alles! Een gevaarlijk woord, dat voor een ieder een eigen betekenis heeft. Voor mij heeft een landschap of een woning altijd de juiste atmosfeer, welke ik voor mijn bestaan nodig heb, wanneer ik zo duidelijk mogelijk de scheiding tussen het ik en het niet-ik bemerk. Het is een heerlijk gevoel na een ijskoud zeebad plotselïng in de zomerse middag terug te komen. Men gevoelt dan zeer scherp zijn grenzen en het eigen wezen is, als een bol van koelte, een duidelijk afgezonderd stukje fenomeen.

Ik ben zó lang uit Nederland weg dat ik het (wanneer ik er thans een enkele maal kom) als ‘anders’ kan ondervinden. Dit erken ik als een lofwaardige overwinning op een verleden, waar ik vele jaren mee geworsteld heb. De wetenschap met enige, bepaalde, aardse werkelijkheid verbonden te zijn, kwelde mij zo, dat ik niet gerust was voor al mijn wortelen, tot de uiterste vezelen toe, uit de bodem losgewoeld waren. Ben ik nu waarlijk en geheel onafhankelijk? Geen geluk is volmaakt. Dikwijls verbeeld ik mij te goeder trouw dat ik eindelijk geheel vrij ben komen te staan; maar dan moet ik daarna weer met angst in het hart erkennen hoe er toch nog altijd verbintenissen blijven, welke aan ons bewustzijn en dus aan onze wil ontsnappen en waar wij dientengevolge nooit van worden bevrijd.

Als al het volstrekte is ook de volstrekte vrijheid een hersenschim. Maar nog immer behoort de jacht op verheven mogelijkheden tot de waardigste bezigheid van de man. Daarom is het goed te streven naar de staat van volkomen vreemdeling, ook al ontdekken wij telkens met schrik dat er geheime overeenkomsten bestaan, buiten ons weten gesloten en waar wij niettemin, ook tegen ons verlangen en onze wensen in, aan verpand zijn.

De ouderdom, mits doelbewust, dat is te zeggen in de nabijheid van de dood geleefd, schenkt ons een eigenschap welke ons vrijer maakt dan de jeugd ooit was: de onthechting. De in waarheid ontelbare verschijnselen, gebeurtenissen, beginselen

en ook mensen, waar ik mij weleer over opwond, hebben opgehouden te bestaan. Mijn beschikbaarheid en mijn bereidheid zijn daardoor in omvang weliswaar beknot, maar hebben oneindig meer in intensiteit gewonnen. De mensen en de dingen die ik nu nog lief heb, bemin ik met een hartstocht en een overgave waar ik als jongeling en man van middelbare leeftijd niet toe in staat was.

En nu weer over de natuur, welke men mij vroeger als het ware opdrong zonder daarmee tot enige waarachtige uitslag te komen. Het schijnt nodig te zijn over bergen, bomen en bouwwerken op een gevoelvolle toon te praten. Ik wantrouw die drift, welke immer te nauwkeurig op het juiste ogenblik optreedt en altijd enige graden te hoog stijgt. Ook de reiziger heeft behoefte aan humor om de duidelijke onderscheidingen in stand te houden, en het méést waar de reisgids verplichtende vervoering aangeeft.

Het verdient aanbeveling nooit te vergeten dat onze bemoeiingen met kunst en natuur aangelegenheden van de tweede graad zijn. Het heeft mij immer bevreemd dat iemand voor een overtuiging of zelfs een denkbeeld afstand van zijn leven deed. Nu kan ik dit begrijpen. Zelfvernietiging is de hoogste vervulling van iedere zielsdrift en een liefde, hoe zuiver en innig ook, blijft zonder het laatste offer onvoltooid. Terecht noemt men dan ook het hoogtepunt van de vereniging van man en vrouw: de Kleine Dood. Ik kan mij echter niet indenken hoe iemand zich in een delirium van kunstmin zou laten vierendelen. Om der wille van het onvergelijkelijk fraaie gezicht op Lissabon, van de overzijde van de Stroozee, heeft nog geen levend wezen de brandstapel betreden. Minnaars en gelovigen hebben te allen tijde de dood gezocht als het onweerlegbaar getuigenis van hun hartstocht. Maar natuurvermaak en welbehagen in de schoonheid voerden gelukkig nimmer tot zulke onherroepelijke daden. Het zijn dan ook aandoenlijkheden van de tweede rang, welke buiten ons diepste wezen om gaan. Ik heb geen enkele reden mijzelf tot een inniger verkeer met deze verschijnselen aan te zetten en ik beschouw mij in het geheel niet als onteerd wanneer ik bij vele herhaaldelijk, en met nadruk gerangschikte, bezienswaardigheden onbewogen blijf. Ik ben in staat de merkwaardigheid en de aangename vormen van een mensenwerk of een landstreek te erkennen en te waarderen zonder dat mijn gemoed daarbij betrokken wordt. Tussen mijn ogen en mijn vernuft bestaat een levendige en boeiende handel, maar mijn ogen zijn slechts door een smal kronkelpaadje, dat weinig gebruikt wordt, met mijn hart verbonden. Deze eigenaardigheid is minder eigenaardig dan men denkt. Kijkontroeringen, zo ingrijpend dat zij ons leven wijzigen, zijn zeldzaam. Zij worden echter dikwijls geveinsd, omdat de gemiddelde man er een eer in stelt de belachelijke reisgidsen in geestdrift te overtroeven. Wie poogt oprecht te zijn, komt tot de slotsom dat bloemenpracht en bouwkunst niet onontbeerlijk zijn voor ons innerlijk geluk. En die erkentenis doet mij goed, omdat zij mij stijft in mijn streven overal en nergens

huis te zijn. Ik wil zonder telkens pijnlijke en vernederende misverstanden te moeten oplossen, op ieder uur van dag en nacht de scheiding tussen ik en niet-ik kunnen vaststellen. Het beste deel is: zich in zijn omgeving te voelen als een gepolijste nikkelen bal op een glazen plaat.

Door mijn open raam zie ik een stadje, blinkend wit, dat zich sierlijk tegen een rotshelling op slingert. In het midden van de schikking staat een rood huis, door twee zwarte palmen geflankeerd. Het zou voor de hand liggen daar twee trouwe schildwachten, dag en nacht op post, van te maken. Maar dat weiger ik: palmen zijn palmen en moeten palmen blijven. Het zou, als men zich enige vaardigheid op dat stuk eigen gemaakt heeft, een klein kunstje zijn onnoemelijk veel fraais daarbij te dichten over die stralende blankheid, dat rode kleurvlak, die strakke, doorzichtige hemel. Ook de slingerende steegjes, de geestige huisjes en de sterrenwacht welke op een schip gelijkt kunnen als temata voor talloze schakeringen dienen. Dat zou dan kleurrijke, schilderachtige dagbladschrijverij of, in het beste geval, woordkunst (afdeling beschrijvend proza of een Dag met Sneeuw) opleveren. Ik houd mij er echter van overtuigd dat de veel geprezen plaatselijke kleur, door reizigers naar de aard overal opgespoord en helaas ook ontdekt, één van de tienduizend vormen is van altijd hetzelfde boerenbedrog, waarbij dan uitkomt dat de bedrogene en de bedrieger een en dezelfde persoonlijkheid vormen. Het schenkt mij voldoening noch vermaak in een kerkje, een rotsblok of een varenbos de een of andere, altijd kinderachtige wonderwereld éérst te verstoppen en die daarná, met een verheerlijkt uiterlijk, stralend van eigen knapheid, weer te ontdekken. Bovendien is ook dit spel een eenzijdig zoeken naar verstandhouding, dat mij onwaardig voorkomt. Wanneer ik door mijn open raam naar het stadje tegen de heuvel kijk, stel ik nadrukkelijk en met een schaamteloze voldoening vast dat ik die schikking aangenaam voor het oog vind, maar deze overigens niet de geringste uitwerking op mij heeft. Ik bezit natuurlijk genoeg ervaring der verschijnselen om dit schouwspel ‘mooi’ te vinden. Deze mooiheid eenmaal vastgesteld en opgetekend zijnde, gaat mij verder niet aan.

Toch geeft dit uitzicht uit mijn raam mij een ontroering welke zich dagelijks (tot nader order althans) herhaalt: de onbeschrijflijke, tot in de diepste schuilhoeken trillende vreugde dat ik níét thuis en ook niet dicht bij huis ben, dat er geen huis meer bestaat. En als ik dan daarna mijn kale hotelkamer rondzie, ervaar ik, als een warmte van heel mijn wezen, het geluk dat daarin níéts van mij is dan mijn lijfgoed, mijn schrijftuig en een tandenborstel-zonder-haar, maar van het verdoemde nylon.

Zoals ik reeds waarschuwde, denk ik nu over alles anders dan toen ik neerschreef. Maar voor de enkele zonderling die er prijs op stelt iets naders omtrent mij te vernemen, acht ik deze bladzijden onmisbaar. Van meer belang echter voor hem, die juist genoemde zonderling en in sterker mate voor mij, is de onherroepelijke afrekening met het verleden, welke de Spaanse burgeroorlog en de overwinning der

geweldenaren voor ons beiden betekende. Als er zo iets als een volstrekt keerpunt in een mensenleven kan bestaan, dan had zulks wat mij betreft plaats in de zomer van 1936 en in een klein, verloren plaatsje, Martinho di Porto, ergens in Portugal.

Het verblijf in Portugal openbaarde mij het onvergelijkelijke genot dat de barok schenkt aan allen die, speels en spilziek van natuur ontvankelijk zijn voor de bekoring der tierelantijnen. Het blijft in mijn herinnering mede verbonden met de afschuw en de angst welke Franco's morenmuiterij in mij wekte. In Portugal werd de onvermijdelijkheid van een bloedige uiteenzetting mij duidelijk. Toen, in 1936, begon de wereldoorlog, welke zeker niet in 1945, in weerwil van vredesschijn en schijnvrede, afgesloten werd.

Ik hecht een bijzondere betekenis aan mijn verblijf in Portugal van 1936, omdat ik, thuisgekomen, zeker wist dat er een spoedig einde moest komen aan alles waar ik toe voorbestemd was en waar ik mij aan gehecht had in een jeugd, zeker niet vrolijk, maar die mij toch de illusie schonk dat het mogelijk zou zijn de korte tijd op aarde te wijden aan poëzie en reizen. Ik wist van dat jaar af dat ik voorlopig niet op een zorgenvrij bestaan kon rekenen. Niet ik alléén. Niemand zou meer de geestelijke vrijheid, de beminnelijke levenswijze van voor 1914 kennen en zelfs niet de betrekkelijke vermaken van tussen de twee wereldoorlogen. ‘Het slaat mij dronk,’ als de Afrikaners zeggen, hoe een overigens zo blijmoedig en melancholiek man als Hilaire Belloc, met een sterke onafhankelijkheidsdrang, die zich uitte in zijn werk en in zijn levenswijze, hoe zo iemand met het fascisme kon heulen, met de ontkenning van al wat hem dierbaar was. Als men de caudillo bezoekt, kan men net zo goed met Hitler en Stalin dwepen: geweld is altijd geweld, dwingelandij is en blijft dwingelandij.

Wat nog in mij over mocht zijn, als de laatste virussen van een overwonnen Maurassianisme, werd gedood door de afschuwelijke Moren van Franco en de achterbakse martelpolitiek van Salazar.

XXI

1

Van 1936 tot 1939 is een korte spanne tijds die eindeloos leek. Ik had daarvoor en heb daarna niet meer zulk een nijpende angst, dag en nacht, gekend. Het stond voor mij vast dat een oorlog onvermijdelijk was. Feitelijk reeds kort na de onbevredigende vrede van Versailles.

Na de rampzalige verwarring door eigenwaan, baatzucht en bovenal grenzeloze domheid bij die gelegenheid bedisseld, hebben wij, die maar één behoefte kennen: vrede in de ruimste zin des woords, menig schadelijk uur beleefd. Doch geen daarvan was zo overrijk aan angsten en ergernissen als het tijdvak lopende van september 1938 tot het begin van de tweede Europese oorlog. Van alle ongevallen zijn die, welke de vrees in onze verbeelding wekt, de verschrikkelijkste. De werkelijkheid die ons zo weinig goeds en niets duurzaams bereidt, blijft gelukkig in het kwade verre beneden ons voorstellingsvermogen. Toen de oorlog, welke wij in talloze slapeloze nachten als het eind van alle dingen, de algehele ondergang van onze bestaansredenen, voor ons zagen, inderdaad uitbrak, gevoelden wij iets dat op verlichting leek. Wij schaamden ons over dat gevoel, doch dachten er niet aan het te loochenen.

Ik ken aan persoonlijke getuigenissen niet meer waarde toe dan ze verdienen. Claude Anet schreef: ‘Il n'est personne qui soit absolument sincère’, en hij heeft gelijk. Wie het tegendeel beweert, toont niet de moed zichzelf te zoeken. Het kan, tegenover de versteenden die zich karaktervast wanen, niet genoeg herhaald worden dat iedere vormgeving, mondeling of schriftelijk, vervorming betekent. Het woord, dat nooit anders dan een persoonlijke opvatting kan vastleggen, is dus immer een masker, een aanduiding dienende om de term leugen, door de schijnheiligen in ongenade gebracht, te vermijden. Aangezien de waarheid onkenbaar is, moeten wij ons met alle schakeringen der onwaarheid behelpen. En dat gaat ons opperbest af. We drijven de onbetrouwbaarheid, onafscheidelijk aan onze beperkte middelen van weerneming verbonden, met opgewekte schaamteloosheid zó ver, dat wij alle onwaarheden welke ons behagen of van dienst zijn waarheden noemen. Hieruit ontstaat een warwinkel van misverstanden, waaruit wij keur van aantrekkelijke veront-

schuldigingen voor al onze openbare en geheime misdragingen ontwikkelen.

De hier volgende aantekeningen hebben niets te maken met de geschiedkundige gebeurtenissen zelf, alleen met de wijze waarop ik daar argeloos op geantwoord heb. Ze zijn met geschreven met de bedoeling waar, maar in het verlangen oprecht te zijn. Ik heb van het vuige bedrijf van de politiek bitter weinig verstand, en dat is een van de zeer weinige dingen welke ik in mijzelf goedkeur. Maar er zijn tijdperken waarin het niet mogelijk is iedere aanraking daarmee te vermijden, omdat het kwaad als een verpulverd gif in de dampkring zweeft.

Jongedochters in de leeftijd van het zalig dwepen kunnen misschien nog dagboeken bijhouden, zonder dat de mogelijkheid van verspreiding één ogenblik bij hen opkomt. Doch al wat doorgewinterde lettervreters aan het papier toevertrouwen, wordt vroeg of laat kopij voor de drukpers. Ik heb in 1938 aantekeningen gehouden van wat ik om mij en in mij waarnam, en dat niet met de opzet daarvan aan anderen kennis te geven. Ik handelde slechts onder de drang van de behoefte mij te bevrijden van een aantal gevoelens en overwegingen die ik in mijn dagtaak niet verwerken kon. En bovendien wordt mijn geheugen nooit best, met het klimmen der jaren een steeds minder betrouwbaar werktuig. Ik heb gepoogd mijzelf wijs te maken dat slecht onthouden een zegen moet zijn, daar dan alleen de zaken van wezenlijk belang gevangen blijven. Dat is onjuist. Pietluttigheden blijken bewaard te worden, terwijl aangelegenheden, waar ik met hart en ziel in opging, ontijdig vervaagden en in een ijle rook opgingen. Nu komt mij dit zakboekje van pas. Ik maak er gebruik van om zo mogelijk een indruk te geven van de benauwenis waarin ik leefde. Ik alléén? Ik kan mij niet voorstellen dat één rechtschapen ziel zich toen behaaglijk heeft gevoeld.

Alleen moet ik erop wijzen dat het geheugen (ook wanneer schriftelijke aantekeningen het te hulp komen) nooit iets anders kan bewaren dan feiten, woorden, beschrijvingen, soms tot in de geringste onderdelen. Doch het is niet bij machte een da mpkring vast te leggen. En het zijn juist en alleen de onweegbare en onmeetbare bestanddelen, welke zin en waarde aan gebeurtenissen en uitspraken schenken. Wie zijn herinneringen te boek stelt, plaatst ‘toen’ in het licht van ‘nu’ en maakt zich juist daarmee, ook al is hij zo eerlijk als goud, aan een vervalsing schuldig. Het opschrijven van gedachten betekent dat men het vloeibare in een vaste vorm brengt; dat is alweer een vervalsing. Vervorming, vervalsing: ik heb niet het minste bezwaar tegen dit bedrijf, aangezien het zonder dagelijkse en duizendvoudige vervalsingen niet mogelijk zou zijn te bestaan en zich uit te drukken, wanneer men er zich maar voortdurend rekenschap van geeft dat zelfbedrog en bedrog van de buren de wezenlijke voorwaarde voor ieder verkeer onder mensen zijn.

En zo schreef ik dan op de 28ste september van het jaar van beroering: ‘Vandaag, woensdag (een historische woensdag zelfs) heb ik voor het eerst aan de onvermijde-

ijkheid van een oorlog geloofd, toen namelijk de beurs als bomijs in elkaar zakte. Wanneer men zou vragen wèlk gevoel mij beheerste in die dagen met al hun snelle wisseling van aanzicht, antwoord ik zonder aarzeling: een beklemmende onmacht. Deze wordt veroorzaakt door de zekerheid dat de wereldgebeurtenissen, waar de geschiedschrijvers zo hoog van opgeven, zich buiten de wil om en dwars tegen de belangen der enkelingen in voltrekken. Als het tot een oorlog komt, kan men zeggen dat van de miljoenen slachtoffers, daarbij betrokken, er geen honderd zijn die dit werkelijk gewild hebben. De stad (Brussel) toont zich zenuwachtig en gedrukt. Het is niet mogelijk met iemand een verstandig woord over verstandige dingen te praten. Eén onderwerp beheerst elke gedachtenwisseling: de toestand. Zonder over de allergeringste gegevens te beschikken, oordeelt een ieder op grond van een wezenloze voorstelling, welke hij zich uit niet meer geldige herinneringen opbouwt. Men maakt van een wens een slotsom. Doodsangst blaast ons de somberste voorstellingen in. De rede maakt weer eens een bijzonder slechte tijd door.

De buitenboulevard biedt een bont en zenuwachtig schouwspel, dat ik voor mijn venster staande beklemd, geërgerd gadesla. Militaire bereddering rechts en links. Het is duidelijk dat de heren landsverdedigers niet de kunst verstaan hun bedrijf op een ietwat bescheiden wijze uit te oefenen. Mijn ingeboren, ingekankerde afschuw van prinsemarij en soldateska, en al wat daar aan hoerapatriottisme bij behoort, spruit voort uit de tegenzin in luidruchtigheid en ijdelheid, twee kenmerkende burgermanseigenschappen welke steeds onafscheidelijk verbonden zijn. Het aantal zatladders in veldgrijs is verbijsterend, hetgeen de verliefden op het gezag niet beletten zal ons bij iedere voorkomende gelegenheid voor te houden dat het leger een onvolprezen inrichting voor volksopvoeding is.

Het spreekt vanzelf dat ik oorlog vrees. Ik gevoel mij volkomen verslagen alleen reeds door te denken aan de mogelijkheid op die onpeilbare ellenden. En dat zelfs in de vorm van een reprise. Al zou er voor Nederland geen onmiddellijk gevaar zijn hoogst onwaarschijnlijk) dan staan wij toch voor een onderbroken ontwikkeling welke niet zo gemakkelijk weer op te vatten zal zijn. En dus voor een toekomst nog onzekerder dan het toch al zo onzekere heden. Bovendien zal, als het zover komt, het gevaar haastig opkomen, als een donderbui. Men kan zich bezwaarlijk voorstellen dat wij wederom het voorrecht hebben de dans te ontspringen.

Niemand kan zijn hoofd bij zijn taak houden. Alle lieden van ons slag zijn vervuld van deze tragische tweestrijd: wat moeten wij verkiezen, de verschrikking van een oorlog met de grote kans dat er een einde komt aan de smaad van het Italo-Germaanse fascisme, of géén oorlog, maar de zekerheid dat onze onverzoenlijke vijanden sterker dan ooit uit alle moeilijkheden te voorschijn treden om daarna met te wreder felheid de vrijzinnige denkbeelden, welke wij aanhangen, te bestrijden, onze medestanders, voor zover die binnen hun macht zijn, uit te roeien.

Ik verafschuw de oorlog even hartgrondig als het fascisme: is er hopelozer tijd denkbaar dan die waartoe wij veroordeeld zijn en waarin mensen van goeden wille voor een dubbele mogelijkheid gesteld worden in het vooruitzicht dat zij de slachtoffers zijn, hóé het lot ook beslissen moge?

Ik lees 'Der Grosse Krieg' van Thukydides, in de nieuwe vertaling van Heinrich Weinstock. Zelden kreeg ik in de laatste tijd een zo hedendaags vlugschrift in handen.

'Die Aledaimonier sind zweifellos unsere Gegner ... Befehlen sie uns doch Poterdaia abzustehen, Aigina die Selbstbestimmung zu geben und den Beschluss über Megara aufzuheben. Zuguterletzt kommen gar die Gesandten da und verkunden offen, wir sollen den Hellenen die Selbstbestimmung geben. Niemand von euch soll aber annehmen, es komme nur eine Kleinigkeit zum Kriege, falls wir den Beschluss über Megara nicht aufheben sollten auch wenn sie noch so sehr hervorheben, es gebe keinen Krieg wenn der Beschluss aufgeheben würde. Nein, lasst nur den Vorwurf sich in eurem Herzen nicht festsetzen, als würdet ihr wegen einer Kleinigkeit Krieg angefangen haben. Denn diese Kleinigkeit schliesst die ganze Bewahrung und Erprobung eurer Grundsätze ein. Gibt ihr ihnen hierin nach so wird man euch sofort etwas Grösseres aufbürden im Glauben, ihr hättet auch nur aus Angst euch in jenem gefügt. Schlägt ihr die Sache aber, die Festigkeit ab, so stellt ihr ihnen deutlich vor Augen, dass sie euch eher wie ihresgleichen zu behandeln haben.'

Het is jammer dat de man die deze woorden nuchter en redelijk neerschreef, niet te München aanwezig kon zijn.

De volgende dag. Het gevaar is geweken, zeggen de blindgeborenen.

Dit was een der zwaarste dagen van mijn bestaan. Om te beginnen is deze mededeling door haar onvolledigheid misleidend: het *ogenblikkelijke* gevaar is misschien voorbij; dat wil zeggen dat de oorlog verschoven is tot een toekomstig tijdstip. Zulks past Duitsland blijkbaar beter.

Toen er iemand op zijn vingers floot, is My valet from London komen aanvliegen, en met de opgewekte schaamteloosheid, welke de Grote Leiders der Mensheid siert, heeft hij met enige andere slimmerds Bohemen verdeeld onder het klassieke motto: dat het goed riemen snijden is van eens andermans leer. En dat in weerwil van het Frans-Tsjechische verdrag. Ik vind alles best, wanneer men mij nu morgen maar niet aan boord komt met het heerlijke rechtsbewustzijn van de Britten, of begint te zaniken over die gemene moffen die plechtige overeenkomsten beginselvast als vodjes papier beschouwen.

Ik moet bekennen dat ik mij opgelucht voel, ondanks alles. Ik heb er geen bezwaar tegen laf, en uit lafheid dom te zijn. Alleen gaat men te ver wanneer men eist dat ik bovendien nog jubel. Het verheerlijken van hen die niet veel anders deden dan de voorschriften der bankiers opvolgen maakt mij ziek. Europa doet mij denken

aan een man met een ettergezwel bezocht en die in gestadige angst voor de snijmeester leeft: alles liever dan het mes. Met lapmiddelen wordt hij telkens weer een beetje bijgespijkerd. Maar met pijnlijke zekerheid gaat hij onnodig en vóór zijn tijd te gronde. De vernietiging van de westerse beschaving, waar ongeluksprofeten altijd de mond vol van hebben, zou niet het gevolg zijn van een oorlog nú, maar wordt de onafwendbare uitslag van het uitstel dat het fascisme, geweldleer en daardoor in beginsel ontkenning van alle beschaving, ten goede komt.

Het is niet moeilijk vredesapostel te spelen ten koste van de buur en de gebraden haan uit te hangen dank zij het pandrecht op de toekomst. De vergadering van München is een van de verachtelijkste vertoningen welke de mensheid ooit aanchouwd heeft. Het ellendige is dat de gebeurternissen telkens diep in ons geheime even doordringen en zelfs in staat blijken vriendschapsverhoudingen te vergallen. Terwijl ik dit schrijf, gaan mijn gedachten uit naar de jonge, begaafde en hoogst gecultiveerde graaf P. Hij was tot dusver de énige Duitser met wie ik mij ooit verwant, voor wie ik genegenheid gevoeld heb[1], en ik moet bekennen dat ik slechts goeds van hem ondervonden heb. Hij was op een eenvoudige, jongensachtige wijze hartelijk, oordeelde mild over mensen en dingen en stond voor alle meningen open. Hij was van nature gematigd, vijand van al wat naar luidruchtigheid zweemt. Door zijn opvoeding in Engeland en zijn roomsheid was hij gedurende zijn verblijf in België en Frankrijk slechts heel vaag en uit de verte bij de gebeurtenissen in zijn vaderland betrokken. Van enige geestdrift voor een partij heb ik in zijn Belgische tijd nimmer iets bij hem bespeurd en nog minder van verblinding. Hij bleef redelijk en teder en het was mij onmogelijk enig verband te erkennen tussen deze stille, zuivere kameraad en de holderdebolderende mannetjesputters van het ogenblik.

Het laatst sprak ik P. en zijn jonge vrouw in het Café de la Paix te Parijs, een koffiehuis dat mij met weerzin vervult. Hij had van een tante een uitgestrekt landgoed in Tjechoslowakije geërfd en stond op het punt zich als landedelman in de eenzaamheid terug te trekken.

Zo nu en dan kreeg ik een vriendelijk levensteken. P. had kans gezien, tussen de vermoeiende bezigheden van zijn bedrijf door, Keats te vertalen. Hij wilde er een boekje van maken met verluchtingen van John Buckland Wright. In elke brief werd ik dringend uitgenodigd op zijn goed te komen werken en jagen. In weerwil van mijn oprechte genegenheid voor P. en van mijn niet mindere oprechte lust om mij in een volkomen verlatenheid aan de schone letteren te wijden, kòn ik er maar niet toe komen deze tocht te aanvaarden. Hetgeen verwonderlijk is, daar ik anders

1 Vele jaren nadat ik dit schreef, leerde ik te Kaapstad de graaf Maltke kennen, die, vollediger nog dan P., het oude Duitsland op zijn allerbeste vertegenwoordigde.

met een natte vinger voor iedere verplaatsing te lijmen ben. Ik vroeg J.B.W. (zie blz. 255) eens poolshoogte te nemen. Hij reisde af. Zijn berichten luidden niet geruststellend. Hij stelde duidelijk bij onze gemeenschappelijke vriend een groeiende genegenheid voor de machthebbers in Duitsland vast. John meende dat hier de invloed werkte van P.'s zwager, de prins v. S.L., die hem (John) verschrikt had door een verbijsterende geestdrijverij. De logeerpartij was echter toch nog draaglijk geweest: de politiek had nog niet zijn ganse verblijf verpest.

Toen Oostenrijk overweldigd werd, vervulde P. toevallig te München zijn dienstplicht als reserve-officier en hij moest mee oprukken. Over deze sombere en schandalige vertoning, welke ons nu nog met schaamte en deernis vervult als wij eraan terugdenken, schreef hij John en mij een drietal brieven, waarin plotseling een mateloze nazidronkenschap tot uiting kwam.

Wat was er overgebleven van de bescheiden, rustig-kritische, ietwat dromerige, bovenal zo ingetogen P.? Hij verviel in de onedele, ijle woordenkraam van de dagbladpers-in-staatsdienst. In plaats van met bewijsstukken, waar hij eertijds dol op was, kwam hij alleen met snorkende en zinledige leuzen voor de dag. Wij kregen ook nog een briefje van zijn vrouw, dat verstandiger en natuurlijker klonk, maar tot onze verbazing toch geen twijfel aan haar gezindheid overliet.

Wij hebben daar het zwijgen toegedaan. Wat hadden wij kunnen antwoorden?

Dat heel en half verongelukten, met een uit wrok gegroeide aanleg voor beulsknechten, zich met ijver en overtuiging in dit weerzinwekkende bedrijf stortten, acht ik een natuurlijke zaak. Maar hier had ik te maken met een dichterlijke jongen, in het bezit van wat men een Europese beschaving pleegt te noemen, bon catholique, van Poolse oorsprong, een Beierse achtergrond, lang buiten Duitsland vertoevende; een propere natuur, die ijverzucht noch achterdocht kende, schuchter, kies, tevreden met zijn lot, gelukkig getrouwd, in het bezit van een onaantastbare maatschappelijke positie, en die tenslotte het onschatbare voorrecht had te wonen in een land zonder toezicht op drukwerk, zodat hij voor en tegen kon afwegen. Dat zo iemand in korte tijd kon verworden tot een redeloze meehuiler met de wolven in Goebels' stinkbos, heeft mij ontredderd en mij meer gegriefd dan ik kan zeggen. Ik heb voortdurend twee beelden voor mijn geest: de aarzelende, vriendelijke, peinzende jonkman van wie ik in dat afschuwelijke café de la Paix afscheid nam en de verblinde partijganger, die mij deze schandalige brieven schreef, die waarschijnlijk, op zijn goed, dapper meegekonkeld heeft tegen het land dat hem gastvrijheid verleende en die wel dapper meegejuicht zal hebben bij de intocht van de overweldiger. Ik kan deze ommekeer niet anders ervaren dan als een persoonlijke belediging. Ik acht mij bedrogen en kan dat vergeven noch vergeten.

Uit deze aantekening blijkt hoe de aandacht voor aangelegenheden van voorbijgaande aard alle verhoudingen verstoord, alle verbindingen vernield heeft. Wanneer

wij vergeten wat Vincent Muselli ons voorhield: ‘La place d'une épithète dans un vers de Virgile a plus d'importance pour nous que le tracé des frontières de l'Empire d'Auguste’, zijn wij tegelijkertijd ons innerlijk evenwicht kwijt. De angst slaat mij om het hart wanneer ik aan mijzelf waarneem hoe door de levensomstandigheden in een tot razenij geprikkeld Europa het gevoel voor betrekkelijkheid en schakering, grondslag voor een rustig oordeel, volkomen afstompt. Ik ben van nature ontoegankelijk voor de drogredenen der wervers; maar desondanks voel ik mij op een driftige, onrechtvaardige, wraakzuchtige wijze antifascist. Schuilt hierin een toegeven aan de afschuwelijke politiek, wreed, redeloos spel, dat geheel buiten de werkelijkheid omgaat en waarbij voortdurend en misleidend over werkelijkheid geproken wordt? Nee! Ik verdedig mij alleen maar tegen het geweld en de beginselen op het geweld gebouwd. En dat zonder nadenken of onderscheiden, wild en verblind, zoals het moederdier haar kroost met bek en klauw beschermt.

Daarom ook maakt het mij gallig wanneer ik een opgewonden standje, gehooraam aan de mode, hoor beweren hoe politiek de grondslag van alle wijsheid, de aandrift tot iedere letterkundige werkzaamheid behoort te wezen. Het zou de moeite waard zijn tegen zulke parmantigheden in te gaan, wanneer ze niet zo algemeen verspreid en zo aantrekkelijk voorgediend werden. Politiek is onafscheidelijk van et aantal. Wanneer een man, tot nadenken geneigd en bekwaam, zich om de een of andere reden en vrijwel altijd ten onrechte tot de menigte richt, moet hij zich, of hij at wenst of niet, diep vernederen wil hij verstaan worden, omdat de menigte zich nu eenmaal nimmer tot zijn knieën verheffen kan. De kudde vermag zich alleen te andhaven door een opzichtige leugen, dat wil zeggen: zo lang zij door een reeks an leugens zich ervan overtuigd waant dat alle waardebepalingen en rangschikkingen onveranderlijk zijn. Alle dwingelanden roepen om het hardst de eeuwigheid aan en verkondigen, met een nadruk welke maar al te dikwijls in handtastelijkheden overgaat, het duizendjarige rijk. Het openlijk erkennen van een wijziging neemt dan et karakter van heiligschennis aan. De instellingen verkrijgen, wanneer de goegemeente gelooft in hun onbeperkte houdbaarheid, een schijn van goddelijkheid, welke hun niet toekomt. Wie dus de werkelijkheid met haar onafgebroken verandering verheerlijkt boven een versteend leugenstelsel, is de onverzoenlijke vijand van allen die er belang bij hebben aan de stof toe te kennen wat alleen de geest toekomt: onsterfelijkheid.

De losse opmerking dat het beter zou zijn aan een dwaze hersenschim te geloven dan níét te geloven, treft mij niet, omdat ik wel degelijk onvoorwaardelijk en diep loof aan Iets: aan de ononderbroken wijziging.

Mijn weerzin tegen het soort leven dat mij en mijn vrienden werd opgedrongen oeide gestadig, en na een strijd waarvan ik niet alle opeenvolgende staten meer kan nagaan, besloot ik mij te onttrekken aan een wereld waarin de kunstenaars, die

recht op ongerijmdheid hebben, nog slechts zweren bij het gezonde verstand, en de machthebbers, van wie men enige orde in het denken verwacht, een waanzin verheerlijken welke helaas altijd op bloedvlekken uitloopt. Julien Green schrijft in het tweede deel van zijn dagboek over het noodlot van deze september enige regels welke volkomen ook mijn gewaarwordingen uitdrukken: 'Qu'il y ait ou non la guerre, je ne serai jamais le même. La secousse a été trop violente pour ne pas me détacher d'un monde dont j'ai vu toute la fragilité'.

Ook ik ben in die dagen gewaarschuwd. Van dat ogenblik af voel ik meer dan ooit tevoren een onoverwinnelijke afkeer van al wat van verre of nabij met politiek in welke zin ook verband houdt. Mijn platonische belangstelling voor deze vraagstukken is door deze ervaringen, welke ik hierboven volgens aantekeningen op de juiste dagen gemaakt, weergaf, vrijwel plotseling omgeslagen in een onplatonische weerzin. Ik zou durven schrijven: in een lichamelijke walging. Er bestaat geen goede politiek omdat er geen goede zaken meer bestaan die waard zijn zich ervoor op te offeren.

Ik poog mij nu een eigen wereld op te bouwen, met mijn beperkte middelen en op mijn bescheiden schaal, maar die in elk geval niet zó bot en zo liederlijk zal zijn als die welke de werkelijkheid aan mij tracht op te dringen. Ik ben te lang slachtoffer van mijn goedgelovigheid geweest. Ik heb nu doorgevoerd wat ik mij al zo lang voorgenomen had: *ik doe niet meer mee*. Dit is ongetwijfeld een vlucht, maar aangezien ik de zogenaamde heldenmoed altijd versleten heb voor een gevolg van bewustzijnsverenging en gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef, zie ik daar niet tegenop. Deze nederlaag tover ik voor eigen gebruik in een overwinning om: verkies ik niet het hoogste goed, de stilte, boven het hinderlijke gedruis der aardse aangelegenheden? Men belet de wereldse wereld enige invloed op ons gemoed uit te oefenen wanneer men de punten van aanraking tot het geringst mogelijke aantal terugbrengt. En aangezien die wereld alleen bestaat om en door de invloed welke hij op de mens kan uitoefenen, wordt hij ten gevolge van mijn handelwijze in zijn grondslagen aangetast. De ware levenskunst bestaat daarin dat men in de wereld leeft alsof die wereld niet bestond. Is mij dat nu mogelijk?

Ik heb jarenlang geleefd, zie boven, een leven (zie weer boven) dat een mensonterend schijnbestaan was. Ik kreeg zelfs de gelegenheid niet mijn schat aan herinneringen aan te spreken. Ik heb gehamsterd en bevindt mij nu zo rijk dat ik voor afzienbare tijd geen behoefte heb aan een onmiddellijke aanraking met de werkelijkheid of wat daarvoor doorgaat.

Er bleef mij niets anders over dan de chaos, zo mogelijk (waarheen?) te ontgaan. Ik verliet met de mijnen en een bezwaard hart het Brussel waar ik twaalf jaar leefde en werkte en dat mij lief geworden was. Want een ieder die de stad vóór de tweede wereldoorlog kende en niet door vooroordeel verblind was, zal mij toegeven dat hij

een geheel eigen karakter had en dat er een even persoonlijke bekoring van uit ging. De bluffers die nooit nalieten ‘geef mij Parijs maar’ te balken, hebben Brussel met zijn onvergelijkelijke rijkdom aan allerinnemendste gebruiken, met zijn dikwijls verorgen stedenschoon, met zijn gemoedelijke en beraadde ongebondenheid nooit egrepen. Het was toen een ideale stad om in te wonen. Het werk van de voorteffelijke Amerikaanse essayist Albert Jay Nock (1870-1945), een van hen die het soepelste en levendigste Engels schreef, is doorspekt met verheerlijkingen van Brussel, een stad waar hij nooit genoeg van kon krijgen.

Gelukkige jaren, die in Brussel, voor zover er zo iets onnatuurlijks als geluk ooit ergens bestaan kan. Toch, zo was mijn aard. Toen veel meer dan nu gevoelde ik het vertrek als een bevrijding. Ik bedoel niet het vertrek uit België, maar ieder vertrek, het Vertrek met de hoofdletter welke mij zo lief is.

Brussel en mijn woning heb ik zonder een zweem van spijt opgegeven. Met een voldoening van slecht gehalte omdat er veel ijdelheid door gemengd was, stelde ik vast hoe de verzekeringen, gegeven in de eerste hoofdstukken en betrekking hebbend op de voordelen van een ontworteld bestaan, opgewassen bleken tegen de vuurroef der verwezenlijking. Ik heb kunnen vaststellen dat inderdaad *niets* mij aan huis of stad gebonden hield. Als op dat ogenblik iemand mij voorspeld had dat ik nog eens redeloos en verbitterd zou hunkeren naar dit verleden, zou ik hem in zijn gezicht uitgelachen hebben, zelfs al had ik daarmee, tegen mijn gewoonte, de wetten der welvoegelijkheid overschreden. Ik verliet België dus met een blijmoedigheid waarvan ik de voosheid, de onhoudbaarheid, toen nog niet in volle omvang vermoeden kon.

Door de voorbereiding van een zo belangrijke verandering in het dagelijks bestaan en de herhaalde uiteenzettingen daarmee noodlottigerwijze verbonden, raakt men al spoedig ongevoelig voor de werkelijke gebeurtenissen. Zoals het tijd gaat wanneer er door bijzondere omstandigheden veel gepraat moet worden (bijvoorbeeld bij maatschappelijk opgevoerde sterfgevallen) verwerven de woorden langzaam maar zeker een onafhankelijk bestaan, waarachter de feiten geheel schuilgaan. En men vervaardigt zich opgewekt en argeloos een kunstmatige wereld van volzinnen en leuzen, bont en woelig, waarin men het wezenke, zichzelf, vergeet. Men handelt in een roes, men beweegt zich haast werktuiglijk voort in een wazige omgeving: beneveld in nevelen. Men heeft zo lang en zo vurig over de gebeurtenissen gesproken vóór zij plaatsgrepen, dat er geen venskracht meer over is om ze te bezielen wanneer ze zich werkelijk aan ons voordoen. Ik maakte uit deze staat van zaken verkeerde gevolgtrekkingen betreffende het nut van zó hartstochtelijk naar de toekomst te verlangen dat het heden, op het ogenblik zelf waarin het ophoudt héden te zijn, in een bodemloze diepte verzinkt. En ik kon mijzelf niet voorspellen dat ik binnen afzienbare tijd

van dat verlangen naar de toekomst genezen zou zijn, om mij, verblind en krampachtig, volkomen over te geven aan de bittere genoegens der herinnering.

Toen beweerde ik nog overmoedig dat betreuren immer het teken van een arm gemoed was, omdat een beweeglijke innerlijke rijkdom ons zó vervult, dat wij een verlies niet bemerken en dus moeilijk bewenen kunnen. Wel echter was ik zo voorzichting erbij te vermelden dat die onmacht om zich met het verleden bezig te houden evenzeer het bewijs van botheid kan zijn. Ik heb met de ondoordachtheid welke mij kenmerkt dikwijls en vurig op de herinnering gesmaald, omdat ik niet wist welk een mateloze heerlijkheid eruit te putten valt voor wie het verstaat uit de baaierd van gisteren-heden-morgen een gloednieuwe, klare, open, een onwerkelijke dag te scheppen, alléén voor eigen gebruik. Ik vrees nu dat het slechte geheugen, waar ik meer dan eens met lof van gewaagde, niet veel anders kan zijn dan een onvermogen om het leven tot in zijn diepste diepten te laten doordringen: al wat ons werkelijk in de roos treft haakt zich daar vast en wordt een deel van ons leven, onvervreemdbaar.

Na Brussel, verwerkt en onherroepelijk voorbij, restten mij nog enkele weken in mijn twee landen. In Nederland voelde ik mij steeds parmantig Frans. Hieraan was de beangstigende aanwezigheid van veel te veel Nederlanders niet vreemd. Het maakt onrustig de eigen grondtrekken zo veelvuldig, zij het ook in talloze schakeringen, om zich heen herhaald te zien. In Frankrijk daarentegen vertoon ik mij aan mezelf in de eerste plaats als een Nederlander-van-de-oude stempel, zoals er in deze tijd van haastige en verdeelde arbeid nog maar weinig vervaardigd worden. Ik verwijt mij nu dat ik die korte tijd niet beter besteed heb, dat ik mij niet innig genoeg bewust geworden ben van het feit dat ik mensen, levensgewoonten en landschappen, koffiehuizen waar ik mee vergroeid was, verlaten ging, wellicht voorgoed; dat ik in deze uiterste Europese ogenblikken niet helderder, scherper, indringender, kortom: venijniger, geleefd heb. Wie doet op het juiste ogenblik geheel en al wat hij doen moet en niet anders dan dat? Niemand. Ik ben daar blij om, want ik had niet gaarne dit zelfverwijt gemist, waaraan ik de diepte van mijn genegenheid mat.

Ik trok Nederland door om voor het laatst de hand der getrouwen te schudden. Twee, A. Roland Holst en Menno ter Braak, trokken mee. In mijn ganse leven heb ik nimmer zo het besef van volheid gehad, een brandende overdaad, die mijn wezen uitzette en mij telkens de gewaarwording gaf dat ik de spanning niet zou kunnen verdragen en als een zeepbel uiteen zou spatten. Alle mij bekende gevoelens van liefde, angst, hoop en vertwijfeling, die meestal afwisselend in werking treden, leefden nu, en op een uitbundige wijze, tegelijkertijd in mijn gemoed, dat in een onafgebroken beweging verkeerde. Ik klemde mij met hand en tand vast aan het bestaan, dat ik vrijwillig opgaf, en was niettemin vervuld van een àl te licht, dronken makend toekomstverlangen. Ik haatte Europa met zijn zinneloze verwarringen

meer dan ooit en heb het nooit zo wanhopig liefgehad; ik tooide Afrika met alle schoonheden van aarde en hemel en voorvoelde toch reeds een teleurstelling.

Die tot het uiterste ogenblik betrokken waren in mijn belachelijke drama, dat zonder uiterlijke dramatiek verliep, zijn daardoor deelgenoten in mijn lot geworden. Een feit waar afstand noch duur invloed op hebben en dat door geen wil tenietgedaan kan worden. Ik geloof namelijk van ganser harte dat mensen en landschappen alléén werkelijkheid voor ons blijven wanneer zij zich met ons vereenzelvigd hebben. Zij zijn dan in ons aanwezig, en dat op een dwingender en ingrijpender wijze dan toen zij *buiten* ons aanwezig waren. Bij een afscheid komen wij tot de ontdekking van het bestaan van twee mensengroepen: die wij achterlaten en die wij meenemen. De eersten gaan ten langen leste verloren in een overlevering welke zich, naarmate het leven er zich aan onttrekt, meer en meer vastlegt in een geijkt beeld. Zij worden onveranderlijk en krijgen hun vaste plaats in het gerangschikte verleden. De anderen echter lossen zich op in ons wezen, dat zij daardoor mede bepalen, zij maken noodgedwongen onze ontwikkeling door en blijven, onafhankelijk van ons overleg, tot ons heden behoren. Het geheugen spaart slechts een klein gedeelte van onze ervaringen op. Hoe getrouw het ook zijn moge, er gaat altijd veel en daarbij veel wezenlijks verloren.

Wij logeerden in het Victoria Palace, Arthur van Schendels hoofdkwartier als hij in Parijs vertoefde. En daar, op de rand van de afgrond, op de rand van het vertrek, kwam de hartelijkheid mens geworden Sadi de Gorter afscheid van mij nemen. It was in die laatste dagen zo doordringbaar dat allen, met wie ik toen samen was, zich onherroepelijk in mij genesteld hebben.

Toen ik in 1946 voor het eerst Nederland weer bezocht, was Menno er niet meer. De leemte die hij achterliet is in mij nooit aangevuld. En een van de verschrikkelijkste en verhevenste ogenblikken in mijn gehele bestaan is en blijft een wandeling met Ant ter Braak, in hondeweer, door het kale, zwarte, winterhaagse bos. Zij sprak mij over Menno zo stil en zelfvergeten dat Ant naast mij verdween en het was of Menno zelf mij met zachte stem verslag uitbracht over wat er gebeurd was na Het Vertrek. Wanneer men zulk een gesprek onder zulke omstandigheden gevoerd heeft, kan er van vergeten geen sprake meer zijn. Ik had eigenlijk niet het gevoel dat Ant met mij sprak, maar dat zij een afschuwelijk verleden in mij overgoot om een schandelijke leegte in mij te vullen. Zij heeft mij, een waar wonder, de herinnering geschonken van wat ik niet had meebeleefd. En ik herinner mij nu, door haar, Menno's laatste maanden en dagen, alsof ik toen in werkelijkheid nabij geweest was.

Ik trof Holst goddank onder de levenden. En ik was meer dan gewoon maar verheugd hem, van wie ik onder mijn tijdgenoten en jeugdvrienden het meeste houd, weer onveranderd van innerlijk en weinig van uiterlijk terug te zien.

En ook Sadi behoorde tot de geredden. Na de oorlog was ik dikwijls met hem samen. Hij was de getrouwe geworden op wie niemand vergeefs een beroep doet, maar voor mij is hij op een eigenaardige mystieke wijze méér dan dat. Hij was en blijft één van de drie getuigen van Het Vertrek.

In de vorige hoofdstukken heb ik trachten duidelijk te maken hoe ik werd tot de zindelijke, zachtmoedige grijsaard die ik nu ben. Het was een lange weg door de bittere ervaringen van mijn jeugd, de dwalingen van mijn Maurassiaanse jongelingsjaren. Het was een moeilijke tijd en een even moeilijke taak mij langzaam groeiende los te maken uit een gedachtenwereld waar ik eens zo oprecht in vertrouwde. Deze ontwikkeling werd aanzienlijk versneld door de Spaanse burgeroorlog, van zo nabij in Portugal beleefd met een geestdrift voor het wettige gezag in Spanje, geestdrift verbitterd door machteloosheid. Het was een langzame gang. Ik geloof niet aan de echtheid noch aan de duurzaamheid van al wat snel is. Zeker niet in de aangelegenheden van geest en gemoed. Ik heb, wat ik helaas slechts terloops en beknopt vertellen kon, traag geleefd, vol besmuikt vallen-en-opstaan. Het verblijf in Portugal (1936) was onmiskenbaar in ieder opzicht, geestelijk en werelds een keerpunt in mijn leven. Het vertrek uit het oude Europa sans espoir de retour maakte mij tenslotte tot de man zonder verleden en zonder toekomst. Wie eenmaal zich tot waarachtig reiziger heeft opgewerkt, blijft dit altijd, ook al is hij hokvast geworden.

XXII

1

En nu begint voor mijn vrouw en mij het levenstijdvak van de grote reizen.

Zij die behoren aan het land dat zij bewerken, de zaak waar zij mee vergroeid zijn, aan hun familie, aan hun gemeenschap, zij die staan op hun rechten, hun plichten kennen en met hart en ziel aanvaarden; zij die de ruggegraat van de natie en een steunpilaar van de maatschappij zijn, denken nooit aan die glorierijke vlucht welke men reis noemt. Zij hebben hun belangen, hun vermaken thuis en wensen niets anders. En als zij zich des zomers ontspannen in een uitstapje, kan men dat met de beste wil van de wereld geen reis noemen.

Ik las eens in een dagblad een gelegenheids-, of veeleer een verlegenheidsstukje waarvan de titel alleen mij reeds deed steigeren. Het heette: ‘Het Belang van het Reizen’. Zo er belang in het spel komt, smelt mijn belangstelling weg als sneeuw voor de zon. Alleen handelsagenten kunnen bij verplaatsingen enig belang hebben. IJverige reizigers van de middensoort trekken erop uit om verstrooiing te zoeken. De ware broeders echter omdat zij, gehoorzaam aan een wonderlijke, kinderlijke drang, niet thuis kunnen noch mogen blijven.

Ik, die tegen het eind van mijn dagen geruime tijd rustig thuis kan zitten, had toen ik nog maar een knaap was, slechts één verlangen. Ik wilde wèg. Ergens heen. Waarheen kon ik nog niet nader uitmaken. En eerlijk gezegd: is het met dat stilzitten van nu wel zo ernstig gesteld als ik het laat voorkomen? Natuurlijk zijn de heftige verlangens wat geluwd. Maar zij zijn niet gedoofd. Integendeel, het is mij bij het stijgen der jaren steeds duidelijker geworden dat ik alleen reizend werkelijk gelukkig en ontspannen kan zijn. Het doet er betrekkelijk weinig toe in welke richting wij ons bewegen. Ik ben, als mijn lezers behoren te weten, niet op natuurschoon uit, noch op merkwaardige bouwwerken. Ik wil niets anders dan ergens ànders zijn. Natuurlijk heb ik enige voorkeuren, maar die geven de doorslag niet. Ik heb dikwijls een violent heimwee naar New York, waar wij alles te zamen een viertal jaren gewoond hebben, maar ik gevoelde mij ook heel tevreden in Ruvigliana, een gehucht op de helling van de Monte Bré. Ik zou als het onvermijdelijk was het mij onbekende Kopenhagen weleens willen bezoeken, maar ben tevredener

met een verblijf in Straatsburg, waar ik meer dan eenmaal stillag. Hieruit blijkt dat ik de ware reiziger niet ben. Die namelijk is bovenal belust op bezienswaardigheden, die mij over het algemeen onverschillig laten. Ik moet hier nadrukkelijk één uitzondering maken: ik was achtmaal verrukt te Chartres en wanneer ik nog eens in Frankrijk kom, zal ik mijn negende bedevaart naar dat fonkelende wonder ondernemen. En wie die er ooit was, denkt niet jaren later nog met een pijnlijke hunkering aan het mooiste van het mooie, het hoogste van het hoge, de Sainte Chapelle?

Ik, als een ieder geneigd mijzelf te verdedigen, gevoel de aandrang te beweren dat het reizen zonder oppervlakkig nieuwsgierige toeristenogen een edeler vorm van verplaatsing is dan die welke door de aanhangers van de Guide Bleu wordt uitgeoefend.

Hoofdzaak voor alle zwerflustigen is: het elders zijn, waarbij dan het toeval de waarde van het avontuur verhoogt. Het spijt mij dan ook in het geheel niet dat ik van dit rommelige en onzindelijke wereldje veel meer niet dan wèl gezien heb.

Toen ik bitterjong was, hunkerde ik naar wèggaan, werd ik gedreven door twee sterke gevoelens. Ik wilde loskomen van mijn jeugd, van het huisgezin, mijn stad, mijn land, omdat ik iedere gebondenheid als een vernedering beschouwde; en ik wilde mij vertrouwd maken met het onbekende.

Voor hen die zonder wortels geboren zijn, brengt de reis geen ontspanning. Zij stellen geen belang in het zogenaamde ware, goede, schone, gelijk zich dat in ieder land in andere en altijd eigen oneigenlijke vormen openbaart. Dit los-zijn geeft een onbeschrijflijk heerlijk gevoel van bevrijding. Vooral in de jeugd. Als de dienaren van de leuze: wèg, altijd weer wèg, oud worden, geraken zij in een innerlijke tweestrijd. Het verlangen naar wèg is onuitroeibaar, maar daarnaast ontstaat het verlangen naar een gebonden zijn aan een bepaalde omgeving te midden van een van ouds bekend volk. Ofschoon ik soms naar het vertrek hunker, waarhéén heeft geen belang, voel ik tegelijkertijd duidelijk in mij de innerlijke noodzakelijkheid naar een laat éénworden met landschappen en mensen. Dan droom ik van een heerlijk oud huis in Hoorn, naar de aard gemeubeld, om er mijn einde vredig in afte wachten.

Vertrek en terugkeer waren, van mijn eerste herinneringen af tot voor kort, de grote aangelegenheid van mijn leven. Men kan zich angstvallig vrijhouden, men raakt niettemin in het leven op een zelfde plaats min of meer gebonden, zowel aan zichzelf als aan zijn buurman. De opperste zaligheid bestaat hierin dat men aan den lijve voelt hoe al deze banden breken zodra ‘de tros wordt losgesmeten’.

Er gaat voor mij niets boven het zichtbaar worden van de Afstand, waar mijn gehele bestaan op gebouwd is, wanneer het schip zich langzaam, maar met een heerlijke zekerheid, van de kade beweegt, de mensen die daar staan te wuiven steeds kleiner en kleiner worden en het landschap geleidelijk het aanzien van een landkaart aanneemt. Ook het vliegtuig schept afstand, doch loopt daarbij te hard van stal.

Het heerlijke van een vertrek per schip schuilt voor een belangrijk deel in de traagheid van het wègvaren. Het ogenblik dat het vervoermiddel zich in de lucht, ter zee, op het land in beweging zet, is voor mij het hoogtepunt van mijn reis. Want dan ga ik wèg. En er bestaat daarvan geen overtreffende trap. Men kan niet wegger gaan dan weg. Waar men heen gaat is niet geheel zonder, maar wel van tweederangs belang. Alleen het soort dat ik verfoei, bestaande uit 'sightseers', monumentenjagers, baedekersterrenkijkers, jaagt naar deze ijdelheden. Zij missen dit geluk van het àfreizen en zij beseffen niet wat lòs betekent in de aangehaalde klassieke versregel van de tros welke 'los' gesmeten wordt. Zij willen wáár voor hun geld hebben en wat mee naar huis brengen. De reiziger naar mijn hart weet Venetië op zijn tijd ook te waarderen, let wel, op zijn manier, maar hij kan zich volmaakt gelukkig voelen stil en alleen, in een kaal proeflokaal te Nijvel. Het komt er voor hem alleen op aan om weg te zijn, te weten dat hij, waar hij ook aanlandt, vandaar weer weg zal gaan en de coulissen (landschap of stadstafereel) boeien hem slechts in geringe mate. De reis die zijn doel in zichzelve vindt, de reis òm de reis. L'Art pour l'Art. Een bepaling waar ik mij aan vastklem, juist nu hij door de mannen die de lakens van de kunstzin uitdelen, geminacht en belachelijk gemaakt wordt. Op dezelfde wijze als geheel mijn wezen in opstand komt als ik maar in de verste verte iets hoor verluiden van 'littérature engagée' word ik, al naar de dag, bedroefd of boos wanneer men rept van een reisdoel van een 'voyage engagé'.

2

Enige maanden nadat ik dit schreef, bevond ik mij te Koffiefontein. Ik behoud daaraan de heerlijkste herinneringen. Koffiefontein symboliseert de verlatenheid, een gemeentelijke verlatenheid vastgelegd in een provinciale verlatenheid, de eindeloze verlatenheid van de Oranje Vrijstaat. Natuurschoon is er ver te zoeken. Bouwkundige wonderen of merkwaardige oudheden kan men er niet verwachten. Toch vind ik het aangenaam naar Koffiefontein te gaan, om des avonds zeven uur te Kaapstad in de trein te stappen, die wellustig traag uit het station te voelen wegglijden, er rustig in te slapen om de volgende avond om zeven uur te Modderrivier uit te stappen en met de auto verder te reizen. Koffiefonteins bekoring schuilt in het ergens ànders en zonder de vervloekte plezierreizigers te zijn.

Het is in díé verlatenheid waar ik vrijwel ieder jaar een zestal weken wonen ga bij vrienden die bijna kinderen voor ons zijn, Stephen en Renée le Roux, die in een kale eenzaamheid zonder behulp van Onze-Lieve-Heer, een paradijs geschapen hebben. Als wij dan van zeven uur 's avonds de twee uren naar Koffiefontein gereden hebben, ligt ver buiten dat dorp het huis van mijn, van ieders, dromen. Als wij

aankomen, souperen wij op het grote grasveld voor het witte huis. Bedienden rijden aan met wagentjes met heerlijkheden, terwijl wij elkaar vertellen wat wij in het nabije beleefden.

Aan de landzijde van het huis is de afdeling voor de gasten, een slaapkamer, een zitkamer, een badkamer. Wanneer wij wakker worden, geven wij door middel van de elektriciteit een sein, en prompt verschijnen twee meidjes met een blad waarop alles staat volgens de wensen de vorige avond uitgesproken. Mèt nog een vaasje met een bloem.

Aan de rechterzijde bevinden zich de slaapvertrekken van Stephen en Renée en de kinderen. In de tuin het grote atelier van de vrouw des huizes en het zwembad. Dit alles in een weelde van bloemen en bloeiende struiken. Kortom, de triomf van de esthetica midden in de barre woestijn. Het spijt mij voor de tegenstanders van de schoonheid, maar deze is niet uit te roeien. Denkt men haar in de oude wereld te hebben vernietigd, dan duikt zij bijna ongemerkt in een Afrikaanse woestijn weer op.

Mij valt nu een van de vele avondgesprekken met Stephen le Roux te binnen. Overdag reed hij in zijn kleine Simca-vrachtauto over slechte wegen om het werk op de boerderij te controleren, men versta mij wel, héj controleerde, nietik. 's Avonds, van ongeveer 8 tot elf, bestond het bedrijf niet meer, bestond alleen maar waar het hem en mij ten slotte toch uitsluitend om te doen is: de letterkunde.

Stephen houdt ervan zo maar in het wilde weg een stelling op te roepen als het beste middel een vurig twistgesprek uit te lokken. Die avond beweerde hij dat het onjuist was, onrechtvaardig, ja onredelijk, aan kunstenaars dezelfde maatschappelijke eisen te stellen als aan de eigenaar van een benzinepomp. Als Stephen en ik het over kunstenaars hebben, bedoelen wij: schrijvers. Met opzet of onbewust raakte hij aan een van mijn gevoelige punten en ik was onmiddellijk bereid met hartstocht aan de gedachtenwisseling deel te nemen.

‘Kijk,’ zei Stephen, die, stel je voor, nog afgestudeerd meester in de rechten is ook, ‘kijk, het gaat niet aan uit de handen van mensen de hoogste geestelijke weldaden te ontvangen, meesterwerken, welke zij alléén kunnen voortbrengen en die onze tijd en de vele tijden na ons overleven, en hen volgens dezelfde maatstaven te beoordelen als de eerste de beste schoenpoetser. De kunstenaar behoort toch op enige wijze de tastbare bewijzen te ontvangen van onze diepe dankbaarheid voor de gaven welke hij ons schenkt. Wanneer hij dus, gedreven door zijn ongewoon kunstenaarstemperament, iets zou doen dat hem in strijd brengt met een strafwetboek, door gewone, voor gewone mensen gemaakt, moeten wij rekening houden met de verheven uitzonderingstoestand waarin hij verkeert door te zijn wie hij is, door te zijn zoals hij is: een uitzonderingsmens.’ Oscar Wilde kwam erbij te pas. En Antonin Artaud, door botte familieleden met de medeplichtigheid van botte geneesheren op on-

verantwoordelijke wijze jarenlang opgesloten gehouden.

Stephen bleef erbij dat er voor uitzonderingsmensen uitzonderingsmaatregelen getroffen moesten worden en dat wij, geërgerde burgerij, onze ergernis behoorden te overwinnen om een uitzonderingshouding te kunnen aannemen. Ik voor mij beweerde, op de grondslag van een reeds oude, vast geankerde overtuiging, dat de kunstenaar alléén bijzonder is juist zolang hij iets bijzonders doet. En dat zijn bijzonderheid zich door kristallisatie bestendigt in wat hij voortbrengt.

Voor en na de scheppingsdaad is hij een doodgewoon heertje, als hij toevallig een heer is. Hij is behept met de enkele draaglijke, de talloze ondraaglijke eigenschappen van ieder medemens. Hij behoeft, om een belangrijk kunstenaar te zijn, niet meer vernuft, niet meer gevoel, niet meer menselijkheid, niet meer levenservaring te bezitten dan de directeur van het naastbijzijnde postkantoor of de kruidenier op de hoek. Hij is nimmer ex-officio zedelijk boven hen verheven. Het allerenigste waardoor hij zich van zijn medeburgers, hoog en laag, onderscheidt, is dat hij (toevallig) in staat bleek aan woorden, die een ieder kent en gebruikt, met een wonderlijke spanning een nieuwe functie en daardoor een nieuwe zin te geven. Dit is belangrijk. Dit is een gezegende gave. Maar deze schept, menselijk en maatschappelijk gesproken, geen onderscheid tussen hem die de gave wel en hem die haar niet deelachtig is. Het komt ook buiten de schone letteren een enkele maal voor dat een uitverkoren wezen in staat is tot ongewone dingen, welke niemand anders kan verrichten. Ja, ik zou willen zeggen dat er op ieder gebied zeer enkelen zijn die, door een ingeschapen genie, in hun vak alle vakbroeders verre overtreffen.

Er schijnen, voor wie het geloven wil, ook wonderdoeners te zijn die met één blik of handoplegging de hardnekkigste ziekten als sneeuw voor de zon doen verdwijnen, die meubels verplaatsen zonder deze met een vinger aan te raken of de wetten van de zwaartekracht onderbreken teneinde voorwerpen door het luchtruim te doen zweven. Kortom, er zijn lieden die immer een kleine minderheid vormen, en bij machte zijn iets te doen of te maken dat niemand anders kan maken of doen. Wat dat 'iets' nu zijn mag, blijft buiten beschouwing. Het feit dat zij tot een kleine minderheid behoren en tot ongewone daden bekwaam zijn, verandert naar mijn opvatting hoegenaamd niets aan het feit dat zij, mensen onder mensen, onderworpen blijven aan àlle regels en voorschriften welke onze samenleving beheersen. Wanneer men een groot en befaamd dichter wegens diefstal veroordeelt, doet men dat terecht omdat zijn stelen niet samenvalt noch onherroepelijk verbonden is met de uitoefening van zijn dichterschap. Van de hiërarchische poëet, de priester-dichter, die zich op een verheven wijze door de werkelijkheid bewoog, is bekend dat hij buiten dienst een gemoedelijk man was, die Plathessisch met zijn broer sprak, op lekker eten verzot was en in staat een goed glas te waarderen. Men doet de dichter en de staatsburger te kort wanneer men hen onherroepelijk van elkaar scheidt.

Ik geloof dat het wel gekleed staat de dichter zo nu en dan eens te eren, en ik geloof ook dat dit ten onzent zelden op de juiste wijze geschiedt. Kort na de eerste wereldoorlog gaf een hoogleraar in de Geschiedenis der Letteren aan de universiteit van Heidelberg college. Op een gegeven ogenblik ging de deur open en een kleine man met lange grijze haren kwam met een ongewone zweefloop binnen. *Als één man verhieven de studenten zich van hun zetels*. Zij hadden onmiddellijk de binnentredende herkend. Het was Stefan George.

Ik zou weleens willen weten wat er gebeurde als Jacques Bloem binnenzweefde in de collegezaal waar bijvoorbeeld Minderaa college gaf. Het is ten eerste de vraag of de studenten de dichter herkennen zouden. Ten tweede of iemand het in zijn kersepit zou durven halen op te staan. Met een grote mate van waarschijnlijkheid zou Bloem dribbelend en verlegen achterin een plaatsje zoeken en zou Minderaa zijn betoog vervolgen of er geen vuiltje aan de lucht was. Ziehier het verschil in stijl. En dat terwijl wij duizend en één redenen hebben om op onze ietwat gewelddadige buren néér te zien.

Het is in wezen een oude geschiedenis: wanneer Mussert in stede van een paskwil nu eens een dichter als Leopold geweest ware ...? Als dat zo was, zou hij geen verrader geworden zijn ... Goed, toegegeven. Maar laten wij nu even om der wille van de redenering aannemen dat Mussert een waarlijk groot dichter geweest was, een der hoogtepunten van onze letterkunde, wat dan? Dan zou ik de verzamelde werken van Mussert een ereplaats in mijn boekerij toegekend hebben, maar zijn dood door de kogel noodzakelijk en rechtvaardig gevonden. En zelfs toegejuicht hebben, indien ik niet in beginsel tegen de doodstraf was.

De dichter onderscheidt zich in níéts van enige andere tijdgenoot, behalve dat hij, onder bepaalde zeldzaam voorkomende, ongewoon gunstige omstandigheden, iets kan dat geen ander kan. Hij behoort dus onderworpen te zijn aan àlle zedelijke, maatschappelijke en rechtskundige beperkingen waaraan wij onderworpen zijn. Er valt geen reden te bedenken hem enig voorrecht toe te kennen, of als mens belangrijk of belangwekkend te vinden. Alleen in de enkele ogenblikken in zijn bestaan dat hij en geen ander de toppen bereikt, is hij in zijn werk groot, van onschatbare betekenis, bewonderenswaardig, aanbiddelijk wat mij betreft. Het was mogelijk aan te bevelen een voetval te doen voor de dichter Boutens en een straatje om te lopen als men Boutens in de verte zag aankomen. Als het mij vergund is en niet overdreven gevonden wordt, zou ik mijn persoonlijke ervaringen gaarne in het geding willen brengen. Wanneer in een gezelschap van goede vrienden, welke geheel buiten de letterkunde leven, mijn literair werk ter sprake gebracht wordt, verlies ik om te beginnen mijn houding (ik weet niet in welke richting ik kijken moet) vervolgens het vermogen om mij min of meer verstaanbaar te maken en tenslotte mijn goede humeur, dat toch werkelijk tegen een stootje bestand was, want ik beschouw zulk

een gebeurtenis als een inbreuk op de goede smaak. Ik weet wel dat tegenwoordig vakmensen, bij gebrek aan een onderwerp, zich onbeschaamd aan de zogenaamde winkelpraat over geven. Dit is een handelwijze van na mijn tijd, waar ik mij niet mee verenigen kan. Als ik mijn benen bij een van mijn diplomatieke of handelsvrienden onder de tafel steek, ben ik mijnheer G., zoals mijn buurman mijnheer H. is. En ik heb niets te maken met een bundel gedichten onder die naam verschenen, evenmin als hij met de wereldberoemde portwijnen welke verhandeld worden onder een naam, gelijkluidend met de zijne.

Deze voor mij zo natuurlijke opvatting heb ik mijn jonge vriend Stephen le Roux niet kunnen bijbrengen. Hij is er niet van af te brengen dat de puik poëet, die hij uit het niet oproept, boven de wet en verordening verheven behoort te worden. Als ik zeg: de dichter is een doodgewone burger met een krul, wordt hij boos. En hij wil er in het geheel niet aan dat de dichter, als hij werkelijk zo hoog verheven zou zijn, een groter menselijke en maatschappelijke verantwoording draagt en dus zwaarder gestraft moet worden zo hij faalt.

Zo vurig en luid redekavelend over het gewicht van een engelhaar brengt men de avonden door, dertien kilometer buiten Koffiefontein, de enige plaats, mij bekend, welke een iets te ver doorgevoerde fictie is.

3

Ik kan moeilijk met toeristen praten. Wij verstaan elkaar niet of slecht. De toerist, opgewonden thuiskomend, zal mij bijvoorbeeld toevoegen: ‘Je hebt vier jaar in New York gewoond, vond je de ‘Cloisters’ niet pràchtig?’ En hij is in zijn wiek geschoten als ik hem meedeel dat ik in dit tijdsverloop nimmer bij mijzelf enige aandrang tot het bezoeken van de ‘Cloisters’ bespeurde. Ik heb mijn schade daarna ingehaald. ‘En de Frick-verzameling?’ Ik ben er, toen ik er woonde, niet geweest. Pas veel later. ‘En het uitzicht van het Empire State Building?’ Ik heb het nimmer aanschouwd. En dan zegt hij kwaad of meer nog met verachting: ‘Ik heb in drie weken van New York meer gezien dan jij in al die jaren!’ Hij vergist zich. Ik ken New York beter dan hij. Het karakter van een stad wordt niet en zeker niet alleen door zijn wetenswaardigheden bepaald. Ik heb in die jaren véél gezien, niet van New York, maar van Manhattan. En geheel àndere dingen dan die waar alle ‘sight-seers’ op losstormen.

Als het afscheid een hoogtepunt is, kan de reis nooit anders dan een anticlimax zijn. Dit lijkt erger dan het is. Losraken schenkt in één ogenblik, samengedrongen, mij een dieper ontroering dan loszijn, dat tijdelijk een bestendige staat vertegenwoordigt. Losraken schenkt een genot dat de hevigheid van pijn heeft, los zijn

brengt ons in een toestand waar wij onze hoogste graad van ontvankelijkheid bereiken.

Tenslotte is er de terugkeer, welke ik ten zeerste waardeer omdat hij de mogelijkheid tot een nieuw vertrek opent.

Toen ik jong was, verliet het verlangen naar, de gedachte aan de reis mij nimmer. Thans, met het einde van mijn bestaan in zicht, heb ik mij min of meer aan mijn woning aangepast. Maar nog zijn er dagen, weken, dat ik vervuld, ja bezeten ben van de begeerte naar vertrek; dat iedere bete broods in huis gegeten bitter in mijn mond smaakt, dat iedere handeling een marteling, ieder woord zinloos en een leugen wordt.

Er bestaat geen reden om in het bijzonder belang te stellen in Canberra, Salisbury of Detroit; maar als men mij heden uitnodigt daar zonder enige bepaalde reden heen te vertrekken, zit ik morgen in de trein.

Ik ondernam mijn eerste 'echte' reis, zoals ik reeds schreef, in 1903, en mijn tweede in 1905, toen ik ter gelegenheid van een tentoonstelling Luik en Spa bezocht. Een 'echte' reis betekent bijna altijd een reis naar het buitenland. Het overschrijden van de landsgrenzen is, ná het eigenlijk ogenblik van vertrek en in mindere mate, een *bevrijding*. Ik heb, zolang ik mij herinner, het feit van binnen een bepaald land te wonen en daarmee vereenzelvigd te worden als een gevangenschap gevoeld. Toevallige en kortstondige verschijnselen als mensen zijn, kunnen niet ergens werkelijk behoren. Zij zijn nergens thuis en dus overal. En zij beelden zich alleen maar in dat zij wezenlijk gebonden zijn aan het plekje grond waar heel toevallig eens hun wieg op stond. Als men een kind van drie jaar naar Tahiti overbrengt, zal het daar nimmer naar zijn vaderland terugverlangen. De stem des bloeds en de sirenenroep des vaderlands zijn semipolitieke verzinsels zonder zin of waarde. Niettemin doet zich dit bedenkelijke verschijnsel voor: ik, die in beginsel ook de meest onschuldige vorm van nationalisme heb leren verfoeien, en die een zeer belangrijk deel van mijn bestaan buiten mijn land doorbracht, gevoel mij desondanks door en door Nederlander, zó sterk dat ik mij nimmer liet naturaliseren, omdat ik meende dat ik met mijn Nederlanderschap iets van mijn vorm zou verliezen. Ik doe al mijn best een wereldburger te zijn, maar dan een Nederlands wereldburger.

Ik ben ervan overtuigd dat de beste Nederlanders buiten Nederland wonen. Zij tock blijven ver van de kleine dagelijkse bezwaren van een nationale samenleving, zodat zij onbezorgd en onverlet hun jeugdherinneringen kunnen idealiseren. Ons Nederland-in-de-verte is een gezuiverd, veredeld, versierd Nederland, ontstaan uit het ingeschapen terugverlangen naar wat voorbij is; in samenwerking met de verbeelding die aan het verlangen een verrukkelijke scheppingsmacht verleent. Uit het land dat wij betreuren en het land waar wij naar hunkeren hebben wij, geholpen door de Afstand, een wonderwereld opgebouwd. Vandaar dat zovelen die

aar hun land van herkomst terugkeren een diepe, schrijnende teleurstelling beleven. Het is daarom niet juist wanneer ik beweer dat ik mij innig aan Nederland gebonden voel, zoals ik reeds eerder schreef. Ik gevoel mij onverbrekelijk verbonden aan mí jn Nederland, aan het Nederland niet ontworsteld aan de baren, maar ontstaan uit herinnering en verlangen, een Nederland dat mij en niet de werkelijkheid vertegenwoordigt.

4

Thans reist een ieder veelal hordegewijs. Ook met de kieskeurigheid loopt het geen vaart meer. Geringe prijs en snelheid zijn tot deugden verheven. En dat men meer petten dan hoeden ziet is geen toeval, doch een zinnebeeld.

In vroeger tijd, en zelfs nog in mijn jeugd, school er iets bijzonders in het reizen, vooral naar verre landen. Mijn drie ooms in Afrika leefden voor ons, in Nederland, in een ons verbeeldbare wonderwereld, waaruit zij zo nu en dan, hoogst zelden tot ons neerdaalden. Toen een oude, deftige negerdame met grijs haar, door ons, kinderen, tante Sjolle genaamd, bij mijn grootouders op de Laan van Meerdervoort te 's-Gravenhage logeerde, was dit een gebeurtenis voor de gehele buurt. Nu maken jongelieden met hun meester schoolreisjes niet naar de naastbijzijnde stad in hun provincie, niet naar Amsterdam, maar naar New York of Timboektoe. Aan het reizen valt geen enkel overwicht meer te ontlenen en er bestaat over dit onderwerp weinig aanleiding tot ontboezeming. De bioscoop is ons allang vóór geweest. Ik neem veeleer een tegenovergestelde neiging bij mij waar. Ik zwijg liever over oorden, door reisverenigingen en reisbureaus voor de goegemeente toegankelijk gemaakt. En woonde ik in Nederland, ik zou mijn vakantie liever doorbrengen in een lieflijk dorp in de provincie Drente dan aan de Franse Rivièra, waar men belaagd wordt door troepen platpraters onder een evenzeer platpratende bendeleider. Het algemene en opgeschroefde reisvermaak heeft een nieuwe bekoring aan het thuisblijven geschonken. Men weet tenminste wie men in het eigen huis ontmoet, terwijl in den vreemde de beste logementen soms rare kostgangers herbergen. Hier komt Pascal van pas: ‘Quand je me suis mis à considérer les diverses agitations des hommes, j'ai souvent dit que tout le malheur vient de ne pas savoir se tenir tranquilles dans une chambre.’

5

Zo er ooit van een aangeboren neiging gesproken mag worden, dan in deze aangelegenheid, het reizen betreffende. Men kan zich vele beperkingen opleggen, in menig

opzicht bedwingen en hervormen; maar de ingeschapen onrust is door de wil, noch door enige geneeswijze te overwinnen. Toen ik een knaap was, snakte ik op school naar de zondag, en des zondags naar de school. Zolang ik onder het ouderlijke dak vertoefde, droomde ik van logeerpartijen, en zodra ik elders te gast was, van mijn eigen haard. Werd er tot een gemeenschappelijke uitstap besloten, zo kende ik maar één verlangen: heerlijk alleen achterblijven. Doch de anderen hadden hun hielen nog niet gelicht of ik voelde mij diep ongelukkig omdat ik niet meegetogen was. Ik behoor tot het onzalige slag dat steevast en ongedwongen iets anders wenst, iets anders doet dan de anderen en eronder lijdt dat het met de anderen niet argeloos en broederlijk mee kan leven; het slag dat immer de maan begeert en de aarde, die voor de hand ligt, ongeduldig verwerpt. 'Bij jou is het ook nooit goed', werd mij in mijn jonge jaren duizendmaal verweten, alsof ik niet liever àlles goedgevonden had! Wat is gemakkelijker dan het rechte spoor? Gemakkelijk is het, maar niet boeiend. Intussen ben ik, in weerwil van mijn genegenheid voor verandering, welke mij door de versteenden verweten wordt, weinig veranderd. Nog immer is het nooit goed, omdat er zich nog immer ontelbare mogelijkheden voordoen, omdat het altijd ànders kàn en omdat 'anders' voor hen, die hardnekkig op een wonder hopen, een verborgen kans betekent. Zij trekken een niet, omdat de inrichters van de loterij vals spelen, hetgeen de ware spelers niet belet om, zodra zij over hun teleurstelling heen zijn, een nieuw lot, al is het maar een twintigje, te kopen: de goedgelovigheid der pessimisten is onbeperkt.

Ik denk nu dus anders over reisplezier dan in 1939, hetgeen uit het navolgende duidelijk, wellicht pijnlijk duidelijk blijkt. Ik heb met alle duivels afgerekend. Er valt tenslotte te praten zèlfs met demonen. Zo erg is het nooit. Niets is erg. En boven alle duistere drangen verkies ik een innig welbehagen.

Tenslotte was een leeftijd van vijftig jaar verlevendigd door een wereldoorlog, en de wilde gevolgen daarvan een hele tijd. En zeker lang genoeg om een algehele ommezwaai te doen vergeven. Waar ik echter nu, nog meer dan voor de tweede wereldoorlog, van overtuigd ben, is dat men altijd moet beginnen reisgenoten en bovenal reisgenoten-landgenoten met een streng kritisch en wantrouwend oog te bezien. Wat ik tegenwoordig, al reizende, aan lotgenoten ontdek, kenmerkt zich door twee eigenaardigheden, welke ik niet kan rijmen met wat ik reizen noem. De eerste, de noodlottigste, is de haast. Toen ik een jongeling was, kon men het, voor het verwerven van een eerste indruk van Venetië, met niet minder dan twee, drie maanden doen. Nu vindt men twee of drie dagen al een aardige tijd. En voor Rome, waar talloze eeuwen opgestapeld liggen, hebben de kijkrenners geen volle week nodig. Ik heb in een leven, lang genoeg om rijk aan teleurstellingen te zijn, altijd een ware afkeer gekoesterd tegen alles wat ook maar in de verste verte op spoed gelijkt. De tweede oorzaak voor het reisverval schuilt in het feit dat duizenden der duizenden

op reis gaan zonder in staat te zijn zich daartoe voor te bereiden. Niet alleen dat zij van de kunstwerken niets weten of begrijpen, zij wensen deze kennis, welke zij zowel overbodig als verwijfd achten, in het geheel niet. Wel heb ik dezulken een enkele maal over voedsel en wijn horen praten, doch steeds op een wijze welke een onpeilbare onwetendheid verried. Het is mij in het geheel niet duidelijk wat deze benden zo krampachtig naar verplaatsing doet haken. Deze reizigers van de koude grond zijn vrijwel immer blij als zij weer thuis zijn, in hun vertrouwde omgeving, met hun vertrouwde gewoonten, hun vertrouwde kostjes. Als zij eerlijk waren, zouden zij dit erkennen, maar het feit dat zij niet tot zelfkritiek in staat zijn, bewijst hun geringheid. De enige oprechte reizigers zijn nog immer de avonturiers, en die zijn altijd en overal schaars. Hun optreden gelijkt in niets op dat van de leden van de talloze reisverenigingen. De eersten zijn alleen in hun element als zij met overleg zwerven, voor de tweede is de afwezigheid-van-honk een griezelige staat. Zij gevoelen zich ontspoord en men bemerkt dit aan hun opvallende gedragingen.

Als kind reeds hunkerde ik naar het ontsnappen aan een familiedwang, en de daarmee steeds gepaard gaande euvele geestesgesteldheid. Ik heb daarom ook van jongs af de reis-als-vlucht beoefend, hetgeen welbeschouwd ook weer niet de ware opvatting is.

Men behoort met zijn tweeën te reizen.

De eenzame is te zeer geneigd met wildvreemden aan te pappen, uit pure balorigheid een gesprek over een onbelangrijk onderwerp te beginnen met een persoon die toevallig op een schip naast hem over de balie hangt en in wie hij niet het geringste belang stelt. Ja, soms komt hij ertoe zich bij een x-persoon aan te sluiten. Waarom weet hij meestal zelf niet. Waarschijnlijk alleen om zichzelf te ontlopen. Zo iets komt slechts voor bij hen die zichzelf vervelend vinden of niet weten hoe met zichzelf moeten omgaan.

6

Ik heb het beminnelijke van Portugal herkaaldelijk ontmoet, ook buiten Portugal. Portugal deed en doet zich namelijk overal gelden, overal waar het zich in verre landstreken vestigt. Het is daar ook nu nog aanwezig. Men bespeurt het in kleinigheden, in imponderabilia. Maar behoren zowel het kenmerkend schilderachtige als de onuitsprekelijkheden niet tot het wezenlijke van iedere volksaard? Een Britse kolonie was zelden fraai, soms sckuwlelijk, op haar best immer onzijdig van voorkomen: Afrikaans, Aziatisch, internationaal, karakterloos, doch zelden of nooit uitgesproken en onherroepelijk Engels. Engels in het overdrevene leefden daar slechts koloniale Engelsen. Zij sloten zich zo overtuigd in zichzelf op en vormden een

gemeenschap zo lucht- en waterdicht, dat zij niet in staat waren op mensen of dingen in hun onmiddellijke omgeving in te werken. Engelsen zijn kleurvast en wasecht. Zij geven onder geen omstandigheden àf. Een Portugese kolonie is onmiskenbaar Portugees. Waarom? Omdat de Portugezen argeloos leven en zich argeloos geven. Zij zijn zich niet op ieder uur van dag en nacht, tot in het diepst van hun innerlijk, bewust van hun Portugees-zijn, zoals de Engelsen van hun Engels-zijn. Zij vermengen zich met de wereld om hen: met de mensen, de gebruiken, de landschappen. Zij vloeien uit. Zij doordringen hun omgeving en geven er hun kleur aan. Neem Port Amelia. Toen nog een vergeten haventje-van-niets op Afrika's oostkust, levert het, klassieke voorbeeld van een land waar geen land meer achter ligt en waar men de wereld met krantepapier dichtplakte. Doch het is Portugees land, het zijn Portugese kranten! Een neger in Mombasa is een neger. Een neger in het afschuwelijke Beira is duidelijk een Portugese neger. Men heeft vreemd kapitaal en buitenlandse deskundigen ingevoerd, maar ook dit feit, elders noodlottig, heeft de Portugeesheid niet aangetast. Ja, zelfs Beira, dat in 1939 al modern meedeed, is op en top Portugees. Door het mee willen doen verdwaasd, stelden de tijdelijke Portugese machthebbers plotseling prijs op het verrichten van een duidelijke daad. Handelingen leiden zelden tot iets goeds. En de Portugezen lijken er minder dan wie ook toe aangelegd. Maar ja, àls men nu eenmaal tot iets doortastends wil overgaan, moet men het goed doen en er dus een Amerikaans tintje aan geven. Zo ontstond Beira. De drang tot groot doen openbaarde zich reeds een veertigtal jaren geleden. Nu ligt daar, al die jaren en tot in lengte van dagen, dat paskwil, dat misbaksel, dat onredelijk voorbeeld van Portugees amerikanisme. De haven is intussen te klein gebleken en men is bezig die, met buitenlandse hulp, aan te passen aan de behoeften des tijds. Er bestaat in Beira een Amerikaans magazijn waar, als destijds in de winkel van Sinkel (naar ik meen in het oude Rotterdam gevestigd) alles te koop is en zich bovendien een ‘tearoom’ bevindt, geheel naar de aard, te weten schijnheilig, schijn werelds, schijn smaakvol Er was ook, trots van het Beira van 1939, een postkantoor dat in geheel Midden-Afrika de eer der hedendaagse bouwkunst hoog moet houden en de leemten den posterijen doen vergeten. Het is, als het tegenwoordig hoort, glad en netjes, leeg en koud, marmer en nikkel. Het ziet eruit of het oorspronkelijk voor badhuis bestemd was, en na het faillissement der zindelijkheid door de posterijen voor een prikje is overgenomen. De specialiteit van het vroegere Beira (zelfs Beira heeft specialiteiten) zijn houten doosjes en een soort anofeles, die zich ongewoon ijverig weert. De huizen, van onder tot boven met gaas bespannen, maken de indruk van weerbarstig bewoonde vliegenkasten. Ik at daarbinnen en genoot van het grote aantal bedienden. Alleen daar waar men immer door talloze hulpvaardigen omgeven wordt, kan sprake zijn van een gemakkelijk bestaan. Het is niet altijd onaangenaam lichte bezigheden te verrichten, maar het moet een plezier blijven. Zodra de noodzaak optreedt

verdwijnt elk vermaak. Maar zelfs een leger van huisjongens en pikkenienen is niet in staat Beira bewoonbaar te maken. Ergens buiten Beira ligt een breed, blank strand. Hier bevond zich geen badhuis. Wie zich met alle geweld te water wilde begeven, kleedde zich uit in het wrak van een zeilschip, mannen aan bakboord, vrouwen aan stuurboord. Het schip was vermolmd, het was er donker binnen. Het rook reeds op een afstand naar uitwerpselen.

Onmiddellijk achter Beira begint een bescheiden oerwoud. Toen ik de stad voor het eerst bezocht, in 1939, was juist de burgemeester, die te ver wandelde, door een leeuw genuttigd. Ik heb dus geen ongelijk als ik, gewoonlijk tevergeefs, de wandelaars voor het wandelen waarschuw. Bovendien is te vèr gaan altijd fataal.

Verrassingen bestaan niet meer. Alles wat de werkelijkheid ons bieden kan, hebben wij allang en herhaaldelijk op de afdeling ‘vermakelijkheden’ der wereldtentoonstellingen kunnen genieten: Arabische dorpen met kamelen gestoffeerd, negerkralen met zang en dans, soeks met volledige intrusting van prullewaar. De verkeersmiddelen die de haast, de koude kippedrift, tot levensbeginsel verheven hebben, maakten de wereld tot een luidruchtige, ijdele kermis. Beira-Terrace, ‘Salao de chà’, zou zonder één wijziging in Juan-les-Pins kunnen staan. Een zomertent is overal een afschuwelijke) zomertent en de radio's in Melbourne, Reijkjavik en Bulawayo vermoorden dezelfde muziek. Ze zijn afwisselend vervelend, stompzinnig, laag bij de gronds en tot maagstoornissen toe vaderlandslievend. Dit alles op een opzichtige wijze. Wat staan wij gering, poedelnaakt en onzeker tegenover de grootste macht die de mensheid beheerst en leidt: de Doorgewinterde, Dubbele Domheid! Zwarte bedienden, witte bedienden, verzengende zon of kille regenvlagen, palmwaaiers of eikeloof, bergen of polders ... waar schuilt het verschil voor hem die de botheid, verwaten en wrokkig, alom tegenwoordig weet? Vroeger, toen er nog vreemde landen waren, trad de oude, getrouwe botheid in duizend aan plaatselijke overleveringen aangepaste vormen op en was daardoor tenminste eigenaardig, schilderachtig, buitenissig. Thans echter is er maar één stompzinnigheid, die van Thomas Cook, integraal, internationaal, centrifugaal. En, helaas, zelfs niet komisch. Of het moest zich groots openbaren als in het station van Lourenço Marquez, een onafzienbare gevel op een onmetelijk plein. Een station als een paleis, opgetrokken in de overgeleverde zeebadbarok, welke zijn hoogste uiting in het speelhuis van Monte Carlo vindt. Een wit en weelderig monument van ongewone afmetingen en ongewone afzichtelijkheid. En van dat opvallend grote, opvallend witte en opvallend lelijke station vertrekt 's morgens één trein en 's avonds komt er één trein aan, althans in die dubbel verre jaren van voor 1940. En ik weet eigenlijk niet zeker of deze plechtigheid wel iedere dag of slechts een enkele maal per week plaatsheeft. Het zag eruit als een station, door Chirico voor eigen gebruik gebouwd.

Voor het overige biedt Lourenço Marquez slechts het beroemde Pólano Hôtel.

Er bestaan tienduizend Pólano Hôtels, over vijf werelddelen verspreid. Voor zover ze zich op neutraal grondgebied verhieven, waren ze, gedurende de oorlog, zonder uitzondering met Duitse verspieders gevuld. Hotels en speelzalen lijken overal als twee druppels troebel water op elkaar. Maar Lourenço Marquez, om tenminste iets bijzonders te hebben, boogt op een aantal apotheken als ik nergens ter wereld in een plaatsje van dit bescheiden bevolkingscijfer heb aangetroffen. Het maakt de indruk of aspirine hier zo niet het enige, dan toch het voornaamste volksvoedsel is. Portugees op zijn best is weer het pleintje met de vier kleine koffietenten, waar men buiten kan zitten, urenlang, en waar men het genoegen kan smaken zich door een ervaren graixa de schoenen te laten poetsen. Dit is eigenlijk het enige werkelijke vermaak in deze haveloze badplaats, dit Cannes voor bedeelden. Tudos pela nacão, en niets voor de mensen. Er komen te veel schepen in Lourenço Marquez en te veel lieden die zich onbeschrijfelijk en zichtbaar vervelen.

Een vreemdelingenoord in Afrika is toch nog vervelender en onwezenlijker dan een vreemdelingenoord in Europa.

Mozambique echter ligt iets noordelijker volkomen vergeten en verlaten op een klein eilandje tegen de kust aan. Geen levend wezen denkt eraan Mozambique te bezoeken, Mozambique is geen badplaats, zelfs geen plaats. Het is de gekristalliseerde herinnering aan iets dat misschien nooit bestaan heeft. De stilte is er volmaakt. De automobiel is er een ongekend en ongewoon voertuig. Wie tegen het lopen is, kan op een handkarretje plaats nemen en zich door een vlugge, sterke negerjongen laten trekken. Het lopen, als alle onnatuurlijke handelingen, stuit mij tegen de borst, doch ik weiger te enen male een medemens als trekdier te gebruiken. Gelukkig bezit Mozambique een uiterst beperkte oppervlakte. Mozambique is, evenals Zanzibar, door water omringd. Deze oorden ontlenen dus alleen al aan hun eiland zijn een bijzondere bekoring. Ze zijn afgesloten, in zichzelf voltooid en vereenzaamd. Ze zijn bijna onbereikbaar, op de uiterste rand van het ideaal. Over de grootste afstand in Mozambique doet men te voet drie kwartier. Het stadje is ukkig. En bescheidenheid van omvang is de eigenschap welke ik overal het meeste waardeer. Als er maar geen uitgebreide machtige mogendheden bestonden, zou er ook geen krijgsgedruis heersen. Een grote mond en een ruim geweten zijn, voor zover ik weet, geen aanbevelingen. Grootheid leidt tot waanzin.

Tenslotte overheerst ook daar, vreemd vereenzaamd, de barok, die mij na aan het hart ligt.

Er is verder om te beginnen een steigertje.

Op dat steigertje zitten schelpenverkopers gehurkt.

Het steigertje komt op een plaatsje uit, en het middenpunt daarvan wordt gevormd door een muziektent, rijk aan dezelfde gietijzeren tierlantijnen welke het onweerstaanbare aanzien aan ouderwetse tuinmeubelen verlenen. Het geheel was,

toen ik er aankwam, rood gemenied. De zijde van het plein, recht tegenover het steigertje gelegen, wordt afgesloten door een blinkend witte kerk, ingetogen bij de volle manuellijnse stijl vergeleken, maar voor mijn gevoel toch allerlevendigst van lijn. Rechts van de kerk is het stadje met smalle straatjes, witte huizen achter muren, enkele winkels en het koffiehuis. Dit alles zonder klanten. En links ligt de weg die naar het oude fort en de oude gevangenis voert. Voor de gevangenis zit (dus nu zat) in de schaduw een oude vrouw ijverig te breien. Zij betrekt iedere morgen hetzelfde plaatsje en breit, breit. Zij is de enige bewoonster van deze deftige, historische, kasteelachtige nor. Al meer dan vijftig jaar. Voordien heeft zij enige buurvrouwen en haar man vergiftigd. Zij herinnert zich niet meer waarom, noch hoe alles in zijn werk is gegaan. De gebeurtenissen hadden waarschijnlijk een heel eenvoudig en natuurlijk verloop. Zij weet alleen nog maar dat zij om de een of andere onverklaarbare reden de enige bezienswaardigheid van Mozambique geworden is. Ze is nog ijdel op haar oude dag en knikt koket tegen ons, vreemdelingen in een oord waar bijna nooit vreemdelingen komen. Ik heb het gevoel dat ik hier, in een wit huis achter een dikke muur, mijn laatste dagen zou willen slijten, met een kok, bekwaam om nieuwe, gekruide spijzen te bedenken. Ik zou er echter ongelukkig zijn en aan een verzwering van de dikke darm te gronde gaan. Maar ik geloof nu eenmaal niet aan gelukkige en gezonde mensen.

De strandboulevard van Mozambique, hoe Portugees ook, zou in Zuid-Frankrijk niet misstaan. Deze is echter verlaten, hetgeen in Zuid-Frankrijk niet voorkomt. Er is als gezegd een koffiehuis, donker en koel. De koffie aldaar is ondrinkbaar. Er is ook een hotel dat allerbekoorlijkst gelegen is. Stromend water is er onbekend. In Mozambique, en daar alleen, worden de schelpen gevonden die bij Napels, en daar alleen, tot cameeën verwerkt worden. De schelpen zijn bijzonder fraai, de cameeën niet. Ik reisde met een handelaar in dat goed. Hij toonde mij zijn rommel. De afzichtelijkste vervulde hem met de hevigste trots.

Geel, bruin, roze, lichtblauw, dit zijn de kleuren waarin de bewoners hun huizen sausen. Smalle straten, oude muurtjes, binnenplaatsen met een palm, kleine pleintjes met achttiende-eeuwse barokgeveltjes, kortom een geheel dat onvergelijkelijk wordt, hoewel er geen enkel onderdeel te ontdekken valt, op zichzelf beschouwd bijzonder mooi of merkwaardig. Het pleit zeer voor Mozambique dat handelsreizigers het een gat noemen. Voor Mozambique is geen plaats in hun zenuwachtige wereldbeeld. Vieilleries' hebben geen marktwaarde en Baedeker heeft er geen sterren voor over. Ik weet geen vertaling welke de betekenis van het woord ‘vieilleries’ kan weergeven, met alle lichtelijk belachelijke tederheid erin verborgen. ‘Ouderwetsigheden’ klinkt niet vriendelijk genoeg. Men bedoelt er geen waardevolle antiquiteiten mee, doch grappige, buitenissige, vreemdsoortige voorwerpen, desnoods lelijk, ja bij voorkeur lelijk, maar die hun vriendelijkheid en hun betekenis ontlenen aan dezelfde eigen-

schappen welke wij zo buitensporig waarderen in bejaarde zonderlingen. Mozambique is een ‘vieillerie’ en bovendien een Portugese ‘vieillerie’, dat wil zeggen, dubbel beminnelijk.

Veel later ontmoette ik Portugal in Brazilië. Leon Kochnitzky's studie over Zuidamerikaanse barok had mij, door middel van de afbeeldingen, sterk geboeid. Toch overtrof de werkelijkheid mijn verwachtingen. Ik heb helaas slechts weinig voorbeelden van deze stijl in werkelijkheid aanschouwd, maar zij schonken mij genoeg vermaak om een grondiger bezoek aan Brazilië onder mijn liefste, laatste, onvervulbare wensen te rangschikken. Ik bezocht namelijk op een doorreis en dus veel te kort naar mijn zin het stadje Fortalezza, en later op een andere het stadje Recife in de staat Pernambuco. Er is daar een binnenhaventje vol witte schepen met roestrode en hemelsblauwe zeilen, een waar wonder. En twee kerken zo rijk versierd als het nu eenmaal bij de manuellijnse stijl past en die toch in hun gekruldheid iets eenvoudigs en groots hebben, iets dat voor hen, die de barok niet liefhebben, onbegrijpelijk is.

Zelfs Fortalezza, een onbeduidend veraf provinciestadje waar niets het oog verblijdt, heeft nog iets Portugees, nog iets, hoe gering ook, dat verleidelijk is en ons innig goeddoet.

Mijn laatste herinneringen aan de oostkust van Afrika dateren van 1941, toen wij via Durban en Port Louis naar Tandjong Priok voeren. Ik heb mij laten vertellen dat Beira thans een haven is die steeds moderner wordt, met alles dat een haven, iedere haven, tot een lichtelijk gekoelde hel maakt. De stad Beira heeft zich natuurlijk bij zijn haven aangepast. Is groter, nog lelijker en Amerikaanser geworden. Nu ik gewag maak van deze verdrietige verhalen mij door onlangse bezoekers gedaan, klinkt in mijn achterhoofd de treurwijze die mij mijn leven lang begeleid heeft: Chopins beroemde treurmars: En zo gaat alles naar de bliksem toe...

Men mag er zich niet over verbazen noch het mij ten kwade duiden dat ik mijn Portugese ervaringen, van zoveel belang voor mijn verdere ontwikkeling, in de tegenwoordige tijd schrijf en die tijd ook nu nog handhaafde.

De tegenwoordige tijd geeft een zekere maar toch wat oppervlakkige levendigheid aan een verhaal. Wanneer ik op een weloverwogen ogenblik van nu tot toen terugkeer, ontstaat er in mij een scherpe verrassing, die het effect is dat ik wens te bereiken. Tenslotte is het juist en vrijwel alleen dàt uit mijn verleden waar ik in ronddartel als in een ver, helder gezuiverd heden. Een heden dus dat mij niet onverschillig weg door kalender en uurwerk wordt opgedrongen, doch een heden dat door de gezegende herinnering van alle smetten vrij, gestileerd en bestendigd, mij onder zijn bescherming neemt.

XXIII

1

Voor ik later het echte uitbundige feestleven, de dansen en de liedjes van de Kaapse Slameiers en, heel anders, van de Klopsen zag en hoorde, ontdekte ik in de Harpspeler een veredelde herleving van de straatmuzikanten van mijn jeugd. Hij maakte diepe indruk op mij en daarom is zijn aanwezigheid strikt noodzakelijk in dit verhaal over mijn aankomst de eerste weken in Zuid-Afrika, dat toen nog een beangstigende leegte voor mij was. In deze wereld, die mijn wereld niet was, ontdekte ik in Lotierza plotseling de heerlijkheid van het mij zo vertrouwde Italië.

Mijn eerste indruk van Kaapstad in 1939 was die van een naar het stedelijke revende half-dorp. En in het bijzonder werd ik zo geboeid door Lotierza dat ik rijwel geen dag oversloeg om naar hem te luisteren. Ik was in de eerste maanden onwel van heimwee. En het was bij hem dat ik troost vond.

Er zijn godlof nog draaiorgels die gereden of in klein formaat op de buik geragen worden. Er waren, in de verleden tijd helaas, blaaspoepen, straatpredikers, edjeszangers, zandmannen, bellemannen, acrobaten en vertoners van apen. Al deze aangename personen, die het leven tot een klein feest maakten, zijn opgeheven. En waar nog bij uitzondering op sommige dagen het pierement veroorloofd is, heeft men er de zin en waarde aan ontnomen door het dansen erbij te verbieden.

De jeugd van heden kan zich niet voorstellen hoe bont en kleurig, hoe kinderlijk blijmoedig het straatleven was. En in nieuwe landen weet men niet dat er ooit ets zoals straatleven bestond. Kaapstad was, toen ik er landde, een aantrekkelijke instelling rijk. Maar ook deze behoort nu tot het verleden. Bij de halte waar ik vachtte op de bus welke mij naar boven, naar mijn huis op de helling, zou rijden, zat een harpspeler. Tenminste als de zon scheen, want hij was tegen wind en regen gekant. Als ik wat vroeger dan gewoonlijk huiswaarts keerde, zag ik hem soms aankomen. Hij droeg het machtige instrument op de rug, liep, nee, schreed, lichtelijk voorovergebogen, bedaard en deftig, ja statig, nader. Zelfs het woord plechtig zou ik hier durven gebruiken, zonder dat iemand mij van overdrijving kan beschuldigen. Dat gebeurt namelijk nogal eens en zelden op goede gronden. De overdrijving behoort bij mijn legende, niet bij mijn natuur. Hij is mij toegekend, ik bezit hem niet van

huis uit. Aangezien mijn onverschilligheid geen grenzen kent, heb ik vrede met iedere kenschets, hoe onverenigbaar ook met mijn aard. Bovendien beschouw ik overdrijving niet als een schande. Droogstoppels overdrijven nooit. Zij bekijken de wereld door een omgekeerde verrekijker en ontdekken slechts speelgoed en dwergen. Ter Braak bewaarde zorgvuldig een blaadje van de scheurkalender met het opschrift: 'Overdrijving is de leugen van eerlijke mensen'. Ik ben ervan overtuigd dat overdrijving de enige manier is om de waarheid enigszins te benaderen. Want geen mens is in staat zó te overdrijven als de natuur, die maat noch evenwicht kent of erkent. Ik mag dus, met een gerust geweten, neerschrijven dat de harpspeler plechtig nader schreed.

Op zijn bestemming aangekomen, plaatste hij een vouwstoeltje tegen een zuil, ontdeed de harp van zijn harphemd, vouwde dit kledingstuk met zorg zo dat het een kussentje vormde en plaatste dit op het vouwstoeltje tegen de zuil. Daar stond dan de harp met al zijn snaren bloot. Hij stemde zijn instrument staande. Deze werkzaamheid eiste heel wat tijd, en als zij tot een goed einde gebracht was, past enige rust. De man zette zich behoedzaam neer op het kussentje dat een hoes was en straks weer een hoes zou worden. Hij wachtte. Wanneer hij zijn eerste muziekje speelde, was het halfelf of ook weleens later. Hij speelde niet slecht, werkelijk niet. Ik heb horen verluiden dat hij vroeger enige malen uitgenodigd werd om met het stadsorkest op te treden. Een enkele maal kon men hem als solist op een radioprogramma horen, wanneer men tenminste zo weinig liefde en eerbied voor de mens bezit dat men dit patentverdommingsmiddel in zijn huis duldt.

De harpspeler en ik plachten elkaar verdrietig te groeten, ook wanneer wij elkaar toevallig elders dan bij zijn zitplaats tegenkwamen. Ik heb ook wel enige woorden met hem gewisseld. Hij was een Italiaan, ik vergat dit te melden, hoewel het een hoogst belangrijk gegeven is voor de beoordeling van de toestand. Ik weet maar al te goed hoe gaarne Italianen aan de talloze aantrekkelijkheden van hun vaderland herinnerd worden, en zo prees ik de wilde schoonheid van de zuidelijke apennijnen, de aangename omgangsvormen van zijn landgenoten en de rijke schakering van kruiden, welke aldaar het eenvoudigste maal tot een feest maken zowel van gehemelte als van neus. Hij van zijn kant vertrouwde mij toe dat het bezit van enkele ouderwetse pikzwarte toscana's tot zijn hartewens behoorde.

Zijn naam luidde Carlo Lotierza. Dat weet ik omdat plotseling zijn portret met levensbijzonderheden in de 'Cape Argus' afgedrukt werd. Een eer welke gewoorlijk alleen te beurt valt aan hen die hier voor het eerst voet aan wal zetten. Dit overkwam ook mij toen ik 12 juli 1939 in Kaapstad aankwam. Ik prijkte nog dezelfde avond, met gade en zoons, en een onbeschrijflijk bezittersgelaat in de krant. Iemand die de heer Lotierza beter kende dan ik heeft mij in vertrouwen meegedeeld dat hij, weer en wind dienende, drie guinjes per dag samentokkelde. En dan zegt men dat de kunst

geen droog brood oplevert! Ik kende hier ook een schilder, op een schoen en een slof geland, die zich in een slee van een auto met een chauffeur naar de landschappen, welke hij schilderen wilde, liet rijden. Hij vervaardigde een aantal modelschilderijen niet voor de handel bestemd, doch waarop men kon nabestellen. Voor sommige bijzonder aantrekkelijke onderwerpen, bijvoorbeeld watervallen, moest hij lange wachtlijsten aanleggen. Maar Lotierza was geen slecht muzikant. Hij was een wijs man, een man naar mijn hart. Het begon hem, jaren geleden al, te vervelen avond aan avond naar het pijpen van een kapelmeester te dansen. Liever dan opgedrongen partijen, verloren in de menigte, speelde hij eenzaam en ongedwongen al wat hem door het hoofd ging en met zijn gemoedsstemming strookte. Bovendien is het aangenaam en meer inspirerend een plaats te bezitten tegen een zuil op een druk, gezellig punt in de St. George's straat dan op een keukenstoeltje in een haveloze, kille, ongezonde stadszaal. Haalt ooit een orkestlid, heer of dame, zijn drie guinjes per dag, wat toen nog heel wat meer was dan nu?

Ik luisterde, vrijwel dagelijks, als het om de Zuil wat druk begon te worden, een kwartiertje naar zijn spel. Hij had sterk zijn dagen. Was hij op dreef, dan waardeerde ik de ingetogen zwier van zijn opvatting. Hij was een bedeesde romanticus. Doch méér dan zijn geest boeide mij het prestige van het instrument, dat op de bespeler ervan oversloeg en hem een stille, heldere waardigheid verleende. Had Lotierza met de viool op een hoek gestaan, men zou hem, zoal niet smalend dan toch geringschattend, een straatmuzikant genoemd hebben. Nu was hij onze plaatselijke harpspeler. Violisten en liedjeszangers worden ten onrechte en in strijd met de rechtvaardigheid bij de orgellieden ingedeeld en met hen gelijkgesteld. Zij, die er met het koper op uitgetrokken zijn, noemde men blaaspoepen. Zij waren niet in tel. Op het platteland werden zij gewantrouwd. Het openluchtklavier wordt, uitsluitend ten bate van bovenaardse aangelegenheden, bespeeld door manschappen van het Leger des Heils, en het gebruik ervan blijft beperkt tot het begeleiden van de verdrietige vulgariteit der koren. Beneden een ieder en alles staat de bedelaar-met-een-grammofoon.

De harpspeler echter is door zijn harp onaantastbaar geworden. Een harp is tenslotte geen gemeengoed en komt zelfs in de beste families schaars voor. Het heeft ook een deftiger uiterlijk dan de andere instrumenten. Niettemin ben ik ervan overtuigd dat tot Lotierzas prestige ook de Zuil het zijne heeft bijgedragen. Wanneer Lotierzas rug niet tegen de Zuil maar tegen een muur of schutting steunde, zou hij nooit díé indruk hebben weten te maken van rust, zuiverheid en hoge staat; zouden wij ons zeker nooit bewust zijn geworden van zijn verbondenheid met het stadsbeeld. Er zijn in dit land veel te weinig zuilen. De indruk van grootsheid en duur, welke Italië maakt, berust op 's lands zuilen. Toen ik dan ook een huis liet bouwen, rustte ik niet voor er een zuil verrees. Er staat een blompot bovenop met een geranium.

De Harp en de Zuil werkten samen om de kleine man Lotierza, gestalte en gewicht

te geven. Hij zetelde voor het warenhuis van Garlick. Ik geloof niet dat hij die plaats koos om de verbinding tussen knoflook en Italië. En ik begrijp niet waarom hij zich ophield in het benedendeel van de St. George's straat, die levendig en opgewekt, toch een bedenkelijke neiging tot gemeenzaamheid vertoont. Het is een volksstraat. Of liever het zou een gewone volksstraat geworden zijn zonder Lotierza. Hij maakte er de straat van de Harpspeler van. Hij schonk er waardigheid en hoger leven aan. Dit feit werd grif erkend door een ieder, niet afgestompt door een van de gewone oorzaken van afstomping: koophandel of het lezen van dagbladen.

Eerlijkheidshalve dient vermelding dat Lotierza een oude harp bespeelde, een geschiedkundige harp, een Harp van goeden Huize, eertijds vervaardigd door de hofharpbouwer van Zijne Zeer Katholieke Majesteit de Koning van Frankrijk. Deze mededeling, wat onbescheiden, werd met geestig krullenwerk in koper gegraveerd en op een duidelijke plaats aangebracht, aldus in belangrijke mate bijdragend tot de verhevenheid en het overwicht van het geheel. Voor mij had die harp iets van Mijnheer Serjanszoon over zich en het opschrift is in rococo van het zuiverste water. Het was een genot op zichzelf in Kaapstad, op de grens van de havenbuurt, slordig en grauw, een stukje te ontdekken van het Frankrijk in de achttiende eeuw. Vooral wanneer men, als ik, geboren is en sterven zal met een onvervulbaar heimwee naar het regentschap.

De Harp, de Zuil, de Koning van Frankrijk en Calligraphie adelden niet slechts de harpenist in de St. George's straat, doch eveneens de muziek, alle muziek. De heer Lotierza speelde bij voorkeur fraaie werken van erkende meesters. Hij deed gaarne zijn keuze uit de Duitse romantici. Doch ook hij, zélfs hij, moest, hoe onafhankelijk hij ook zijn mocht, zo nu en dan toegeven aan de onuitgesproken, maar des te heviger eisen van de gaande en komende man. Daarom speelde hij zo nu en dan een populair deuntje. Gespeeld op de Harp van de Koning van Frankrijk, door een Harpspeler uit het zuiden van Italië (waar het dag en nacht naar houtskool geurt), rustend tegen een Zuil, krijgt het lolligste liedje een natuurlijke, blijmoedige verhevenheid. Waar het pierement (dat mij nochtans na aan het hart ligt) in staat is Bachs edelste werk de toon van de stoomdraaimolen te geven, daar schept de Harp Jan-kom-kietel-me om tot een Hymne.

Ik heb er indertijd navraag naar gedaan en mij bleek dat het in Kaapstad geoorloofd was de Harp te bespelen zonder certificaat, licentie, toewijzing, nummerpenning, zonder schriftelijk of mondeling verlof van wie ook. Iedere stad die zich eerbiedigt, behoorde op een daarvoor aangewezen plek een Zuil voor Harpspelers aan te breng en. Maar wat behoort gebeurt niet en wat gebeurt behoort niet. De heer Carlo Lotierza is, toen zijn tijd gekomen en zijn buidel vol genoeg was, naar Calabrië teruggegaan, na zijn Harp verkocht te hebben. Ik weet niet wat er van dat Hemelse Voorwerp geworden is. De Zuil is er nog, maar dient alleen nog de straathonden.

Zo lieflijk en zielig was mijn intrede in een nieuw leven, in een nieuwe stad. Van straatvermaak is weinig of geen sprake meer. Alleen het Leger des Heils doet zijn waarschijnlijk door God ingeblazen hupsamuziek zo nu en dan horen. Nu, na meer dan vijfentwintig jaar, verlang ik dikwijls terug naar het Kaapstad van mijn aankomst.

Deze onbelangrijke aangelegenheid, waarbij ik naar ik hoop een ietwat ouderwetse toon handhaafde, schonk mij de gelegenheid mij te onthouden van wat voor anderen hoogst gewichtig, voor mij overal en altijd principieel de Vreemdeling, geen aandacht eist. Ik wens te leven voor dingen die mij aangaan en niet voor alles en nog wat waarvoor mijn vrienden en bekenden in het krijt treden. Daarom valt mijn aankomst in een land waar ik nooit zal aarden samen met een reeks overwegingen van persoonlijke, ja intieme aard.

2

Na mijn onschuldige beschouwingen over Lotierza gevoel ik het noodzakelijk nadrukkelijk te verklaren dat men verder in dit boek geen andere dan onbelangrijke persoonlijke mededelingen over Zuid-Afrika zal vinden.

Uit deze herinneringen blijkt dat ik mij in enkele korte tijdperken van mijn bestaan heb ingelaten weliswaar niet met wat men in het dagelijkse leven politiek noemt, maar met politieke idealen. In mijn jonge jaren, toen ik bekoord werd eerst door de hiërarische maatschappij vorm, daarna door het machtige talent en de onweerstaanbare overtuigingskracht van Charles Maurras. Tenslotte, veel later in de angstaanjagende periode van 1938 tot 1940. Ik sloot mij met Jan Romein, die mij daarover in Brussel kwam raadplegen, met Pos, Ter Braak, Du Perron en zeer vele anderen aan bij het Comité van Waakzaamheid. Ik zou, als het mogelijk ware dat de geschiedenis zich herhaalde, zonder een seconde aarzeling weer hetzelfde doen, van hoe gering nut ik als teruggetrokken man ook zijn zou. In het land dat mij meer dan vijfentwintig jaar op een onbeperkte wijze gastvrijheid bood, heb ik mij nooit ofte nimmer met openbare aangelegenheden ingelaten, omdat de elementaire internationale wellevendheid dit zeer terecht verbiedt. Dit klemt te meer omdat ik als vreemdeling die beleefdheid verschuldigd ben aan de landen waar ik mij vestigde. Ik was dit ook aan de inwoners die in alle landen, welke ik bezocht voor een langere tijd of waar ik mij vestigde, mij altijd vriendschappelijk tegemoetkwamen. Ik was nog geen drie dagen in Kaapstad of ik werd al opgenomen in de kring van Jacques en Hélène Malan, waar ook N.P. van Wyk Louw aanwezig was. Al heel spoedig na zijn terugkeer uit Nederland raakte ik bevriend met W.E.G. Louw, met Liesbeth Eybers, met Fred le Roux, Uys Krige, I.D. du Plessis. Met D.J. Opperman, omdat die toen in Natal woonde, wat later.

Door Jacques Malan leerde ik Stephen le Roux kennen, die onder de naam Etienne Leroux zich tot de belangrijkste romanciers van Zuid-Afrika zal ontwikkelen. Zij en nog vele anderen hebben mijn leven verrijkt en veraangenaamd. Ik heb Zuid-Afrika veel te danken, hoewel ik als rasechte Nederlander mij nooit diep geworteld voelde. Dit is niets bijzonders. Want een Afrikaner die zich in een Nederlander laat omtoveren moet nog geboren worden. Het is bovendien veel boeiender zich buiten alle landsgrenzen een goed wereldburger te blijven voelen.

Al wat ik in de politieke, sociale en economische toestanden van de landen waar ik woon waardeer of veroordeel, blijft een aangelegenheid voor mijn binnenkamer. Mijn Afrikaanse Vrienden zijn zonder uitzondering, als vrijwel alle intellectuelen in dat land, zo vrij en ruim van gemoed dat zij er nooit aan gedacht hebben mij hun overtuigingen op te dringen. Zij zouden het mij ook niet ten kwade duiden als ik over enkele zaken anders dacht dan zij. Ik ben daarvan op goede gronden overtuigd, ook al geef ik hun beleefdheidshalve nooit de gelegenheid mijn opvattingen te leren kennen. Om redenen van eenvoudige menselijke decentie sluit ik dan ook buiten dit deel van deze verzameling herinneringen alles wat ook maar in de verste verte lijkt op politiek. Bovendien stelde ik nooit werkelijk belang in welke politiek ook, eenvoudig omdat ik er niet toe aangelegd ben. En omdat ik hierin mijn overeenstemming gevoel met een meester die ik vereerd heb van het ogenblik dat ik lang geleden met zijn werk kennis maakte. Henry Adams schreef wat ik had willen schrijven: ‘Politics as a practice whatever its profession, has always been the systematic organisation of hat reds’.

3

De ware schrijver schijnt overal en onder alle omstandigheden te kunnen schrijven. Ik ben de ware schrijver niet. Ik vind schrijven een zó bezwaarlijke bezigheid, dat ik er alleen noodgedwongen of onder de gunstigste voorwaarden toe overga. Lichtsterkte, warmtegraad, omgeving zijn daarbij van belang. Niet alleen de geest en de stemming, doch ook de kleur van die omgeving moet mij passen. Voorheen zonderde ik mij bij voorkeur in een koffiehuis af. Waar ik nu woon (Kaapstad) bestaan geen koffiehuizen welke zich tot afzondering lenen. Hoelang liep ik al niet rond enige herinneringen uit mijn verleden te boek te stellen. Doch slechts zo nu en dan gelukte het mij mijn tegenzin tot schrijven te overwinnen. En zo is met stukken en brokken dit boek tot stand gekomen. Wanneer het een keurige autobiografie was, netjes bij het begin begonnen en juist bijtijds voor de Dag van Hein afgesloten, dan zou het zeer bepaald mijn karakter niet weergeven. Het is heel wel mogelijk dat de menigte, die alom uit degelijke en stelselmatige personen bestaat, mijn boek als een bewijs van

gebrek aan ernst afwijst. Ik zal mij erbij neer moeten leggen. Want ik vind mijzelf wel ernstig en mijn ernst van beter gehalte dan die van Jan en alleman.

Op ‘Merindol’, het huis van mijn vrienden Jacques en Hélène Malan waar ik nu over schrijf, waren alle vereisten voor een aangenaam werken verenigd. En toch bracht ik er weinig tot stad.

‘Merindol’ is door mijn gastheer gedoopt naar een kasteel in de Province, waar zich een tak van de Malans vestigde na om der wille van het geloof uit Noord-Italië te zijn verdreven. Het oorspronkelijke ‘Merindol’ is nu een bouwval, dicht bij het gehucht van dezelfde naam, ergens tussen Avignon en Arles. Het Afrikaanse hedendaagse ‘Merindol’, waar ik indertijd verbleef en zat te schrijven, is een stil, blank huis, een goede eeuw oud, oorspronkelijk de ambtswoning van een provinciale potentaat, daarna pastorie. Toen Jacques Malan het erfde van zijn vader, zag het er niet zo fraai uit als toen ik er telkens en telkens weer introk. Zonder afbreuk te doen aan het oorspronkelijke karakter, herstelde hij wat noodzakelijk hersteld moest worden. Hij wijzigde de inwendige verdeling en bouwde er heel wat bij. Alles wat hij in verband met huis en tuin verrichtte, gaf blijk van overleg, kennis van zaken, eerbied voor de overlevering en bovenal van goede smaak. Op het ogenblik dat ik er het laatst vertoefde, was ‘Merindol’, in zijn witte onversierdheid een woning zo ingetogen en vriendelijk als ik er maar weinig ken. Ik heb dit huis liefgehad omdat ik er in de loop der jaren vele, vele gelukkige maanden heb doorgebracht.

Zoals het nu (hoop ik) nog is, kwam het gereed gedurende de tweede wereldoorlog, toen de eigenaar in het Zuidafrikaanse leger vertoefde. In die dagen geloofde hij nog in de deugd van de zakelijkheid. Het geheel moest doeltreffend, nauwkeurig, koel en glad zijn. De muurvlakken mochten natuurlijk níét gebroken (en aldus bedorven) worden door wàt ook, en zeker niet door zo iets zo ouderwets en tegenbouwkundigs als een schilderij. Veel later werd, aanvankelijk bedeesd, later met overtuiging een plaats ingeruimd voor het werk van de Worcesterse schilder, zeer begaafd, Jean Welz. De levendigheid van Jacques' geest en de warmte van Hélènes gemoed bewerkten samen het wonder van deze naaktheid toch beweeglijk en boeiend, deze koelheid beminnelijk te maken. De atmosfeer van een woning wordt, gelukkig, nog immer door de bewoners en níét door de architect of binnenhuisarchitect bepaald. En het is bovendien zo geruststellend dat modes komen en gaan. De koude kaalheid behoort nu allang tot het verleden. Ook de Malans hebben zich tot de krul bekeerd. Kan iemand zich iets verfoeilijkers denken dan de leerstelligheid? Men vermag niet sierlijk en aangenaam te leven volgens voorschriften en stelsels. Er behoort maar één wet erkend te worden: die van het genot. Wie een andere tot grondslag van zijn bestaan kiest, heeft slechts de keuze tussen het predikambt en het notariaat. Wij, die deze keuze zorgvuldig omzeild hebben, moeten grillig blijven, iedere dag ànders zijn, hoe weinig ook, en, als al wat leeft, onberekenbaar. Mensen uit één stuk bestaan

uit één stuk steen en ik begrijp niet wat daar voor menselijks aan te ontdekken valt. Wat praat men over trouw aan zichzelf en de wenselijkheid daarvan? Een sterke persoonlijkheid blijft zich gelijk in duizend wisselingen, in duizend tegengestelde gedaanten.

Toen de Malans leefden in het huis waarin alles op zuivere verhoudingen berustte, pasten zij zich natuurlijk en glimlachend bij die strenge bouwstijl aan. Zij zijn mensen zó levendig van geest, zó teder van gemoed, dat zij zelfs erin geslaagd zijn het onmenselijke menselijk, de nieuwe zakelijkheid onzakelijk te maken. Zij weten bij ingeving en daardoor onfeilbaar wat mooi, wat goed, zuiver, bekoorlijk is. Zij ontdekken dit tot in een mode die boven de warmte, het huis eigen, een ijzige woonfabriek begeert. Zij leefden rijk, innig, en met zwier tussen de naakte muren in bijna lege ruimten. Het leek mij toe dat zij een voorbeeld wilden geven, ons wilden waarschuwen tegen het afschuwelijke tevéél dat leven en kunst vergalt in een tijd waarin halfbeschaafden onbezorgd en joviaal de boventoon voeren. Ik ben het met de Malans eens. Wanneer het mij niet mogelijk blijkt het juiste evenwicht te vinden en ik sta voor wat ik verfoei: een keuze, stel ik onmiddellijk en onder alle omstandigheden de ingetogenheid, ook te vèr doorgevoerd, boven de uitbundigheid, de schraalheid boven de overdaad. Het geringe boven het geweldige. Mijn oprechte belangstelling voor de ontwikkeling der mensheid, zoals die zich in de Verenigde Staten openbaart, heeft er mij niet toe gebracht en zal mij er nimmer toe brengen enige zedelijke of esthetische waarde te verlenen aan de begrippen kostbaar en omvangrijk. Zij die te weinig gevoel bezitten (of tonen) blijven in elk geval beschaafd. Terwijl allen, door te veel gevoel bezocht, belachelijk en daardoor vulgair worden. Snotterende, wuivende, trappelende verwanten bij het vertrek van schepen wekken een gevoel van lichamelijk onbehagen bij mij op. Wie van zichzelf een schouwspel maakt, vermoed zelfs niet wat menselijke waardigheid is en betekent. Ja, ik verkies ook de gierigaard boven de verkwister. Ik kan het smijten met geld niet in overeenstemining brengen met de eerbied eraan verschuldigd, noch met mijn opvatting van deftigheid, die echt Nederlandse vorm van beschaving. En tenslotte ontmoet ik als het onvermijdelijk is liever een stomvervelende héér dan de loslippige leukerd, die, zo ik de letterkunde van de dag mag geloven, thans overal in trek is.

4

Wijsgerig geschoold ben ik niet en ik bezit geen aanleg hoegenaamd voor deze discipline. Wel heb ik op mijn tijd meegetheoretiseerd over de dichtkunst, doch daar ben ik beu van. Ik heb een deel van mijn leven doorgebracht met het in het wilde weg schrijven over letterkunde, en ik voel met de dag sterker dat het een verloren

deel was. Ouder wordend, stel ik niets zo op prijs als de onbevangenheid. Ook dat is een vorm van de ijdele jacht op een verloren heerlijkheid. Toen wij jong en argeloos waren, traden wij zo geleerd en doortastend mogelijk op. Nu wij oud zijn en wel iets geleerd hebben, is de afstand van het oordeel ons laatste ideaal. Ik ben van oudsher verslingerd aan de schone letteren. Aan de poëzie in het bijzonder. Doch mijn houding ertegenover heeft zich langzaam gewijzigd. Ik ben de letterkunde meer en meer als een persoonlijke aangelegenheid gaan opvatten.

Het verlangen om, ter waarschuwing der ware liefhebbers, de mislukkingen aan te wijzen, of mijn ontdekkingen met blijmoedig trompetgeschal te verkondigen, bezit ik niet meer. Het kan mij geen zier schelen of tachtig of negentig onder de honderd Nederlanders 'Het Verjaagde Water' als een meesterwerk beschouwen. Laten zij hun gang gaan. En waarom zou het geen meesterwerk zijn? Ik vind het een stukje haastige broodjournalistiek. Er bestaat geen enkele reden om mij gelijk te geven. Ik vind het ook niet meer nodig dat iemand ter wereld mijn verrukkingen of mijn genoegens deelt. Ik ga verder. Ik vind het hinderlijk wanneer ik bemerk dat iemand het wèl met mij eens is. Goris zond mij indertijd zijn 'Joachim' in handschrift. Ik heb zelden van een verhaal zó genoten! Nu moet worden vastgesteld dat niemand er zó van genieten kon, omdat niemand zó nauwkeurig op de hoogte was van de gebeurtenissen, ervaringen, omstandigheden, gevoelens, overwegingen waar dit meesterwerk zijn diepste oorsprong in vond. Het is intussen een 'bestseller' geworden. En hoezeer ik een goed vriend alle denkbare, artistieke en stoffelijke voldoeningen gun, het hindert mij! Eigenlijk zou ik de werken, voor mij bestemd, dat wil zeggen de werken waar ik toegankelijk voor ben, alle in handschrift willen genieten met de zekerheid dat ze nóóit gedrukt en in het openbaar verhandeld zouden worden.

Boeken welke ik heel goed vind, maken altijd de indruk op mij van in het bijzonder, vrijwillig of in opdracht, geschreven te zijn. En een auteur die ik waardeer is altijd een plaatsvervanger van mijzelf. Hij schreef voor mij, te lui om het te doen, het werk dat ik zèlf wilde en had moeten schrijven. Ik geniet alleen volledig van wat geheim blijft. Daarom ontneemt de uitgave altijd een deel van mijn genot aan gedicht of een verhaal dat mij in handschrift werd toevertrouwd. Daarbij komt ook dat ik, tegen beter weten in, ervan overtuigd ben dat geen ander ter wereld dat gedicht of verhaal zó goed en volledig begrijpt als ik. Of eigenlijk ben ik er zéker van dat hij er niets van opneemt. Daarom kan ik over letterkunde nog weleens van gedachten wisselen met een dichter, maar dan in de allersimpelste algemeenheden. Met buitenstaanders spreek ik nóóit over die zaken. 'He was only intimate with literary men' heb ik weleens aangehaald en op mijzelf van toepassing gebracht. Ik heb mij deerlijk vergist. Ik denk daar nu anders over en ik hoor liever een gesprek over een onderwerp waar ik niets van weet dan over een waar ik innig mee vertrouwd ben. En het liefst over koetjes en kalfjes.

Nu wil het ongeluk echter dat ik mijn brood min of meer verdienen moet. Er is bezwaarlijk iets onaangenamers te bedenken. Doch men moet de werkelijkheid onder het oog zien. En aangezien ik ter wereld niets anders kan doen dan een beetje schrijven, verdien ik, in weerwil van mijn gebrek aan kritische zin, een beetje geld met het bespreken van boeken. Een werk des duivels. Om te beginnen moet ik daarvoor tientallen boeken lezen die ik niet lézen wil en die ik nooit zou lezen indien de nood mij er niet toe dwong. Dan moet ik mij over die boeken, die mij volkomen onverschillig laten, een oordeel vormen. Dat is een ware marteling. Ik vorm mij natuurlijk een oordeel over al wat ik lees, maar dat is alleen geldig en van waarde voor mijzelf. Nu moet ik mij in het openbaar uitspreken en daartoe eerst een paar fikse scheuten water in de wijn doen en mij dan afmartelen met mijn zelfverwijt. Het gebeurt herhaaldelijk dat ik, in mijn angst om onnodig onaangenaam te zijn, een boek dat ik in het geheel niet lezen wilde drie keer lees. Tenslotte moet ik een oordeel erover op schrift brengen, hetgeen ook al niet een aantrekkelijke bezigheid is. Ik geloof niet dat de onschuldige lezer zich rekenschap geeft van de zorgen welke een volzin, welhaast iedere volzin baart. Naarmate men meer oefening en ervaring verwerft, gaat het schrijven moeilijker. Hij die alle gevaren kent en in de geest doorleefd heeft, blijft angstvallig op de vlakke bodem. De idioot die zich geen rekenschap geeft van wat hem te wachten staat, wandelt met een volmaakte gemoedsrust in de dakgoot.

Ik wantrouw a: mensen die gemakkelijk schrijven; b: natuurtalenten. Alles wordt door oefening en ervaring verworven. En ik heb aan den lijve ondervonden dat men zich weinig dingen zo moeilijk eigen kan maken als een eenvoudige, open, leesbare schrijfwijze.

Ik lees dus veel boeken. En daar ben ik zolang mee bezig omdat ik vrijwel in ieder boek schrikaanjagende volzinnen aantref, welke het doorlezen bemoeilijken. Ik ben vrij van de schoolmeestervoorliefde voor taalkundige zuiverheid, maar ik ben gesteld op houding en gebaar. Een heer kan in een kaal jasje rondgaan zonder iets van zijn aard of waardigheid in te boeten, een onheer kan zich door de bekwaamste kleermaker laten uitdossen zonder ooit het aankijken waard te worden. Er zijn prachtige zinnen met één of meer taalfouten erin. En zijn ook feilloze die geen oortje waard zijn. Het vervelende is dat geen mens een medemens kan duidelijk maken wat hij onder goed schrijven verstaat. Ik wil dat een volzin botten heeft met mals vlees en daaròm een huid, die gerust wat verweerd of hier en daar wat vereeld mag zijn. Hij moet inhoud hebben en toch licht zijn, speels en ernstig, ingetogen en toch sierlijk. Alles wat goed is en de volzin ontkomt daar niet aan, verenigt in zich een keur van tegengestelde hoedanigheden: een mens die goed is, is niet goed als hij ook niet slecht is.

Een schrijver is, naar mijn opvatting van het schrijverschap, iemand die niets

anders doet (behalve door bittere noodzaak gedwongen) en niets anders wìl doen dan schrijven. Die in deze wereld alleen schrijven wil en geschriften belangrijk vindt. En die om dat schrijven elke lichamelijke en geestelijke kwelling aanvaardt.

De schrijver zoals ik hem mij voorstel, schept geen vermaak in het verbeteren van het mensdom, in het redelijk inrichten van de wereld. Hij wil geen boodschap brengen noch iets verkondigen. Hij verricht zijn levenstaak niet om het vaderland of de gemeenschap der mensen te dienen. Het is hem niet om baat, eer, faam of invloed te doen. Hij wil alleen maar schrijven. Wanneer de omstandigheden het hem onmogelijk maken zijn voortbrengselen te verspreiden, kan hij dit betreuren, doch het belet hem zeker niet voort te schrijven. Met een variatie op het overbekende trekkerslied, kan men de toestand juist en volledig samenvatten: het schrijven is des schrijvers lust.

Indien het veroorloofd is het hatelijke ik in deze zaak te betrekken, stel ik er prijs op mee te delen dat ik geen andere opgave, geen andere bezigheid en geen andere liefhebberij ken dan schrijven en mij verdiepen in geschriften. Ik heb altijd een penhouder bij de hand en een opschrijfboekje. En daar maak ik op de meest ongelegen uren, soms in het holst van de nacht, een gepast gebruik van. Een enkele maal leg ik een volzin vast, dan enige rijmpjes, een andere keer een overpeinzing, een beschouwing of een beschrijving.

Ik heb vele tientallen van deze boekjes volgekrabbeld. En nog iedere dag ga ik met dat krabbelen door. Wie erin bladert, zal, zo hij in stelselmatigheid en leerelligheid gelooft, de woorden ‘veranderlijk’ en ‘onsamenhangend’ gebruiken. Hij die minder verblind is, zal ontdekken dat er een kern en een eenheid schuilen in isseling en verbrokkeling. Die kern is dat elke letter in die boekjes te goeder trouw, door dezelfde man, geschreven werd. Ja, schrijven is het pijnlijkste, ondankbaarste en heerlijkste kunstberoep.

‘Een oude man uit de provincie, een beetje grillig en niet van deze tijd, die sluimert en droomt in zijn hoekje bij de haard, die alle geheimen van de wereld kent en naar wie men altijd met genoegen luistert, al vinden zijn jonge neven hem uit de mode en dat juist omdat hij alléén spreekt over de dingen welke nooit uit de mode gaan.’

Dit werd gezegd over Nodier. Ik zou mij gelukkig prijzen indien men hetzelfde naar waarheid van mij kon getuigen. Of het juist is wat Nodier betreft kan ik niet zeggen, want tot mijn schande moet ik bekennen dat ik van hem alleen een of twee novellen las en dit al heel lang geleden. Deze uitspraak geeft mij het verlangen wat meer over hem en van hem te raadplegen. Hetgeen ik deed tot grote tevredenheid. Als mens zowel als schrijver staat hij mij opperbest aan.

5

Toen ik jong was, had ik reden onbezorgd te zijn. En nu ontdek ik om mij en in mij slechts zorg en angst. Toen, lang geleden, lag de wereld voor een ieder open. Wie wilde reizen, trok vrij als een vogel van land tot land. Een zo vernederende instelling als het paspoort was in beschaafde landen onbekend. Alleen de Russen eisten het. Men behoefde zich niet, als mogelijke tuchthuisboef, in iedere stad bij de politie te melden. Men nam aan geld mee wat men nodig meende te hebben zonder daarbij eerst beledigd te worden door ambtenaarsonbescheidenheid. Het verkeer werd aanzienlijk vergemakkelijkt door de Latijnse muntunie, waarbij, geloof ik, acht staten elkaars geldstukken als wettig betaalmiddel verklaarden. Men betaalde dus als men dit wilde te Rome met Franse francs, in België met Roemeense lei. En zo in elke denkbare verbinding voort. Het Europa dat men nu kunstmatig tot stand tracht te brengen, bestond als een levende, natuurlijke werkelijkheid in de achttiende en negentiende eeuw. Wil men Europeanen kweken, dan moet men beginnen met voorwaarden te scheppen waaronder ze ontstaan en zich bestendigen kunnen. Nadat men eerst een kinderachtig nationalisme, dan nog van een kinderachtig soort, en daarna alle denkbare en ondenkbare administratieve en financiële bezwaren in het leven geroepen heeft, verbaast men zich over de gevolgen daarvan!

Een nieuw Europa eist, om ooit te kunnen ontstaan, een algehele omwenteling van het onderwijs, waarbij ook de onschuldigste vorm van nationale hoogmoed vermeden en alle aandacht gewijd moet worden aan het kweken van een internationale geest. Dan een opruiming van alle grenzen met alle douaniers, van alle paspoorten, alle visa, alle politieregisters, kortom van alle belemmeringen in het Europese verkeer.

En soms vraag ik mij af of zij, die zich voor Europa beijveren, zich niet druk maken over een hersenschim. Het Europa van Ligne (mijn ideaal, waar ik reeds over sprak) dat onze voorouders kenden en waar een grote bekoring van uitging, bestaat niet meer en kan niet kunstmatig hersteld worden. En wie kent nog zelfs in grove trekken het leven van een Ligne?

Ik bemoei mij slechts met een beperkt bestek. Maar zo nu en dan krijg ik nog weleens een brief vol gerechtvaardigde klachten over een leven waarin zorg, moeite en ergernis alle vreugdekansen bedorven hebben. Die beschuldigingen tegen het bestaan bereiken mij in een stad aan zee, waar de zon vrijwel iedere dag de wereld opnieuw feestelijk maakt; vriendelijk van ligging, aangenaam van sfeer, rijk aan bloemen. En daar woon ik in een huis dat ik mijzelf gekozen heb, met om mij heen een deel van de mijnen. Ik ben meester van mijn tijd. Geen baan, geen baas. Ook geen taak, geen dwang. Ik zou dus gelukkig, zeer gelukkig behoren te zijn. Ik zou moeten stralen van uitbundig geluk. Maar als ik een klaagbrief krijg uit het ont-

richte, verwrongen Europa, heb ik toch de indruk dat ik, te midden van mijn eelde, niet minder ongelukkig ben dan de vriend die de bitterheid van zijn hart uitstort. Het ongelukkig zijn, voortkomend uit de overtuiging dat wij niet kregen wat ons toekomt, dat wij bedrogen en bestolen werden en nog worden, is niet afhankelijk van de onmiddellijke omstandigheden waaronder wij leven. Niet alleen Nederland en België en Frankrijk, maar de gehele wereld is bedorven en het leven, overal tot in het verste 'paradijs' grondig verpest.

De oorzaak van ons onbehagen schuilt niet in enig aanwijsbaar gemis, hoe onaangenaam dit op een bepaald ogenblik ook zijn moge, doch in het besef van onze gehele en voortdurende machteloosheid. En die machteloosheid gevoelt men, te midden van zon en overvloed en rust, niet minder dan tussen de Europese puinen. In 1930, nee, lang daarvoor, zagen wij de oorlog aankomen. Geen mens met verstand en enig menselijk gevoel wenste oorlog. Niemand was ervan overtuigd dat oorlog onvermijdelijk was. Maar de oorlog kwam. Toen wij ons in deze feiten schikten, trachtten wij ons wijs te maken, of liever: maakten wij ons, met goed gevolg, wijs, dat deze oorlog verschrikkelijk, meer dan verschrikkelijk, toch één goed ding had: de dwingelanden zouden verdelgd en daardoor de voorwaarden tot een waardiger, rechtvaardiger bestaan geschapen worden.

De oorlog, die alles wat wij ons durfden voorstellen aan afschuwelijkheid verre overtrof, is lang, lang voorbij. Maar waar zijn thans de mogelijkheden tot een bescheiden, doch menswaardig bestaan? De dwingelandij is verslagen! Is dat waarlijk zo? Het lijkt alsof alleen de nadruk verlegd is. En volken die bedrogen werden met leuzen over democratie, leven thans onder omstandigheden die weinig afwijken van die in de verslagen dwangstaten. Maar wat nog erger is dan al dit erge: de mensheid heeft het geloof in zichzelf en haar toekomst verloren. Wat baat het ons of wij al pogen een nieuw Europa te scheppen als de mogelijkheid bestaat het in enkele seconden te vernietigen. Zij, die met een benijdbaar idealisme onze aandacht voor toekomstige verbeteringen vragen, vergeten maar al te dikwijls dat onze aandacht niet meer beschikbaar is. Het is niet meer het bestaan van Europa dat bedreigd wordt, maar dat van de gehele wereld. En wie slaapt gerust, wetend dat er zeshonderd miljoen communistische en bestiale Chinezen op de loer liggen?

Wanneer de vernietigingsmiddelen in handen komen van niet-Europese volken, hetgeen op den duur onvermijdelijk is, zullen die minder aarzeling tonen in het gebruik ervan, omdat zij aan de dood een andere waarde toekennen dan wij.

Bij de vele beschouwingen over gebruik en misbruik van atoomkracht heb ik nog steeds die gemist, welke de invloed daarvan op het geestelijk leven trachten te bepalen. Men beperkt zich tot jammerklachten over de verschrikkingen welke het mensdom wachten zo men er niet bijtijds en afdoende in slaagt om ten goede te wenden wat ten kwade bedoeld was. Niemand die er prijs op stelt eerlijk tegenover

zichzelf te blijven kan oprecht geloven in regelingen welke dit doel hebben. Een zo machtig vernietigingsmiddel oefent een onweerstaanbare aantrekkingskracht uit op allen, de tallozen, die leven met macht vereenzelvigen. Wanneer er dus vandaag of morgen een plechtige, met alle zegels verzegelde overeenkomst getroffen wordt, waarbij alle regeringen der wereld zich verbinden onder geen omstandigheden van de nieuwe wapenen gebruik te maken, betekent dat alleen maar dat door het valse gevoel van veiligheid, aldus ontstaan, enkele gewetenloze avonturiers de kans krijgen om zich ongemerkt voor te bereiden op de verdelging van allen die hun overmacht en overwicht niet wensen te erkennen. Zij die streven naar het beheersen van de wereld hebben zich nimmer door enig verdrag of vergelijk laten weerhouden. De geneigdheid tot het scheppen van een chaos wordt sterker naarmate de middelen om het ideaal der heerszuchtigen te bereiken, doeltreffender worden.

Zij die zich thans reeds beducht tonen voor de zelfmoord der mensheid omdat zij een algehele verdelgingsoorlog in een nabije toekomst geenszins uitgesloten achten, blijven dunkt mij dichter bij de werkelijkheid dan de luchthartigen die opgewekt meedelen dat het wel zo'n vaart niet zal lopen.

Doch hoe de gebeurtenissen zich in de naaste toekomst zullen ontwikkelen, nú reeds heeft de beschikbaarheid van een universeel verdelgingsmiddel een wijziging gebracht in onze opvattingen over het leven en vooral in onze verhouding tot de dood. Het besef dat wij (of enkelen onzer) het in onze macht hebben deze planeet met de volledige opstal en al wat erop leeft te vernielen, geeft ons bestaan hier een broosheid als het voordien nooit bezeten heeft. En naarmate het leven onzekerder, vlietender, toevalliger en ijler wordt, stijgt onze liefde ervoor. Alles wat breekbaar, vluchtig, tijdelijk is, bezit alleen al uit hoofde van die eigenschappen, een bijzondere betekenis en een bijzondere waarde voor ons. Hij die zich bewust is dat zijn laatste ogenblik nadert, geniet de laatste maanden van zijn aards verkeer met een koortsachtige innigheid, met een hevigheid, met een vervoering waar hij zich voordien niet toe in staat geacht had. In deze staat van spanning leeft een mensheid die weet dat niet alleen een aantal enkelingen, doch gehele volken, niet alleen strategische bouwwerken, doch de gehele bol waaraan wij gebonden zijn volkomen afhankelijk geworden zijn van enkele technische handgrepen.

Vroeger was het leven eveneens beperkt van duur, doch het werd zo nadrukkelijk en overtuigd geleefd, dat de dood zich bescheiden op de achtergrond plaatste en in het verborgen loerde op zijn uur. Thans lijkt mij het leven een precaire vorm van overmoed, welke op een ongepaste wijze ingrijpt in ontastbare en algemeen erkende rechten van de dood. Vroeger leefde men alsof de dood een, helaas onvermijdelijk, ongeval was. Nu leeft men of het leven een toeval is waar wij zo volledig, en vooral zo snel mogelijk, partij van moeten trekken, omdat de dood ieder ogenblik zijn rechten kan hernemen. Vroeger kon men, ook al wist men dat hij tenslotte aan het

langste eind zou trekken, de dood lange jaren vergeten; nu is hij altijd, iedere seconde, als onmiddellijke mogelijkheid niet alleen ìn ons, maar ook om ons aanwezig.

Twee hinderlijke verschijnselen, welke men toeschrijft aan de politieke en economische ontwikkeling: de vereffening en de haast, staan naar mijn opvatting in onmiddellijk verband met de overmacht die de dood over ons doen en denken gekregen heeft. Hij erkent geen standsverschil en geen onderscheid in rijkdom en, wat nog veel ingrijpender is, voor hem zijn jong en oud gelijk en hij erkent geen graden van verstand of talent. Het spreekt dus vanzelf dat daarmee de waarde van jong zijn, van begaafdheid, van cultuur en koopkracht aanzienlijk beknot wordt. En een ieder rept zich omdat hij niet weet wat hem morgen wacht.

En daar komt nog iets bij: het sterven van vroeger was een persoonlijke aangegenheid. De armste zwerver had zijn eigen dood. Maar de dood is nu gesocialiseerd: men sterft in gezelschap en niemand kan meer een naam plaatsen op een massagraf met honderdduizend lijken. En wat komt er voor onze christelijke medemensen van de rituele voorbereidingen tot de dood terecht als straks een bom een miljoenenstad in enkele seconden tot stof en stank maakt? De dood verliest naarmate hij machtiger, brutaler wordt zijn waardigheid en zijn luister.

Ziehier wat wij aan de atoombom danken: een krampachtig, angstig leven en een vulgaire, haastige, lelijke dood.

6

Ik ben na vele reizen ergens beland, maar nergens thuis. Maar als ik plannen smeed voor nieuwe tochten, merk ik dat de vroegere geestdrift mij ontbreekt. En de vraag die mijn gehele leven van de laatste jaren beheerst, doet zich dringender, dwingender dan ooit, gelden: Waarom? Wat vind ik elders dat ik hier (of waar ook) niet bezit? Overal neem ik mijzelf mee. Is het niet gemakkelijker het geluk te vinden in mijn eigen huis, omringd door de mijnen, dan in een hotelkamer in Marseille of Oslo? Geven mijn boeken mij niet méér (en wezenlijker waarden) dan landschappen en steden waarmee ik niet een innerlijk verbond gesloten heb?

Europa, dat ik liefheb van mijn eerste ‘buitenlandse reis’ (in 1905) af brengt mij nu slechts teleurstellingen. Het Parijs van 1964 is niet meer het Parijs van voor 1914! Het Nederland van nu lijkt ia geen enkel opzicht meer op het heerlijke land van mijn jeugd en mijn jongelingsjaren. En zo blijkt iedere vergelijking een teleurstelling.

Daarom verlang ik naar een verblijf dat tot geen vergelijking noopt omdat ik het vroeger niet gekend heb. Naar New York, waaraan wat mij betreft geen verden verbonden is.

New York bemin ik oprecht. Maar de afwezigheid van koffiehuizen in de ware zin des woords blijft mij er een doorn in het oog. Het 'Coffee House' van Waldorf Astoria heeft, evenals de Amerikaanse Rumpelmayer, te veel van een kattenkroeg. Er zijn ook geen terrasjes van enig belang. Dat van Café de la Paix is niet aangenaam gelegen, biedt onvoldoende ruimte en mist gezelligheid. Wijlen Breevoort was veel meer naar de aard. Toch bevredigde het mij ook niet, hoewel ik er enkele malen vol welbehagen in de open lucht gegeten heb. Daar bezocht ik Allen Tate, die verzot is op alles wat niet van héden is, karakter bezit en waar de gemene man wat vreemd tegenover staat. Mensen verslingerd aan het vertier in openbare gelegenheden zijn aangewezen op Latijnse landen. Geef mij maar de rue Royale met het terras van Weber (thans ter ziele, helaas), de Via Veneto met dat van Donnay; de Rocio met de Ghave d'Oro en Brasileira!

Ik ben tot de slotsom gekomen dat familiedwang en staatsgeweld ons bestaan waardeloos maken en dat ik alleen op een schip en in een koffiehuis de gemoedsrust vinden kan welke mij elders maar al te dikwijls ontbreekt. Wanneer ik behoefte gevoel het verleden voor mijn geest te halen of een oordeel over mensen en verschijnselen zo nauwkeurig mogelijk onder woorden te brengen, zet ik mij moederzielzalig alleen aan een cafétafel, liefst met een marmeren blad, en dan ben ik, ten bate van de goede zaak, bereid enige koppen slechte koffie tot mij te nemen. Goede koffie is schaars, behalve in Portugal, en zelfs de beste bemin ik niet hartstochtelijk. Maar ik houd nu eenmal weinig van lieden die openbare aangelegenheden ter wille van eet- en drankwaar bezoeken. Dat zijn de ware kroegklanten niet. De goede broeders zijn boven alle stoffelijke en praktische overwegingen verheven en genieten uitsluitend van de vriendschappelijke onverschilligheid welke de atmosfeer van het oprechte koffiehuis bepaalt, een staat van roezemoezige wereldvreemdheid met geen andere te vergelijken en die een besef van veiligheid bijbrengt aan iedere bezoeker die zich in vertrouwen aan deze omgeving overlevert: dit gevoel van opgenomen te zijn, zonder dat zijn vrijheid wordt aangetast, maakt hem opgewekt en moedig. Het wezenlijke en onschatbare voordeel van het café zetelt in het wonderlijke feit dat men er niet thuis is, zelfs als men er zich geheel thuis vóélt. En toch is het, volgens mijn ervaring, aan te bevelen deze laatste gesteldheid te vermijden door dikwijls van inrichting te veranderen. Ik voel mij nooit prinsheerlijker dan in een lokaal dat niet aan de afschuwelijke gezelligheid offert door een keukenmeidensmaak in tafelkleedjes en lampekapjes bot te vieren, doch openlijk en brutaal vijandig durft te zijn. Ten gevolge daarvan toon ik al van oudsher genegenheid voor de gelagkamer van stoomtramstationnetjes in afgelegen plaatsen, waar de dienstregeling slechts enkele malen per dag tot stilhouden noopt. En die dan in een donkere, winderige herfstschemering. Zij leveren een toppunt van schrille verlatenheid op. Wanneer ik aandachtig en met innig plezier wil werken, moet ik verkeren in wat

ik noem de kleine-savoyard-stemming, voortspruitende uit het tegelijkertijd beangstigende en bevrijdende gevoel hulpeloos alleen op de wereld te zijn: ongebonden dus oppermachtig, en niettemin diep beklagenswaardig. Waar ik afstap, zoek it onooglijke inrichtingen op, welke er ietwat rustiek uitzien. Ik kan ervan op aan dat die bezocht worden door persoonlijkheden uit een wereld welke met de mijne geen enkel punt van aanraking vertoont, en ik vind het bovendien een aangename gedachte dat de landelijkheid schijn is. Want het is juist een voordeel van een café dat het ons van de natuur af houdt. Het is beter de belangstelling voor bomen, veldgewassen en wilde dieren over te laten aan prins Bernhard, de vakgeleerden, de jagers en de landbouwers. Ons brengt deze slechts op een dood spoor: het enige waar we als rechtschapen aardlingen mee te maken hebben, is onszelf en onze medemensen voor zover we er onszelf in herkennen. Niet zonder reden placht ik vroeger te pas en te onpas Vauvenargues' spreuk aan te halen: '... car il ne faut s'y méprendre, nous ne jouissons que des hommes le reste n'est rien ...' Een ernstig wantrouwen tegen de natuur is gepast, te meer daar de schoonheden daarvan, evenals de genoegens welke eruit voortspruiten, schromelijk overdreven zijn ten bate van het vreemdelingenverkeer. Landschapschoon is een hersenschim die geld oplevert en daarom dus dubbel dierbaar aan het hart der burgerij. De losse en zinneloze samenhang van toevalligheden, waar de dagjesmensen op stoffen, is mij wat al te bot en te slordig. En acht men het met alle geweld nodig dat ik enige verbintenis met groen onderhoud, dan doe ik dat toch het liefst door middel van de schilderkunst, die voor mij de keuze doet en mij al wat niet ter zake dient onthoudt.

De vakantie betekent, binnen de bescheiden verhoudingen waarmee de burger zich nu eenmaal vergenoegt: de Vlucht, welke een belangrijker plaats in het menselijk bestaan gaat innemen naarmate de afstand tussen natuur en werelds bedrijf zich verbreedt. Niemand, hoe maatschappelijk aangelegd en hoe gedresseerd ook, past zich geheél aan. In het kleine, geheime gebied, dat door de eisen van de samenleving niet aangetast wordt, zetelen de poëtische mogelijkheden ook van de minst poëtische mens. Zelfs in de notarisklerk als een uurwerk geregeld, steekt diep verborgen iets van de vagebond, en als hij vrij wandelend in het bos zich verstout het stijve boordje af te leggen, verricht hij een bevrijdingsdaad waarvan het zinnebeeld hem niet geopenbaard wordt omdat hij als alle deftige en rechtschapen lieden zelfkennis vreest, maar welke hem niettemin met een welbehagen vervult zo prikkelend, dat het de zonde nabijkomt. De vakantie is aldus de grote gebeurtenis van enkeling en gemeenschap geworden omdat hij de slaven heel even het besef van hun mens-zijn en hun menselijke waarde bijbrengt, teneinde hem daarna met nieuwe illusies in het gareel te houden. Het pension is de voorproef van het Pensioen, dat de mens voor het eerst na zijn jeugd weer tot de ware menselijke staat terugvoert. Meestal helaas te laat, daar hij niet meer bij machte is daar volkomen in op te gaan. Zij die geprezen

worden als machtige werkers, omdat zij niet kunnen ophouden als de tijd daarvoor gekomen is en die tegen alles en allen in op hun kantoorkruk geschroefd blijven, zijn niet zozeer deugdzaam als wel zó ledig dat zij niet meer in staat zijn te genieten van wat het leven buiten de maatschappelijke kluisters te bieden heeft.

Hieruit volgt dat de waarde van de mens in niet geringe mate bepaald wordt door zijn verhouding ten opzichte van de Vlucht, en men vlucht op een schip of in een café. Waar moet men anders heen? Het is niet boud te beweren dat zij van de beste stof vervaardigd zijn, die de vernederingen, welke de maatschappij ons oplegt het slechtst verdragen. Alle heldendaden en avonturen, waar zowel de open als de keukenmeidenromans van vervuld zijn, komen voort uit een alles overheersende drang de domme doem der dagelijkse regelmatigheid met geweld te verbreken. De mens is dus slechts mens voor zover hij zich níét aanpast. Zij die zich onderwerpen en gelaten alle laagheden verdragen, zijn verachtelijk, maar bruikbaar. Vandaar dat in de kerken, welke alle, onverschillig de leer welke er gepredikt wordt, fabrieken van bange staatsburgers geworden zijn, de deemoed als de hoogste deugd gepredikt wordt. De besten onder ons hebben altijd het gevoel dat het onrecht en de baatzucht, welke overal de baas zijn, hen niets aangaan. Zij zijn afkerig van iedere politiek; zij begrijpen dat het tegenwoordig met zoveel vuur opgehemelde gemeenschapsgevoel slechts een slaapmiddel voor zwakke broeders is en zij zien in dat wet en staat altijd tegen de wezenlijke menselijke waarden ingaan. Zij richten daarom hun leven zó in, dat zij zonder zich te bezoedelen niet in de gaten lopen. Het énige dat zij vragen, is: door de stalknechts van de macht met rust gelaten te worden. En het kan hen in laatste aanleg weinig schelen of ‘our enemy the State’, welke zij altijd vrezen en verafschuwen, parlementair of coöperatief gegrondvest is. Zelden was het gevoel zo sterk bij allen, die zich met de hogere aangelegenheden des geestes ophouden, dat er tussen hen en de maatschappij geen innerlijke band mogelijk is. De opstand der denkenden tegen alle vormen van dwang mag dan ook geenszins als een bekering tot de politiek beschouwd worden, doch komt alleen voort uit het besef dat de Algehele Staat geen of te weinig ruimte laat voor een vrije ontwikkeling aan de zelfkant, dat is te zeggen geen plaats laat voor zwerven en kroegbezoek. Theoretisch beschouwd is de democratie niet heel veel aanlokkelijker dan de dwingelandij. Zij heeft één beslissend voordeel: zij die iedere schijn van dwang verfoeien en deze slechts met grote weerzin als onvermijdelijk ondergaan, zij die maar één wezenlijk belang erkennen: ‘niet meedoen’, kunnen zich met enige moeite in een machteloze wanorde handhaven, in de onmenselijke wreedheid van iedere orde nóóit! Het wordt dan ook hoog nodig dat de ietwat dwaze zonderlingen zich te zamen scholen, en voor de verandering ook een beginselverklaring openbaar maken in deze trant:

wij zullen met alle ons ten dienste staande middelen meehelpen de verwarring in de geesten en het openbare leven te vergroten;

wij zweren op een vrijmoedige wijze en vrij van schuldgevoel onrechtvaardig te zijn;
wij zijn alleen verantwoording schuldig aan onszelf;
wij zullen iedere dag ànders zijn en morgen afbreken wat wij heden vergoden;
wij zullen in strekking noch woordenkeus maat houden zowel wat lof als blaam betreft;
wij zijn geen letterkundige zendelingen en willen dus ook geen letterkundige negers bekeren;
wij zullen niemand, wie dan ook ter wereld, bekeren;
wij vegen, om een dierbaar belgicisme te gebruiken, aan schrijver en lezer onze botten af;
wij schrijven alléén, helemaal alléén, voor ons plezier, of desnoods voor ons geweten. Wij willen onszelf een genoegen verschaffen òf, als het dan niet meet uitgesteld kan worden, onszelf bevrijden. Dat echter zo min mogelijk. Er is voor de dichter maar één baken: het oppermachtige plezier.

7

De reizigers geloven niet meer in het reizen. Zij hunkeren niet naar ervaringen en waarnemingen. Zij willen slechts na behouden thuiskomst kunnen praten over wat zij in een gidsje gelezen, van even domme medereizigers vernomen hebben.

Gelooft nog iemand in wat hij verricht of mededeelt?

Wat ik vele, te vele jonge dichters wier werk mij onder de ogen kwam, verwijt, is dat zij poëzie, dikwijls goede poëzie, schrijven, zonder in de poëzie te geloven. Hun gedichten zijn kritieken of een afwijzing van het dichten. De romanschrijvers geloven niet meer in de roman, de schilders niet meer in het schilderij ...

Wie kan het dan het lezersvolk ten kwade duiden dat het, toch reeds niet vast in de schoenen staande, begint te twijfelen en, het voorbeeld der schrijvers en schilders volgend, niet meer gelooft in enige vorm van kunst, in dè kunst? Ja, het woord letterkunde weleer met eerbied uitgesproken, heeft een ongunstige betekenis gekregen. En de schoonheid, eens aanbeden, is nu een voorwerp van ergernis en spot. In deze staat van zaken kan ik geen verandering brengen omdat, als gezegd, de allergeringste neiging tot het bekeren mij ontbreekt. Het enige wat mij en gelijkgestemden overblijft, is een machteloos en daarom verbitterd protest. Ik verschil in vele opzichten van mening met mijn leeftijdgenoten; in veel meer met de jongelieden. En voornamelijk omdat ik er heilig en diep van overtuigd ben dat het leven alleen maar belangrijk wordt door het kunstwerk en belangrijk is voor zover het zich daarin openbaart. Wie spreekt van ‘littérature engagée’ vloekt in mijn oren.

Het leven is dienstbaar aan de kunst en níét omgekeerd. Mij tot de schone letteren bepalende: een schrijver leeft niet om te schrijven, doch hij schrijft om te leven, met andere woorden: hij leeft uitsluitend zolang hij schrijft en in het geschrevene. Verder vegeteert hij.

Zij die geloven in welke hogere macht ook, nemen aan dat daaruit alle leven ontspringt, dat daarheen alle leven terugkeert. Zij leven door God om der wille van God en naar God. Zij die geloven in de poëzie, zijn er op dezelfde voet, met heel hun wezen, van overtuigd dat zij bestaan door en met en vóór de poëzie. En dat er daarbuiten geen vreugde, geen waarde, geen heil denkbaar is.

Ik behoor dus tot het uitstervend ras der estheten, gelijk ik telkens benadruk. Tot de laatsten, die het schone, zuivere, verhevene boven het lelijke, vuile, laaghartige en verwarde kiezen. Deze voorkeur gaat tegen de heersende smaak in. En men werpt mij tegen dat ik mij van de werkelijkheid afwend. Dit is niet waar. Ik sluit mijn ogen niet voor al wat afzichtelijk, liederlijk en gemeen is. Ik ontken alleen dat dit de werkelijkheid vertegenwoordigt en ik weiger die te huldigen. Er schijnen twee mensensoorten te bestaan. De ene baadt zich met welbehagen in een koele, kristalheldere bergstroom, de andere wentelt zich, met niet minder welbehagen, in draf.

Wanneer ik waarneem dat het terrein voor mijn woning door zware regens in een moeras veranderd is, laat ik een brug bouwen welke mij toestaat een droge, vaste plek te bereiken zonder mijn schoenen vuil te maken. Of, wat nog beter is: ik blijf thuis. Doch ook dat wordt heden ongewenst geacht. Smalend wordt verkondigd dat men in zo'n geval een ivoren toren betrokken heeft. Ik heb nooit begrepen welk redelijk bezwaar er tegen torens van welke grondstof ook kan bestaan. En ivoor is een prachtige, kostbare materie. Is het, om de achting der medeburgers te verwerven, onvermijdelijk een ongelucht opkamertje, een kelder of een plaggenhut te bewonen? Er bestaan zinnebeeldige woningen te kust en te keur. Waarom zou ik mij dan niet de fraaiste bespreken en die zich het volledigst bij mijn aanleg aanpast?

De kunstenaars die niet in de kunst geloven, de kunstenaars-vijanden-van-dekunsten, laten nimmer na met ophef en nadruk melding te maken van hun diep gevoel voor de ellenden en vernederingen van het dagelijks leven. Doch ik weet dat kunstenaarschap de naam is voor het wonderlijke vermogen, enkelen geschonken, om ieder voorwerp uit die ellende en vernedering van het dagelijks leven te redden en te verheffen tot een bovenwereldse staat van zuiverheid en heerlijkheid. De rodekool, de scheefgelopen schoenen, het stinkende, bouwvallige huisje, het glaasje zonder voet en de vogelverschrikker worden, door een kunstenaar geschilderd, zinnebeelden en kleinodiën.

Wanneer de kunstenaar niet in staat ware het lelijke mooi te maken, zou hij geen enkele reden voor zijn bestaan kunnen aanvoeren. Wie van een lelijk, goor, ingewikkeld en potsierlijk onderwerp een lelijke, ingewikkelde en potsierlijke afbeelding

vervaardigt, heeft een onzinnige arbeid verricht. De ervaringen van mijn bestaan hebben mij bijgebracht dat, in het algemeen gesproken, het leven vervelend en verraderlijk, het mensdom verward, zwak en gemeen, de natuur onzuiver en wreed is. En dit bestaan zou dan ook geen enkele waarde hebben indien het niet aan enkele grote kunstenaars gegeven ware leven, mensdom en natuur groots, rijk, helder, zinrijk, overzichtelijk en aanbiddelijk te maken.

Ik heb op vele reizen nimmer een landschap aanschouwd dat mij zo ontroerde en veranderde als enkele schilderijen dat deden; geen mens ontmoet die zo diep op mij inwerkte als sommige romanfiguren. Zij die de mens, de natuur, het bestaan in de wereld waarderen, stellen zich tevreden met bouwmaterialen. Zij verkiezen stenen, mortelbalken en dakpannen boven de kathedraal van Alcobaça.

Wanneer het reizen, waar wij door een innerlijke drift toe gedwongen worden, ons enige baat wil brengen, moet het ons de dood vergemakkelijken. En dat doet het, naarmate het ons bevrijdt van de waan der zogenaamde levenswaarden. Wij roepen met hartstocht Gides doemformule na: familie, ik haat u. Door de wereld met haar befaamde heerlijkheden tot vrijwel niets terug te brengen worden wij doelmatig voorbereid op het niets buiten deze wereld. Alleen wie véél gezien heeft en veel ondervonden en heel veel verfoeid, is in staat de nuttelоosheid van onze daden en onze gevoelens, de kinderachtige beperkingen van ons waarnemingsvermogen te doorgronden.

Alles is eender en niets is blijvend. Wie durft te kijken ziet altijd zichzelf en de dood die hij in zich draagt. Wie niets, ook geen schijn van een verwachting, achterlaat, doet zonder hartzeer de laatste stap.

XXIV

1

Door verlegenheid en verveling daartoe genoopt, ga ik steeds inniger zwijgen als het gezelschap groter wordt. Ik laat mij zelden meer verleiden tot de doodernstige en ijdele twistgesprekken zoals die onder onrijpe personen nog steeds gehouden worden. Het is mij op middelbare leeftijd duidelijk geworden dat gelijk hebben en ongelijk hebben gelijkelijk waardeloos zijn. Het toont een geringe intelligentie wanneer men niet ziet dat elk besluit één van vele mogelijkheden vertegenwoordigt, mogelijkheden welke alle reden en dus recht van bestaan hebben. Hoe dieper ik in de loop der jaren inging op de uitspraak van de door mij zozeer en zo lang reeds bewonderde Paul Valery (een uitspraak die ik hier en daar reeds aanhaalde) dat men dom moet zijn om gelijk te willen hebben, des te duidelijker werd het mij hoe verschrikkelijk de ellende is waarmee door het gelijk-willen-hebben de wereld vergiftigd wordt. Tot ik ten slotte besloot het zwaarwichtige gepraat over iets, zo futiels als gelijk en ongelijk, te staken. Ik wist niet hoe moeilijk ik het mijzelf daarmee maakte. Min of meer serieus spreken kunnen velen. Praten over níéts en toch bij zichzelf en de medeprater de indruk wekken dat men het over íéts heeft, dàt is niet ieders werk. Men praat tenslotte in gezelschap niet om zichzelf te openbaren en dus prijs te geven. Integendeel. Om zichzelf zo doeltreffend mogelijk te verbergen. Ik verfoei uit de grond mijns harten hen die iedere gelegenheid aangrijpen zich volledig en eerlijk uit te spreken. Deze exhibitionisten zien iedere fauteuil voor een biechtstoel aan en de toevallige bezoeker van een middagontvangst voor een zielenherder. Dat is onzindelijk. Het innerlijk moet innerlijk blijven. Buiten in de kou verstijft het vrij spoedig in een schijnheilig zelfbehagen. En het, nog altijd dat innerlijk leven, mag nooit in een vertoning ontaarden, want daarmee verliest het aan waarde. De binnenvetters zijn de ware broeders. Ik draag door een wonderlijke anatomische acrobatie mijn hart liever achter mijn ellebogen dan dat ik het op een schaaltje tot wreed vermaak van alle aanwezigen voor mij uit draag.

Het spijt mij echt dat ik verfoei wat door de goegemeente nu juist zo gezellig gevonden wordt. Ook met het geld. Men is zich in de laatste jaren, uit een verbijsterende lafheid, gaan schamen voor het bezit. Ik voor mij verklaar in alle zielsrust

dat ik rijkdom vereer en begeer, en indien ik werkelijk een Cresus was, zou ik er niet over denken de liefdadigheid te gaan bedrijven.

De rijkaards uit mijn omgeving kunnen mij niet rijk genoeg zijn. Ik ben, niet Slechts in de praktijk doch ook in beginsel, een voorstander van opeenhopingen van waarden. Geld wordt een zegen of een vloek door de wijze waarop de eigenaar het Behandelt. En het werd in opspraak gebracht door hen die er niet mee om weten Te gaan. De doodsbenauwden die niet in staat zijn op een edele, fraaie wijze gebruik van hun geld te maken, staan mij op de een of andere wijze sterk tegen. Ware ik rijk en het is een onherstelbare fout van het noodlot dat ik het niet ben) ik zou mij door Niets en door niemand laten dwingen mijn rijkdom als een ongeluk, een kwaal, een schande te beschouwen. En evenmin zou ik mij laten voorschrijven wat ermee te doen. Als mijn hart mij niet tot weldaden dwong, zou ik er mij zonder gewetenswroeging van onthouden. Ik zou mijn inkomsten voor het overgrote deel besteden aan de verruiming, verrijking, verfraaing van mijn bestaan, dat van de mijnen en enkele vrienden. Ik zou huizen oprichten op ten minste vier godzalige oorden, als er tenminste nog zoveel daarvan overgebleven zijn. Ik zou daar tuinen en parken aanleggen. Verder zou ik mij vurig aan ket verzamelen wijden. Ik zou (met uitsluiten van lucifersmerken, siervissen en postzegels) alles verzamelen: boeken, schilderijen, beelden, prenten, snuisterijen, penningen, dassen en wandelstokken. Ik zou veel tijd en geld aan paarden en honden besteden. En mij dikwijls verplaatsen. Wanneer er aan het eind van het jaar nog iets over zou blijven, nadat ik al mijn wensen en grillen volledig bevredigd had, is het niet uitgesloten dat ik daar een openbare boekerij of een museum mee zou helpen. Ik zou daar geen gewoonte van willen maken. En in mijn testament zou ik een gróte, een zeer grote som willen aanwijzen voor de Vereniging tot Bescherming der Dieren. Ik heb van honden (en zelfs van katten) zoveel hartelijkheid ontvangen, dat alles wat ik ooit terug kan doen daarbij in het niet zinkt. Maar mijn verbeelding is niet krachtig genoeg ontwikkeld om mij warm te maken voor de bestrijding van zomersproeten bij minderjarige buitenechtelijke, Siamese eeneiige tweelingen of voor iets anders van die aard, waar men commissies voor benoemt, bazars voor inricht, galavoorstellingen voor organiseert.

2

Ik zit nu, in weerwil van de rust en de tijd die tot kissebissen uitlokken, aan een kleine tafel te schrijven. Ik vind schrijven, ook al doe ik het voor mijn plezier, niet aangenaam. Het kost mij altijd overwinning de pen ter hand te nemen. Ik stel mij voor dat de verrichting schilderen een vermaak kan zijn, zoals ik reeds eerder

schreef. Het klodderen met smeuïge verven, het mengen van kleuren dat verrassende effecten teweegbrengt, het strijken met soepele kwasten, lijkt mij, ongeacht het doel of de uitslag, een zinnelijk genot. Maar ik laat mij niet wijsmaken dat schrijven prettig kan zijn. Het is een pieterig, kriebelig, griezelig werk. Het heeft iets van krabben en prikken. Er is ook iets geniepigs in. Als ik ermee begin, heb ik de indruk dat ik verschrompel tot een petieterig brillemannetje dat op een hoge kruk behoorde te zitten. Ik ben eigenlijk een prutser. Iedere zin wordt geschreven, herzien, beknot, aangevuld. Dan herschreven en nadien nog opnieuw bewerkt. Een kleine dagbladkroniek, als ik met liefde aan Het Vaderland leverde, werd vooral toen ik jong was tweemaal, soms driemaal bewerkt. Ik wantrouw alles wat ik op schrift breng en dat bij uitzondering onmiddellijk toonbaar is. Ik hoor weleens fluisteren van ambtgenoten die gemakkelijk schrijven. Ik kan mij niet voorstellen hoe dat mogelijk is. Schrijven kàn niet gemakkelijk zijn. Wat zonder moeite op papier wordt geworpen, is niet geschreven. De samenstelling van een volzin eist zoveel proefnemingen, zoveel geven en nemen, dat het ondoenlijk is hem onmiddellijk in de juiste vorm vast te leggen. Hij mag niet te lang en niet te kort zijn. Hij moet, levendig van ritme, sierlijk en, al naar het pas geeft, dramatisch of vlak verlopen. Hij moet eenvoudig, doorzichting zijn en toch die heerlijke, lichte onzekerheid geven van het dubbelzinnige, zonder hetwelk geen letterkundig genot denkbaar is. Hij moet kleurrijk, doch nooit opzichtig, treffend en tegelijk bescheiden zijn. Hij moet de woorden in zich opnemen en tot een organisch geheel binden zonder dat hun persoonlijkheid in deze bewerking geheel verloren gaat. Een volzin, zo eigenmachtig dat hij de woorden doet vergeten, deugt niet. Een reeks klinkende en glanzende woorden, zonder innerlijke samenhang, deugt ook niet.

De grootste moeilijkheid voor de prozaschrijver schuilt in het feit dat proza, waarvan het karakter immer afhankelijk is van het karakter der volzin, niet hard doch ook niet vloeibaar mag zijn. En vooral niet stroperig. Er moet een staat geschapen worden welke de natuur niet kent en waarin de buigzaamheid van het riet zich paart aan de duurzaamheid van hardsteen. Proza moet helder zijn, helder als het allerzuiverste kristal, maar niettemin zo wonderlijk vervaardigd dat men, erdóór kijkend, een wereld ontdekt, nauwkeurig gelijkend op de onze, doch bij nadere beschouwing volkomen verschillend. Zonder toverkunst geen kunst.

Ik geloof dus eenvoudig niet aan het eenvoudige. Niet in het gemakkelijke. Evenmin in vlotte, opgewekte, toffe jongens die voor de vuist weg proza uitstoten.

Als alles meeloopt en ik ben wat minder traag van geest dan gewoonlijk, vult wat ik 's morgens met de hand geschreven heb, drie of vier onnozele kwarto velletjes papier van de schrijfmachine. Het behandelen van dit ingewikkelde toestel wordt mij bespaard door de onvermoeide arbeid van mijn gade. Ik ben geboren met een onoverwinnelijke afkeer van mechanieken, zoals van het onmisbare marteltoestel,

door Couperus de kletsbel genoemd; van de speeldoos radio geheten, uitgedacht om de mens te onthersenen en op het peil van de veestapel te brengen; van de pertinent helse levende toeter, t.v. genaamd; van schrijf- en telmachines, vliegtuigen en andere onzinnige knutselarijen. Ik gebruik ze zo nu en dan, doch alleen om het offelijk bestaan, toch al zo onheus en onredelijk, niet nog moeilijker en ingewikkelder te maken.

Ben ik eenmaal op gang, dan vergeet ik de onaangenaamheden van het handwerk wel. Soms, niet dikwijls, krijg ik er zelfs schik in. Hoewel ik altijd met een natte inger te lijmen ben als het om afleidinkjes gaat. Ik veronderstel dat de afschuw van et schrijven bij vele schrijvers voorkomt. Gelukkig voor hen, want anders zouden zij er zich te verstrekkend, te vasthoudend mee kunnen bemoeien.

Nog schrikkelijker echter is het lot van hen die houden van het schrijven als ezigheid en zich door afspraken laten binden. Zij moeten zorgen hun boeken op tijd gereed te hebben. Zij werken op bestelling en volgens overeenkomst. Zij stellen belang in hun schrijversloon. En zij bezitten, door ervaring verkregen, zelfvertrouwven. Ik heb het nimmer zover kunnen brengen. Ik ben bang voor het blanke papier omdat ik het moet gebruiken voor een onbevredigend doel. Ik ben hier, letterkundig gesproken, in goed gezelschap. Een van de meesters van het Franse proza, Charles Maurras, wiens verzameld werk volgens Massis driemaal de omvang van dat van de veelschrijver Voltaire beslaat, bezat ook deze eigenschap. Hij werd door, de witheid van het papier iedere dag opnieuw geplaagd: ‘Maurras a la terreur d'écrire, ou plutôt Maurras n'a jamais cessé d'avoir une sorte d'horreur physique de la page blanche où il lui va falloir passer à l'acte d'écrire.’

En als wij dan met inspanning op gang zijn geraakt, rijst onvermijdelijk de vraag: Waarom? De vraag die een ieder die nadenkt de lust tot werken en méér nog in léven ontrooft.

Ik ben een Nederlander. Maar ik ben ook grijs. Moet ik nu ook (en liefst dag en nacht) trots zijn op mijn grijsheid? Dat mijn haar van donkerblond zo stralend zilverig is geworden, ging geheel buiten mij om. Het staat fraai, doch er schuilt geen enkele verdienste mijnerzijds in. Hoe kan er dan trots in het spel komen? Ik heb mijn ouders niet gekozen, noch heb ik Nieuw Helvoet als de plek voor mijn weg bepaald. Ik ben er niet in gekend en pas betrekkelijk laat werd ik voor het voldongen feit van mijn geboorte gesteld. Hoe kan er dan sprake zijn van verdienste en hoe dan van trots? Ik heb er nooit ernstig bezwaar in ontdekt Nederlander te zijn. Al ware het alleen omdat het mij de vrijheid schonk op de Nederlanders af te geven. Maar het vervulde mij evenmin met redenen tot hartelijke, kinderlijke vrolijkheid. Wanneer mijn ouders zich half december 1888 toevallig in Londen bevonden hadden, zou ik, dezelfde man zijnde die ik nu ben, trots moeten zijn op mijn Britschap?

Hebt uw naasten lief gelijk uzelf... Waarom? Waarom in 's hemelsnaam? Ze verdienen het niet. Oost West, Thuis Best... Waarom? Geven is zaliger dan ontvangen... Waarom? Wij moeten de armoede eerbiedigen ... Waarom? Het huwelijk is een heilige, in elk geval een ernstige zaak ... Waarom? Arbeid adelt ... Waarom? Eert uw vader en uw moeder ... Waarom, waarom? Waarom?

Deze bekende voorschriften en nog duizend andere zijn wellicht, en dan nog maar onder bepaalde omstandigheden, aanvaardbaar voor bepaalde mensen. Het is echter afschuwelijk er, eigenmachtig, algemeen geldigheid aan toe te kennen. En het is nog afschuwelijker op grond van deze willekeurige toekenning miljoenen mensen, die het er niet mee eens zijn, te verdoemen.

Ik trek mij meer en meer terug uit het leven. Een van de redenen hiervoor is dat een ieder, en dus ook ik, dag in dag uit overladen wordt met mondelinge en schriftelijke beweringen. Beweringen zonder bewijzen. Beweringen krachtig en doelbewust geuit, van de meest uiteenlopende aard, talloze onderwerpen betreffende. Knalbeweringen, zou de taalbedervende jongelingschap zeggen. Beweringen waar ik, een geestelijk pandjeshuis beherend, geen cent op zou geven. De ellende is dat men niet meer van gedachten wisselt, doch, zoals ik al opmerkte, tot elke prijs gelijk wil hebben. Iemand nu die beweert dat ‘gelijk’ en ‘ongelijk’ bestaan, behoort niet tot hen voor wie ik achting koester.

Als ik onverhoeds gelijk kreeg, zou ik werkelijk niet weten wat ermee aan te vangen en ik zou er bovendien zeker van zijn in het ootje genomen te worden. Alleen op grondslag van een welverzorgd goed onderhouden ongelijk kan men een bestaan bouwen waarin men niet onmiddellijk alle achting voor zichzelf verkiest.

Tot zulke overwegingen komt men als men te gast is in een nieuw land op een heerlijk buiten in Worcester aan de rand van de Karoo, waar de Grote Stilte begint.

3

Het ergert mij als lieden zich met aplomb uitlaten over zaken waar zij de eerste beginselen niet van kennen en ook als zij zich gaan bemoeien met zaken welke hen in geen enkel opzicht aangaan. Lezers die weten hoe het hoort, zullen het niet meer dan een staaltje van mijn beleefdheidsplicht achten dat ik mij niet inlaat met en uitlaat over de zeden, gebruiken en de politiek van de landen die mij steeds volkomen gastvrijheid schonken. Zo ook Zuid-Afrika. Bovendien wil ik eenmaal (wat ik in dit boek herhaaldelijk schreef) blijven wat ik ben: een vreemdeling. Zelfs in Nederland. Ik gevoel mij nergens geheel en al thuis. Ik kan het niet helpen dat ik Nederlander blijf. Vooral gedurende mijn laatste verblijf gevoelde ik niet alleen de wereld, maar ook de kleine Hollandse wereld, waarin ik opgroeide en die ik lief gekregen heb,

zienderogen verzinken in het onsmadelijke onding dat men de standeloze staat noemt. Bijieder bezoek aan het oude vaderland stijgt mijn verbazing over de verbastering der goede zeden, het wegzinken der goede manieren. Langzaam maar zeker. En het zijn nu juist de goede manieren en de goede zeden, zoals die ons door onze ouders overgeleverd werden, welke het leven leefbaar maken. De natuur levert hufters af, op familie en de traditie rust de plicht daar betamelijke mensen van te maken. Ik meen opgemerkt te hebben dat de waarlijk beschaafden zich schamen voor hun beschaafdheid en zich pogen aan te passen aan de wangebruiken van de dag. En ik heb de taal, die in mijn jeugd nooit buiten de achterbuurt weerklonk, ook gehoord in huizen of openbare bijeenkomsten waar men een zodanige ontaarding niet zou verwachten. Eán voorbeeld uit duizend. Als ik in mijn knapentijd het ooit gewaagd had het, terecht als ongepast beschouwde, woord ‘mieters’ te gebruiken, zou daar een grondige lichamelijke tuchtiging op gevolgd zijn. Nu heb ik het eenmaal vernomen uit de mond van een snoezig freuletje en niemand toonde verbazing, laat staan verontwaardiging.

Waarlijk, het algeheel en universeel vreemdelingschap lijkt mij meer en meer de juiste houding. Ik weet nu uit ervaring hoe heerlijk, hoe gezond het is nergens thuis te zijn en als buitenstaander of kantlid het blijmoedigste je m'en fichisme te kunnen beoefenen. Maar daar niets volmaakt is, gevoel ik met al mijn aangekweekte onverschilligheid, vooral ten opzichte van Nederland en de Nederlanders, neiging om mij vaderlandse aangelegenheden ten goede of ten kwade aan te trekken. Het bloed kruipt waar het niet gaan kan.

De selfmade vreemdeling overal kan toch heerlijke ogenblikken hebben in het verre land dat hem huisvest.

4

Ik moet zeggen dat onder mijn literaire tijdgenoten niemand iets wist van wat er, daar in het verre zuiden, gebeurde en dat wij er ook niet het geringste belang in stelden. En toen ik in 1939 landde, was mijn gebrek aan kennis betreffende de Afrikaanse letterkunde betreurenswaardig gering.

Wij kwamen aan op woensdag 12 juli 1939, vierden quatorze juillet in de Franse club te Kaapstad en op zondag 16 juli maakte ik kennis met de toen nog zeer jonge man, die de eerste tien jaar van mijn verblijf op ieder gebied zou verrijken en aan wie ik mijn inleiding in de Afrikaanse letterkunde en zijn achtergronden te danken heb. Prof. dr. N.P. van Wyk Louw was toen nog geen doctor en geen professor, maar kortweg ‘Wyk’ en lector aan de Universiteit Kaapstad.

Juist op dat tijdstip beleefde de Zuidafrikaanse letterkunde een tijdperk van

kentering. De Dichters van Dertig, die reeds belangrijk werk hadden geleverd, begonnen hun strijd voor de erkenning, tegen de behoudzuchtige ouderen, die toen nog de Nederlands-Afrikaanse faculteiten beheersten. Dit ging zó ver, dat een der Stellenbosche hoogleraren, die op zijn vakgenoten in het gehele land een sterk overwicht uitoefende, openlijk verklaarde dat, althans in zijn colleges de naam van N.P. van Wyk Louw nooit genoemd zou worden.

Nu is dit verzet van het Oude tegen het Nieuwe zeer zeker geen uitsluitend of specifiek Afrikaans verschijnsel! Het heeft veel meer van een natuurwet. Doch juist in die jaren zag men in verschillende landen een duidelijke verandering in de geestesgesteldheid, een verandering welke nu, in het land dat ik tenslotte het beste ken, Nederland, op een lichtelijk schrikaanjagende wijze hoogtij viert. Nam het publiek voorheen aan dat de ouderen, door ervaring en studie gerijpt, beter tot oordelen bevoegd waren dan de jeugd, thans geldt de omgekeerde regel: de jeugd heeft altijd gelijk! Langzamerhand zijn in Zuid-Afrika ook de inzichten gewijzigd. Doch niet op een zo radicale en dogmatische wijze. Men erkent kritisch waarderend de betekenis van de vorige generaties, maar sluit zich anderzijds ook niet bekrompen a priori voor het nieuwe.

Ik voor mij acht het een voordeel wanneer de jeugd aanvankelijk ietwat ontmoedigd wordt, zodat alleen zij die met de ware gloed bezield zijn zich hun eigen weg banen, in weerwil van alle tegenstand. In tegenstelling met de heersende opvatting geloof ik dat, zeer in het algemeen, de kunst niet bevorderd maar op een matige, verstandige wijze belemmerd moet worden. Hoe dit ook zij, toen ik in '39 in Zuid-Afrika aankwam, stond Van Wyk Louw, zich volledig en terecht bewust van zijn waarde, vrijwel alleen in het letterkundige leven van zijn land.

Men moet daarbij nog rekening houden met een factor die nergens zo sterk geldt als daar (en in de Verenigde Staten) en die factor is alweer de afstand. De Nederlandse kunstenaars kunnen, ook al wonen ze niet in de hoofdstad, elkaar zo zij dat wensen min of meer geregeld ontmoeten. Een schrijver echter in Kaapstad gevestigd, bevindt zich op een afstand van 1600 km van zijn kunstbroeder in Johannesburg. Van min of meer geregelde bijeenkomsten, hetzij van particuliere, zowel als van openbare aard, is dan ook weinig sprake. De afstanden leiden tot vereenzaming. Dit is niet geheel een nadeel. Ik voor mij geloof dat de kunstenaar en zijn kunst meer gebaat zijn bij een zekere mate van afzondering dan met het gekrioel in wat men intellectuele kringen of litteraire cafés noemt.

Wie tot Van Wyk Louws belangrijke grote gedichten op de enige juiste wijze wil naderen, moet er zich in alle simpelheid en in alle eerlijkheid voor openstellen en zich angstvallig aan de tekst houden. De waarde en de schoonheid van deze poëzie schuilen juist in de preciesheid en de eenvoud van de uitdrukking. Er leven vooral in Zuid-Afrika nog altijd liefhebbers die menen dat poëzie ‘poëtisch’, dat wil zeggen

wat vaag en wat sierlijk en wat beeldrijk en wat (een tikje) sentimenteel behoort te zijn. Zij zullen vergeefs in Van Wyk Louws werk iets van hun gading vinden. Zijn werk is de triomf van de helderheid, de strakheid, de beheersing. En bovenal van de nauwkeurige schakering. Neem een van zijn belangrijkste en terecht bekendste gedichten, 'Die Hond van God'. Als men dit woord na woord en zin na zin aandachtig leest en zich daarbij niet laat verleiden tot eigen uitleg of versiering, bemerkt men, met stijgende bewondering, hoe iedere overgang van gevoel, hoe elke wisseling van gedachte, hoe iedere schakering van houding en stem met vlijmscherpe, bijna mathematische preciesheid en daardoor volledig is uitgedrukt.

De poëzie van N.P. van Wyk Louw bezit een eigenschap welke weinig poëzie in die mate bezit: waardigheid. Er is geen vulsel, geen opschik, geen technische handigheid en geen grootspraak in te ontdekken.

Van Wyk Louw gaat uit van het standpunt dat zijn gehele leven bepaalt: dat de dichter volledig aanwezig is in zijn werk en tot dat werk beperkt blijft. In het dagelijkse leven is hij mens onder mensen, gelijke en broeder van zijn eenvoudigste medeburgers. Op de talrijke en, helaas, dikwijls onredelijke aanvallen op zijn werk en zichzelf, heeft hij nimmer gereageerd. Niet uit hoofde van enig beginsel. Alleen omdat hij de overtuiging koestert dat het werk, eenmaal de wereld ingezonden, daar zijn eigen leven moet leiden. Het zal zich tegen alle aanvallen, hoe bitter, hoe onrechtvaardig ook, handhaven, òf het verdwijnt vroeg of laat in de put der vergetelheid, waar duizenden en tienduizenden toeven, welke eens als meesterwerken voorgoed in ondergaan. Een andere eigenschap welke Van Wyk Louws werk zo bijzonder maakt, is dat het vrijwel zonder ballast is. Hij schrijft, als alle schrijvers van werkelijke betekenis, zeer moeilijk en hij komt, ook als zij, zeer moeilijk tot schrijven. Alleen wanneer de drang onweerstaanbaar wordt, geeft hij er zich weerbarstig aan over. Hij is geen veelschrijver en geen vlotschrijver. Ieder werkstuk is voor hem een stuk werk, een bittere, harde arbeid, waar alle mogelijkheden van zijn wezen bij ingespannen worden.

Zij die het voorrecht hadden Van Wyk Louw in zijn dagelijkse bestaan gade te slaan, waren alle getroffen door zijn gebondenheid met de wereld en de mensen, met de natuur en het volk van Zuid-Afrika. Doch niettemin is zijn belangstelling onbeperkt en intens. Behalve in zijn medemensen, jong en oud, hoog en laag, groot en klein, in zijn kinderen, in zijn vriendenkring en alles wat letterkunde aangaat, is hij met diepe overtuiging geïnteresseerd in geestesstromingen, in wijsheid en waarheid van alle volken en alle tijden, in dieren, in bloemen, in geschiedkundige merktekenen, in volksmanifestaties, in de kleine vraagstukken die het dagelijks leven van alle mensen tegelijk ingewikkeld, moeilijk en belangwekkend maken. Van Wyk Louw, die onmiddellijk ziet wat de waarde van een mens, een werk, een daad is, laat zich niettemin maar hoogst zelden afwijzend en nimmer boosaardig over iemand

en iets uit. Terwijl bovendien zijn alles overheersend verlangen naar een objectief oordeel over allen en alles hem bij de eerste oogopslag de verschillende kanten van ieder wezen en ieder vraagstuk doet zien en zijn aandacht verdeeld houdt tussen wat inderdaad slecht, verkeerd, verwerpelijk is en wat daar altijd aan goede bedoelingen en verdienstelijke wezenstrekken tegenover staat. Het onafgebroken doelbewuste en succesvolle streven naar een algehele objectiviteit geeft aan Van Wyk Louws werk die onaantastbare betrouwbaarheid welke het kenmerkt.

Het is mogelijk dat zij die zijn publikaties nauwkeurig volgen zich meer tot de ene dan tot de andere daarvan aangetrokken gevoelen; het is mogelijk dat men in een vriendschappelijk twistgesprek met hem van mening verschilt, maar altijd erkent men in zijn geschriften, in zijn woorden een onaantastbaar peil, een aaneengesloten stelsel van menselijke, poëtische en verstandelijke maatstaven, die zich ver boven iedere kleinheid of baatzucht verheffen en die aan zijn produktie, zijn letterkundig bestaan, zijn letterkundige gestalte een onmiskenbare grootheid geven.

Van Wyk Louw was acht jaar hoogleraar te Amsterdam. Hij kende reeds daarvoor door hun maandenlang verblijf in Zuid-Afrika de dichters A. Roland Holst en J.C. Bloem. Desondanks leefde hij weliswaar niet als kluizenaar, doch als een vrijwillig eenzame in ons land. En toen hij een beroep kreeg voor een leerstoel aan de universiteit van Witwatersrand (Johannesburg) nam hij dit, misschien zelfs met een gevoel van verlossing, aan. Bij de opvolging van Van Wyk Louw aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam bleek heel duidelijk hoe moeilijk het is directe banden tussen Zuid-Afrika en Nederland te leggen. Het heeft geen zin hier namen te noemen. Maar op zijn minst vijf hoogst bekwame geleerden weigerden Zuid-Afrika te verlaten, of zij stelden de onmogelijke eis van een benoeming voor ten hoogste drie jaar. Tot men tenslotte een heel bijzonder geschikte persoonlijkheid vond, die ondanks zijn jeugd wetenschappelijk ten volle berekend bleek voor zijn academische taak. Hoe lang zal hij in Amsterdam blijven, zie ik indertijd. Maar wel durf ik erop te wedden dat hij niet voorgoed in Nederland blijft, zoals dit toch het geval is met talrijke andere buitenlandse professoren in ons land.

Is deze algemene onmogelijkheid om zich buitenlands te vestigen een weldaad of een nadeel voor het geestelijk leven in Zuid-Afrika? Ik, als Heidense Wandelende Jood, ben van nature geneigd het nut, het onovertrefbare nut van het kosmopolitisme aan te prijzen. Maar in Zuid-Afrika, zo men al begrijpt wat daarmee bedoeld wordt, wijst men het meestal niet zonder verontwaardiging af.

Ik sprak met opzet ietwat uitvoeriger over prof. dr. Van Wyk Louw, en niet alleen omdat hij de grootste dichter van Zuid-Afrika is. Maar ook omdat hij, die ik zo intiem gekend heb en ik zelf, te zamen duidelijk illustreren wat ik bedoel hier te zeggen.

Hij, een man zonder literaire vooroordelen, een grondig kenner van de Neder-

landse letterkunde, acht jaar hoogleraar in Nederland, heeft maar in uiterst geringe mate en nauwelijks aanwijsbaar de Nederlandse invloed ondergaan. Ik, die mij zo goed mogelijk in de Afrikaanse literatuur heb ingeleefd, die in een twintigjarig verblijf met vele uitnemende Afrikaners omgang had, kan in mij, ook bij het grondiigste zelfonderzoek, geen Afrikaanse invloed ontdekken.

Ik voor mij geloof dat er dus op grond van een belangrijk deel gemeenschappelijk verleden zich twee beschavingen verder ontwikkeld hebben zonder elkaar wezenlijk en in geen geval sterk te beïnvloeden. De oorspronkelijke V-vorm, twee takken in dezelfde stam, is al vroeg geworden tot een tweetal evenwijdige lijnen die volgens een, geloof ik, al lang verouderde theorie hoe dicht zij ook naast elkaar lopen, elkaar nooit raken.

Na de prachtige vernieuwing van de Afrikaanse poëzie door de groep der Dertigers volgde veel later het ontstaan van de nieuwe Afrikaanse roman door Etienne Leroux. Over mijn jonge vriend Stephen le Roux, die zich achter dit pseudoniem verbergt, sprak ik reeds meermalen omdat ik de ontwikkeling van zijn groot en bijzonder talent van de eerste proeven af gevolgd heb. Hij is trouwens al niet zo piepjong meer en in de eerste helft van de veertiger jaren. In de aanvang kantte vrijwel een ieder, leeklezer en vaklezer, zich tegen zijn voor mij meer dan merkwaardige jeugdproeven. Aan zijn eerste en tweede roman werd ten onrechte weinig aandacht besteed. Eerst bij de derde, ‘Die Mugu’, kwam de erkenning. Toen ik in 1963 bij hem en zijn vrouw, een talentrijk schilderes, weer eens als ieder jaar een heerlijke lange vakantie doorbracht, hebben wij samen woord voor woord zijn daaropvolgende roman, Sewe Daë by die Silbersteins, doorgewerkt. Ik stond verbaasd over zijn vindingskracht en genoot van zijn onbetaalbare vondsten. Hij slaagde erin een heel dolle en tegelijk heel ernstige roman te schrijven. Een boek dat met geen ander vergeleken kan worden. Nadat hem de enige grote prijs van Zuid-Afrika, de Herzogprijs, was toegekend, brak er een ware strijd tussen voor- en tegenstanders uit. Ik geloof dat men Zuid-Afrika moet kennen om zich een voorstelling te maken van de diepe, verbeten ernst waarmee in een geval als dit de steile dominees zich tegen allen met menselijker opvattingen verweren. Stephen le Roux schreef mij over het rumoer, dat hem ten zeerste vermaakte: het is een gekkenhuis!

Ook bij hem is er geen sprake van de geringste Nederlandse invloed.

5

Wanneer wij, samenvattend, de wisseling van de zogenaamde ‘culturele verstandhouding’ nagaan, dan zien wij, na de compagniestrijd en na het Engelse bewind in de Kaap, in de twee onafhankelijke republieken om te beginnen, overal een sterke

Nederlandse invloed. *Nederlands*, niet *Afrikaans* was naast Engels de ambtelijke taal, het onderricht werd in het Nederlands gegeven, de kerktaal was Nederlands, omdat de Statenvertaling nog onaantastbaar en bovendien nog niet vertaald was. Waar, als bij de eerste taalbeweging, een sterke drang blijkt naar het eigen Afrikaans, wordt die door een aantal geestdriftige Nederlanders gesteund. Men heeft zelfs onder bepaalde groepen Afrikaners aanvankelijk veel misverstand betreffende het Afrikaans moeten bestrijden. Men deed het van Engelse zijde (lang niet belangeloos!) voorkomen of er geen bezwaar bestond tegen Hoognederlands, een oude, erkende cultuurtaal, wel echter tegen het Afrikaans, dat een verbastering, ja zelfs keuken-Nederlands genoemd werd.

Toen na de tweede vrijheidsoorlog, bij de vrede van Vereniging, nu vijftig jaar geleden, de Unie gesticht werd, werd het de geestelijke leiders heel duidelijk dat het streven naar politieke zelfstandigheid pas zijn volledige waarde zou krijgen wanneer er van een zelfstandige taal sprake was: ten eerste moest het Afrikaans gestabiliseerd worden. Er moest een definitieve spelling en grammatica worden vastgesteld, eerst nadat dit geschied was, kon men redelijkerwijs de erkenning van het Afrikaans als officiële taal eisen. Deze erkenning geschiedde in 1926. Ten tweede moest men het Afrikaans tot kerktaal maken. Dit werd mogelijk gemaakt door de bijbelvertaling en de psalmberijming, waar de dichter Totius zo'n belangrijk aandeel in had. Hier stuitte men, ook bij goede Afrikaners, op aanvankelijke tegenstand. Voor hen was hun eredienst door de jaren heen onverbrekelijk samengegroeid met de verheven deftigheid van de Statenvertaling. Zelfs waar men van de woordkeus en de zinsbouw vervreemd was, hield men toch vast aan het oude Nederlands dat voor hen iets van het hoge en onbereikbare had dat het Latijn heeft voor katholieken welke die taal niet machtig zijn.

In deze strijd voor taalbevestiging en taalbevrijding moest men, ten derde als een strategische noodzaak het Nederlands, ook al bleef het nog een van de drie officiële talen, zo krachtig mogelijk naar de achtergrond drukken. In die eerste jaren van onzekerheid omtrent de waarde en de bruikbaarheid van het Afrikaans kon de invloed van het Nederlands niet anders dan gevaarlijk zijn.

Daarbij kwam dat aan onze zijde, na de verontwaardiging over de Tweede Vrijheidsoorlog, al spoedig een welwillende onverschilligheid zich openbaarde ten opzichte van de jonge Unie. Behalve in een kleine groep van mensen, die belangstellend in de verbreiding van de Nederlandse geest over de wereld terecht van mening waren dat de banden met de Unie niet verbroken mochten worden, was voor de massa des volks de zaak, daar ver in het zuiden, afgedaan.

Bij enkele welgezinde Nederlanders, die echter niet met de plaatselijke verhoudingen in Zuid-Afrika bekend waren, openbaarde zich teleurstelling en ergernis over het feit dat men het Afrikaans boven het Nederlands verkoos. Deze mensen

vergaten één ding, een kapitaal ding, dat er van verkiezen geen sprake was. Het Afrikaans was voor de Afrikaners hun eigen, levende taal, het Nederlands, ook als zij het in hoofdzaak begrepen, was niet het eigene, was niet *levend* in het volk. De erkenning van het filologisch gezuiverde en bevestigde Afrikaans, in 1926, was niets anders dan de legalisatie van een feitelijke toestand.

De kleine groep belangstellenden van Afrikaans in Nederland, van Nederlands in Zuid-Afrika (de laatste waren percentsgewijs altijd heel wat groter dan de eerste), wisten tussen de twee wereldoorlogen een bijzonder hoogleraarschap in het Afrikaans onder te brengen in de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Voor de colleges bestond een gematigde belangstelling, mede omdat de eerste hoogleraren niet die eigenschappen bezaten nodig om belangstelling te wekken.

Na de tweede wereldoorlog werd de toestand duidelijk anders. Niet alleen verleende Utrecht de toen nog jonge dichter Van Wyk Louw daar een eredoctoraat, maar kort daarop werd hij te Amsterdam benoemd als *buitengewoon* hoogleraar. Het is waarschijnlijk in hoofdzaak te danken aan de wetenschappelijke verdiensten en het p ersoonlijk prestige van Van Wyk Louw dat zijn professoraat later werd omgezet in een ordinariaat. Zodat men in theorie Afrikaans als hoofdvak kon kiezen.

En zo is het gebleven. Toen Louw een aanstelling aan de Universiteit van Witwatersrand aannam, zette prof. dr. Van de Merwe Scholz zijn werk met talent voort.

Toen het eenmaal zo ver was dat men in Zuid-Afrika de invloed van het Nederlands niet meer behoefde te vrezen omdat het Afrikaans volledig erkend was en door een bloeiende literatuur zijn bruikbaarheid bewezen had, ook voor wat Boutens noemde: de hogere aangelegenheden des geestes, begon er vanzelf een vrije uitwisseling. Van Nederlandse zijde, die nog heel weinig begrip toonde voor de Afrikaanse geestelijke levensomstandigheden, begon enige belangstelling voor de Mannen van Dertig te ontstaan. In De Gids, Groot Nederland en andere Nederlandse tijdschriften werden, hoewel sporadisch, bijdragen in het Afrikaans gepubliceerd.

Maar wat ik zou willen noemen: de doorbraak, ontstond toen een Nederlandse uitgever, wiens naam hier met ere genoemd dient te worden, G.A. van Oorschot, het aandorst een ruime keuze uit de lyriek van Elisabeth Eybers in Nederland te doen drukken en uit te geven. De belangstelling der poëzieliefhebbers was zo groot, dat na korte tijd een tweede druk nodig werd. Toen volgde daarna het nog niet gekende feit dat de Afrikaanse dichter, in casu dichteres, Liesbeth Eybers, een *nieuwe* bundel in Nederland uitgaf. Hierop deed Van Oorschot in Amsterdam volgen twee keurbundels van de twee dichters die met Liesbeth Eybers de Grote Trits vormen: N.P. van Wyk Louw en D.J. Opperman.

Gedurende de oorlog drukten Afrikaanse uitgevers herhaaldelijk Nederlandse teksten. Het leidende literaire tijdschrift ‘Standpunte’ geeft bijdragen in het Afrikaans, Engels en Nederlands.

Zo heeft zich, nadat eenmaal de geestelijke zelfstandigheid van het Afrikaans en de Afrikaanse beschaving was komen vast te staan en erkend werd, een vrij levendig, natuurlijk, cultureel verkeer tussen Nederland en Zuid-Afrika ontwikkeld, waarbij moet worden vastgesteld dat de belangstelling voor en de kennis van de Nederlandse letterkunde onder de Zuidafrikaanse intelligentsia oneindig groter is dan die voor Zuid-Afrika in Nederland. Het verlies is hierbij aan de Nederlandse zijde, want onder de levende dichters van rond vijftig zijn er maar bitter weinig van de grootheid en de nieuwheid van het reeds genoemde drietal: Louw, Opperman, Eybers.

Deze ongelijkheid in de belangstelling ligt in één bedroevend feit. Alle Afrikaanse intellectuelen, van wie er velen in Nederland gestudeerd hebben, kennen Nederlands. Heel weinig, bitter weinig Nederlandse intellectuelen kennen Afrikaans.

Wil hieraan een einde komen, dan is er maar één middel, en ik vrees dat de universiteit daar niet of nog niet aan wil: Afrikaans tot een *verplicht* bijvak voor neerlandici te maken. En omgekeerd het Nederlands voor hen die Afrikaans willen studeren.

Deze verhoogde belangstelling heeft, ik herhaal het, niet geleid tot een werkelijk dichter samengroeien. Belangstelling wederzijds betekent nog geen: invloed, doordringing, vereenzelviging. Van beide zijden wordt de afstand bewaard. Bij de Afrikaners door hun ingeschapen neiging tot afzondering en door de bewuste wil om, vooral ten opzichte van Nederland, de autonome nationale persoonlijkheid zo duidelijk mogelijk te doen uitkomen.

Bij de Nederlanders door een onvoldoende begrip voor de geestelijke ontwikkeling in Zuid-Afrika en, helaas, maar al te dikwijls door een gevoel van eigenwaarde, dat zijn waarde verliest wanneer men er te veel nadruk op legt.

De gewone lezers, en de Afrikaners lezen veel, lezen Afrikaanse of Engelse lectuur. In de huizen van ambtenaren, onderwijzers, kooplieden of boeren vinden wij slechts bij hoge uitzondering een Nederlands boek. Ook de afzet van Nederlandse tijdschriften is, buiten de Nederlandse kolonie in Zuid-Afrika, uiterst gering, terwijl Life in vele duizendtallen wordt aangevoerd.

Tenslotte nog een woord over de Toekomst. Ik ga mij niet aan voorspellingen wagen. Doch persoonlijk geloof ik dat de afkondiging van de republiek een veranderde houding van de Afrikaners ten opzichte van het Engels ten gevolge zal hebben. Het is dan niet meer de taal van de ‘overheerser’, maar die van een deel van de eigen natie geworden. En meer nog dan tot nu toe het geval was zal het Engels, als men het zo noemen mag en zoverre er sprake van is, de concurrentie met het Engels voor het Nederlands nog moeilijker maken.

Nog onlangs hoorde ik aan een diner twee van mijn vrienden overeenstemmen in hun geringschatting van de taal van Zuid-Afrika, een land dat zij beiden met zorg bezochten.

Onze beste filologen, met professor Kloeke aan het hoofd, kunnen geleerde en

onweerlegbare betogen houden over de rijkdom, de schoonheid, de bruikbaarheid van de Afrikaanse taal, nog dagelijks kan men beschaafde en geletterde Nederlanders zie blz. 312) tegenkomen, die erover praten als over ‘dat kinderachtige gebrabbel’.

De geestelijke uitwisseling, waar men zich naar mijn bescheiden mening in elk geval te véél van voorstelt, kan alléén tot enig resultaat voeren indien de beide betrokken partijen er eerst in slagen over en weer het grasveld te zuiveren van het giftige onkruid van het vooroordeel. Een werkwijze om dat te bereiken is echter nog niet uitgevonden.

XXV

1

Ik zei eens, lang geleden, te Parijs, toen ik daar een lezing heild in het Institut Néerlandais, dat men zich over het algemeen te veel voorstelt van de geestelijke uitwisseling. Ik bedoel daarmee natuurlijk niet dat deze nutteloos is. Maar dat in laatste aanleg het politieke lot van een volk bepaald wordt door politieke en economische machtsverschuivingen en niet door wat het op geestelijk gebied aan de wereld geschonken heeft. Chopin en Paderewsky hebben Polens politieke onafhankelijkheid niet kunnen redden.

Het uitwisselen heeft dus begrensde resultaten, maar als wij ons daar nu maar van de aanvang af bewust van zijn, behoeft deze overweging onze ijver niet te fnuiken. Als wij, die op dit ogenblik belangstellen in de culturele verstandhouding tussen Nederland en Zuid-Afrika, een juist inzicht in de verhoudingen willen krijgen, moeten wij beginnen met enkele vooroordelen uit de weg te ruimen.

De Nederlanders hebben het, als het in hun kraam te pas komt, gaarne over de stamverwantschap tussen hen en de Afrikaners. Vage begrippen wekken altijd misverstand. Wat is nu heel precies stamverwantschap?

De blanke bevolking van Zuid-Afrika stamt inderdaad voor een groot deel, doch voor ten hoogste tweeënvijftig procent, af van Nederlandse voorouders. Dit zou misschien iets kunnen betekenen wanneer die oorspronkelijke Nederlandse groep door de eeuwen heen een vast aaneengesloten geheel was blijven vormen. En zelfs in dat geval? De invloeden van klimaat, landschap, levensgewoonten en omgeving oefenen door de jaren een sterke invloed uit op zulk een geïsoleerde volksgroep. Maar bovendien, het volk waar deze groep zick van afsplitste onderging óók diepgaande veranderingen en *niet* dezelfde.

Er is echter geen sprake van enige samenhang. Want de oorspronkelijke ambtenaren van de Oost-Indische Compagnie en de vrijburgers huwden op den duur met Engelse, Schotse, Duitse, Franse en Portugese immigranten. Zuid-Afrika is, op kleiner schaal, maar op geheel dezelfde wijze tot een smeltkroes geworden als Amerika, en het is daar in het geheel niet vreemd wanneer een mijnheer Murray een vurige Afrikaans sprekende Afrikaner is, en een van de vele mijnheren Van der

Merwe, doorgewinterd Engels sprekend, het over zijn ‘home and country’ heeft, waar hij Engeland mee bedoelt.

Wil men trachten een indruk van een bepaalde toestand te geven, dan moet men altijd de uitersten verwaarlozen. Een volk, een levenswijze wordt nooit vertegenwoordigd door een handjevol extremisten. De blanke bevolking van Zuid-Afrika bevindt zich, juist als die van de Verenigde Staten, nog midden in een ontwikkelingsproces, waarvan niemand de duur kan voorspellen, maar dat tenslotte moet eindigen het wat men noemt een volkseenheid. Alweer een vaag begrip! Het koninkrijk der Nederlanden vormt zonder een zweem van twijfel een politieke eenheid. Maar daardoor wordt het grote verschil tussen een oer-Groninger en een oude Maastrichtenaar niet opgeheven!

De blanke bevolking van Zuid-Afrika vormt dus een mengsel dat streeft naar een eigen, nationaal karakter en daarvan, vooral in de laatste dertig jaren, steeds meer de eigenschappen bevestigt.

In dat Afrikaanse volkskarakter zijn ongetwijfeld enige Nederlandse draden verweven, en wie een scherp oog heeft kan daar de sporen nog van ontdekken. Maar het spreken over stamverwantschap berust op een onjuiste voorstelling van zaken. Veel juister zou het zijn te spreken van een historische verbondenheid. Van de landing van Van Riebeeck tot president Krugers droevige reis op het Nederlandse oorlogsschip de ‘Gelderland’ waren er onophoudelijk beslissende verbindingen tussen Nederland en Zuid-Afrika. Zoals er ook, na de bloeitijd van de Oost-Indische Compagnie tot heden onophoudelijk beslissende contacten tussen Engeland en Zuid-Afrika betonden, zonder dat er daarom van een stamverwantschap tussen die landen gesproken kan worden. Onder de eerste families van de Verenigde Staten zijn er enkele die onmiskenbaar oorspronkelijk uit Nederland daarheen getrokken zijn. De beroemdste Nederlandse naam is waarschijnlijk die van Roosevelt, maar ik geloof niet dat een van deze door en door echte Amerikanen ìn zich ook maar het allergeringste spoor van stamverwantschap met Nederland bespeurt. Het feit dat mijnheer Studebaker eigenlijk Stoetebakker heette, is een merkwaardige bijzonderheid, maar stempelt hem nog niet tot een landgenoot of volksverwant. Waarom zou men dan denken dat de familie Louw, die laten wij zeggen tweehonderd en vijftig jaar geleden uit Noord-Holland naar Zuid-Afrika verhuisde, thans nog bepaalde en afzonderlijke gevoelens ten opzichte van het koninkrijk der Nederlanden zou moeten koesteren. En ditzelfde geldt voor de talloze Smitten, Van Wijks, Oppermans, Bosmans en tientallen andere families. Daar staat tegenover dat een van de bekendste, meest verspreide Zuidafrikaanse families, de familie Malan, van Italiaanse oorsprong is en ten tijde van de vervolging van de Waldenzen uit het dal van Aosta naar de Provence uitweek, waar zij het kasteel Merindol bouwden. Via Genève en Amsterdam kwamen zij ten slotte in Zuid-Afrika terecht. Ik heb, voor zover ik met enige Malan kennis

maakte, nooit bemerkt dat zij zich beriepen op hun ongeveer tot 1300 teruggaande stamverwantschap met de Italianen.

Zij die zich in Zuid-Afrika willen vestigen of er zaken willen doen, moeten de hedendaagse werkelijkheid onder het oog zien. Zij moeten zich vooral niet inbeelden dat hun Nederlanderschap hun recht geeft op enige voorkeurbehandeling. Er valt met Zuid-Afrika alleen te praten op een voet van culturele gelijkheid en onderlinge volledige geestelijke onafhankelijkheid. Hierbij moet één ding opgemerkt worden: dat Nederlanders, die zich metterwoon in Zuid-Afrika zouden willen vestigen, na een korte, moeilijke periode zich sneller en vollediger bij het nieuwe volk aanpassen dan Afrikaners bij ons, het oude volk. Ik ken wel geheel verafrikaanste Nederlanders, ik ken niet één vernederlandste Afrikaner.

In dit verband lijkt mij een anekdote, uit de eerste hand bekend, van onschatbaar belang. Een nog betrekkelijk jong politicus met een goed Hollands klinkende naam en een vooraanstaande positie in de Nasionale Partij had een reis door Europa gemaakt en daarbij ook geruime tijd in Nederland verblijf gehouden. Tenslotte ging hij naar Londen. Tegen een vertrouwde vriend zei hij bij zijn terugkeer: ‘Toen ik in Londen kwam, voelde ik mij direct weer thuis.’

Men overwege daarbij nog dit: voor Zuid-Afrika heeft Nederland geen politieke betekenis van wezenlijk belang. En dit bemerkt men duidelijk aan de belangstelling van de man-in-de-straat. Hij denkt, àls hij denkt, aan Amerika, aan Rusland, aan de grote Europese machten. Met Nederland moge hij zich door enkele sentimentele overwegingen gebonden achten, van een invloed van Nederland op de Zuid-afrikaanse levens- of denkwijze is weinig of niets te bespeuren. Terwijl op de gehele ‘way of life’ Amerika onmiskenbaar en zelfs zeer duidelijk zijn stempel heeft gedrukt. Het is moeilijk in zulke dingen met maten en gewichten aan te komen. Dock het lijkt mij zo toe dat op de leef- en denkwijze in Zuid-Afrika, Amerika vooral na de oorlog een sterker invloed heeft gehad dan ooit tevoren Engeland. Wanneer wij, de toekomst vergetend, het verleden verlatend en onze blik op het heden werpen, bespeuren wij hoe verder wij teruggaan in de tijd, des te sterker de Nederlandse inwerking wordt.

Wat voor de Afrikaners en vooral de intellectuelen onder hen een levensbelang vertegenwoordigt, is: zelfbevestiging. Want al zal met de republiek de politieke onafhankelijkheid verkregen zijn, het Afrikaanse volk zal moeten blijven strijden voor zijn algehele geestelijke onafhankelijkheid of liever voor zijn identiteit, voor zijn geestelijke persoonlijkheid. Het Afrikaans, thans niet alleen de huistaal van de grote meerderheid van de blanke bevolking, maar ook grondig gekend door een overwegend aantal Engels sprekenden, heeft als jonge taal nog niet een eeuwenlange traditie en bezit dus nog niet de zekerheid, het zelfvertrouwen van bijvoorbeeld het Nederlands. Zoals altijd vloeit uit een onzekerheid een overdreven nadruk

op het bereikte voort. Een nadruk welke in wezen overbodig is omdat binnen een zeer beperkte tijd zeer veel bereikt werd.

Deze nadruk komt in het dagelijkse leven telkens tot uiting. Toen een van mijn jonge Afrikaanse vrienden het verlangen koesterde kennis met Europa te maken, vroeg zijn moeder hem met enige verontwaardiging: 'Wat kun je dáár nu vinden dat je hier niet hebt?' Deze vrouw, behorend tot een van de beste families des lands, elegant, beschaafd, maakte zelf later voor het eerst een reis door Europa. Haar slotsom was: het enige dat zij hebben en wij niet, zijn de musea.

Wil men een werkelijk bevredigende culturele verbintenis tussen Zuid-Afirika en Nederland tot stand brengen, dan meet men (laten wij aannemen dat het gestelde doel bereikbaar is, waar ik aan twijfel) om te beginnen zeer voorzichtig en dus zeer langzaam te werk gaan en vooral niet de eigen geestelijke goederen opdringen of al te luid aanprijzen. Men moet zo ongemerkt mogelijk de Afrikaners helpen hun *gen* geestelijk wezen steeds weer te bevestigen, en daarná bij hèn het verlangen wekken tot nauwer culturele aansluiting bij ons.

De betrekkelijk geringe of sterk overdreven bezwaren tegen Zuid-Afrika en de Afrikaanse taal kunnen wij maar zelden of nooit redelijk en met gewaarborgde feiten nader verklaren. De belangstelling die de mensen van dit door en door gematerialiseerde tijdvak waarachtig koesteren is voor geld. Ik heb zelden een zo universele aanbidding van de mammon gezien dan thans in mijn beminde vaderland.

2

Ik heb oprecht genoten van de geleidelijke kennismaking met een voor mij geheel nieuwe letterkunde en de achtergronden daarvan. En het doet mij daarom oprecht plezier dat een Amerikaanse vriendin, Polly Crena de Iongh, ook een grote liefde en belangstelling voor de Zuidafrikaanse literatuur heeft ontwikkeld. Zij behoort tot de weinige niet-Afrikaners die het werk van Etienne Leroux, verrukkelijk maar moeilijk door zijn rijkdom aan geestige toespelingen, leest en begrijpt, die het in zich herleeft. Dit heeft plaats in het heden. Maar in vroeger jaren bestond er in feite geen geestelijke band tussen Zuid-Afrika en Nederland. De Beweging van Tachtig kwam pas lang nadat die over haar hoogtepunt heen was onder de aandacht van de Afrikaners, die er toen zelfs nog wantrouwend tegenover stonden. Genève wekt toch altijd nog meet vertrouwen dan het zondige Amsterdam. Eerst een in de literatuurgeschiedenis terecht bekend gebleven rede van prof. Kamp, ik geloof van de Universiteit van Potchefstroom, bewerkte een doorbraak, doch er bleef van een echt diepe invloed weinig te bespeuren.

Men kon ook waarlijk geen genegenheid en begrip voor de heidens-Hollandse

dichter verwachten bij een volk, toen meer nog dan nu, door het calvinisme hopeloos aangetast. Voorts waren ook het geestelijke klimaat en de voorstellingswereld der Nederlanden volledig verschillend van Zuid-Afrika. En omgekeerd. Nu nòg moet het een Nederlander, hoezeer ook gewend zich in een andere wereld dan de zijne in te leven, hier en daar moeilijk vallen zich een juist en volledig denkbeeld te vormen van de bedoelingen van dichters als Van Wyk Louw en Opperman. Alle toespelingen, sous-entendus en dubbelzinnigheden waar iedere lyriek zo rijk aan is, gaan voor ons in het noorden verloren. Het is waarlijk niet het Afrikaans dat het lezen van Afrikaanse poëzie voor Nederlanders bezwaarlijk maakt. Dáár past men zich met enige goede wil snel bij aan. Het is het verschil in wereld, dat wil zeggen in geschiedenis, in landschap, in klimaat. Om slechts een voorbeeld te geven: zij die in een overbevolkt Nederland leven, zonder afstanden, vrijwel zonder ongerepte natuur, kunnen zich met de beste wil ter wereld niet indenken in welke beslissende mate juist die afstand, die ongereptheid, die wijdheid en die eenzaamheid de mensen en dus hun wezenlijkste uiting, de poëzie, beïnvloeden.

Dat de werkelijke invloed van de Nederlandse letterkunde op de Afrikaanse geringer is dan men als buitenstaander verwacht, is niet het gevolg van een aprioristische afwijzing of een onbegrip van Afrikaanse zijde. Integendeel. Aan belangstelling ontbreekt het, vooral in de naoorlogse jaren, zeker niet. Maar de mensen van de onmetelijke verten kunnen zich nooit volledig inleven in de mensen der beslotenheid. En omgekeerd. Het enige punt waarop onze twee volken en alle volken samenkomen is dat van het Algemeen Menselijke. En daarom is het zo begrijpelijk dat een dichteres, een verrukkelijk dichteres als Elisabeth Eybers, de eerste was die tot diep in de Nederlandse belangstelling en waardering binnendrong.

Wat voor het Afrikaanse volk als een samengesteld geheel geldt, gaat natuurlijk in veel mindere mate op wanneer wij ons onder de Afrikaanse intellectuelen, zoals wij nu deden, begeven. En natuurlijk in het bijzonder (doch niet uitsluitend) de neerlandici. Een niet onbelangrijk aantal hunner heeft in Nederland gestudeerd. Veelal in Amsterdam, omdat zij de grote stad verkiezen boven de kleine academiesteden. Ik ken Afrikaners die tot acht jaar lang aan een Nederlandse universiteit studeerden en die dan ook, weer in Zuid-Afrika terug, naast hun moedertaal voortreffelijk Nederlands spreken en schrijven. Neerlandici vormen, als te begrijpen is, het merendeel der Afrikaanse studenten in Nederland, maar er zijn ook medici, sociologen, theologen onder hen. Juristen zijn zeldzaam, want het rechtsstelsel van Nederland en Zuid-Afrika is zo fundamenteel verschillend dat een studie buitenslands betrekkelijk weinig nut kan hebben. Wellicht zijn er enkele ingenieurs. Doch de ingenieursopleiding en vooral die in de afdeling mijnwezen is, vooral in Johannesburg, zo buitengewoon goed dat het geen zin heeft elders te gaan studeren.

De verhouding tussen Nederland en Zuid-Afrika komt ook weer duidelijk uit in

de kleine, wisselende studentengemeenschappen. Van een werkelijke, diep geestelijke vermenging der twee groepen is geen sprake. Men spreekt elkaar wellicht even voor er na de colleges of bij de een of andere buitengewone gelegenheid; zo zijn natuurlijk enkele persoonlijke vriendschappen tussen een Nederlandse en een Afrikaanse student niet uitgesloten. Maar de regel is dat de Afrikaners zich in hun eigen vereniging en sociëteit afzonderen. Dit is te betreuren omdat een wezenlijke gemeenschap van de twee nationaliteiten op die manier niet tot stand komt. De oorzaak van het verschijnsel schuilt in wat ik in het begin al zei: er bestaat geen bloedverwantschap tussen Afrikaners en Nederlanders, voor zover er tussen twee volken als geheel beschouwd ooit bloedverwantschap kan bestaan. Door de factoren waarvan ik er enkele heb aangegeven zijn de Afrikaners, zelfs die van verre Nederlandse afkomst, in wezen zo ànders, dat het vrijwel altijd op een teleurstelling uitloopt wanneer men, op de grondslag van een fictieve stamverwantschap, tot een noodzakelijke toenadering besluit.

De Afrikaners hebben om te beginnen veel meer dan wij die bezitten de behoefte tot onderlinge aaneensluiting. Dit is het gevolg van het provincialisme dat *iedere* jonge gemeenschap kenmerkt (de behoefte om knus onder elkaar te zijn, saam te wees met ons mense), van de onzekerheid, eveneens het kenmerk van nieuwe gemeenschappen, van de noodzaak om nog steeds en overal en duidelijk de nationale identiteit niet alleen te handhaven, doch zo duidelijk mogelijk kenbaar te maken.

Tenslotte moet men in dit verband rekening houden met het feit dat vele van de in het buitenland studerenden boerenzoons zijn en dat de andere zijn opgegroeid in een samenleving waarin, gelijk geredelijk historisch te begrijpen is, de boerenstand geïdealiseerd wordt. Er leeft nog immer ook onder de jongsten de herinnering aan de verering voor de Boeren met een hoofdletter, die lang niet alle boeren waren, want alle Afrikaners, ook de intellectuelen: advocaten, predikanten, doktoren van toen, trokken mee ten strijde.

De jonge mensen, voor het merendeel zeer begaafd (omdat alleen voor de zeer begaafden de kostbare voortzetting van een studie in het buitenland te verantwoorden valt) die in Amsterdam samenkomen, worden wel aangetrokken door de geestelijke en andere vermaken welke de wereldstad biedt, doch gevoelen er door de tegenstelling te scherper hun ‘boer zijn’, dat wil zeggen hun geestesgesteldheid die gevormd werd, als ik reeds opmerkte, door de onbeperkte wijdheid van het Landschap, ruim wonen, verwantschap met de bodem, een nauw vervlochten samenLeving in kleine gemeenschappen, een vaste band met Familie, de Kerk, het Dorp.

Zet daartegenover de wereldwijze, ‘sophisticated’ Amsterdamse studerende jeugd die voortkomt uit milieus, in ieder opzicht bijna verschillend van de Afrikaanse, die een geheel andere opvoeding en ander onderwijs achter zich heeft, die een andere bestemming tegemoet gaat en die, als vrijwel alle Nederlanders, jong en oud, ver-

vuld zijn van hun superioriteit. Het valt dus niet moeilijk te begrijpen dat het zo goed als onmogelijk is tussen twee groepen van beiderzijds goedwillende jonge mensen een *werkelijk blijvend* contact tot stand te brengen.

Een analoog verschijnsel nemen wij waar bij de landverhuizing. Jaarlijks vestigt zich een aantal, veel te weinig, Nederlandse families in Zuid-Afrika met de bedoeling daar voorgoed te blijven. Hoewel er geen statistieken op dit gebied mogelijk zijn, weet ik uit ervaring dat de intellectuelen en gegoeden onder hen (let wel, ik zeg niet altijd) veelal aansluiting zoeken bij de Engels sprekende gemeenschap in Zuid-Afrika. Behalve enkele dwaze geestdrijvers doen zij dat niet uit antipathie tegen de Afrikaans sprekende Afrikaners, maar omdat zij als Europeanen-uit-Europa zich spoediger en meer op hun gemak gevoelen bij die Engels sprekenden, waarvan de meesten trouwens ook door oprechte liefde voor hun land gedreven trouwe staatsburgers en Zuidafrikanen zijn.

De eenvoudige emigranten blijven, indien zij door een agglomeratie daartoe in staat zijn, zo lang mogelijk hun Nederlandse gewoonten trouw en staan overigens door de taalverwantschap dichter bij hun Afrikaanse vakgenoten.

Maar in beide gevallen duurt het geruime tijd eer het nieuw binnengekomen Nederlandse element door de oude bevolking opgenomen is. Daarbij komt dat Nederlanders wel zonder onoverkomelijke moeilijkheden Afrikaans kunnen leren, maar dat zij zich maar heel, heel zelden de Afrikaanse tongval kunnen eigen maken.

3

Gedurende de oorlog in New York kwamen geregeld twee jonge Afrikaners bij ons op bezoek. *Beiden* in Zuid-Afrika geboren, *beiden* op Zuidafrikaanse scholen opgeleid, beiden Masters of Arts, maar de ene had twee Nederlandse ouders, die al heel jong hun vaderland verlaten hadden, de andere stamde van een oud-Afrikaanse familie. Zelfs in dit geval kon men, mits men natuurlijk enige Afrikaanse ervaring achter zich had, het verschil in uitspraak horen, gering doch onmiskenbaar. Daartegenover spreken de Afrikaanse neerlandici, die een jaar of zes, acht in Nederland gestudeerd hebben, onze taal niet alleen vlot, maar ook vlekkeloos, met de zachte zangerigheid van de Limburger. Met opzet om oude misverstanden uit de weg te ruimen, leg ik telkens weer de nadruk op de verschillen, ten eerste omdat die inderdaad groot en veelvuldig zijn, maar ook omdat van verschillende zijden de overeenkomsten overdreven worden voorgesteld. En omdat een onverstoord vriendschappelijke verhouding op ieder, maar vooral op geestelijk gebied, tussen Nederland en Zuid-Afrika *alleen* kan opgebouwd worden op de grondslag van de erkenning van juist die verschillen. Over het sentimentele tijdvak van de moeder-dochter verhou-

ding, het moederland en het dochterland, zijn wij gelukkig heen. Deze wordt terecht door geen zelfbewuste Afrikaner meer aanvaard. Daarop volgde een rangschikking meer in overeenstemming met de werkelijkheid, die van broederland en zusterland. Maar men doet er beter aan ook van deze verstandhouding niet meer te gewagen in het geheel geen familiebanden meer in het geding te brengen als er sprake is van Zuid-Afrika en ons. Ook al mogen er dan inderdaad historische aanknopingsputen zijn, de realiteit van nu is dat wij te doen hebben met een autonome natie, waarin slechts een deel, meestal in de verte of soms wat dichter bij, van Nederlandse afkomst is, met een zich zichtbaar vormend en eigenaardig volkskarakter dat vrijwel niets met het Nederlandse gemeen heeft, dat beperkte economische en wereldpolitische belangen met Nederland deelt en waar men een taal spreekt weliswaar uit Nederlands ontwikkeld, maar hervormd tot een nieuw idioom met een eigen klank, een eigen kleur, een eigen vormkracht.

De gemeenschappelijke taalwortel is toch ten slotte het enige punt dat misschien vastheid biedt in de geestelijke verhouding Nederland-Zuid-Afrika.

In de aanvang zei ik dat wij, die gedurende de tweede Vrijheidsoorlog kinderen waren - dus rond 1900 - diep medelijden met de tragedie der Afrikaners hadden en dat wij later in onze bloemlezingen enige Afrikaanse gedichten aantroffen. Van een diepgaande, stelselmatige belangstelling voor de Afrikaanse ontwikkeling was er toen geen sprake. En, voor zover mij bekend, was het onder de groten in die dagen alleen Albert Verwey die zich altijd voor Zuid-Afrika bleef interesseren en daarvan in proza en poëzie blijk gaf.

4

Nog voor ik mij in de vraagstukken van Zuid-Afrika kon inwerken, werd ik naar Nederlands-Indië geroepen. Wij maakten de reis met ‘De Bontekoe’, iets in het genre neutedop, die ook Darja Collin, de gescheiden vrouw van Jan Slauerhoff en haar vriendin Monod de Froideville aan boord had. Niet lang geleden rekenden mijn vrouw en ik uit dat wij, geboren landrotten, niettemin ruim twee jaar op zee hadden gedobberd. Maar nooit, werkelijk nooit heb ik een watervlakte zo helder en zo glad gezien, dertig dagen lang, als bij die gelegenheid de Indische Oceaan. Het behoeft niet gezegd dat gedurende onze lange avond- en nachtgesprekken op het geheel verduisterde schip de naam van Slauerhoff dikwijls gevallen is. Het spijt mij nu nog dat ik alles niet onmiddellijk heb opgetekend wat ik toen uit de mond van Darja gehoord heb. Mijn eerste Indische episode is van groot belang voor mijn leven geweest.

Het oude Indië was een veelvuldige verrukking. Door de onweerstaanbare moder-

nisering zal er veel verloren zijn gegaan. Het is niet mogelijk de heerlijkheid van die verloren wereld te doen herleven. Ten eerste moet men in de wereld geleefd, althans vele jaren gewoond hebben om het wezen ervan te kennen en het volledig te kunnen bewaren. Ten tweede wanneer ik de innerlijke bevoegdheid tot het ondernemen van zulk een taak bezat, zou ik over heel wat meer bladzijden moeten beschikken dan dit ganse boek bevat. Het enige dat ik, bevoorrechte toeschouwer, mag wagen is te verklaren dat geen reis mij zo heeft aangegrepen als die door Java en Bali, op welk laatste eiland buiten de wereld ik tweemaal wekenlang verblijf hield. Het is, of wellicht was, een eiland dat men niet verliet, maar waarvan men zich moest losscheuren.

Ik heb gedurende mijn Indische maanden veel vriendschap ondervonden. Allereerst van mijn achterbuurman Leo Vroman, die ik al in Kaapstad ontmoet had en van Rob Nieuwenhuys, aan wie ik het weinige te danken heb dat ik, gezien de korte duur van de reis, van Indië leerde kennen en begrijpen.

Ik heb het ontelbare malen betreurd dat die reis zo beknopt was. Anekdoten en aangename kleine herinneringen zijn onvoldoende, maar ik kan het niet over mijn hart verkrijgen enkele vluchtige ogenblikken verloren te laten gaan. Voor de waarachtige herinneringen van wie eens in dit heerlijke Nederlands-Indië gewoond hebben, zorgden Maria Dermoût, Rob Nieuwenhuys, Aalbers, Du Perron, Han Friedericy, Arnold Clerx. En uit de verleden tijd Couperus, Augusta de Wit en niet te vergeten Willem Walraven.

Ik was dus helaas maar kort op Java, ongeveer zeven maanden, genoeg om een eerste indruk te krijgen van de overdadigheid, de weelde, de rijkheid van dit uitverkoren eiland. In die tijd ging ik twee keer naar Bali, eerst naar Oeboed, daarna naar Sanoer. Doordat de Ned.-Indische spoorwegen uit de goedheid van hun harten mijn vrouw en mij aux frais de la princesse vervoerden, hebben wij meer van Java gezien dan velen die er jarenlang ploeterden en zweetten voor hun broodje. Wij hebben van die permanente wonderkaart een druk gebruik gemaakt. Daarbij was het toeval ons gunstig. Juist toen wij er waren (eind 1940-half 1941) hadden de onvergetelijke feestelijkheden plaats in het vernieuwde en uitgebreide museum Sono Boedojo te Djokjakarta. De vier zelfbestuurders kwamen daar met hun hofhouding samen: Z.K.H. de Soesoehoenan van Soerakarta, Z.H. de sultan van Djokjakarta, Z.H. de mangkoe negoro en Z.H. de pakoe alan. Zij wedijverden onderling in staatsie en pracht. Het feest duurde drie dagen, en iedere middag en avond vonden er ontvangsten, plechtigheden en voorstellingen plaats. Van deze overweldigende weelde, deze verrukking, deze bijna bovenmenselijke heerlijkheid, is in de republiek bijna niets meer overgebleven.

Behalve deze ene unieke bijeenkomst in het museum waren wij nog een avond bij de sultan van Djokja, die op zijn veertiende jaar naar Nederland ging en kort voor

zijn doctoraal examen rechten ons land weer verliet, dat hij door en door kende. Ik bracht twee avonden bij de Mangkoe door. Een geletterd man, behoorlijk op de hoogte van de verbindingen in de wereld. Ik stond versteld over zijn kennis van Zuidafrikaanse verhoudingen en over zijn nuchtere, rustige kijk daarop. Ik herinner mij uit Solo mijn bijna dagelijkse gesprekken met R.M. Noto Soeroto, niet alleen een hoogst gecultiveerd en belezen man, maar iemand met een rijke ondervinding, zowel in Europa als op Java opgedaan en gezegend met een ietwat conventioneel maar onmiskenbaar letterkundig talent. Ik las later nog herdrukt een nagelaten werk van hem, de moeite meer dan waard. Als de zich verdringende pocketboekjesuitgevers een knip voor hun neus waard waren, hadden zij allang een met zorg samengestelde bloemlezing van R.M. Noto Soeroto uitgegeven.

Tenslotte mijn bezoek aan de sultan Sepoe te Cheribon. De suikerplantage Kadipatan, welke mijn trouwe vriend Jules de Vogel voor zijn familie bestuurde, lag namelijk vlak bij de Kraton van de oude vorst. Hij bewoonde een paleis, dat van binnen geheel met fraaie oude Delftse tegels bekleed was, en hij ging prat op de ongebruikte gouden koets in zijn stal. In zijn armoede en vereenzaming behield hij de ingetogen grootheid van houding en gebaar en de volmaakte hoffelijkheid, de Javanen van een voormalig heersende klasse aangeboren.

Het Java zoals het vroeger was, toen er veiligheid, orde en een ruime mate van vrijheid heersten, was, mede door het onvergelijkelijk landschapschoon, een waar het onvergelijkelijk paradijs. En in de maanden dat wij er vertoefden, was het, helaas, ook een ‘fool's paradise’. Want een ieder die men sprak straalde van goede hoop. Singapore was nadrukkelijk en volstrekt onneembaar. Wat konden de Jappen aanvangen zolang Singapore niet in hun handen was!

Begin, juni vroeg Ter Brake, toen een van de directeuren van de K.P.M., ons of vij geen lust hadden een echte, goede, uitgebreide Molukkenreis te maken. Hoelang, vroeg ik? Ruim drie maanden. Ik ging om raad naar Van Mook. De verleiding was groot. Van Mook was als vice-gouverneur-generaal toen steeds in geregelde verbinding met de Japanse onderhandelaars. ‘Het is waarschijnlijk dat je het nog haalt,’ luidde het antwoord, ‘maar de voorzichtigheid gebiedt het niet te doen.’ Waarschijnlijk heb ik een van de heerlijkste ervaringen van mijn leven gemist.

De boeken lezend, welke nu verschijnen over die voorbije tijd word ik zozeer vervuld van een gevoel van persoonlijk gemis, dat het mij moeilijk valt deze, nuchter wikkend en wegend, alléén als letterkundige voortbrengselen te beoordelen.

Nadat ik uit Indië terug was, las ik ‘Liebe und Tod auf Bali’ door Vicky Baum. Ik ken veel ernstige reizigers die, vóór zij vertrekken, veel en liefst alles lezen wat er geschreven is over de streken en plaatsen welke zij gaan bezoeken. Zij doen daarbij veel nuttige, geschiedkundige, kunsthistorische en economische wetenswaardigheden op welke ik waarlijk niet onderschat en die, wat hen betreft, veel bijdragen tot hun

reisgenot. Wat mij aangaat, de ervaring heeft mij geleerd dat ik de volledigste en rijkste bevrediging vind wanneer ik de volle verrassing van het nieuwe op mij in laat werken. Ik kijk 'met ogen van aandacht enorm' (Heijermans) en zoek door een mij argeloos open te stellen innerlijk verbinding te krijgen met wat ik zie en verneem. Ik zuig mij vol aan het nieuwe land. Als een teek, zou ik zeggen, indien de vergelijking niet zo triviaal was.

Later, thuisgekomen, tracht ik mijn herinneringen niet alleen te verlevendigen, doch ook er meer reliëf aan te geven door mijn indrukken te vergelijken met die van hen die voor mij dezelfde reis ondernamen. Tegenover de meerderheid van vooraflezers behoor ik tot de minderheid der achternalezers.

Daarom las ik het boek van Vicky Baum, een der allerbeste ooit over Bali geschreven, pas toen ik weer thuis was. Vicky Baum bezocht Bali gedurende een rondreis. Zij kwam, als een ieder die ogen en een hart heeft, onder de bekoring van het eiland. Walter Spiess, de schilder van Bali, die er een twintigtal jaren van zijn leven doorbracht, zei baar: 'Je mag niets over Bali schrijven vóór je er op zijn minst een jaar gewoond hebt.' Deze raad heeft zij opgevolgd. Zij heeft een jaar op dat eiland der verrukking geleefd als een bewonderaar ervan. Meestal te Oeboed, want daar woonde Spiess, wiens grondige kennis zij niet missen kon.

'Liebe und Tod auf Bali' is een werk van liefde en niet als, helaas, zoveel van wat de schrijfster aan de markt bracht, ontstaan uit geldelijke noodzaak.

Op de tweede mei 1943 bracht ik te New York een avond bij mevrouw Lert (Vicky Baum) door. Zij wist nog niet dat Walter Spiess omgekomen was toen een schip met gedeporteerden getorpedeerd werd. Zij had, evenals wij, maar één groot verlangen: na de oorlog naar Bali terug te keren om daar nu eens werkelijk rustig te kunnen wonen. Rustig werken! Toen ik bij haar was, had zij een gesprek met het broekje dat 'The Weeping Wood' moest herschrijven (to rewrite). Met de moed der wanhoop verdedigde deze ervaren romancière enkele taferelen welke zij bijzonder geslaagd achtte. Tevergeefs. Het broekje had het laatste woord.

'Liebe und Tod auf Bali' is niet door een Amerikaanse herschrijver bewerkt!

5

Weer terug in Kaapstad bleef ik maandenlang vervuld van Indië, van Bali bovenal. En voor ik al mijn indrukken geheel verwerkt had, werd ik naar New York geroepen, dat ik per boot en per vliegtuig bereikte via Buenos Aires.

In de maanden die ik, voor en na het Indische tussenspel, in Zuid-Afrika doorbracht, waren de eerste gewijd aan de Afrikaanse letterkunde, de tweede aan de schilderkunst, welke mij altijd en overal blijft boeien.

De meeste schrijvers hadden in hun beginjaren het niet gemakkelijk in Zuid-Afrika, maar ook voor de schilders was het een hard bestaan. De jongere schilders die iets nieuws zochten heb ik hierbij in het bijzonder op het oog. De officiële meester was Pierneef, oorspronkelijk begaafd maar ten onder gegaan in het oneindig zichzelf herhalen. Er was een beminnelijk Nederlands schilder die in zijn vaderland een beminnelijk schilder en niet meer zou zijn gebleven: Pieter Wenning bij name. Wat heeft men aan namen alleen? Oerder, Theo Goedvriend, enkele Engelsen van hetzelfde kaliber die bij voldoende vaardigheid vrijwel nooit een voldoende kunstenaarskarakter rijk waren. Het is in Zuid-Afrika als in Australië en andere verre gebieden: aan bekwame vaklieden is geen gebrek, maar wel aan oorspronkelijke, uit het land opgekomen kunstenaars van betekenis. Het vraagstuk van een ‘echte 'Afrikaanse, authentieke’ Australische of Canadese schilderkunst is nog steeds niet opgelost omdat het onoplosbaar is.

Natuurlijk worden (en vooral werden in het verleden) de beeldende kunsten mede door nationale kenmerken bepaald. Men kan in enkele gevallen nu nog op het eerste gezicht zeggen: dit is een werkstuk door een Duitser, een Fransman, een Brit vervaardigd. Niet omdat men op de voorstelling een Duits, Frans of Engels landschap ontdekte, doch omdat de werkwijze, de opvatting, het karakter, de stijl van de schilder hem onmiskenbaar aan een tijd en een volk binden.

Doch naarmate in de 20ste eeuw het geestelijk leven door de snelle verbindingen en de heersende opvattingen meer en meer internationaal werd, werden de nationale kenmerken onvermijdelijk minder duidelijk uitgesproken; iedere letterkunde bleef aan een taal gebonden en behield alleen reeds dáárdoor haar onaantastbare eigen aard. Doch de beeldende kunsten spreken een taal welke over de gehele wereld verstaan wordt, een feit dat de verdoezeling van geestelijke grenzen sterk bevordert. Zo ontstond de tot 1940 vrijwel onaangevochten hegemonie van de Franse kunst. De ‘Ecole de Paris’ beheerste het wereldpeil, de wereldsmaak en de wereldmarkt. En de grote mannen ervan waren lang niet altijd Fransen. Het overwicht van de ‘Ecole de Paris’, met al zijn schakeringen zowel op de kunstenaar als op het publiek, werd op een gegeven ogenblik zo groot dat de moderne kunst overal, zowel in Europa als in Australië of in Argentinië, van dezelfde opvattingen uitging, hetzelfde voorkomen aannam, omdat alle nationale en persoonlijke karaktertrekken verloren dreigden te gaan. Tegen de onvermijdelijke doch niettemin betreurenswaardige staat van zaken ontstond gedurende en na de oorlog een sterke weerstand. En zij die nu roepen om een streven naar een typisch Afrikaanse kunst beantwoorden zodoende aan de geest des tijds. Doch wanneer zij menen dat men een nationale kunst in het leven roept door zich tot nationale motieven te bepalen, heeft men het mis. Om een nationale kunst te doen leven en herleven behoeft men een nationale stijl. En die kan men niet op een willekeurig ogenblik uit de grond stampen.

Wanneer Pablo Picasso naar Zuid-Afrika komt en hij schildert op zijn manier een reeks Karoo-landschappen, dan zullen die niets typisch Afrikaans hebben, alléén véél typisch Picasso's. Maar wanneer er een nationale stijl bestaat, dan kan men aan een stilleven met doodgewone appels zien dat het typisch Afrikaans is. Zo zijn de stillevens van de 17de eeuwse Van Beyeren typisch Hollands, hoewel de voorstelling niets typisch Hollands bezit.

Zij die hopen op en verlangen naar een Afrikaanse schilderkunst moeten er zich dus om te beginnen van bewust worden dat deze niet verkregen kan worden door het gebruik van Afrikaanse themata. Een Afrikaanse stijlkunst kan alleen natuurlijk opbloeien uit een Afrikaanse levensstijl. Daarvoor is zorg en ... tijd nodig. Zij moeten zich niet blind staren op wat het gevolg is, doch alle aandacht concentreren op de noodzaak. De Afrikaanse kunst ontstaat vanzelf noodzakelijkerwijze als er een homogene Afrikaanse beschaving bestaat. Daarbij moet men bedenken dat het geestesleven, de beschaving van enig volk altijd een samenhangend en onverbrekelijk geheel vormt. De Afrikaanse schilderkunst hangt niet in de lucht, doch wortelt in dezelfde grond als de Afrikaanse bouwkunst, de Afrikaanse letterkunde, het Afrikaanse denken.

Er leven in Zuid-Afrika op dit ogenblik twee schilders van werkelijk formaat. Van hen noem ik allereerst Jean Welz. Hij werd in 1900 in Oostenrijk geboren en aldaar tot bouwmeester opgeleid. Hij werkte achttien jaar in Parijs, kwam in 1936 naar Zuid-Afrika. Ziekte dwong hem aldaar te blijven. Het is met Welz in Zuid-Afrika in den beginne als met Joseph Kutter in Luxemburg gegaan: zijn afmetingen waren te groot voor het land. Allen die vóór Welz' optreden naam hadden gemaakt en een kring van opdrachtgevers hadden verworven, gevoelden zich begrijpelijkerwijze bedreigd door een man die een nieuw voorbeeld gaf en geheel nieuwe maatstaven stelde. Het gevolg hiervan was dat hij in den beginne op alle mogelijke manieren werd tegengewerkt. De Association of Arts te Kaapstad weigerde haar zalen af te staan voor een tentoonstelling op zijn vijftigste verjaardag. De keuzecommissie voor de Zuidafrikaanse afdeling van de Biennale te Venetië wees indertijd Welz' Gesluierde Vrouw, een even verrassend als verrukkelijk schilderij, af, terwijl doeken die goed noch eigenaardig waren wel waardig gekeurd werden.

Dit alles is nu veranderd. Welz is een groot schilder en wordt met Europese maten gemeten als zodanig erkend. Hij bezit echter weinig zelfkritiek en zijn levenswerk mist daardoor eenheid. Het omvat ware meesterwerken en onbegrijpelijke mislukkingen. Men bemerkte in het begin dat hij pas later met schilderen begon, zodat hij het vak niet volkomen beheerste. Over die moeilijke aanvangsperiode is hij reeds lang heen. Hij heeft door zijn authentiek talent en zijn moeilijke karakter, dat van geen toegeven weet, tenslotte toch de hem toekomende plaats op de eerste rang veroverd.

Naast hem staat Fred Krenz, eveneens een Oostenrijker, getrouwd met de talentvolle Curaçaose schrijfster Maria Miranda. Ook hij heeft het zwaar gehad de hem zonder enige twijfel toekomende plaats te veroveren. Maar ook hem is het gelukt. Hij bezit een veel zwaardere onderbouw dan Jean Welz, want hij doorliep alle klassen van de kunstacademie te Wenen en reisde daarna, om inzicht in het wezen van de grote schilderkunst te verwerven, drie jaar door Italië, waar hij veel zag, veel doorleefde, veel kopieerde, veel eigen werk maakte. Krenz is door vele ontwikkelingsperioden heen een schilder die een voortreffelijk kunstenaar en een even voortreffelijk vakman is.

Mijn persoonlijke keuze is Krenz, om het gelijkmatig hoog gehalte van zijn oeuvre. Alleen in enkele meesterwerken stijgt Welz boven hem uit.

De internationalisering van de schilderkunst is een onvermijdelijk en zeer verdrietig verschijnsel, waar Zuid-Afrika niet aan ontkomen is. Wat er al voor nieuwe stromingen met min of meer tamtam worden aangediend, Zuid-Afrika volgt na. Let wel: niet Zuid-Afrika alléén, de ganse wereld. De Franse geestelijke overmacht werd overgenomen door de Amerikaanse, terwijl, als ik het goed zie, alles wat ook maar met kunst in verband staat een belangstelling, groter dan ooit, voor Londen aan de dag legt.

Onder de non-figuratieven in Zuid-Afrika genoot ik van het met een innige liefde verzorgde werk van Paul du Toit. Een schilderes wier ontwikkeling van de aanvang af ik van dichtbij en nauwkeurig gevolgd heb, Renée le Roux, heeft zich ontwikkeld tot een even merkwaardige als originele kunstenares. Ze heeft alle fasen van een moderne schildersontwikkeling met aandacht gevolgd en daarbij altijd, door de kracht van haar talent, het vreemde tot het eigene gemaakt. Een goed werk van Renée le Roux lijkt op dat van geen ander.

Het spreekt vanzelf dat ik hier geen overzicht van de ontwikkeling van de beeldende kunst kan geven. Dit zijn tenslotte alleen herinneringen aan enige schilders omdat ik overal en altijd de omgang met hen gezocht en gevonden heb.

Wanneer ik mij schriftelijk over Zuid-Afrika uitlaat, en dat is hoogst zelden, is het altijd om dezelfde reden: om er de nadruk op te leggen dat het een land is met een betrekkelijk jonge, maar daardoor juist zo boeiende cultuur.

XXVI

1

Het was tijdens de tweede wereldoorlog een woelig leven voor mij. Van Europa naar de zuidkust van Afrika, vandaar naar het toen nog Nederlands-Indië, vervolgens weer terug naar Kaapstad en na luttele maanden van Kaapstad met een Argentijns en dus verlicht scheepje, de 'José Menendes', naar Buenos Aires, op weg naar New York. Ik was daarheen opgeroepen door mijn oude vriend dr. G. Bolkestein, toen minister van Onderwijs en Schone Kunsten te Londen. De bedoeling was dat ik er 'iets cultureels' zou verrichten. De directeur van het Nederlands Informatie Bureau in New York belastte mij met de afdeling die alle radioaangelegenheden omvatte, zowel uitzendingen voor het bezette Nederland bestemd als, van geheel andere aard, amusement ten behoeve van de koopvaardij. Later sprak ik voor de Franse voorlichting elke week over 'La Résistance en Hollande', gebaseerd op berichten welke wij via Londen uit patria ontvingen.

De Franse 'desk' van het 'Office of War Information' (wij zouden zeggen afdeling) was goed bezet en ik heb daar menig boeiend praat-uur doorgebracht. Pierre Lazareff had er de leiding, ik geloof met Philippe Barrès. Verder sprak ik er min of meer geregeld Denis de Rougemont, Julien Green, Iwan Goll, André Breton. Deze laatste mengde zich zelden in de gesprekken. Hij luisterde zwijgend of trok zich op de tenen terug. Iwan Goll was behalve een beminnelijk dichter een wereldvreemd maar hartelijk man. Hij bezocht ons weleens thuis en ik zag hem altijd als een lieve Tijtgatman, hetgeen, als alle Tijtgatianen weten, een uiterst beminnelijk mensentype is.

Zo kwam ik dus via Buenos Aires, Rio de Janeiro, Terrazzo, Port of Spain en Miami te New York. Want men vloog toen niet in het duister en per dag slechts kleine afstanden, zodat er altijd tijd genoeg was voor een bezoek aan de stad.

Ik was dus een ambtenaar van de Nederlandse regering. Het Informatiebureau was weliswaar te New York gevestigd, maar was een afdeling van de ambassade te Washington. Het leek mij wel nu eens ambtenaar te zijn, met een diplomatiek paspoort te reizen en uitsluitend met 'nette mannen' te doen te hebben. In werkelijkheid viel mij, in vrijheid gedresseerd, het kantoorleven lang niet mee. Dat ik het zo goed doorstaan heb, dank ik aan de vriendschap met dr. N.A.C. Slotemaker de

Bruïne, directeur van het Netherlands Information Center, dat niets naliet om mij het bestaan te vergemakkelijken. En aan de bijna dagelijkse omgang met twee mensen die in mijn leven een zeer grote plaats bekleed hebben en aan wie ik ook ieder opzicht onnoemelijk veel te danken heb: mijn overleden dagelijkse vriend dr. L.A. Ries, met wie ik jarenlang een kamer (met uitzicht op de Rockefeller ijsbaan) deelde en, gelukkig nog in het land der levenden: Bert Goris. Als ik het met een gepaste sobere overdrijving zeggen mag, zou ik moeten vaststellen dat gedurende de vier jaar welke ik in New York gewoond heb, mijn verkeer met deze twee eminente mannen de kern was van mijn liefde voor New York.

Van New York, waar ik vier jaar van mijn leven doorbracht, ken ik alleen het stadsdeel Manhattan. In de vier bouroughs Richmond, Bronx, Brooklyn, Queens was ik alleen bij toeval een enkele keer. Wat mij in New York trof, heb ik summier beschreven in mijn boekje ‘Menagerie’. Het mag niet mijn doel zijn het daarin verhaalde nog eens te verhalen. Wie zo rommelig schrijft als ik kan herhalingen niet vermijden, zelfs niet als hij er zijn uiterste best voor doet. Ik kan dus niets anders doen dan mijn vroegere aantekeningen over Amerika met enkele beknopte bijdragen aanvullen.

Dr. Robijns, een bekend man in zijn functie als hoofdfiguur uit Marnix Gijsens De Vleespotten van Egypte', kwam bij zijn afscheid van de Verenigde Staten tot de navolgende slotsom: ‘In dit land buiten proporties pas ik niet, in Europa pas ik waarschijnlijk ook niet meer, dan misschien maar de maan.’

Hij sprak een waar woord. In een nieuwe wereld kunnen oude, doorgewinterde, door de wol geverfde Europeanen zich op den duur alleen maar schikken wanneer zij bereid en in staat zijn vele en belangrijke offers te brengen. Doch in het klassieke westen, dat zij lang geleden en dikwijls noodgedwongen zonder hoop op terugkeer verlieten, zijn zij hopeloos vervreemd, hetgeen bij elk bezoek nijpender blijkt. Niet zij zijn veranderd. Zij bleven trouw aan de hoogste idealen van hun jeugd. Maar het westen heeft de idealen verzaakt. En een nieuwe wereld die eerlijk nieuw wil zijn valt beter te aanvaarden dan een oude wereld welke krampachtig pogingen doet om die nieuwe te evenaren en zo mogelijk in nieuwheid te overtreffen. Amerika is een redelijker, rechtschapener voorstel dan een zich bot en luid veramerikaniserend Europa.

Ik voel mij niet meer thuis in het oude, noch in het nieuwe. Maar ik ben gelukkig met de plaats welke dr. Robijns mij aanwees: de maan. Dat wil zeggen: de poëzie of de een of andere illusie, welke wij bewoonbaar gemaakt en als ons vaderland aangenomen hebben. Een gezegende verblijfplaats, gunstig gelegen bezijden de tijd en de werkelijkheid, zodat zowel oud en nieuw als hier en daar opgeheven zijn. Op de maan hebben de viespeuken met de verbitterde smoelen geen toegang. Het anachronisme heerst er als de natuurlijke staat van zaken en er bestaat geen

landkaart: Racine is mijn buurman èn mijn tijdgenoot.

De mannen met het verplichte slechte humeur voegden mij toe: loop naar de maan. Ik deed het. En bevond dat deze vijanden mij de beste raad gaven welke ik ooit ontvangen mocht. Ik laat mij door niets en door niemand meer van mijn persoonlijke Maan weglokken.

Maar ik blijf hen desondanks belachelijk vinden die op de onvergelijkelijke wereldstad smalen en verklaar dat ik, voor mij, New York en zeker Manhattan op een groot aantal plaatsen heel mooi vind. Maar het is een mooi geheel verschillend van het mooi van Rome, Londen of Wenen. En het gaat niet aan twee in wezen verschillende soorten van schoonheid met dezelfde maten te meten. Schoonheid onttrekt zich trouwens aan iets zo zakelijks en nauwkeurigs als meting. Ik geef de verzekering dat men in de benedenstad kan wandelen, zo in de buurt van Wall street, en diep getroffen worden door die met geen andere stad te vergelijken schoonheid van New York: een groepering van massa's, een spel van sombere tonen, een eigenaardige belichting, een wonderlijke afwisseling vol boeiende onverwachtheden, maken dat stadsdeel in één woord betoverend. En bijvoorbeeld Gramercy Park, vooral bij sneeuw, is te midden van het nieuwe een stukje Victoriaanse huiselijkheid dat, door de tegenstelling met het woelig verkeer daar rondom heen, een sterke werking uitoefent. En hoe dikwijls heb ik vol bewondering stilgestaan om te kijken naar de oude roodstenen huizen op Washington Square, die onweerstaanbaar de herinnering aan Henry James en Edith Wharton oproepen. En naar de eigenaardige zwarte huizen van Sutton Place die, in een bepaalde belichting, van een surrealistische onwerkelijkheid zijn. Nu noem ik de bekende mooie plekjes van Manhattan. Doch het is mij ook en werkelijk meer dan eenmaal overkomen dat ik op de zo rommelige Derde Avenue, waar niet één mooi gebouw staat, waar hoog en laag elkaar in een zinneloze volgorde afwisselen, het zeer duidelijke onmiskenbare gevoel had, óók dit, zelfs dit heeft een eigenaardige schoonheid, omdat men voelt dat het geworden is zoals het worden móést dat het meegegroeid is met een groeiend leven. En wanneer men, waar men druk mee bezig was toen ik er voor het laatst vertoefde, deze oude rommelige huizen afbreekt en vervangt door al te redelijke, al te doeltreffende kantoorgebouwen, zal, met een stuk geschiedenis, het karakter en daarmee die onomschrijfbare schoonheid van de lelijke Derde Avenue verloren gaan. En dat in weerwil van het feit dat die nieuwe gebouwen bouwkundig door en door verantwoord zijn.

En hoe velen hebben er niet met mij het verdwijnen van de elevated op de Derde Avenue diep betreurd. Het was langzamerhand een niet alleen in de werkelijkheid, maar ook in onze verbeelding bovenaards voertuig geworden. Het lawaai dat het verwekte was al zo lang innig verweven met de honderd en een andere stadsgeluiden, dat het niemand meer hinderde, maar dat allen het misten toen het gerammel verdwenen was.

Hoe kaal ligt nu die eertijds vermakelijke Derde Avenue daar. De rijweg is door het verdwijnen der ijzeren gevaarten nu veel te breed geworden in verhouding tot de hoogte der huizen. Wat weleer een redelijk evenwicht uitmaakte, werd tot een disharmonie.

2

Ik heb aan New York tal van heerlijke herinneringen, belangrijke en onbelangrijke. Tot de belangrijke behoren, gelijk ik schreef, die aan een onvergetelijke vriend als dr. L.A. Ries, die ik vroeger reeds uitvoerig in een van mijn boeken herdacht, en de welhaast dagelijkse omgang met Bert Goris. Ik schrijf met opzet hier Bert Goris en niet Marnix Gijsen, want hoezeer ik zijn werk ook bewonderen moge, de mens is nog veel boeiender en mij nog liever dan de schrijver. En hoevele onvergelijkelijke ogenblikken danken wij niet aan Leo Vroman en zijn drie Vrovrouwen, zijn vrouw en het dochterduo!

Ik ging in die jaren weinig met Amerikanen om. In het dagelijks verkeer zijn het over het algemeen welwillende, hulpvaardige mensen. Maar wat mij betreft heb ik nooit een werkelijke geestelijke verbinding met een van hen tot stand kunnen brengen. Zeker, ik was gesteld op wijlen Webster Plass, ik mocht (en mag nog) Clark Stillman bijzonder graag. Maar wat ik in het verkeer met mensen bovenal op prijs stel, is mij bij hen nooit overkomen: de vonk sprong nooit over! Als ik nu terugdenk aan mijn vier New Yorkse jaren, zie ik de Amerikanen die ik op straat of in gezelschap tegenkwam als verlakte mensen, glad en glanzend om een inhoud die, voor mij althans, onbereikbaar bleef.

Hierop maakte een uitzondering Lionel Feiniger, die, van het ogenblik dat ik hem voor het eerst zag, een diepe indruk op mij maakte. Ik bewonderde zijn werk, maar zijn wezen trok mij nog meer aan. Hij was in de ware zin des woords een statige verschijning, lang en slank. Maar daarbij op een zeldzame wijze menselijk. Hij slaagde erin, hoe weet ik niet, bij hen die hij daartoe uitverkoor binnen te dringen om hem, de vriend, te vullen met wat voor hem, Feiniger, de waarheid was waarmee hij leefde. Nooit zag ik iemand tegelijkertijd zo gereserveerd en zo opgaande in de anderen.

Toen ik Feiniger in de tweede helft van december 1955 bezocht, kon ik niet vermoeden dat hij enige weken daarna zijn werk en deze wereld voorgoed zou verlaten. Hij was nog zoals ik hem altijd gekend heb, op een vriendelijke wijze vormelijk. En alleen aan leemten in zijn herinnering bemerkte men de invloed van de jaren. Hij was toen vierentachtig. Zijn rijzige gestalte was niet gebogen. Hij bewoog zich lenig en vlug door zijn woning en sprak met dezelfde geestdrift en dezelfde

nauwkeurigheid over de schilderkunst die hem boven alles ter harte ging. Bij deze gelegenheid, die de laatste zou zijn, toonde hij mij de nieuwe tekeningen, bestemd voor een tentoonstelling welke in maart gehouden zou worden. Ze ontstonden in 1954 en 1955 en vertoonden niet de geringste aanduiding van ouderdomszwakte. Integendeel. Zijn opvatting, welke zich in de laatste jaren nog vereenvoudigd en gezuiverd had, eiste een ongewone vastheid in de uitvoering. Hij bracht land en zee, schepen en mensen terug tot enkele wezenlijke lijnen, met hier en daar, op de enige juiste plaats aangebracht, een vlak: grijs of even gekleurd. Hij had het punt bereikt waarop het niet mogelijk is met minder tekens méér uit te drukken. Toen ik opmerkte dat ik bij geen andere schilder ooit die merkwaardige, brokkelige lijn had aangetroffen, dat ik ook nimmer elders een lijn gezien had, zo rijk aan zin, zo zeker van werking, antwoordde hij mij: 'Vergeet niet dat ik veertig jaar hard heb moeten werken om die lijn zo te leren trekken.'

Feiniger woonde al vóór de tweede wereldoorlog in zijn geboortestad New York op een kleine semi-moderne flat in de 22ste straat oost. Hij wilde niet terugkeren naar het land waar hij gedurende zijn beste levensjaren arbeidde. Het Bauhausavontuur kon niet herhaald worden. En toen die beweging, welke in geheel Nederland haar invloed deed gelden, door het geweld van de domheid vernietigd was, had een hernieuwd verblijf in Duitsland geen enkele zin meer voor hem. In zijn vaderland had hij een kleine maar getrouwe groep van bewonderaars, en gedurende de laatste tien jaren van zijn leven werden in de Verenigde Staten omvangrijke tentoonstellingen van zijn werk gehouden. Niettemin gevoelde hij er zich niet in zijn element. Als zijn ware vaderland erkende hij niet Amerika waar hij geboren en getogen was, noch Duitsland, waar hij zovele jaren verblijfhield, maar het Bauhaus. Alle begrippen en idealen in die naam samengedrongen en opgegaan vormden een samenhangende wereld in de wereld. Daar en daar alléén had hij zich thuis gevoeld. Ontevreden met zijn omgeving, waar hij zich een vreemdeling voelde, was hij er als jonkman op uit getrokken, had moeilijke jaren gekend, tot hij zijn grote bestemming vond. Toen alles waar hij door en voor leefde botweg vernield was, keerde hij weer terug naar de plaats van zijn jeugd, waar hij nog een kleine twintig jaar woonde, zich weer als een vreemdeling gevoelend, doch waarin hij nu berustte.

In 1943 en '44, toen ik Feiniger dikwijls zag, werkte hij aan tekeningen met kleur opgewerkt, waarin de voorstelling nog duidelijk herkenbaar was, maar hij behoorde tot de gezegenden die zich met het stijgen der jaren blijven ontwikkelen. In 1951 was zijn werk meer dan ooit dépouillé, teruggebracht tot enkele plastische essentialia. En zelfs in de laatste vier jaren zijns levens bleef hij, zoekend en onderzoekend, verder gaan op de weg welke zijn kunstenaarslot hem voorgetekend had.

De laatste tekeningen behoorden tot het mooiste wat ik op tekengebied ooit gezien heb. Zij bestonden uit enkele rechte lijnen op het papier geademd: niets en toch

alles. Wanneer de meester zich kenmerkt door de soberheid van zijn middelen, dan heeft Feiniger het hoogste bereikt. Groeperingen eindeloos overdacht, van deze drie, vier lichte lijnen alsof zij boven het papier bleven zweven, maakten wonderlijk een onafwendbare wereld van zee, schepen, vuurtorens.

Toen wij enkele jaren na Feinigers dood weer eens een bezoek bij zijn vrouw brachten, vertelde zij ons treurig dat de prijzen van het werk van haar man vertiendubbeld waren en nog steeds stegen. De Feinigers hebben altijd uiterst bescheiden moeten leven. Vele van hun redelijke wensen bleven onvervuld door gebrek aan middelen. En nu worden negotianten, die de waarde van zijn werk niet beseffen, rijk door erin te handelen. Dit bedrijf vervulde mij, van jongen af, met afschuw: het sjacheren met geestelijke goederen, waarbij hij die deze voortbrengt soms, en zelfs dat niet altijd, met een armeluiscentje wordt afgescheept.

Ik heb het hier duidelijk voor mijn ogen zien geschieden: een onaantastbare figuur als Feiniger bouwde een indrukwekkend levenswerk op, en daar spelen de speculanten nu mooi weer van.

3

Altijd gevoelde ik de behoefte om na een ernstig gesprek of een belangrijke uiteenzetting mijn geest te verfraaien met het spel dat men small talk noemt, en dat toch iets geheel anders is dan roddel of een praatje voor de vaak. Dat er een element van welwillend kwaadspreken schuilt in iedere anekdote zou ik niet gaarne ontkennen. Doch wat lichte boosaardigheid, met mate en te juister tijd toegediend, is noodzakelijk voor een gesprek. Wàs noodzakelijk, moet ik schrijven. Want wie verstaat nog de kunst van praten? Als men zich niet aan de verschrikkingen van Corry Brokken vergaapt, speelt men bridge. Wie houdt er nog een salon où l'on cause? Aangezien het geheim van het briefschrijven verloren ging door de funeste kletsbel van Couperus en door het spreken door die andere even noodlottige toestellen en spelletjes, leven wij, naar een ieder elke dag kan waarnemen, in een wereld waarin het woord nog slechts dient tot zakelijke mededelingen, veelal geuit gezeten aan het modernste ouderwetse meubelstuk, de ronde tafel.

Mijn afkeer van zwaarwichtigheid, van diepzinnige twistgesprekken over de zin van het leven of tot de bodem gaande beschouwingen over de pierprijs doen mij het gezelschap ontvlieden van doorgewinterde kenners van wat het ook zij, de fanatieke beweerders en de al-te-ernstigen.

Ik houd nu eenmaal meer van kleine voorvallen dan van wereldgebeurtenissen die onvermijdelijk op bloed uitlopen. Geef mij maar de wissewasjes, de onbelangrijke geschiedenissen van Lotierza, Vicky Baum, mevrouw Vanderbilt, en dan laat

ik gaarne het lot van de wilde stammen, die zo nodig bijgewerkt moeten worden, over aan de deskundigen. Geloof mij, het is opwekkender futiel dan deskundig te zijn.

Ik zou bladzijden kunnen vullen met heel kleine anekdotes, losse opmerkingen, met wat ik hoorde of zag, en dat alles zou zonder waarde en toch, althans voor mij, op een wijze wijze vermakelijk zijn.

En al die nietigheden maken de rijkdom van mijn leven uit. Van nature neerslachtig en weinig tot diepzinnigheid geneigd, ontspan ik mij met het lezen of horen vertellen van de kleine levensfeiten die zo klein niet zijn als men ons wil wijsmaken. Door het verloren gaan van werkelijk goede small talk werd de roman verschraald tot wissewasjes waar men onder beschaafde lieden niet over spreekt. Is 'Eline Vere', om maar een voorbeeld te noemen, iets anders dan veredelde en gestileerde roddel? Is er heerlijker lectuur dan de gecondenseerde roddel van Chamfort?

Grace Wilson Vanderbilt was drieënzeventig jaar toen Regnier van Swinderen, mijn vrouw en ik in 1943 bij haar theedronken in het beroemde roodstenen huis, gelegen aan de Vijfde Avenue op de hoek van de Vijftigste straat. Volgens de legende bevatte dit zeventig kamers en drieëndertig badkamers. Ik was niet in de gelegenheid mij van de juistheid dezer opgave te vergewissen. Wel weet ik heel zeker dat in de grote salon, waarin de oude mevrouw ontving, de overgordijnen zo versleten waren dat zij als draden voor de vensters hingen.

Bij de thee bezichtigden wij de schilderijenverzameling, waarvan ik mij alleen de Millet herinner. Ik geloof niet dat er veel bijzonders bijeen was. Tenslotte praatten wij wat na in mevrouw Vanderbilts boudoir. Het enige van alle vertrekken dat iets van smaak, bewoondheid en persoonlijkheid verried. De grote bezienswaardigheid hier was een collectie fotografische afbeeldingen van vorstelijke personen en wereldberoemdheden, alle voorzien van vriendschap en lof aan het adres van de gastvrouw, door de betrokkenen eigenhandig op hun portretten aangebracht. Dit bont allerlei vormde de trots van mevrouw Vanderbilt, die (naar het verhaal gaat) zich zo met de wereld van gekroonde hoofden vereenzelvigde dat zij eens gezegd moet hebben: 'Dear poor Marie Antoinette. I felt so sorry for her. If the revolution ever came to this country I would be the first victim.'

De Vanderbilts behoorden in haar jeugd, in weerwil van hun ongetelde miljoenen, niet tot de Goede Families. Het heeft haar jaren van voorzichtig laveren gekost om eindelijk een uitnodiging te krijgen welke haar de toegang opende tot de Upper Ten. En zij werd daar ook nadien nooit voor vol aangezien. Zij was geestig, levendig en een goede gastvrouw. Doch zij overdréef. En dit wordt door de Bostonse Brahmin en hun aanhang niet spoedig vergeven. Zij bleef, ondanks haar sierlijke levenswijze, iets behouden van de parvenu. In de depressie ontving zij zevenendertigduizend gasten. Hun die rekenen kunnen moet het niet zwaar vallen na te gaan op hoeveel het gemiddelde per dag komt te staan. Zij had in die dagen drieëndertig bedienden,

waarvan ik het laatste carré bij mijn bezoek inspecteerde. Haar juwelenbezit werd op vier miljoen gulden geschat.

Deze overdaad was in tegenspraak met de overleveringen door de Lowells en de Cabots in stand gehouden. Om te ontkomen aan de stille geringschatting van de wèrkelijke Amerikaanse aristocratie, vluchtte mevrouw Vanderbilt in de 'royalty'. En zij toonde zulk een ijver in het aanlokken van majestueuze gasten, daar haar vriendinnen haar de zoölogische naam van 'Kingfisher' gaven.

In haar boudoir vertelde mevrouw Vanderbilt ons dat zij gedwongen was zich ernstig te bekrimpen. Zij had haar huis verkocht aan de Rockefeller Foundation, die de grond wilde gebruiken voor het uitbreiden van het Rockefeller Center. Zij had nu wat hogerop, dus voorbij de Zestigste straat, een lief onderdak gevonden dat heel wat minder kostte van bewoning en minder onderhoud eiste omdat het maar dertig kamers omvatte.

Lang na mijn bezoek aan het befaamde huis noemde iemand, zonder haar te kennen, haar bestaan: hollow, stupid and vulgar. Is het bestaan van hen die minder Koopkrachtig zijn daarom per se minder leeg, dom en laag bij de grond? In zulke zinledige uitspraken hoort men de stem welke ik van alle stemmen het felst verfoei: die van de afgunst.

En mevrouw Vanderbilt had één eigenschap zo zeldzaam, dat zij niet onvermeld mag blijven: zij sprak nóóit kwaad.

Het huis op de Vijfde Avenue, met zijn versleten gordijnen, zal ik nimmer vergeten. Het maakte deel uit van een wereld waar de nivelleerders van nu op smalen maar waar een later levenswijzer geslacht tevergeefs naar zal verlangen. Wat mij betreft: ik blijf de echte of geveinsde afschuw van rijkdom als een psychisch defect beschouwen. Daarom vind ik op mijn beurt het leven van de door jaloezie verteerde nijdassen hollow, stupid en in elk geval vulgar.

De ruime, deftige huizen, gelegen in het keurigste gedeelte van de Park Avenue, die ook niet meer is wat hij placht te zijn, worden langzaam maar zeker aan het afschuwelijke nut geofferd. Alleen gebiedt de eerlijkheid mij te zeggen dat enkele van die nieuwe bouwwerken ongewoon fraai en indrukwekkend zijn. Ik, geen geboren bewonderaar van deze staal- en glasbedoeningen, heb toch even de adem ingehouden toen ik voor het eerst met het Seagrambuilding Park Avenue geconfronteerd werd.

In weerwil van die koele en kale schoonheid blijf ik het oude begin van de Park Avenue betreuren als het enige geval dat ik kende van grootse gemoedelijkheid.

De Nieuwe Bouwers begonnen aan de kant van het Grand Central en klommen langzaam op naar de hogere nummers. Aan Park Avenue 1000 was men bij mijn laatste bezoek aan New York nog niet toe. Daar woonde le baron Edouard (de Rothschild) met zijn geestige en belezen vrouw. Wij dineerden er met Robert de

Saint-Jean, een ieder bekend die het dagboek van Julien Green gelezen heeft, met de Bonnets (hij was toen ambassadeur van Frankrijk) en de beminnelijke André Spire, die op hoge leeftijd zich nog onmiddellijk herinnerde hoe ik hem in de eerste wereldoorlog begraven had! Wij kregen toen namelijk op De Telegraaf het bericht dat er een André Spire gesneuveld was. Ik kon aan geen andere denken dan aan de begaafde dichter en schreef een warmgestelde necrologie. Het was een àndere! Spire zei mij toen die avond bij de Rothschilds: 'Ik ben een van de weinige schrijvers die bij hun leven gelezen hebben wat men na hun dood over hem schrijven zal, een wonderlijke, in dit geval aangename gewaarwording!'

Er werd aan tafel Mouton Rothschild gedronken en ik vroeg le baron Edouard of hij die wijn nog bijtijds uit zijn kelder gehaald had.

'Welnee,' antwoordde hij, 'die koop ik bij Macy's!'[1]

Dit zijn onbeduidende verhaaltjes, schoon kenmerkend New Yorks, die ik uit vele andere uitzocht om hier voorgelegd te worden. En wel om een bepaalde reden. Om de spot te drijven met de wonderbaarlijke wereldreizigers die na een verblijf van drie maanden in de Verenigde Staten met een boek over die staten terugkwamen, een boek dat het kenmerk draagt van de schrijver, een man of vrouw die blijkbaar op grond van de veel misbruikte intuïtie onmiddellijk alle naadjes van alle kousen, in dit geval van vijftig Amerikaanse staten, onberroepelijk kent. Ik heb niet de pretentie iets wezenlijks over Amerika te verkondigen. Ik geloof dat ik geen ongelijk heb wanneer ik de gek steek met de schrijvers die in een zeer korte tijd zich leren verbeelden dat zij al het bezienswaardige gezien hebben. En hiermee zijn mijn kleine verhaaltjes, waarvan ik er nog ettelijke zou kunnen toevoegen, volledig gerechtvaardigd.

1 Een van de grootste warenhuizen ter wereld.

XXVII

1

In dit boek kon ik slechts een gering deel bijeenbrengen van de herinneringen welke ik in een lang en afwisselend leven verzamelde. En daaraan knoopte ik enkele beschouwingen vast welke naar mijn opvatting de gebeurtenissen van mijn gezichtspunt uit verklaarden. Ik heb al schiftende getracht alleen datgene op schrift te stellen dat van waarde zou kunnen zijn en van wezenlijk belang voor hen die nu of later nog iets, hoe weinig ook, over mij wensen te vernemen. Het is een onvolledig en een eenzijdig boek. Onvolledig omdat volledigheid in deze gevallen altijd onmogelijk is. Het allereenvoudigste bestaan laat zich niet in tien en niet in twintig delen samenvatten. En wat de eenzijdigheid betreft, ik moet de mens nog ontmoeten die tegenover zichzelf een volstrekt afzijdig oordeel kan vellen.

Men vindt hier beknopte samenvattingen welke mij lief waren en veelal nog zijn, en de namen van enkele tijdgenoten met wie ik door een diepe, jarenlange vriendschap verbonden ben. Ik versta onder vrienden niet kennissen, hoe gelukkig het ook kan maken met hen samen te zijn, mensen met wie ik gaarne en meestal opgewekt verkeer, maar die mijn innerlijk leven niet beïnvloed hebben. Een ieder die van de vriendschap een cultus maakt, kent die onderscheiding: hij heeft een aantal getrouwen, die zijn bestaan veraangenamen doch niet wezenlijk veranderen, en de Enkelen, zijn gemeente, met wie hij zich veel dieper gebonden weet en die daardoor op zijn bestaan hebben ingewerkt. Ik wil het nog anders zeggen: ik zou niet zijn die ik nu ben wanneer ik niet het geluk gevonden had enkele mensen te ontmoeten die de aard en de lijn van mijn bestaan *anders* gemaakt hebben, gelijk P.N. van Eyck dat deed in mijn prilste jaren. Ik geloof uit eigen ervaring aan de invloed welke sommige schrijvers op bepaalde lezers uitoefenen. Doch diezelfde ervaring heeft mij geleerd dat de innerlijke verbondenheid met enkele vrienden veel diepere gemoedslagen raakt en wijzigt. Van hen, die ik voor mij zelf mijn kleine gemeente noem, zijn er enkele niet meer op aarde: Arthur van Schendel, Maurits Esser, Menno ter Braak, Eddy du Perron, Henny Marsman en last not least een zeer bijzondere man in vele opzichten, een geest als een tweezijdig scherp zwaard, een schijnbaar gallig, maar in wezen diep trouw gemoed, ik noem L.A. Ries, over wie ik in mijn

boek ‘Menagerie’ uitvoerig schreef. Zij die hem, niet oppervlakkig, maar waarlijk grondig gekend hebben, zij alleen kunnen begrijpen wat hij voor ons en heel enkele anderen, uitverkorenen, betekend heeft.

En dan zijn daar de godlof nog levenden: A. Roland Holst, J.C. Bloem, Jan van Nijlen, Bob Nijkerk, Albert Besnard, Bert Goris, Dick Binnendijk, S. Vestdijk onder mijn tijdgenoten en bijna-tijdgenoten; Pierre Dubois en Adriaan van der Veen onder een jonger geslacht. In Afrika, waar ik als geestelijk wrakhout aangespoeld kwam, ondervond ik meer dan ik zeggen kan liefde en steun, echte hartelijkheid naar 's lands wijs, van N.P. van Wyk Louw, Liesbeth Eybers, Dirk Opperman, Stephen le Roux, W.E.G. Louw en Fred le Roux.

Van deze, mijn gemeente, zonder welke ik niet leven kan, heb ik in de loop der jaren en door de grilligheid van het lot er één verloren. In zulke gebeurtenissen, welke voor mij aan de vriendschap verknocht, tragedies zijn, kan nooit sprake zijn van een eenzijdige schuld. Het bittere spel van het noodlot wordt altijd zó gespeeld, dat geen der twee partijen vrijuit gaat. Over die aangelegenheid, welke een der getrouwen uit mijn kleine levensgroep deed verdwijnen, ben ik door de loop van vele, vele jaren nooit heen gekomen.

Ik heb in dit boek zelden gerept over wat mij als het hoogste en heerlijkste op aarde geschonken werd, mijn gezin. Ik zou er om te beginnen niet toe in staat zijn en bovendien zou ik het niet kuis en niet kies vinden.

Uit dit boek blijkt dat ik met een ware hartstocht in de literatuur geleefd heb, zonder mij ooit - behalve in mijn jongelingsjaren - in het letterkundige leven te moeien. Er blijkt uit dat ik van kindsbeen af reislustig was en mij op dat gebied niet onbetuigd gelaten heb. Mijn vrouw en ik rekenden laatst uit dat wij bijna tweeëneenhalf jaar op zee gedreven hebben, hetgeen niet onaardig is voor lieden die nooit bij de scheepvaart noch bij de kopphandel betrokken waren.

Eigenlijk zou het boek moeten heten: enkele ogenblikken uit een lang bestaan, of levensfragmenten, of hoe komt men fatsoenlijk aan zijn eind als men zich uitsluitend met toch eigenlijk wel onbetamelijke zaken als poëzie en proza heeft beziggehouden. Als ik niet reeds een boek onder die naam had gepubliceerd, zou ik dit de titel geven van Het Boek der Vriendschap.

En eigenlijk zou ik al mijn boeken zo willen noemen. Om mijn leven waardig te maken geleefd te worden, had ik het geluk veel vriendschap en een grote liefde te ontmoeten. Hoe ouder ik word, hoe meer mijn gedachten ronddwalen om twee themata: vriendschap en de nadering van de dood. En ik troost mij ermee dat ik de ogen zal sluiten zonder iemand te haten, zonder ooit iemand werkelijk gehaat te hebben. En dan zal ik rond mijn bed zien de Mijnen en in een laatste verbeelding al mijn Vrienden die te zamen met de poëzie mijn alles vormen.

Wel echter acht ik het nodig, teneinde het alom loerende misverstand zo mogelijk

te ontlopen, naar aanleiding van de titel een zeer korte samenvatting te geven van wat mij het dichtst aan het hart ligt: mijn belijdenis van de duivelse Onzin van het bestaan, waar en wanneer zich dat ook voordoet. Men zou dit boek niet kunnen begrijpen zonder de laatste regels, welke hier volgen.

Behoeft de titel van deze verzameling van herinneringen en beschouwingen een nadere toelichting? Voor mijn gevoel niet. Hij geeft beknopt en onvolledig weer hoe ik geleefd heb van mijn jongensjaren tot mijn oude dag. Dat wil zeggen: ingaande tegen alles dat de wereld zo moeilijk bewoonbaar maakt, protesterende tegen de onmacht om de waarheid of maar een klein gedeelte ervan te leren kennen. In een ongerijmd bestaan kan, naar mijn opvatting, niemand ooit werkelijk gelukkig leven. Ik was steeds omringd door liefde en vriendschap, ik heb nooit ernstige zorgen van welke aard ook gekend, ik heb in de loop der jaren met genoegen een en ander van de aarde gezien, maar niets hoe goed, hoe mooi, hoe innig ook heeft mij ooit kunnen bevrijden van de adamswrok. Ik werd gestoten, zonder mijn toestemming, in een bestaan waar ik niet in paste, met altijd de verbittering dat een ander lieflijker leven mij ontgaan is. Ik wist al heel jong dat ik hier niet thuis was. Hoe kan men zich thuis voelen in een kermisachtig gedoe waarin de schijn alles is? Waarschijnlijk bevindt zich achter deze schijn nog een schijn, achter deze architectuur van leugens een ander bouwwerk van bedrog opgetrokken.

Heeft er ooit een paradijs bestaan? Natuurlijk niet. Onze menselijke ellende bestaat juist uit het feit dat wij krankzinnig verlangen naar een heerlijke fictie, waaruit wij geloven verjaagd te zijn.

Ik ben niet geneigd te redetwisten met hen die de wereld en het leven liefhebben en zelfs mooi vinden. Ieder willekeurig dagblad, in welk land ter wereld ook, levert overvoldoende stof om die verheerlijkers volledig af te schrijven, als zijnde blind en gevoelloos.

Van de eerste regel op de voorpagina tot de laatste advertentie van het laatste blad wordt ons een gelogen wereld opgedrongen. Van ieder spreekgestoelte af worden wij bedrogen. Voor hen, die gekweld worden door het besef uit een onwerkelijke Tuin te zijn verdreven, is alles, letterlijk alles schijn en schijn van schijn. Liefde en poëzie, onafscheidelijk verbonden, zijn in weerwil van hun heerlijkheid welke alles te boven gaat een verheven boerenbedrog, althans voor hen die uit het permanente heden van het Niets zijn verjaagd in wat men leven noemt en dat één hunkering is naar de Terugkeer.

Van kindsaf joeg de wereld mij angst aan. Ik dacht dat ik die kon overwinnen door het bestaan in de wereld zo rijk en zo blij mogelijk te leven. Altijd bleef de Ondergrond zich doen gelden, altijd de wetenschap dat wat ik deed en zei niet waar kon zijn, omdat wat alle mensen doen en zeggen niet waar is, aangezien er geen enkel bewijs is aangevoerd van de waarheid, van welke waarheid ook.

Ik deed vrijwel nooit uitgelaten en de hoogst enkele keer dat ik mij werelds vermaakte, was dat een mislukte poging om mijzelf te bewijzen dat ik jolig kon zijn. Het gevolg was een smaak van as in mijn mond. Van de kinderpartijtjes tot de grote diners heb ik altijd alles verafschuwd wat ook maar, hoe deftig ook en in de verte, op vermaak geleek.

Ik ben een tegenstander van dit leven, waar ik het nut niet van inzie. Zelfs het grote geluk dat ik gekend heb en nog steeds ken heeft mij van de mij ingeschapen afkeer van het bestaan niet kunnen bevrijden. Ik vraag mij af of ik ooit wèrkelijk gelukkig geweest ben, omdat er geen geluk kan bloeien in een wereld van geestelijk, zedelijk materieel vuil.

Alles, het onnoemelijk veel goede dat mij te beurt viel, was schijn. Waar niets in waarheid werkelijk is, kan al wat wij ondervinden en waarnemen alleen schijn zijn.

De ondertitel 'Leven tegen het Leven' geeft heel juist aan de ondertoon van dit boek, het noodlot van mijn bestaan en drukt ook het Generaal Protest uit, het enige dat voor ons de wereld bewoonbaar kan maken.

De aandachtige lezer, zoals iedere schrijver zich die van harte toewenst, kan het niet ontgaan dat er een verschil in strekking en toon bestaat tussen sommige gedeelten van dit boek en deze korte verklaring van de titel.

Het boek is ontstaan over een lang verloop van tijd, terwijl déze enkele regels geschreven werden in 1965. Dit verklaart veel, zo niet alles. Optimistisch was ik nooit, zelfs in mijn kinder jaren niet, uitbundig al evenmin. Ik heb *altijd* alle optimisten als karakterzwakken of bange verblinden beschouwd. Welk behoorlijk mens sluit de ogen voor de lelijkheid, de gemeenheid, de platheid en de laagheid die, met nog enkele andere ondeugden, het gehele leven beheersen?

Ik heb in de lange jaren van enkele mensen veel gehouden en doe dat nog, ik heb opreckt genoten van uitingen van alle kunsten, ik was een liefhebber van bij voorkeur omstandige verplaatsingen. Hiervan wordt in dit relaas getuigenis afgelegd.

Maar door elke vreugde, elk geluk en elk genot heen proefde ik de bittere smaak van het waarom. Er was een tijd dat men nog kon teren op de kinderlijke dwaling van: het zal later alles wel beter worden. Ik heb daar ook in geloofd.

Doch nooit was ik, ook niet in mijn heerlijkste ogenblikken, geheel vrij van de bitterheid op de lippen, van het gif waarom.

Toen ik dus dit boek een naam moest geven, meende ik daarin te moeten samenvatten wat de laatste les is van een lang leven met al zijn stijgingen en dalingen, meer stijgingen dan dalingen. Wanneer het mogelijk zou zijn de synthese van een uitvoerig mensenbestaan in één zin te openbaren, zou ik moeten schrijven: het leven, dat ik eens het goede leven noemde, heeft mij geleerd het leven steeds minder op prijs te stellen omdat ik steeds dieper doordrongen wordt van de ongerijmdheid van elke vorm van zijn, ook de aangenaamste.

Er waren niet eens twee wereldoorlogen voor nodig om mij alle hoop, alle illusies ontnemen. En als men zich beklaagt over de onbeschrijfelijke ellende en wanorde overal in deze afgeschreven wereld, dan is er, naar mijn mening, maar één antwoord op: het barre leven, hoe onredelijk ook, zou tenslotte met enig zelfbedrog wel leefbaar zijn. Maar de mens, de mensen, alle mensen, miljarden, maken door hun ingeschapen slechtheid een rustig, eerlijk, opgewekt leven volstrekt onmogelijk. Daarom heet dit boek ‘Leven tegen het Leven’ en dit betekent de slotsom van een lange ervaring. Deze ervaring bracht mij van een jeugd waarin ik mondjesmaat gelukkig was en nog in het geluk geloofde tot een ouderdom na een gelukkig leven, waarin mij niet bevrijden kon van de nijpende overtuiging welke mij niet meet verlaat, dat alles, letterlijk alles, ook het geluk begoocheling was en is. Misschien zou dit boek niet moeten heten ‘Leven tegen het Leven’, maar ‘Leven tegen de Schijn’.

Gravenhage, april 1965